

Списание за библиотечни и информационни науки,
книгознание и литературна история

БИБЛИОТЕКА

БРОЯТ СЕ ПОСВЕЩАВА НА ЮБИЛЕЯ НА
доц. д-р ЕЛИСАВЕТА МУСАКОВА И
гл. ас. д-р АНКА СТОИЛОВА

ГОДИНА XXII (LXI)

6'2015

ГЛАВЕН РЕДАКТОР **АСЕН ГЕОРГИЕВ**

РЕДАКТОР **ПЕТЪР ВЕЛИЧКОВ**

КОРЕКТОР **НАДЯ КАЛЪЧЕВА**

ПРЕДПЕЧАТ **ГЕОРГИ ИВАНОВ**

СНИМКИ **ИВАН ДОБРОМИРОВ**

КОРИЦА **ХРИСТО КЪРДЖИЛОВ**

ПЕЧАТНИ КОЛИ 20,5. ФОРМАТ 70×100/16. ТИРАЖ 270

НАЦИОНАЛНА БИБЛИОТЕКА „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“. 1037 СОФИЯ,
БУЛ. „ВАСИЛ ЛЕВСКИ“ 88

ТЕЛЕФОНИ НА РЕДАКЦИЯТА: 9183 220, абонамент и продажби 9183 152

E-mail: a.georgiev@nationallibrary.bg; peturveli4kov@abv.bg

ПЕЧАТНИЦА НА НБКМ. СОФИЯ 2015

РЪКОПИСИ НЕ СЕ ВРЪЩАТ. ISSN 0861-847X

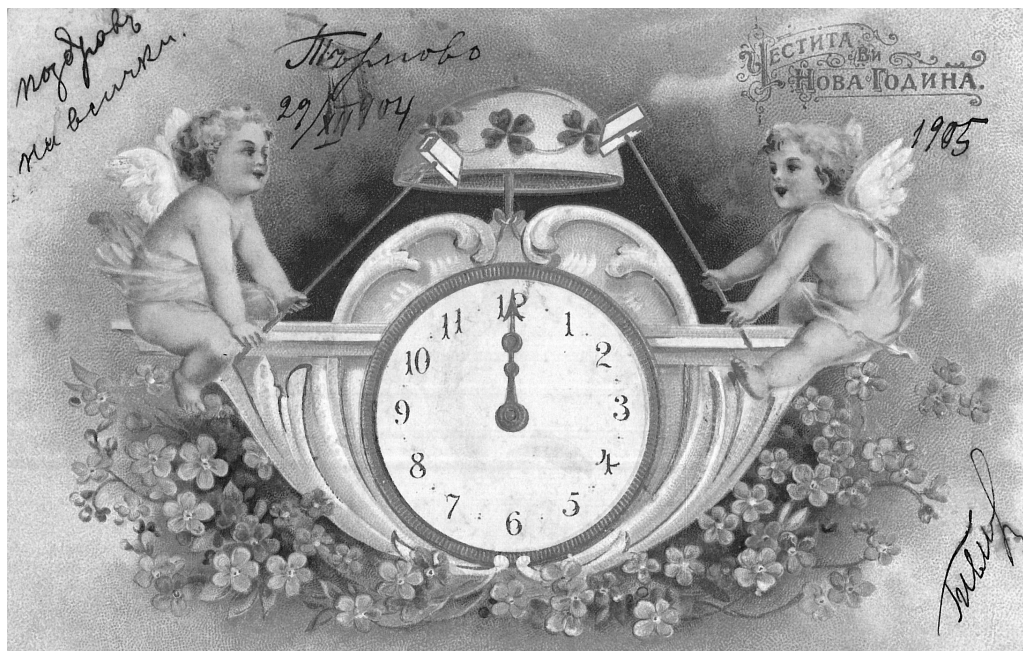
*На корицата: Печатът на Осоговския манастир в писмо на Аверкий Попстоянов
до Найдено Геров от 13 дек. 1865 г., НБКМ–БИА, фонд 22, а.е. 233, л. 1.*

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

проф. д.ист.н. Иван Илчев
проф. д.ф.н. Боряна Христова
проф. д.ф.н. Анка Гергова
проф. д-р Кирил Топалов
проф. д.изк. Симеон Недков
проф. д.ф.н. Красимира Даскалова
проф. д-р Ирена Петева
проф. д-р Стоянка Кендерова
доц. д-р Александра Дипчикова

РЕДКОЛЕГИЯ

гл. редактор Асен Георгиев
редактор Петър Величков
членове:
проф. д-р Алберт Бенбасат
проф. д.ф.н. Оля Харизанова
проф. д.с.н. Цветан Давидков
проф. д.ик.н. Желю Владимиров
проф. д.ф.н. Николай Аретов
доц. д-р Людмила Андреева
доц. д-р Владя Борисова
доц. д-р Антоанета Тотоманова
доц. д-р Цветанка Панчева
доц. д-р Елисавета Мусакова
д-р Анета Дончева
д-р Калина Иванова
Росица Чернокожева

**Списание „Библиотека“ честити на абонатите,
авторите и читателите си Рождество Христово и Новата
2016 година и им пожелава здраве и успех!**

СЪДЪРЖАНИЕ

ТЪРЖЕСТВЕНО ОТБЕЛЯЗВАНЕ НА ДЕНЯ НА НАРОДНИТЕ БУДИТЕЛИ	7
---	---

I

ЕЛЕНА КОЦЕВА

КНИГИТЕ, ДВОРЪТ, КАРТИНИТЕ. ЩРИХИ КЪМ ПОРТРЕТА НА ДОЦ. Д-Р ЕЛИСАВЕТА МУСАКОВА.....	9
---	---

БИБЛИОГРАФИЯ НА ТРУДОВЕТЕ НА ДОЦ. Д-Р ЕЛИСАВЕТА ВЛАДИМИРОВА МУСАКОВА.....	14
--	----

КАМЕЛИЯ БОЖИЛОВА

ЦЪРКВАТА В СЕЛО БЕРЕНДЕ – ИСТОРИЯ, СТЕНОПИСИ И КУЛТУРНО ЗНАЧЕНИЕ.....	39
---	----

БОЯНА МИНЧЕВА

СПИСЪЦИТЕ С ИМЕНА НА БОГ И СВЕТА БОГОРОДИЦА В ЮЖНОСЛАВЯНСКАТА КНИЖОВНА ТРАДИЦИЯ ПРЕЗ XVI И XVII ВЕК.....	44
---	----

БИСЕРКА ПЕНКОВА

ДВАНАДЕСЕТГОДИШНИЯТ ХРИСТОС СРЕД КНИЖНИЦИТЕ В ХРАМА	58
---	----

НОНА ПЕТКОВА

СКЪПОЦЕНЕН ДАР ОТ ЛЮБОВ И С НАДЕЖДА – НЕОБИЧАЙНАТА ИСТОРИЯ НА ЕДИН КЪСЕН РЪКОПИС.....	65
--	----

АНКА СТОИЛОВА

А. Й. ШИШМАНОВ И НЕГОВИЯТ КРАТЪК КАТАЛОГ	75
--	----

ЕЛЕНА УЗУНОВА

АВЕРКИЙ ПОПСТОЯНОВ – РИЛСКИЯТ МОНАХ И ИГУМЕНЪТ НА ОСОГОВСКИЯ МОНАСТИР	117
--	-----

II

ЙОРДАН ПЕЕВ

Д-Р А. СТОИЛОВА НИ ВЪВЕЖДА С ВЕЩИНА В МАЛКО ПОЗНАТА ОБЛАСТ	127
--	-----

БИБЛИОГРАФИЯ НА ТРУДОВЕТЕ НА ГЛ. АС. Д-Р АНКА ДИМИТРОВА СТОИЛОВА.....	130
--	-----

СЕВДИЙЕ АЛИ

ФАКТИ ОТ ПРОТОКОЛИТЕ НА ОБЩИЯ СЪВЕТ НА ДУНАВСКИЯ ВИЛАЕТ (1866–1867)	138
--	-----

МАРГАРИТА ДОБРЕВА

СВЕДЕНИЯ ЗА МЮСЮЛМАНСКОТО НАЧАЛНО ОБРАЗОВАНИЕ
В КАЗА ДОБРИЧ ПРЕЗ 50-те–70-те ГОДИНИ НА XIX ВЕК..... 155

ЗОРКА ИВАНОВА

КЪМ ИСТОРИЯТА НА СЛИВЕНСКАТА ТЕКСТИЛНА ФАБРИКА.
ЕДИН РЕГИСТЪР ОТ 1861 г..... 173

КАТЯ ИССА

АНТРОПОНИМИЧНИ ФАНТАЗИИ ЗА ЕДНО АРОМАТНО ЖЕНСКО ИМЕ..... 192

ПЕТРАНКА КАЛУДИНА

СТРАНИЦИ ОТ ИСТОРИЯТА НА СЕЛО ОХРИД
ПО ОСМАНСКИ ДОКУМЕНТИ ОТ XVI ВЕК. НАСЕЛЕНИЕ И СТОПАНСТВО 201

СТОЯНКА КЕНДЕРОВА

ДА РАЗГЪРНЕМ АРАБОПИСМЕНАТА КНИГА..... 218

РУМЕН КОВАЧЕВ

ХАРАКТЕРИСТИКА НА ЛИЧНИТЕ ИМЕНА В ГР. ТРОЯН ПРЕЗ XVI ВЕК..... 231

МИЛЕНА КОЛЕВА-ЗВЪНЧАРОВА

КЪСЧЕТА СЕМЕЙНА ИСТОРИЯ В ОГЛЕДАЛОТО
НА ОСМАНОТУРСКИТЕ ДОКУМЕНТИ. ТЕЗКИРЕ-И ОСМАНИЙЕ –
КАТО ДОКУМЕНТАЛЕН ИЗВОР..... 247

ЛЮБОМИР МИКОВ

СВЕДЕНИЯ ЗА ХАМАМИТЕ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ
В ПЪТЕПИСИТЕ НА ЕВЛИЯ ЧЕЛЕБИ..... 254

ЦВЕТОМИРА ПАШОВА

КОГНИТИВНА ЕФИКАСНОСТ НА ВАРИАНТИТЕ НА ПАСИВА
В СЪВРЕМЕННИЯ ПИСМЕН АРАБСКИ, ИЛИ КАК АРАБСКАТА ГРАФИКА
ВЛИЯЕ ВЪРХУ АРАБСКАТА ГРАМАТИКА 262

ЙОРДАН ПЕЕВ

АРАБСКОТО ЗАВОЮВАНЕ НА СЕВЕРНА АФРИКА..... 275

III

МИЛКАНА БОШНАКОВА

МАКЕДОНСКИТЕ СЛЕДОВНИЦИ НА РАЙНА КНЯГИНЯ
ИЛИ ИСТОРИЯ НА СТРУЖКОТО БОЙНО ЗНАМЕ ОТ 1903 г..... 288

ЛЮБОМИР ГЕОРГИЕВ

ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА В СПОМЕНИ
НА НЕДЯЛКА ЛЮДСКАНОВА И НА БОЙЦИ ОТ ТРОЯНСКО..... 295

ЦВЕТОЛЮБ НУШЕВ

ПИСМО НА ЦК НА ВМОРО ДО ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ..... 305

СЪДЪРЖАНИЕ

ВАСИЛКА СТЕФАНОВА

„КАКТО ПТИЦА...“	308
СПИСЪК НА АВТОРИТЕ.....	311
КАЛЕНДАР '2016	313
ПОКАЗАЛЦИ НА СТАТИИТЕ И НА АВТОРИТЕ В „БИБЛИОТЕКА“ ПРЕЗ 2015 г.	320
ТАЛОН ЗА АБОНАМЕНТ	328

Продължението на „Дневници 1933–1992“ на Петър Динеков – в бр. 1'2016.

Всеки автор получава по 1 брой от списание „Библиотека“, в който е поместен негов текст. Хонорари се изплащат само на поръчани материали.

Приемен ден за автори – сряда от 14 до 15 часа.

Списание „Библиотека“ се издава от Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Действителен собственик – Министерство на културата на Република България.

ТЪРЖЕСТВЕНО ОТБЕЛЯЗВАНЕ НА ДЕНЯ НА НАРОДНИТЕ БУДИТЕЛИ

Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ традиционно отбелязва 1 ноември – Денят на народните будители – с Ден на отворените врати. Посетителите имаха възможността да разгледат читалните зали и изложбите във фойетата на библиотеката.

В празничния ден официален гост беше президентът на Република България г-н Росен Плевнелиев. Той поздрави служителите и всички българи с празника:

„Използвам това най-свещено място на българската духовност, за да поздравя нацията с този празник на българската идентичност, на просветители, революционери, будители, учители, книжовници, общественици, които допринесоха за нашето самочувствие като народ и ни помагат да минем през трудности и изпитания по достоен начин“. В словото си г-н Плевнелиев отбеляза също така важността на институцията за съвременното културно и духовно развитие на обществото: „Националната библиотека е институция с изключително богата история, но и с най-богатия фонд на Балканите. Тук имаме мисия не само да съхраняваме паметта, но и да даваме“.

Заедно с тези думи държавният глава обяви, че става патрон на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. „Президентската институция ще организира мероприятия тук, ще презентира събития и проекти на Националната библиотека, така че да подобрим базата с помощта на новите технологии. Важно е тук да идват младите и да ги мотивираме да посещават библиотеката. Ще бъде често с вас, ще направим така, че българската държавност да бъде по-близо до вас, имате нужда от разбиране и подкрепа за смислените проекти, по които работите“.

Г-н Росен Плевнелиев връчи на директора, проф. Боряна Христова, Почетния знак на Президента на Република България. Отличието се дава за значим принос за съхраняване на българската култура и традиции и по повод Деня на народните будители. „Много съм благодарна за почетния знак, той се дава само на големи годишнини и фактът, че нямаме, но ни е връчен, показва висока оценка за мястото, което заемаме в обществото“, заяви проф. Боряна Христова.

Експерти от различни отдели на Националната библиотека представиха на държавния глава експозиция от ценни книги и архивни материали, притежание на културната институция като личните тефтерчета на Васил Левски и Христо Ботев, Енинския апостол от средата на XI в., Нюрнбергската хроника от 1493 г., оригинал на берат (диплом) с тугра на султан Абдул Азиз, „Развлечение на копнещия да преброди страните“ от Абу Абдаллах Мохаммед ибн Мохаммед ал-Идиси от XII в. и др. Накрая заместник-директорът д-р Анета Дончева представи на президента Дигиталната библиотека, достъпна свободно от интернет сайта на Националната библиотека, която съдържа изцяло дигитализирани и обработени ценни документи от фондовете като ръкописи, старопечатни книги, непубликувани документи от Българския исторически архив и от Ориенталския отдел, портрети и снимки, графични и картографски издания, български вестници и списания от периода 1844–1944 г.

По стара традиция на този ден Съюзът на народните читалища връчи годишните си награди „Следовник на народните будители“ в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.

КНИГИТЕ, ДВОРЪТ, КАРТИНИТЕ.

ЩРИХИ КЪМ ПОРТРЕТА НА ДОЦ. Д-Р ЕЛИСАВЕТА МУСАКОВА

ЕЛЕНА КОЦЕВА

THE BOOKS, THE YARD, THE PICTURES.
TO THE PORTRAIT OF ASS. PROF. ELISSAVETA MOUSSAKOVA
Elena Kocева

Търсех завършек на юбилейния портрет на Елисавета Мусакова и случайно минах покрай Библиотеката – интимно обръщение за място в езика на една малка общност. Защото тук, в най-високата част – кота 0 – от Софийското поле се намират няколко академични библиотеки, Централната библиотека на Българската академия на науките, на Художествената академия – срещу Националната – през улицата са факултетните библиотеки на Университета, Централната библиотека на Алма матер, през чийто вход гълъби, студенти и преподаватели споделят новостите на деня.

Денят беше 1 ноември – паметен в българския календар с почитта, която отдаваме на знайните и незнайни книжовници, събирачи на легенди и песни, неуморни труженици на словото и книгите, следовници и продължители на Кирило-Методиевото дело. Тук и сега в Библиотеката тяхното дело продължава да живее плодотворно. В сграда, престижна за еkleктичния стил на архитектурата от 40-те години на XX в., без противоречие с оформлението на Софийския университет и някогашния Манеж от XIX–XX в., днешната Художествена академия. В този край на Стара София не са погубени меките сенки на зеленината и все още – погледът към Витоша. В този пейзаж, видян от прозорците на Археографската комисия в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ и седалище на „ръкописниците“, позлатените кубета на храм-паметника „Св. Александър Невски“ са отблясъци на залеза

или смътни силуети на ранните утрини. На 1 ноември в градското затишие на неделния ден проф. Тодор Боров, проф. Иван Дуйчев, професорите и учителите ни в ръкописното дело Маньо Стоянов и Христо Кодов, Куйо Куев и Боню Ангелов, колегите и приятелите – от „чадото“ проф. Божидар Райков до „младежта“ – проф. Боряна Христова и „Пентаграма“¹: Елисавета Мусакова, Елена Узунова, Росица Кирилова, Бояна Минчева и Нона Петкова, които застанаха пред очите ми.

И така, обърнах заключението в начало. Защото зад тази романтична картина се крие нелекото ежедневие, в което доц. Елисавета Мусакова и целият Пентаграм правят справки, изнасят лекции пред аудитории с различен образователен ценз, изследват славянски ръкописи и старопечатни книги, търсят ръкописи, а понякога ги и „влагат“ (!) с купчини, подготвят описи, консултират или обработват ръкописното и старопечатното наследство, участват в български и международни проекти. Излиза, че наистина без романтична преданост и всеотдайност, под натиска на скудоумни бюджетни сметки на държавата, нито хората, нито сградата биха имали толкова престижно място в интелектуалния живот на страната. Всъщност една наднационална институция с качествено международно и народностно присъствие – чрез делата на своите сътрудници.

И още за романтиката в живота на „героинята“. Елисавета Мусакова живее и до днес в дядовата си къща. В ясни дни погледът към Витоша откъм Горна баня достига върховете на планината. Шумнатата градина, овощни дървета – култивирани и саморасли – лениви или нахални котараци крият и украсяват живота на няколко поколения. За Ета Дворът е приемна, скрито място за тайни сълзи и радости, място за почивка. През спомените от моите на студент-българист години за преподавателя по английска литература проф. Марко Минков (дядо на Елисавета), по-късно – за резюмета, за преводи от различни жанрове на художествената и научната литература на английски и на немски език, направени в неговия дом, стигам до пиетета на Елисавета към езиците. Този семеен култ е развил у нея особен вид самокритичност, дори подценяване, което колегиумът си обяснява със знака на зодията ѝ – Скорпион! Коментирам факта „езиците в живота на един интелектуалец“, защото по образование нашата юбилярка е изкуствовед (1983). В научните си разработки тя ползва старобългарския език в кирилски и глаголически записи, а веднъж присъствах на идентификацията, която доц. Ангел Николов и тя направиха на коптско писмо. Признава, че знае само английски език, но „шудира“ немски автори. Предполагам, че от страх пред сина си – вече признат познавач на френския език в неговото историческо развитие – Елисавета премълчава френските и италианските византоложки изследвания. Позволявам си този шеговит тон, защото благодарение на респекта към езика тя *обнови методиката* на проучване *за различните особености на ръкописната книга и нейното състояние*.

Елисавета Мусакова защити докторантура в Института за изкуствознание при БАН (1989) с отлични резултати под ръководството на Лиляна Мавродинова и бих си позволила да кажа – под зоркото око на Вера Иванова-Мавродинова. Темата на доктората ѝ – „Промени в семантиката на някои мотиви в изкуството на Първото

¹ Става дума за отдел „Ръкописни и старопечатни книги“, в който от години работят петима специалисти в областта на книжовното наследство.

българско царство: преход от езичество към християнство“ – е ключова за всеки историк на изкуството. Процесът на десемантизация/ресемантизация, знаковите разлики в символиката на две различни космогонични системи ще намери отзвук в изследванията² на Елисавета Мусакова за украсата на глаголически ръкописи (напр. „Украсата на два глаголически ръкописа – Зографското и Мариинското четириевангелие“; „Бележки върху украсата на Зографското четириевангелие“; „Илюстрираните глаголически евангелия“; „Йоан Кръстител побеждава змея“).

Днес си давам сметка, че изборът да работи в Библиотеката (от 1996 г. до днес)³ идва от кредо, което определя ръчно изработената и илюстрирана книга като произведение на художествените занаяти. Всеки ръкопис има своя лична съдба, всеки книжовник и/или илюстратор е неповторима индивидуалност. Тази панорама се разкрива в пълнота от ръкописните сбирки и първопечатните книги в НБКМ: кирилски, гръкоезични, ориенталски, латински. В широкия диапазон (X)–XI–XVIII в. бих искала да посоча следните студии и статии: „Украсата на два глаголически ръкописа“, „Функцията на образа (иконоборци и иконопочитатели)“, „Композицията на Псалтира“, „Надписи и изображения Шестоднева в българских рукописях и церковной живописи“, „Клоцовият (глаголически) сборник – кодикологични и археографични добавки“, „Кирилски ръкописи с глаголически вписвания“, „Даниил Мазач“. Анализът на ръкопис-автограф, изследването на допълнителни ръкописи, привличане на краеведчески данни, архитектурни податки и данни от живописиста отличават направения от нея творчески портрет на Пимен Зографски. На него се отделя специално място в историята на българската литература от края на XVII–началото на XVIII в., а атрибутирането на неговите преписи и живописни творби (Софийската епархия, Видинско до Света гора – Зограф) е предизвикателен проблем.

Дескриптивната (описателната) или аотираната библиографска информация не би могла да отговори точно на въпроса *защо* Елисавета Мусакова е приета за авторитетен познавач на ръкописи, първопечатни книги-гравюри, изкуството на фотографията и определени направления в съвременната живопис. Интересуваният се читател би намерил информация в добре поддържаните каталози на НБКМ, Дигиталната библиотека на ръкописите, която е в процес на съставяне (има предвид специално ръкописите от сбирките на Библиотеката, издания на каталози).

По библиографията на Елисавета Мусакова, подготвена от Бояна Минчева и публикувана тук (190 заглавия), следва да си зададем въпроса *как са постигнати* високи резултати в различни по време и реализация *образни* изкуства, *как се постигат познания* в тези толкова различни области. Отговорът започва с финализиращото заключение – със системно прилагана методика. Тя, от своя страна, в хуманитарните науки се отличава с широки рамки, оставяйки простор за индивидуални предпочитания, талант, избор на обекти. Внимателният прочит на

² Вж. публикуваната тук библиография на трудовете на доц. д-р Елисавета Мусакова, напр. № 12, 15, 19, 46, 56, 57, 63, 78.

³ В Института по изкуствознание на БАН Мусакова е научен сътрудник II ст., доктор, но постъпва в Националната библиотека като архивист, научен сътрудник I ст.; от 2002 г. е доцент д-р, а до средата на 2015 г. – *главен архивист* в НБКМ, отдел „Ръкописи и старопечатни книги“.

публикуваното от Елисавета показва, че *знакът* (гр. *sema* – знак, белег; символ; следа; доказателство) е изходна точка в подхода ѝ. Знакът трябва да има ясен графичен израз, за да се превърне в идеограма, условно изображение на нещо. По отношение на ръкописите това означава изучаване в хронологически порядък на буквените азбуки (т.нар. палеография: глаголическа, кирилска, гръцка, латинска). Следва изучаване на връзката между буквени и не-буквени знаци при записване на словото, за да се създаде според Стефан Кожухаров т.нар. структура на текстовете (състави на ръкописите). Тук приносите на Елисавета Мусакова са в *системното проучване* на две основни богослужебни книги – Псалтира и Евангелието. Ета е майстор в съчетаването на информацията – графичните и словесни указания, които са записани в текста. Но „издавани“ на ръка, всички преписи на богослужебните книги отразяват собствените (индивидуалните) почерци на книжовниците. Преписвачът и ползвателят на книгата влизат в диалог. Това се отнася и до изследователите. Правилата на този „диалог с вековете“ Елисавета усвоява у нас, в консултации и публикувани анализи на учени като Екатерина Дограмаджиева, Боряна Велчева, Васил Гюзелев. Наставници и учители по пътя на самостоятелния подход за нея са постиженията на голямата немска школа по византология и нейните успехи в проучването на ръкописите (40-те г. на XX в. до наши дни)⁴. В тази връзка бих посочила името на Ирмгард Хутер, особено когато става дума за изкуството на миниатюрната живопис и украсата. Декоративната система не се описва в гръцката палеография, защото се третира като обект на изкуството. Елисавета Мусакова успява да намери общи критерии между анализа на писмото и анализа текст/орнамент/образ. Съчетани, тя ги използва при проучване на миниатюрите. Отбелязвам това и поради участието ѝ в проекта на международния авторски колектив, който ще издаде едно от ръкописните съкровища на Британския музей – прочутото с украсата си илюстрирано четириевангелие на цар Иван Александър от 1355/56 г. Със своите миниатюри то бележи връхна точка в изкуството на т.нар. Палеологов ренесанс през XIV в. – документ за историята на книжното изкуство във византийско-славянската културна общност.

Плодотворните резултати от методиката на Елисавета Мусакова могат да се видят в „писмото като знак“, писмото в подчинение на словото–смисъл на записаното слово–словото и образите или диалогът между *преписвач–читател*. Резултатите от методиката могат да се видят и във „Феноменология на българската ръкописна книга“, а и в последния труд на Елисавета Мусакова (в ръкопис) „Писмо и писачи в българските ръкописи до края на XVII век“, който лежи пред мен. Една провокация за „ползата от добрите книги“ и условията на специализация в НБКМ. И в аванс – учебник за книгата такава, каквато е в края на Гутенберговата епоха, преди „разговор със самия себе си“ пред екрана на компютъра.

Тук ще дам пример за един друг съществен принос за славистиката ни. Това е може би една от най-кратките по обем статии на Ета, посветени на Псалтира с последования (Шопов и Карадимов, НБКМ 454 и 1138) – идентификацията на новооткритите пергаментни листа, направена по почерк, правопис и съдържание.

⁴ И до днес престижната поредица Monumenta Linguae Slavice, която се издава в Германия, включва публикации на изследвания в областта на старобългарската литература.

Проверени са стиховете на псалтира и *графическата им употреба, тяхното място* в литургията. Сборът от белези дава ключов отговор – редакционните промени на богослужебните книги започват след втората половина на XIII в., пример към постановки на Ватрослав Ягич, днес тези в изследванията на Мери Макроберт (Англия).

Но да се върнем в Библиотеката. В нейните кулоари и в централното фоайе изложбите следват една след друга – в оригинали и във фотоси. На съвременни и исторически теми, те се уреждат от сътрудниците на съответните отдели. За сътрудниците от „Ръкописи и старопечатни книги“ те са подстъпи към каталози, описи, дигитализиране, неусетната подготовка за изследвания. В този калейдоскоп от багри и форми се намесва времето с поглед към миналото и настоящето. Тази мобилност на възприятията поддържа у Елисавета интереса ѝ към съвременната живопис и фотографията. Бих си позволила да коментирам, че за по-младата генерация хуманитаристи това е характерно. Така тя търси своята идентичност и се връща към реалния свят такъв, какъвто е. Връща се към природата. По-млади колеги високо оценяват интересите на Ета Мусакова към изкуството на фотографията – аранжирана или реалистична. Статиите ѝ в тези съвременни области показват дистанцията, която тя неотклонно спазва между себе си и своите читатели/слушатели. Това е израз на себеуважение и уважение към другите, изразени и в нейните изследвания. Последиците са успешни участия в международни научни и граждански форуми, организиращи съхраняването и достъпа до електронно архивираното европейско културно наследство.

Талантът дескриптивно (обяснително) да излага целите и резултатите от своите изследвания надмогва у Е. Мусакова тежестта на академичния стил. Или по-просто казано – тя не отегчава със своята ученост.

Ете, продължавай по този път!

БИБЛИОГРАФИЯ НА ТРУДОВЕТЕ НА ДОЦ. Д-Р ЕЛИСАВЕТА ВЛАДИМИРОВА МУСАКОВА

I. Авторски трудове

1. Дисертации

1988

1. Промени в семантиката на някои мотиви в изкуството на първата българска държава : преход от езичество към християнство / науч. ръководител Лиляна Мавродинова ; рец. Ружа Маринска, Димитър Овчаров. – София : [Е. Мусакова], 1988. – 254 л. ; 30 x 21 см + 1 автореферат (30 с.).

Защитена в БАН. Институт по изкуствознание. СНС по изобраз. изкуства. – Утвърдена от ВАК с протокол № 15–6. Офс. изд. Библиогр. в края на текста.

Дисертационен труд за образователна и научна степен „доктор“.

2. Книги в съавторство

1998

2. Паисий Хилендарски и неговата „История славянобългарска“ (София ; 1998) : изложба : каталог / състав. *Елисавета Мусакова*... [и др.] ; ред. Боряна Христова. – София : Нар. библ. „Св. св. Кирил и Методий“, 1998. – 72 с. ISBN 954-523-039-8.

2003

3. Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 4, Т–Я / ред. Лиляна Грашева – глав. ред. ... [и др.]. – 2003. – 751 с. : с ил., портр. ISBN 954-430-949-7.

Други ред.: Е. Дограмаджиева, К. Иванова, Ст. Кожухаров, С. Николова, А. Стойкова.

Съдържа статиите на *Елисавета Мусакова*: **Филов, Богдан** : с. 271–274; **Джурова, Аксиния** : с. 670–673.

2004

4. Българска книга : енциклопедия / Андрей Бояджиев...[и др.] ; състав. Ани Гергова ; науч. ред. Татяна Янакиева, Мария Капитанова. – София : Pensoft, 2004. – 506 с. : с ил. ISBN 954-642-210-X

Други авт.: Елена Георгиева, Емил Лозев, *Елисавета Мусакова*, Елка Трайкова...

Съдържа статиите на *Елисавета Мусакова*: **Декоративни елементи в ръкописната книга** : с. 141–143; **Миниатюри в ръкописната книга** : с. 283–284; **Украса на българските ръкописни книги** : с. 433–436.

5. **Icones et manuscrits bulgares** : catalogue / [text] Ralitsa Lozanova... [и др.] ; [introd. Emmy Barouh... и др.] ; trad. [de bulg.] Mariana Pentcheva...[и др.]. – [Sofia] : Europalia Bulgaria, [2003] ([Отпеч. в Белгия]). – 116 с. : с ил.

Албум. – Други авт. : М. Yossifova, I. Petrinski, I. Dosseva, K. Kapelkova, E. Savtcheva, N. Markov, R. Staneva, V. Guerassimova, B. Hristova, **E. Moussakova**, E. Ouzonova ; Други авт. на предг.: D. Renard, E. Voordeckers, B. Danailov ; Други прев.: М. Parvanova, A. Grigorova-Tehova. – Офс. изд.

2006

6. **Catalogue of the Slavonic Cyrillic manuscripts of the National Szechenyi Library** / ed. by Ralph Cleminson et al. – Budapest : CEU etc., 2006. – XL, 288 с. : с цв. ил. – (CEU Medievalia, ISSN 1587-6470 ; 9). ISBN 9789637326974

Други авт.: **Елисавета Мусакова**, Нина Вутова.

2008

7. [Двеста и петдесет] **250 години История славянобългарска от Паисий Хилендарски. (София ; 2008)** : изложба : каталог / състав. **Елисавета Мусакова**... [и др.] ; науч. ред. Боряна Христова. – София : Нац. библ. „Св. св. Кирил и Методий“, 2008. – 76 с. ISBN 978-954-523-105-6

2009

8. **Опис на славянските ръкописи в Църковно-историческия и архивен институт на Българската православна църква. Т. 1, Библейски книги** / Боряна Христова, **Елисавета Мусакова**, Елена Узунова ; науч. ред. Климентина Иванова. – София : Борина, 2009 (Чехия). – 256 с. : с цв. ил. ISBN 978-954-500-228-1

Текст и на англ. ез. / прев. Владимир Помаков. – Съдържа и Палеографски албум / фотогр. Иван Добромиров. – Изд. на Нац. библ. „Св. св. Кирил и Методий“.

2010

9. **Етрополската калиграфско-художествена школа от XVII век** : изложба : каталог / Боряна Христова, **Елисавета Мусакова** ; [фотогр. Иван Добромиров]. – София : Борина (Чехия), 2010. – 96 с. ISBN 978-954-500-229-8

2012

10. **Славянски музикални ръкописи в Рилския манастир** / Асен Атанасов ... [и др.]. – София : Изток-Запад, 2012. – 318 с. : с факс. ISBN 978-619-152-071-8

Други авт.: **Елисавета Мусакова**, Светлана Куюнджиева, Вася Велинова, Елена Узунова. – Изд. на Нац. библ. „Св. св. Кирил и Методий“. Бълг. археографска комисия.

3. Студии и статии

3.1. В книги

1993

11. **Миниатюрите на Никодимовото евангелие от XV в. (НБКМ 41).** – В: *Българският петнадесети век* : сборник с доклади за българска обща и културна история през XV в. : научна сесия, организирана от Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ и Българската археографска комисия, София, 19–21.X.1992 / отг. ред. Боряна Христова ; ред. кол. А. Минчева... [и др.] – София : Нар. библ. „Св. св. Кирил и Методий“, 1993. – ISBN 954-523-004-5. – С. 351–358.

1995

12. **Бележки върху украсата на Зографското четириевангелие.** – В: *Светогорска обител Зограф* : т. 1 – / ред. кол. Васил Гюзелев – отг. ред. [и др.]. – София : СУ „Св. Климент Охридски“, 1995. – С. 107–111.

1996

13. **„Царската иконография“ в старобългарското изкуство.** – В: *Бог и цар в българската история* : [сборник с доклади и съобщения от националната научна конференция „Християнската традиция и царската институция в българската история“, май 1992 г., Шумен] / ред. кол. Кина Вачкова... [и др.]. – Пловдив : изд. „Христо Г. Данов“, 1996. – ISBN 954-577-019-8. – С. 264–270.

14. **Евангелски ръкописи с миниатюри от Църковния музей в София.** – В: *Българският шестнадесети век* : сборник с доклади за българската обща и културна история през XVI век : научна сесия, организирана от Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ и Българската археографска комисия, София, 17–20 окт. 1994 / отг. ред. Боряна Христова ; ред. кол. Боряна Велчева... [и др.]. – София : Нар. библ. „Св. св. Кирил и Методий“, 1996. – ISBN 954-523-025-8. – С. 655–698.

1998

15. **Три статии за украсата на ръкописите** : [композицията на Псалтира]. – В: *Медиевистика и културна антропология* : сборник в чест на 40-годишната творческа дейност на проф. Донка Петканова / състав. Анисава Милтенова, Аделина Ангушева. – София : Мнемозина, 1998. – ISBN 954-8829-10-X. – С. 349–360.

16. **Надписи и изображения Шестоднева в българских рукописях и церковной живописи.** – В: *От Бытия к Исходу. Отражение библейских сюжетов в славянской и еврейской народной культуре* : сборник статей. Сэфер. Академическая серия, Вып. 2. – Москва : ГЕОС, 1998. – ISBN 5-89118-040-5. – С. 118–129.

1999

17. **Кой се страхува от субкултурата?** – В: „Култура – Субкултура“ : шеста годишна изложба на Център за изкуства „Сорос“ – София : 10–24 септ. 1999, Варна : каталог / куратори Елисавета Мусакова, Искра Траянова, Светломир Мариновски... [и др.]. – София : [б. и.], 1999. – ISBN 954-90378-5-1. – С. 5–11.

18. **Песнивецът на Иван Александър от 1337 г.** – В: *Търновска книжовна школа*. Т. 6, Българската литература и изкуство от търновския период в историята на православния свят : [доклади от] VI международен симпозиум, Велико Търново, 26–28 септ. 1999 / Георги Данчев – глав. ред. и др. – В. Търново : Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, 1999. – ISBN 954-524-214-0. – С. 419–428.

2000

19. **Клоцовият сборник – кодикологични и археографични добавки.** – В: *Glagolitica* : zum Ursprung der slavischen Schriftkultur / herausg. von Heinz Miklas ; unter der Mitarbeit von Sylvia Richter und Velizar Sadovski. – Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000. – (Schriften der Balkankommission. Philologische Abteilung, ISSN 1012-5701 ; Bd. 41). – ISBN 3-7001-2895-9. – С. 95–108.

20. **Il libro nella societa cristiana bulgara dei secoli X-XIV.** – В: *Tesori dell'arte cristiana in Bulgaria* : [каталог от изложба] / a cura di Valentino Pace. – Sofia : Borina, 2000. – ISBN 954-500-082-1. – С. 101–110.

2001

21. **Един новопостъпил фрагмент от гръцки ръкопис в Народната библиотека в София (Изборно евангелие и Апостол от НБКМ, Гр. 1/1999 и Гр. 13)** / М. Димова, *Елисавета Мусакова*. – В: *В памет на Петър Динеков – традиция, приемственост, новаторство* / ред. кол. Константин Косев – отг. ред. [и др.]. – София : Кирило-Методиевски науч. център, 2001. – ISBN 954-9787-03-6. – С. 167–170.

22. **The Illumination of Bulgarian Medieval Psalters (11th–17th Centuries) as a Hypertext.** – В: *Biblické žalmy a sakrálné texty v prekladateľských, literárnych a kultúrnych súvislostiach*. – Bratislava : Univerzita Komenského, 2001. – (Philologica ; vol. 52). – ISBN 80-223-1588-5. – С. 213–232.

23. **Art and Doctrine in the First Bulgarian Kingdom.** – В : *Religious Quest and National Identity in the Balkans* / ed. by Celia Hawkesworth, Muriel Heppell, Harry Norris. – London : Palgrave Macmillan, 2001. – ISBN 978-0333778104. – С. 57–68.

2003

24. **Българското изкуство през 90-те години в огледалото на списание „Изкуство/Art in Bulgaria“.** – В: *Между традициите и иновациите* – българското изкуство през 90-те години : материали от науч. конф. 13–14 дек. 2002 г., София : сборник статии / състав. Чавдар Попов, Свилен Стефанов = *Between traditions and innovations the Bulgarian art of 90s* / transl. in Engl. by Maria Dimitrova et al. – София : ИК ЛИК, 2003. – ISBN 954-607-621-X. – С. 11–35.

25. **Един новооткрит ръкопис от Университетската библиотека в Будапеща** / Б. Велчева, *Елисавета Мусакова*. – В: *Пъти достонть* : сборник в памет на Стефан Кожухаров / състав. и ред. Анисава Милтенова. – София : ИЦ „Боян Пенев“, 2003. – ISBN 954-8712-23-7. – С. 465–483.

26. **Рукописная книга.** – В: *Християнское искусство Болгарии* : выставка, 1 октябрия–8 декабря 2003 года / [состав. Р. Лозанова]. – Москва : Государственный исторический музей ; София : Национальный исторический музей, 2003. – С. 65–75.

27. **The Element „Decoration“ in Electronic Manuscript Catalogs.** – В: *Computational Approaches to the Study of Early and Modern Slavic Languages and Texts* : proceedings of the „Electronic Description and Edition of Slavic Sources“ conference, 24–26 September 2002, Pomorie, Bugaria / ed. by David Birnbaum, Sarah Slevinski, Anisava Miltenova. – Sofia : Boyan Penev Publishing Center. – ISBN 978-9548712255. – С. 137–156.

2004

28. **Кирилски ръкописи с глаголически вписвания.** – В: *Glagoljica i hrvatski glagolizam* : zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije, 150. obljetnice Staroslavenskog institute (Zagreb – Krk 2–6 listopada 2002) / ured. Marija-Anna Dürriegl, Milan Mihaljević, Franjo Velčić. – Zagreb : Staroslavenski institut ; Krk : Krčka biskupija, 2004. – С. 523–547.

29. **The Illuminated Old-Bulgarian Gospel Lectionaries in the Light of Their Probable Byzantine Models.** – В: *Искусство рукописной книги. Византия. Древняя Русь* : [т. 25] / отв. ред. Элина Добринина. – Санкт-Петербург : Димитрий Буланин, 2004. – ISBN 5-86007-383-6. – С. 277–289.

2005

30. **Арабски препис на Псалтира от XVI век (ОР 3570)** / А. Стоилова, *Елисавета Мусакова*. – В: *Библиотеката* – минало и настояще : юбилеен сборник, посветен на 125-годишнината на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ / науч. ред. Александра Дипчикова, Елисавета Мусакова. – София : Нар. библ. „Св. св. Кирил и Методий“, 2005. – ISBN 954-523-082-7. – С. 388–405.

31. **Награди за съвременно българско изкуство 2005** / текстове Нина Мирчева... [и др.]; под ред. на Ирина Баткова = Awards for contemporary Bulgarian art 2005 / texts Nina Mircheva et al.; ed. by Irina Batkova; transl. Nedyalka Chakalova. – [София] : Галерия Витоша, [2006] (София : ПК Д. Благоев ООД). – 180 с. : с цв. ил. – ISBN 954-91822-1-5

Албум. – Други авт. : Д. Грозданов, **Е. Мусакова**, Х. Корт, Й. Винацер, отбелязани в библиогр. каре. – Офс. изд.

32. **Читателят и изследователят на Добрейшовото евангелие.** – В: *Културните* текстове на миналото : носители, символи и идеи : текстовете в архитектура и образи : материали от Юбилейната международна научна конференция в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов, Велико Търново, 29–31 окт. 2003. – София : Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2005. – ISBN 954-07-2147-4. – С. 186–195.

33. **Pimen of Zograph's Manuscripts as an Example of Collaboration Among Scribes.** – В: *Хризограф* : вып. 2 / отв. ред. Элина Добрынина. – Москва : Сканрус, 2005. – ISBN 5-93221-078-8. – С. 169–199.

2006

34. **Награди за съвременно българско изкуство 2006** / текстове **Елисавета Мусакова**, Димитър Грозданов, Йозеф Винацер ; под ред. на Ирина Баткова = Awards for contemporary Bulgarian art 2006 / Texts **Elissaveta Moussakova**, Dimitar Grozdanov, Jozef Vinatzer ; ed. by Irina Batkova; transl. Nedyalka Chakalova. – [София] : Галерия Витоша, [2007] (София : ПК Д. Благоев). – 180 с. : с цв. ил. – ISBN 978-954-91822-2-4.

Албум. – Кор. опис. – Съдържа и Списък на авт. – Офс. изд.

35. **Паметта на св. Димитър, отразена в графичната система и в текста на българските кратки изборни евангелия.** – В: *Византия*, Балканите, Европа : изследвания в чест на проф. Василка Търкова-Заимова / ред. кол. Васил Гюзелев – глав. ред. и др. – София : Институт по балканистика, 2006. – (Studia Balcanica ; 25). – ISBN 954-91085-5-4. – С. 494–501.

36. **Рилското четириевангелие от 1361 г.** – В: [*Тема*] 5. Международна Хиландарска конференция : сборник избраних радова : љубав према образовању и вера у Бога у православним манастирима : књ. 1. = 5th International Hilandar Conference : selected Proceedings : love of Learning and Devotion to God in Orthodox Monasteries : vol. 1. – Беорпад : Raška škola ; Columbus : the Ohio state university, Resource center for medieval Slavic studies, 2006. – ISBN 86-83337-24-3. – С. 90–102.

2007

37. **Черепишкото евангелие.** – В: *Историята и книгите като приятелство* : сборник в памет на Митко Лачев / състав. Надя Данова... [и др.]. – София : Гутенберг, 2007. – ISBN 978-954-617-024-8. – С. 56–68.

38. **About the Figurative Initials in Bulgarian Medieval Manuscripts.** – В: *Vom Körper zur Schrift* / hrsg. von M. Schnitter, E. Vavra, H. Wenzel. – Sofia : Iztok-Zapad, 2007. – ISBN 954321266X. – С. 76–90.

39. **Standardization of Terminology for Cataloguing Slavonic Illuminated Manuscripts – a Crisis or a Neglect?** – В: *Katalogisierung mittelalterlicher Handschriften in internationaler Perspektive* : Vorträge der Handschriftenbearbeitertagung vom 24. bis 27. Oktober 2005 in München. Bayerische Staatsbibliothek (Hg.) / bearb. von C. Fabian und B. Wagner. – Wiesbaden: Harrassowitz, 2007. – (Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen ; Bd. 53). – С. 188–192.

2008

40. **За един литургичен (или семантичен?) маркер в Болонския псалтир.** – В: *Християнска агиология и народни вярвания* : сборник в чест на ст.н.с. Елена Коцева / ред. кол. Анисава Милтенова ... [и др.]. – София : Изток-Запад, 2008. – ISBN 978-954-321-438-9. – С. 417–423.

41. **Още един фрагмент от Шопов-Карадимовия псалтир.** – В: *Богослужебните книги – познати и непознати* : материали от научната конференция „Методологически проблеми по описанието на богослужебните книги“ = Liturgical Books: Known and Unknown : Methodological Problems Concerning the Description of Liturgical Books / ред. Елена Тончева и др. – София : Омофор, 2008. – ISBN 978-954-9700-72-5. – С. 27–42.

42. **Транснорм** : Трансформацията ; Българският генофонд ; Vision / състав. Трифон Калфов, Атанас Тотляков ; [предг. Константин Денев] = Transnorm : Transformation ; Bulgarian genfund ; Vision / [pref. Konstantin Denev]. – [В. Търново : Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“], 2008 ([Габрово] : Екс-прес). – [72] с. : с цв. ил. Албум. – Съдържа и: **Трансформ 2008 / Елисавета Мусакова** ; Нашата трансформация с нас или без нас? / Петър Цанев. – Офс. изд.

43. **Psalterium Sinaiticum and its Graphic Segmentation.** – В: *The Holy Land and the manuscript legacy of Slavs* / ed., [forew.] by Wolf Moskovich et al. – Sofia : Cyrillo-Methodian Research Center of the Bulg. Acad. of Sciences, 2008. – (Jews and Slavs ; vol. 20). – ISBN 954-9787-11-7. – С. 205–226.

2009

44. **The Menologion of Basil II – A Hypothesis Raised and Rejected.** – В: *Хризограф*. Вып. 3, Средневековые книжные центры – местные традиции и межрегиональные связи : труды международной научной конференции (Москва, 5–6 сентября 2005 г.). – Москва : Сканрус, 2009. – ISBN 978-5-93221-141-0. – С. 62–75.

2011

45. **„Бог да прости пиещия и Бог да спаси четящия“.** – В: *Факти и мистификации в старите текстове* / [Александър Антонов ... и др.] ; състав., [предг.] Боряна Христова, Елена Узунова. – София : Нац. библ. „Св. св. Кирил и Методий“ : ИК „Гутенберг“, 2011. – ISBN 978-954-523-115-5. – С. 256–266.

46. **Даниил Мазач.** – В: *Етрополската книжовна школа и българският XVII в.* : сборник материали от Националната конференция „Етрополската книжовна школа и културният живот през XVII век в българските земи“, София, 20–21 май 2010) / [състав. и науч. ред. *Елисавета Мусакова*, Елена Узунова]. – София : Нац. библ. „Св. св. Кирил и Методий“, 2011. – ISBN 978-954-523-121-6. – С. 172–188.

2012

47. **Пшински или лесновски евангелия?** – В: *Beati Possidentes* : юбилеен сборник, посветен на 60-годишнината на проф. дфн Боряна Христова / [състав. и науч. ред. Антоанета Тотоманова, Цветанка Панчева]. – София : Нац. библ. „Св. св. Кирил и Методий“, 2012. – ISBN 978-954-523-131-5. – С. 288–302.

48. **Дечанския псалтир.** – В: *Дечани у светлу археографских истраживања* : зборник радова / [уредник Татјана Суботин-Голубовић]. – Београд : Народна библиотека Србије, 2012. – ISBN 978-86-7035-280-3. – С. 61–79.

2015

49. **Марковският псалтир от Пловдивската народна библиотека.** – В: *Сборник в чест на 80-годишнината на професор протопрезвитер д-р Николай Шиваров* / Е. Попова и др. – Велико Търново : Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, 2014. – ISBN 978-954-524-982-2. – С. 375–405.

50. **Луксоznите ръкописи на XVII век.** – В: *По следите на българската книга*. Описи. Находки. Библиология : втори национален колоквиум, посветен на 160-годишнината от рождението на Лука Касъров (1854–1916) / състав. Антоанета Лесенска. – Пловдив : Нар. библ. „Ив. Вазов“, 2015. – ISBN 978-954-9546-82-8. – С. 247–263.

3.2. В периодични издания

1983

51. Илюстрациите на два български дамаскина от XVII век. – В: *Изкуство*. – ISSN 0324-1238. – Бр. 7 (1983), с. 28–34.

1987

52. Изображение на лъв върху керамичен съд от X век. – В: *Изкуство*. – ISSN 0324-1238. – Год. 37, бр. 7 (1987), с. 32–36.

53. Към въпроса за възприемането на християнската символика в старо-българското изкуство. – В: *Археология*. – ISSN 0324-1203. – Бр. 2 (1987), с. 9–17.

54. The Representation of the Cross and the Acceptance of Christian Symbolism in Old Bulgarian Culture. – В: *Miscellanea Bulgarica*. – Бр. 5 (1987), с. 313–320.

1989

55. Картина и заглавие. – В: *Изкуство*. – ISSN 0324-1238. – Год. 39, бр. 3 (1989), с. 36–42.

56. Функцията на образа (Иконоборци и иконопочитатели). – В: *Изкуство*. – ISSN 0324-1238. – Год. 39, бр. 5 (1989), с. 10–14.

1991

57. Украсата на два глаголически ръкописа – Зографското и Маринското четириевангелие. – В: *Проблеми на изкуството*. – ISSN 0032-9371. – Год. 24, бр. 4 (1991), с. 27–36.

1992

58. Редът на зодиакалните знаци в Симеоновия сборник (Светославов препис от 1073 г.) – опит за реконструкция. – В: *Старобългаристика*. – ISSN 0204-4021. – Год. 16, бр. 2 (1992), с. 123–132.

1994

59. Моделът. – В: *Изкуство. Art in Bulgaria*. – ISSN 0861-9905. – Год. 2, бр. 15 (1994), с. 1–3.

60. Най-ранното известно изображение на Христос и самарянката в българското средновековно изкуство. – В: *Изкуство. Art in Bulgaria*. – ISSN 0861-9905. – Год. 2, бр. 14 (1994), с. 7–9.

61. **Der kyrillische Palimpsest in Cod. Vat. gr. 2502 und sein Schmuck.** – В: *Старобългаристика*. – ISSN 0204-4021. – Год. 18, бр. 1 (1994), с. 37–57.

1996

62. **Изображенията на изписваното слово върху миниатюрите от ръкопис 22 в Народната библиотека в София.** – В: *Проблеми на изкуството*. – ISSN 0032-9371. – Год. 29, бр. 2 (1996), с. 13–19.

63. **Илюстрираните глаголически евангелия.** – В: *Изкуство. Art in Bulgaria*. – ISSN 0861-9905. – Год. 4, бр. 33–34 (1996), с. 6–12.

64. **Кодикологически бележки върху Врачанското евангелие (НБКМ 19).** – В: *Старобългаристика*. – ISSN 0204-4021. – Год. 20, бр. 2 (1996), с. 64–82.

1998

65. **Енинското четириевангелие и неговите ктитори.** – В: *Библиотека*. – ISSN 0861-847X. – Год. 5, бр. 3–4 (1998), с. 73–77.

1999

66. **Кодикологични бележки за Струмишкия апостол (Прага, Народен музей IX Е 25).** – В: *Slavia*. – ISSN 0037-6736. – Год. 68 (1999), с. 229–234.

2000

67. **Виенските листове.** – В: *Кирило-Методиевски студии*. – ISSN 0205-2253. – Т. 13 (2000), с. 167–175.

Анализ на откъсlek от глаголически служебник, датиран XII в.

68. **Паметите на светците в българските изборни евангелия.** – В: *Проблеми на изкуството*. – ISSN 0032-9371. – Год. 33, бр. 4 (2000), с. 23–28.

69. **Ръкопис 862 от Народната библиотека в София – една нова атрибуция.** – В: *Библиотека*. – ISSN 0861-847X. – Год. 7, бр. 1 (2000), с. 43–48.

2001

70. **Изборното евангелие НБКМ 33.** – В: *Кирило-Методиевски студии*. – ISSN 0205-2253. – Т. 14 (2001), с. 103–121.

2002

71. **Геометрията и змеят.** – В: *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*. Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“. – ISSN 1311-784X. – Т. 90 (9) [за 2000] (2002), с. 175–185.

Украсата на най-ранните старобългар. летописи.

72. **Кодикологически особености на Песнивеца на цар Иван Александър.** – В: *Старобългаристика*. – ISSN 0204-4021. – Год. 26, бр. 2 (2002), с. 3–33.

73. **Нова атрибуция на ръкопис от Черна Гора.** – В: *Археографски прилози*. – ISSN 0351-2819. – Бр. 22/23 (2002), с. 509–529.

74. **Ръкописът ROE 27 от Бодлеанската библиотека и проблемът за гръцките модели в украсата на българските ръкописи.** – В: *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*. Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“. – ISSN 1311-784X. – Т. 90(9) [за 2000] (2002), с. 325–333.

75. **Illuminating the Byzantine and Slavonic Psalters from the Eleventh through the Fourteenth Century.** – В: *Annual of Medieval Studies at CEU*. – ISSN C627-9457. – Год. 8 (2002), с. 223–248.

2003

76. **Description of the Slavonic Cyrillic Codices of the National Széchényi Library /** Ralph Cleminson, *Elissaveta Moussakova*, Nina Voutova. – В: *Annual of Medieval Studies at CEU*. – ISSN C627-9457. – Год. 9 (2003), с. 339–348.

2004

77. **The role of the National Library [in Bulgaria] preserving national written heritage /** *Elissaveta Moussakova*, Alexandra Dipchikva. – В: *International Journal on Information Theories & Applications*. – ISSN 1310-0513. – Год. 11, бр. 3 (2004), с. 282–299.

2005

78. **Йоан Кръстител побеждава змея.** – В: *Старобългарска литература*. – ISSN 0204-868X. – Бр. 33–34 (2005), с. 275–288.

Глаголическият инициал в Четивото за празника на св. Йоан от Асеманиевото евангелие.

79. **Мануиловият апостол /** Маргарет Димитрова, *Елисавета Мусакова*, Андрей Бояджиев. – В: *Старобългарска литература*. – ISSN 0204-868X. – Бр. 33–34 (2005), с. 356–379.

80. **Ръкописи и описи, или опит да се опише днешната българска кодикология.** – В: *Проблеми на изкуството*. – ISSN 0032-9371. – Год. 38, бр. 1 (2005), с. 50–57.

81. **On the Illumination of the Lectionary Crypt. A.a.XVI.** – В: *Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata. Terza serie.* – ISSN 0005-3787. – Т. 2 (2005), с. 57–68.

2006

82. **Ръкописи от Охрид в Софийската народна библиотека (Украсени гръцки и славянски ръкописи от XI–XIV в.** – В: *Зборник. Музеј на Македонија – Археолошки, Етнолошки и Историски. Нова серија: Средновековна уметност.* – Бр. 5 (2006), с. 41–54.

2007

83. **Кюстендилското изборно евангелие.** – В: *Известия на Исторически музей – Кюстендил.* – ISSN 0861-4342. – Т. 14 [за 2006] (2007), с. 65–72.

2008

84. **Графическата сегментация на текста в Асеманиевото евангелие.** – В: *Slovo(Zagreb).* – ISSN 0583-6255. – Бр. 56–57 (2008), с. 391–404.

2009

85. **Българската ръкописна книга през XIII в.** – В: *Зборник радова Византолошког института.* – ISSN 0584-9888. – Т. 46 (2009), с. 299–312.

86. **За литургическия състав на старобългарските изборни евангелия.** – В: *Старобългарска литература.* – ISSN 0204-868X. – Бр. 41–42 (2009), с. 114–120.

Рез. на англ. ез. – С библиогр.

87. **Ръкопис 862 от Националната библиотека – още едно евангелие с изчезнали миниатюри?.** – В: *Проблеми на изкуството.* – ISSN 0032-9371. – Год. 42, бр. 2 (2009), с. 35–41.

2011

88. **Фрагменти от изборни евангелия в сбирката на Народната библиотека.** – В: *Годишник на Софийския университет Св. „Климент Охридски“.* Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“. – ISSN 1311-784X. – Т. 96 (2011), с. 421–428.

С библиогр.

2012

89. **The Psalter of King John Alexander in its Slavonic and Byzantine context.** – 4 л. цв. ил. – В: *Scripta & e-Scripta.* – ISSN 1312-238X. – Бр. 10–11 (2012), с. 339–354.

Рез. на бълг. ез. – С библиогр.

2014

90. Изследователят читател на Добрейшовото евангелие . – В: *Littera et lingua. Електронно списание за хуманитаристика* [Електронен ресурс]. – Год. 11, бр. 3 (2014). – Описан на: 25.09.2015. – Начин на достъп (URL): <http://www.slav.uni-sofia.bg/naum/lilijournal/2014/11/3/mousakovae>

4. Рецензии, отзиви, съобщения

4. 1. За книги, учени и научни събития

1993

91. Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.) I. Изследвания и текст. София, 1991, 725 с. – В: *Вселена = OIKOYMENH*. – Бр. 1 (1993), с. 173–176.

1996

92. За книгата на Э. С. Смирнова „Лицевые рукописи Великого Новгорода, XV в.“. – В: *Проблеми на изкуството*. – ISSN 0032-9371. – Год. 29, бр. 3 (1996), с. 60–62.

1998

93. Изложба от преписите на Паисиевата „История славянобългарска“ в Народната библиотека Св. св. Кирил и Методий“. – В: *Библиотека*. – ISSN 0861-847X. – Год. 5, бр. 1 (1998), с. 63–64.

94. 65-годишен юбилей на Лиляна Мавродинова. – *Старобългаристика*. – ISSN 0204-4021. – Год. 22, бр. 1 (1998), с. 105–110.

1999

95. Ново издание, посветено на българската ръкописна книга. – В: *Библиотека*. – Год. 6, бр. 3–4 (1999), с. 33–36.

Рецензия за книгата: Аджарски книжовници-илюстратори от XVII век / Невяна Дончева-Панайотова. – Велико Търново : АБАГАР, 1998.

2001

96. Международен симпозиум в Охрид, посветен на 2000-та годишнина на християнството. – *Старобългаристика*. – ISSN 0204-4021. – Год. 25, бр. 1 (2001), с. 111–116.

2003

97. Немият образ и слепият текст. – В: *Култура*. – ISSN 0861-1408. – Год. 47, бр. 21 [= 2276] (23 май 2003).

Рецензия за книгата: Светци, свитъци, книги : посланията на текста в иконографския материал / Стефан Смядовски. – София : Агата-А, 2003.

2004

98. „Каталог славяно-русских рукописных книг XV века, хранящихся в Российском государственном архиве древних актов“. Состав. И. Л. Жучкова и др. М., Древлехранилище, 2000 и „Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии: XV в.“. Вып. 1, Апокалипсис – Летопись Лаврентьевская. М., Индрик, 2002. – В: *Scripta & e-Scripta*. – ISSN 1312-238X. – Бр. 2 (2004), с. 394–398.

2006

99. Бруни, Алессандро Мария, Θεολόγος. Древнеславянские кодексы Слов Григория Назианзина и их византийские прототипы./ Θεολόγος. I codici slavi antichi delle Orazioni di Gregorio di Nazianzo ed i loro prototipi bizantini. Москва – С. Петербург : Российская Академия наук, Институт всеобщей истории, 2004, 255 pp. – В: *Scripta & e-Scripta*. – ISSN 1312-238X. – Бр. 3–4 (2006), с. 378.

Отзив.

100. Хризограф. Сборник статей к юбилею Г. З. Быковой./ Chryzograph. Gatherings in Honor of G. Z. Bykova. Москва: Издательство „Сканрус“, 2003, 366 pp.; Хризограф. Вып. 2. / Chryzograph. Vol. 2. Москва: Издательство „Сканрус“, 2005, 334 pp. – В: *Scripta & e-Scripta*. – ISSN 1312-238X. – Бр. 3–4 (2006), с. 384–385.

Отзив.

2007

101. Изчисляване на царската исихия или шифърът на Иван Александър . – В: *Култура*. – ISSN 0861-1408. – Год. 51, бр. 27 (13 юли 2007), с. 5.

По повод дигиталното и двуез. изд. на Четвероевангелието на цар Иван Александър, подготвено от Е. Димитрова, 2007.

102. Конференция и Кръгла маса върху проблемите при описване на средновековните богослужебни книги. – В: *Старобългаристика*. – ISSN 0204-4021. – Год. 31, бр. 2 (2007), с. 85–89.

2008

103. Международна конференция на библиотекарите на ръкописни колекции. – В: *Библиотека*. – ISSN 0861-847X. – Год. 15, бр. 2 (2008), с. 44–48.

2009

104. **Книга на Енох.** – В: *Библиотека.* – ISSN 0861-847X. – Год. 16, бр. 2 (2009), с. 42–43.

По повод книгата на Боряна Христова „Книга на Енох“ (София, изд. Кралица Маб, 2008).

2011

105. **Началото и краят на света.** – В: *Библиотека.* – ISSN 0861-847X. – Год. 18, бр. 2 (2011), с. 50–52.

Рецензия за книгата: Началото и краят на света : тивериадското море : разказ за Адам и Ева. / Боряна Христова. – София : Кралица Маб, 2010.

106. **Ръкописната сбирка в Държавната Третьяковска галерия в Москва.** – В: *Библиотека.* – ISSN 0861-847X. – Год. 18, бр. 5–6 (2011), с. 99–102.

Рецензия за книгата: Лицевые рукописи XI–XIX веков. Кн. первая, Лицевые рукописи XV–XVII веков. – Москва : Сканрус, 2010.

2012

107. **New Books.** – В: *Scripta & e-Scripta.* – ISSN 1312-238X. – Бр. 10–11 (2012), с. 505–506, 511, 515–516, 517.

Отзив за книгите: Manuscrits grecs enluminées des Archives Nationales de Tirana (VIe–XIVe siècles) : vol. 1–2 / Axinia Džurova. – Sofia, 2011; Avec la collaboration de Paul Canart. Le Rayonnement de Byzance. Les manuscrits grecs enluminées des Balkans (VIe–XVIIIe siècles) : catalogue d'exposition... / Axinia Džurova. – Sofia, 2012; Revelation through the Alphabet / E. Maayan Fanar. – Geneva, 2011; Боянската църква между Изтока и Запада в изкуството на християнска Европа / състав. Б. Пенкова. – София, 2011; Искусство книги в средновековой Руси : лицевые рукописи Великого Новгорода : XV век / Э. Смирнова. – Москва, 2011; Християнско изкуство в Националния археологически музей – София. Каталог / И. Гергова, Й. Гатев, И. Ванев. – София, 2012.

2013

108. **Проф. Аксиния Джурова. Украсени гръцки ръкописи от Държавния архив в Тирана (VI–XIV век). Избрани студии.** – В: *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“.* – ISSN 1311-784X. – Т. 98 (2013), с. 533–535.

Отзив за книгата: Manuscrits grecs enluminés des Archives Nationales de Tirana VIe–XIVe siècles: études choisies / Axinia Džurova. – Sofia, 2011.

109. **1150 години от Моравската мисия на св. Кирил и св. Методий.** – В: *ББИА онлайн* [Електронен ресурс]. – ISSN 1314-4944. – Год. 3, бр. 3 (2013), с. 3–5. – Описан на: 28.09.2015. – Начин на достъп (URL): <http://www.lib.bg/publish/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5>

110. **Beati Possidentes** : (слово, произнесено при честването на 60-годишния юбилей на проф. Боряна Христова и премиерата на изданието по този случай едноименен сборник). – В: *Библиотека*. – ISSN 0861-847X. – Год. 20, бр. 1 (2013), с. 16–18.

2014

111. **Духовни образи. Руски илюстриран синодик: изследване**. – В: *Библиотека*. – ISSN 0861-847X. – Год. 21, бр. 3–4 (2014), с. 221–225.

Рецензия за книгата: Духовни образи : руски илюстриран синодик : изследване / Иванка Гергова ; под науч. ред. на Боряна Христова. – София : Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“ ... [и др.], 2013.

112. **Славянските кирилски печатни книги от XIX в. в НБКМ**. – В: *Библиотека*. – ISSN 0861-847X. – Год. 21, бр. 3–4 (2014), с. 226–229.

Рецензия за книгата: Опис на славянските кирилски печатни книги от XIX в. в колекцията „Старопечатни книги, редки и ценни издания“ на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ / състав. Бояна Минчева. – София : Нац. библ. „Св. св. Кирил и Методий“, 2013.

4.2. За изложби, творчески личности, проекти и др.

1989

113. **Димитър Лалев**. – В: *Изкуство*. – ISSN 0324-1238. – Год. 39, бр. 6 (1989), с. 36–38.

1992

114. **Една криза – пътища много**. – В: *Култура*. – ISSN 0861-1408. – Год. 36, бр. 26 (26 юни 1992), с. 5.

Впечатления на Ружа Маринска, Борис Климентиев и **Елисавета Мусакова** от фестивала на изкуствата в Балчик.

115. **Изложбата на Атанас Андасаров**. – В: *Литературен вестник*. – ISSN 1310-9561. – Год. 2, бр. 39 (5–11 окт. 1992), с. 2.

116. **Николай Сарафов**. – В: *Съвременник*. – ISSN 0204-6962. – Год. 20, бр. 2 (1992), с. 321–324.

Творчеството на багоналиста.

1993

117. **Библията, Уамуно, Бодлер и другите в творчеството на Николай Майсторов**. – В: *Изкуство. Art in Bulgaria*. – ISSN 0861-9905. – Год. 1, бр. 11–12 (1993), с. 16–17.

По повод изложбата му в Софийската градска худож. галерия.

118. **Греди Асса – рисунки и Снежана Симеонова – скулптура.** – В: *Изкуство. Art in Bulgaria.* – ISSN 0861-9905. – Год. 1, бр. 7 (1993), с. 14–15.

119. **Изложбата „Анри Матис 1904–1917“ в Центъра Помпиду [в Париж].** – В: *Литературен вестник.* – ISSN 1310-9561. – Год. 3, бр. 16 (26 апр.– 2 май 1993), с. 2.

120. **Янчо Петров и Васил Василев.** – В: *Изкуство. Art in Bulgaria.* – ISSN 0861-9905. – Год. 1, бр. 6 (1993), с. 31.

1994

121. **Един възможен модел на художник : разговор на Елисавета Мусакова с Елена Панайотова.** – В: *Изкуство. Art in Bulgaria.* – ISSN 0861-9905. – Год. 2, бр. 15 (1994), с. 13–15.

122. **Пристанища.** – В: *Култура.* – ISSN 0861-1408. – Год. 38, бр. 24 (17 юни 1994), с. 4

Отзив за изложба.

1995

123. **Изложба на Емил Нолде във Виена.** – В: *Изкуство. Art in Bulgaria.* – ISSN 0861-9905. – Год. 3, бр. 22 (1995), с. 18–19.

124. **Изложба на Красимира Дренска в СГХГ.** – В: *Изкуство. Art in Bulgaria.* – ISSN 0861-9905. – Год. 3, бр. 28 (1995), с. 10–12.

125. **Изложба на Приложното училище, София в галерия „Сезони“.** – В: *Изкуство. Art in Bulgaria.* – ISSN 0861-9905. – Год. 3, бр. 25 (1995), с. 10.

126. **Илюстрациите на Ясен Гюзелев.** – В: *Изкуство. Art in Bulgaria.* – ISSN 0861-9905. – Год. 3, бр. 21 (1995), с. 20–22.

127. **Ин мемориам – Велина Братанова.** – В: *Изкуство. Art in Bulgaria.* – ISSN 0861-9905. – Год. 3, бр. 24 (1995), с. 13.

128. **Фестивалът „Процес-Пространство“ се откри за четвърти път...** – В: *Култура.* – ISSN 0861-1408. – Год. 39, бр. 27 (7 юли 1995), с. 5.

129. **Скулптура на чист въздух : разговор / Тодор И. Тодоров ; разговора проведе Елисавета Мусакова.** – В: *Изкуство. Art in Bulgaria.* – ISSN 0861-9905. – Год. 3, бр. 23 (1995), с. 14–15.

130. **Фестивалът „Процес – пространство“** : разговор в редакцията / разговарят Елена Панайотова, *Елисавета Мусакова*, Диана Попова и Руен Руенов. – В: *Изкуство. Art in Bulgaria*. – ISSN 0861-9905. – Год. 3, бр.24 (1995), с. 2–12.

1996

131. **Агустин Руиз де Алмодовар в София**. – В: *Изкуство. Art in Bulgaria*. – ISSN 0861-9905. – Год. 3, бр. 31 (1996), с. 20–21.

По повод изложбата на исп. керамик.

132. **Балчик отново в действие**. – В: *Литературен вестник*. – ISSN 1310-9561. – Год. 6, бр. 25 (10–16 юли 1996), с. 5.

Изложбите в рамките на Междунар. фестивал „Процес-пространство“ в Балчик.

133. **Безопасната игла**. – В: *Изкуство. Art in Bulgaria*. – ISSN 0861-9905. – Год. 4, бр. 38–40 (1996), с. 48–52.

134. **Изграждане на човек**. – В: *Литературен вестник*. – ISSN 1310-9561. – Год. 6, бр. 21 (5–11 юни 1996), с. 6.

Изложбата на худож. Зиятин Нуриев в столицата.

135. **Изкуство чрез фотография**. – В: *Изкуство. Art in Bulgaria*. – ISSN 0861-9905. – Год. 4, бр. 32 (1996), с. 2–4.

По повод финл. фотографска изложба в галерията на СБХ.

136. **Източни миниатюри, изписани от Сашо Стоицов и показани от НХГ**. – В: *Литературен вестник*. – ISSN 1310-9561. – Год. 6, бр. 9 (6–12 март 1996), с. 8.

137. **Михаел Нич**. – В: *Изкуство. Art in Bulgaria*. – ISSN 0861-9905. – Год. 4, бр. 38–40 (1996), с. 61–63.

138. **„Пластическият образ на 90-те години“**. – В: *Литературен вестник*. – ISSN 1310-9561. – Год. 6, бр. 23 (19–25 юни 1996), с. 3.

Едноименната изложба в столицата.

139. **Скулптурите на Тони Краг в София**. – В: *Изкуство. Art in Bulgaria*. – ISSN 0861-9905. – Год. 4, бр. 38–40 (1996), с. 30–32.

140. **Традиционна керамична изложба [галерия „Шипка“, София]**. – В: *Изкуство. Art in Bulgaria*. – ISSN 0861-9905. – Год. 4, бр. 31 (1996), с. 18–19.

141. **Хубен [Черкелов], Косьо [Минчев], [Георги] Тушев в размер XXL**. – В: *Изкуство. Art in Bulgaria*. – ISSN 0861-9905. – Год. 4, бр. 37 (1996), с. 16–17.

142. **Ясен Панов в галерия „Ата-Рай“**. – В: *Литературен вестник*. – ISSN 1310-9561. – Год. 6, бр. 9 (6–12 март 1996), с. 8.

1997

143. **За инсталациите на Атанас Ляпчев.** – В: *Изкуство. Art in Bulgaria.* – ISSN 0861-9905. – Год. 5, бр. 41 (1997), с. 11–12.

144. **[Изложбата на скулптора Красимир Джидров в столицата].** – В: *Култура.* – ISSN 0861-1408. – Год. 41, бр. 15 (11 апр. 1997), с. 3.

145. **„Лица“.** – В: *Литературен вестник.* – ISSN 1310-9561. – Год. 7, бр. 12 (9–15 апр. 1997), с. 7.

Едноименната изложба (керамика и рисунки), представена в столицата.

146. **Arx en natione?** : разговор по повод изложбата „Ars ex natio?. Произведено в България“, случил се на 22 май 1997 и продължил като вътрешни диалози / **Елисавета Мусакова**, Свилен Стефанов. – В: *Изкуство. Art in Bulgaria.* – ISSN 0861-9905. – Год. 5, бр. 42 (1997), с. 7–11.

1998

147. **Един меценат на българската култура – г-н Гауденц Б. Руф, посланик на Швейцария в България :** [разговор]. – В: *Изкуство. Art in Bulgaria.* – ISSN 0861-9905. – Год. 6, бр. 50–51 (1998), с. 11–13.

148. **Механичните нули на 60-те.** – В: *Литературен вестник.* – ISSN 1310-9561. – Год. 8, бр. 25 (1–7 юли 1998), с. 7.

Инсталацията на Д. Тенев „Огъване при натиск на механични нули в геометрията на 60-те“, представена в столицата.

149. **Правдолюб Иванов в Посолството на Швейцария.** – В: *Изкуство. Art in Bulgaria.* – ISSN 0861-9905. – Год. 6, бр. 52–53 (1998), с. 20–23.

По повод изложбата му „Macro Swiss“, февр. 1998 г.

150. **Разговор в редакцията [за съвременното изобразителното изкуство] /** Димитър Грозданов, **Елисавета Мусакова...** [и др.] – В: *Изкуство. Art in Bulgaria.* – ISSN 0861-9905. – Год. 6, бр. 52–53 (1998), с. 2–9.

151. **Фотография.** – В: *Изкуство. Art in Bulgaria.* – ISSN 0861-9905. – Год. 5, бр. 46–47 (1998), с. 2–4.

152. **Фотография през май, Пловдив'98.** – В: *Изкуство. Art in Bulgaria.* – ISSN 0861-9905. – Год. 6, с. 54–55 (1998), с. 21–28.

153. **The Safety-Pin.** – В: *Изкуство. Art in Bulgaria.* – ISSN 0861-9905. – Год. 6, бр. 48 (1998), с. 19–22.

1999

154. **Медийните изкуства в България** / Ян Шуйрен ; [интервю на] **Елисавета Мусакова**. – В: *Изкуство. Art in Bulgaria*. – ISSN 0861-9905. – Год. 7, бр. 65–66 (1999), с. 4–7.

2003

155. **Биенале „Фодар2003“ [в Плевен]**. – В: *Литературен вестник*. – ISSN 1310-9561. – Год. 13, бр.20 (4–10 юни 2003), с. 6.

156. **Невинното желание на фотографа [Антоан Божинов]**. – В: *Ек*. – ISSN 1310-2028. – Бр. 1 (2003), с. 18–21.

157. **Фото-графичните творби на Иглена Русева**. – В: *ФО : месечно списание за артистична фотография, класически и цифрови фотографски технологии, предпечатни процеси*. – Бр. 6 (2003), 17–24.

158. **Целувката/The Kiss**. – В: *ФО : месечно списание за артистична фотография, класически и цифрови фотографски технологии, предпечатни процеси*. – Бр. 6 (2003), с. 15–16.

Текст за изложбата „Целувката“ на трима фотографии от френската агенция „Рафо“ в столичната галерия „Париж“.

2004

159. **В Холивуд не ти дават работа, трябва сам да си я вземеш**. – В: *Ек*. – ISSN 1310-2028. – Бр. 1 (2004), с. 8–11.

Творчеството на бълг. скулптор Валентин Василев в амер. киноиндустрия.

160. **Новият дом на приложното изкуство**. – В: *Култура*. – ISSN 0861-1408. – Год. 48, бр. 31 (23 юли 2004), с. 9

2005

161. **Посланията на „Фодар“**. – В: *Ек*. – ISSN 1310-2028. – Бр. 4 (2005), с. 21–23.

По повод Четвъртото международно биенале на съвременна фотография, Плевен, 2005.

2006

162. **Техниката като смайващо изкуство** : „Леонардо да Винчи, художествената и техническата рисунка от времето на Италианския Ренесанс“, изложба в Народната библиотека. – В: *Култура*. – ISSN 0861-1408. – Год. 50, бр. 33 (29 септ. 2006), с. 9.

2007

163. **Как се вписваме и дали се разбираме?** : Ружа Маринска и Елисавета Мусакова разговарят по повод изложбата „Пътуване в италианското изкуство, 1950-

1980. Сто творби от колекцията „Фарнезина“ в Галерията за чуждестранно изкуство, София. – В: *Култура*. – ISSN 0861-1408. – Год. 51, бр. 24 (22 юни 2007), с. 8.

164. **Отражения** : унгарска фотография в София през 2007. – В: *Култура*. – ISSN 0861-1408. – Год. 51, бр. 43 (14 дек. 2007), с. 12.

Изложбата „Отражения (По стъпките на Лудвиг Робок)“ на унгарския фотограф Ласло Лугоши Луго.

165. **Поглед отвътре** : изложба с номинации и награди на Мобилтел за съвр. бълг. изкуство, 2006. – В: *Литературен вестник*. – ISSN 1310-9561. – Год. 17, бр. 25 (27 юни–3 юли 2007), с. 3.

166. **Проектът „ДАПИС“** / Стоянка Кендерова, *Елисавета Мусакова*. – В: *Библиотека*. – ISSN 0861-847X. – Год. 14, бр. 5–6 (2007), с. 79–81.

167. **Digital archives and documents: preservation, information, scholarship (DAPIS)** / Stoyanka Kenderova, *Elissaveta Moussakova*. – В: *Advances in Bulgarian Science*. – ISSN 1312-6164. – бр. 1 (2007), с. 18–23.

Проект за опазване на писменото културно наследство, съхранявано в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.

2008

168. **„Избрано“ от Найдено Петков [1918–1989]**. – В: *Култура*. – ISSN 0861-1408. – Год. 52, бр. 35 (17 окт. 2008), с. 7.

Юбилейната изложба на художника, София, септ. 2008.

2010

169. **Бавна четка**. – В: *Изкуство и критика*. – ISSN 1314-0809. – Год. 1, бр. 2 (2010), с. 56–57.

Рецензия за изложба на Николай Петков.

170. **„Осинови книга“**. – В: *Култура*. – ISSN 0861-1408. – Год. 53, бр. 1 [=2574] (15 ян. 2010), с. 8.

2011

171. **Още осиновители**. – В: *Култура*. – ISSN 0861-1408. – Год. 54, бр. 3 [=2621] (28 януари 2011), с. 3

2012

172. **Начини на обучение и резултати** : международни фотографски срещи – Пловдив, 12–31 окт. 2012 / Надежда Павлова, *Елисавета Мусакова*. – В: *Култура*. – ISSN 0861-1408. – Год. 56, бр. 38 (9 ноем. 2012), с. 8.

173. **Осинови книга'2012 – отчет и надежда за продължаване.** – В: *Култура*. – ISSN 0861-1408. – Год. 56, бр. 20 [=2682] (24 май 2012), с. 2

174. **„Портали“ – изложба на Надежда Павлова.** – В: *ArtNovini.com* [Електронен ресурс]. – (18 окт. 2012). – Начин на достъп (URL): (<http://www.artnovini.com/news/ot-bylgaria/952-bilbordat-kato-portal-kam-obraza-na-sakrovenite-jelania.html>) [прегледан на 28.09.2015].

2013

175. **Образи – портали.** – В: *Култура*. – ISSN 0861-1408. – Год. 57, бр. 25 (5 юли 2013), с. 2.

Във връзка с изложбата на Надежда Павлова „Портали“, „Експо-Баня София“, 10 юни–10 юли 2013. (част от Месец на фотографията 2013).

2015

176. **Ясен Гюзелев рисува Алиса.** – В: *Портал Култура* [Електронен ресурс]. – 26.05.2015. – Начин на достъп (URL): <http://kultura.bg/web/%D1%8F%D1%81%D0%B5%D0%BD-%D0%B3%D1%8E%D0%B7%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%B2-%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%83%D0%B2%D0%B0-%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D1%81%D0%B0/> [прегледан на 06.10.2015].

6. Интервюта

2006

177. **Жена в лабиринт от стари ръкописи** / Светослав Спасов. – В: *Банкеръ*. – ISSN 1310-0300. – Год. 14, бр. 39 (30 септ.–6 окт. 2006), с. 40.

Среща и разговор с *Елисавета Мусакова*, завеждаща отдел „Ръкописи и старопечатни книги“ в Националната библиотека „Св. св Кирил и Методий“.

2012

178. **Нация, която не пази книгите си е болна!** : с доцент *Елисавета Мусакова*, завеждащ отдел „Ръкописи и старопечатни книги“ в Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, разговаря Кристина Кирякова. – В: *Труд*. – ISSN 1313-7719. – Год. 76, бр. 9 (11 ян. 2012), с. 24–25.

II. Съставителска дейност

2011

179. **Етрополската книжовна школа и българският XVII век** : сборник материали от Националната конференция „Етрополската книжовна школа и култур-

ният живот през XVII век в българските земи“, София, 20–21 май 2010 / [състав. и науч. ред. **Елисавета Мусакова**, Елена Узунова] ; [фотогр. Иван Добромиров]. – София : Нац. библ. „Св. св. Кирил и Методий“, 2011. – 304, 128 с. : с факс., портр., к. ISBN 978-954-523-121-6

2012

180. **Наследството на отец Неофит Рилски: изкуствоведски, богословски и филологически аспекти** : сборник материали от научна конференция, посветена на честването на 130-годишнината от смъртта на йеромонах Неофит Рилски. София, 14–15 април 2011 г. / [състав., науч. ред. Светлана Куюмджиева ... и др.]. – София : Институт за изследване на изкуствата БАН, 2012 ([София] : Симолини). – 320 с. : с цв. ил. ISBN 978-954-8594-32-5

Др. състав.: Елена Узунова, **Елисавета Мусакова**...

Загл. на англ. ез.: The heritage of father Neophyte of Rila: art historical, theological and philological aspects.

III. Редакторска дейност

1993

181. **Изкуство. Art in Bulgaria** : месечно списание за изобразително изкуство / Рекламна къща АЯ. – 1 (1993)– 90/92 (2002). – София : Рекламна къща АЯ, 1993–2002. – ISSN 0861-9905

1993, бр. 1. – Ред. кол.: Димитър Грозданов – глав. ред., Георги Тодоров, Диана Попова, Руен Руенов, **Елисавета Мусакова**, Борис Климентиев

1993, бр. 4–5. – Ред. кол.: Иванка Гергова – глав. ред., Димитър Грозданов, Диана Попова, Руен Руенов, Борис Климентиев, **Елисавета Мусакова**, Асен Кирин, Свилен Стефанов

1993, бр. 6–7. – Ред. кол.: **Елисавета Мусакова** – глав. ред., Димитър Грозданов, Иванка Гергова, Диана Попова, Руен Руенов, Борис Климентиев, Асен Кирин, Свилен Стефанов

1993–1994, бр. 9/10–17. – Ред. кол.: Димитър Грозданов – глав. ред., **Елисавета Мусакова**, Иванка Гергова, Диана Попова, Руен Руенов, Борис Климентиев, Свилен Стефанов

1994–1996, бр. 18–40. – Ред. кол.: Димитър Грозданов – глав. ред., **Елисавета Мусакова**, Иванка Гергова, Диана Попова, Руен Руенов, Борис Климентиев, Свилен Стефанов, Николай Бошев

1997–1998, бр. 41–51. – Ред. кол.: Димитър Грозданов – глав. ред., **Елисавета Мусакова**, Иванка Гергова, Николай Бошев, Генади Гатев, Борис Климентиев, Руен Руенов, Свилен Стефанов

1998–1999, бр. 52/53 – 60/62. – Ред. кол.: Димитър Грозданов – глав. ред., **Елисавета Мусакова**, Николай Бошев, Борис Климентиев, Руен Руенов, Свилен Стефанов

2003

182. **Scripta & e-Scripta** / Institute of Literature. Bulgarian Academy of Sciences. – 1 (2003)– . – Sofia : „Boyan Penev“ Publishing Center, 2003– . ISSN 1312-238X

2003–9999, бр. 1– . – Ed. Board: Slavia Barlieva (Bulgaria), David J. Birnbaum (USA), Ralph Cleminson (UK), Gabor Klaniczay (Hungary), Sergej Ivanov (Russian Federation), Sebastian Kempgen (Germany), Anissava Miltenova (Bulgaria), *Elissaveta Mussakova* (Bulgaria), Tatjana Slavova (Bulgaria)

2012, бр. 10–11. – Execut. ed.: Margaret Dimitrova, *Elissaveta Moussakova*

2005

183. **Библиотеката – минало и настояще** : юбилеен сборник, посветен на 125-годишнината на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ / науч. ред. Александра Дипчикова, *Елисавета Мусакова* ; [увод Александра Дипчикова]. – София : Нар. библ. „Св. Св. Кирил и Методий“, 2005. – 428 с. : с ил., табл., факс. – ISBN 954-523-082-7

Текст и на старобългар. ез. – Офс. изд. – Библиогр. след някои статии.

2006

184. **Библиотека** : списание за библиотечни и информационни науки, книгознание и литературна история / Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, Софийски университет „Св. Климент Охридски“. – I, 1 (1993) – . – София : Нац. библ. „Св. св. Кирил и Методий“, 1993 – ISSN 0861-847X

2006–2013, бр. 1–6. – Ред. кол.: Александра Дипчикова – глав. ред., Александър Димчев, Анета Дончева, Ани Гергова, Антоанета Тотоманова, Боряна Христова, Донка Правдомирова, Елена Янакиева, *Елисавета Мусакова*, Нина Шуманова, Стоянка Кендерова.

2014, бр. 1–6. – Ред. кол.: Асен Георгиев – глав. ред., Петър Величков, Алберт Бенбасат, Оля Харизанова, Цветан Давидков, Желю Владимиров, Николай Аре-тов, Людмила Андреева, Владя Борисова, Антоанета Тотоманова, Цветанка Панчева, *Елисавета Мусакова*, Анета Дончева, Калина Иванова, Росица Чернокожева

2008

185. **Богослужебните книги – познати и непознати** : материали от научната конференция Методологически проблеми по описанието на богослужебните книги = Liturgical Books: Known and Unknown : Methodological Problems Concerning the Description of Liturgical Books / ред. Елена Тончева и др. – София : Омофор, 2008 ([София] : Артграф). – 448 с. : с ил., факс. ISBN 978-954-9700-72-5

Др. ред. : С. Куюмджиева, *Е. Мусакова*, Е. Узунова, А. Атанасов. – Изд. на Фонд. Покров Богородичен. – Офс. изд. – Библиогр. след всеки материал. – Рез. на англ., нем. език.

2011

186. **Етрополската книжовна школа и българският XVII век** : сборник материали от Националната конференция „Етрополската книжовна школа и културният живот през XVII век в българските земи“, София, 20–21 май 2010 / [състав. и науч. ред. **Елисавета Мусакова**, Елена Узунова] ; [фотогр. Иван Добромиров]. – София : Нац. библ. „Св. св. Кирил и Методий“, 2011. – 304, 128 с. : с факс., портр., к. ; 24 см. ISBN 978-954-523-121-6

187. **New approaches to book and paper conservation-restoration** / ed. by Patricia Engel ... [et al.]. – Horn ; Wien : Berger, cop. 2011. – XXIII, 748 с. : с ил. ; 23 см. ISBN 978-3-85028-518-6

Др. ред.: J. Schirò, R. Larsen, **E. Moussakova**, I. Kecskeméti.

Библиогр. в края на всяка статия.

2012

188. **Наследството на отец Неофит Рилски: изкуствоведски, богословски и филологически аспекти** : сборник материали от научна конференция, посветена на честването на 130-годишнината от смъртта на йеромонах Неофит Рилски. София, 14–15 април 2011 г. / [състав., науч. ред. Светлана Куюмджиева ... и др.]. – София : Институт за изследване на изкуствата БАН, 2012 ([София] : Симолини). – 320 с. : с цв. ил. ISBN 978-954-8594-32-5

Др. ред.: Елена Узунова, **Елисавета Мусакова**...

Загл. на англ. ез.: The heritage of father Neophyte of Rila: art historical, theological and philological aspects. – Текст и на старобългар. и гр. ез. – Библиогр. след. отд. докл. – Рез. на англ. ез.

IV. Преводаческа дейност

1992

189. **Тафт**, Робърт и др. Теология на литургията и теология на символа : [лекции] / прев. [от англ.] Елена Велковска, **Елисавета Мусакова**. – София : НБУ ; Рим : Папски инст. за Изтока, 1992. – 200 с. ; 23 см

V. Художник

1992

190. **Димитров**, Илко Д. Приказки за Попо / худож. **Елисавета Мусакова**. – София : Аргес, 1992. – 58 с. : с ил.

Съставител
Бояна Минчева

ЦЪРКВАТА В СЕЛО БЕРЕНДЕ – ИСТОРИЯ, СТЕНОПИСИ И КУЛТУРНО ЗНАЧЕНИЕ

КАМЕЛИЯ БОЖИЛОВА

THE CHURCH IN BERENDE VILLAGE – HISTORY, MURALS AND CULTURAL SIGNIFICANCE

Camellia Bojilova

SUMMARY

The object of research in this article is the church in Berende village. Here are given initial data for the foundation of the village from a Turkish document. Briefly are shown the architectural features of the church building. In this article the holly place's murals are analyzed and attention is paid to the discussion among historians about the original name of the church – St. Peter and St. Paul or St. Peter.

The article is dedicated to the jubilee of my colleagues Anka Stoilova PhD from the Oriental Department and Assoc. Prof. Elisaveta Moussakova PhD from Manuscripts and Old Printed Books Department. I hope they will like it and will find something interesting and close to their work.

Православните храмове в България са изградени по образа на старозаветната скиния (уредба на храма) и на Йерусалимския храм. Тези свещени постройки се състоят от три основни части: притвор, средна част (кораб) и олтар. По форма храмовете се обособяват в следните видове: като кораб – символ на кораба, спасил Ной, неговото семейство и животинските видове от Потопа; като кръст – символ на Христовия кръст; ротонда (кръгла форма) – олицетворение на Божието съвършенство и безкрайност.¹

Святото място в с. Беренде е стара гробищна църква. Разположена е на брега на р. Нишава, на около 800 м от самото село. Село Беренде се намира в Западна България, община Драгоман. Първите данни за селото са от турски документ от 1576 г. Селището е записано като Биринди и е включено в каза Шехиркьой (Пиротска). Имало е само четири къщи с годишен доход 400 акчета. Произходът на името на селото не е изяснен. Мнението на Васил Миков е, че идва от названието на стар печенежки род – берендеи. Местните хора считат, че Беренде означава разхвърляно и разпиляно село.

В по-ранния етап от възникването си с. Беренде се е намирало в местността Селище, на левия бряг на р. Нишава. Буйната река често е отнасяла къщите на хо-

¹ Григоров, Н. Село Цръклевици – олтар за обич и вяност. София, 2013, с. 56.

рата и те са се принудили да преместят селото на около 1 км в югоизточна посока. В близост до р. Нишава остават гробищата и съхраненият уникален храм – църквата на с. Беренде.²

Първата публикация за храма в с. Беренде е на братята Шкорпил. През 1890 г. те описват малката запустяла църква, разположена на брега на р. Нишава и съобщават за разчетения от тях надпис над вратата на свещената постройка. Изследовател на църквата в с. Беренде е и Андрей Грабар. В своето изследване *La peinture religieuse en Bulgarie* той изучава задълбочено стенописите на храма и датира паметника от XIV в. Следващият научен труд, посветен на църквата, е дело на Атанас Божков – „Стенописите в Беренде – бележит паметник на българската средновековна живопис“. В него авторът разчита стенописите и определя почерка на зографите, които са ги изписали. Значим е и трудът на Елка Бакалова – „Стенописите на църквата при с. Беренде“.³

По размери представената църква е малка правоъгълна постройка – 4,45 x 5,45 м, еднокорабна, с една полукръгла абсида. Църквата е вкопана в хълма, външните стени в източната ѝ част са с височина 3,10 м, а в западната следват естествения земен наклон и са високи 4 м. Дебелината на стените е около 0,90 м. Сводът е цилиндричен, липсва нартекс. Изградена е от ломени, грубо обработени камъни, споени с хоросан. Входът ѝ е от западната страна. По пода има керамични плочи с размери 30 x 31 см. Покривът също е покрит с плочи. По стените има малки прозорчета, приличащи на бойници. Обяснение за относително простия и непретенциозен градеж на църквата е, може би, липсата на финансови средства на местните ктитори.⁴

До момента не са открити документални източници или летописни материали за възникването и историята на храма.

Независимо от факта, че църквата няма големи архитектурни особености, тя притежава невероятно ценни стенописи. Въпреки малкото пространство, което им е предоставено, зографите са успели да изобразят основните сцени от християнската религия. Те са задължителни за всяко свято място и без тях църквата би изгубила предназначението си. Стените и таванът са изографисани изцяло, но за съжаление част от стенописите са увредени или напълно унищожени.

Храмовите стенописи включват разнообразни евангелски сюжети. Изобразени са основни сцени от Празниците и Страстите Христови. От светците зографите са избрали да претворят образите на мъченици – св. Евстратий, св. Евгений, св. Орест, на жени светици – св. Петка, св. Неделя и др. На юг от входната врата е нарисуван св. арх. Михаил. Той държи перо в дясната си ръка и мастилница и свитък в лявата. Поставен е като главен пазител на храма. На свитъка е написан текстът:

² Милчич, С. Храмове и манастири в Сливнишко. София, 2004, с. 122.

³ Grabar, A. *La peinture religieuse en Bulgarie*. Paris, 1928; Бакалова, Е. Стенописите на църквата при с. Беренде. София, 1976; Божков, Ат. Стенописите в Беренде – бележит паметник на българската средновековна живопис. – В: *Изкуство*, 1962, кн. 4–5; Милчич, С. Храмове и манастири... и др.

⁴ Бакалова, Е. Цит. съч., с. 9; Петрунова, Б., Григоров, В., Манолова-Николова, Н. Свети места в Годечко, Драгоманско и Трънско. София, 2001, с. 181.

„Ако си дошъл като гост, влез с радост, ако ли си без подстрекател, веднага бягай от входните врати“. Въпреки този надпис очите на много от светците, изрисувани в църквата, са избодени. Светолик Милчич обяснява тези вандалски действия с факта, че при изработката на стенописите зографите често са поставяли златни или сребърни монети на мястото на очите. Поради тази причина злосторниците първо тях са унищожавали.⁵

Един от основните стенописи е „Богородица ширшая небес“. Изографисването на църквата е допълнено с изображения на четирима църковни отци, представени в долната част на абсидата. Това са св. Василий Велики, св. Атанасий Александрийски, св. Григорий Богослов, св. Йоан Златоуст. Те са обърнати към центъра на олтара. В ръцете им са изобразени свитъци. Зографът е изрисувал и светец, за когото се предполага, че е св. Кирил Философ. Той се намира на северната стена.⁶ По своята същност изображението на св. Константин-Кирил Философ е изпълнено според традиционното иконографско представяне на св. Кирил Александрийски патриарх. Това преплитане на образите им е типично за българските зографи, творили през времето, когато България е част от Византия. Обяснява се с факта, че и двамата светци са били изписвани в олтара като архиереи. Традицията за смесеното им изографисване е типична за храмовата украса на малките селски църкви в Западна България през XVI–XVII в.⁷ Според свещ. Лъчезар Лазаров – архиерейски наместник на Годечка и Драгоманска духовна околия, това е първото или едно от първите изображения в българска църква на св. Константин-Кирил Философ на мястото на св. Кирил Александрийски с архиепископски одежди и уникална шапка.

Сцената „Успение Богородично“ се намира в централната част на западната стена. Тя представя Богородица на ложе, зад нея стои Исус Христос. Той държи бебе в ръцете си, което символизира душата на Божията майка. Отляво и отдясно има два монохромни ангела. Около ложето на Богородица са застанали Апостоли, а до главата ѝ стои св. Петър. В църквата присъстват и изображения на трима от светците войни – Теодор Стратилат, Димитър и Георги. Те са изписани във военен облекло – туники, ризници и наметнати плащове, в дясната си ръка държат копия, а главите им са увенчани с мъченически венци. Художникът е претворил лицата им много изразно, но не излиза извън канона на иконографските образци, характерни за XIV в.⁸

В изследванията, посветени на църквата, като нейн патрон се определят апостолите Петър и Павел. Това твърдение е опровергано от Елка Бакалова. Тя счита, че обичайната практика при храмовете, чиито покровители са светите апостоли, е те да се изписват заедно, в цялостна композиция. Обикновено са представени в цял ръст, обърнати един към друг, а в ръцете им има умален модел на църква. В свещеното място в Беренде е представен само св. Петър, а образът на св. Павел се открива сред поредицата прави светци. Друго доказателство за това, че патрон на

⁵ Милчич, С. Цит. съч., с. 126–128, 151.

⁶ Бакалова, Е. Цит. съч., с. 12–15, 17.

⁷ Марди-Бабикова, В. Към въпроса за датировката на църквата край с. Беренде. – В: *Векове*, 1981, кн. 3, с. 78.

⁸ Бакалова, Е. Цит. съч., с. 38, 47.

църквата е един светец, е фактът, че на обичайното място за изобразяване на светеца покровител – върху западната фасада в малка ниша, има останки от стенопис на една фигура, а не две. Зографите са проявили особена почит към св. Петър – той е представен съвсем близо до олтара. Всички тези факти дават основание да се предполага, че покровител на църквата в с. Беренде е именно св. Петър.⁹

Един от стенописите на църквата е свален от стените и се съхранява във филиала на Националната художествена галерия за антично и средновековно изкуство в криптата на храм-паметника „Александър Невски“. Това е изображението на Св. Алексей – човек божий.¹⁰

Стенописите в църквата при с. Беренде са един от малкото запазени примери на средновековна монументална живопис на територията на България. Някои автори определят датировката им от XIII в., а други ги причисляват към XIV в., има отделни доказателства и за изографисването на паметника през XV в.

Основен аргумент на тезата за възникване на стенописите през XIII в. е съществуването на надпис, който днес е безследно заличен. Той се е намирал на западната фасада и до него е имало фигура с нимб. Надписът е открит от Карел и Херман Шкорпил. Проф. Йордан Иванов е разчел надписа. В него фигурира името на българския цар Иван Асен (1218–1241): „Йоан Асен в Христа благоверен цар и самодържец всем българом и гърком“. Проф. Иванов пише, че този надпис се е намирал „високо горе“. Забелязал е и композиция, която представлява родословно дърво на представителите на Асеновата династия, като най-отгоре е бил изрисуван образът на българския цар Иван Асен II. Но този образ може и да е принадлежал на цар Йоан Александър, който също е бил близък до Асеновци. Той погрешно е назван Йоан Асен в близката църква в Станичене (сега на територията на Република Сърбия).¹¹

Андрей Протич датира портрета на Иван Асен от XIII в.¹² Но Андрей Грабар¹³ счита, че на западната фасада е изобразено родословно дърво на българските царе от рода Асеновци, част от които е и Иван Асен II. Грабар твърди, че портретът не е рисуван по време на управлението на Иван Асен II (XIII в.), а е изработен доста по-късно – през XIV или XV в.

През 1904 г. художникът Марин Георгиев Устагенов възстановява изображението на цар Иван Асен II в църквата при село Беренде. Копие на този портрет се съхранява в Археологическия музей в София.¹⁴

⁹ Пак там, с. 52–53.

¹⁰ Пак там, с. 59.

¹¹ Шкорпил, Х. и К. Средновековни църкви и гробища в София. – В: *Сборник за народни умотворения*, 1890, кн. 2, с. 48; Иванов, Й. Старински църкви в Югозападна България. – В: *ИАД*, т. 2, 1912, с. 53–55.

¹² Протич, А. Югозападната школа в българската стенопис от XIII и XIV в. – В: *Сборник в чест на В. Златарски*, София, 1925, с. 336; Василиев, Ас. Ктиторски портрети. София, 1960, с. 12.

¹³ Грабар, Ан. Материали по средновековному искусству в Болгарии. – В: *Годишник на Народния музей за 1920*, София, 1921, с. 112.

¹⁴ Милчич, С. Цит. съч., с. 125.

За възникването на църквата през XIV в. се изтъква фактът, че това е времето на т.нар. Палеологов ренесанс във Византия и съвпада с царуването на Иван Александър, наричано „Втори Златен век на българската култура“. Изследователите А. Грабар, Е. Бакалова, Н. Мавродинов и др. считат, че стилът на стенописите на църквата в Беренде е характерен за Палеологовото изкуство.

Има и хипотези, че храмът е изграден през XV в. В подкрепа на това твърдение са приведени примери за изработката на иконостаса (дървените иконостаси се разпространяват на Балканския полуостров през XV в.), архитектурните особености (вътрешното пространство на църквата е извисено с цел да се наподобява строената куполните църкви, което е типично за малките храмове и параклисите, строени в Западните покрайнини през XV в.), характерните за XV в. похвати при създаването на стенописите (изображението на апостол Петър имитира дървена икона – образът на светеца е под полукръгла арка. Ъглите над арката са запълнени с охров орнамент, който наподобява позлатените краища на иконите).¹⁵

При изследването на стенописите са установени почерците на трима различни зографи. Всеки един от тях е предал своите знания, чувственост и светоусещане при изработката на храмовата украса. Главният „майстор“ зограф е бил с най-задълбочена подготовка и най-голям опит. Негово дело са шест православни светци в северната стена, наоса и долния регистър. Те са изпълнени строго според иконографската традиция на XIV в. Вторият по значение зограф е изпълнил основната част от изографисването на храма и е придал характерния му облик. Той е рисувал със замах, смело пречупвайки традиционните образи през българския мироглед. Авторът е спазвал каноните на Палеологовото изкуство, но е придал жизненост, енергия и земна сила на образите на апостолите, ангелите, Исус Христос, арх. Михаил и др.¹⁶ Безспорно и този даровит художник е бил осенен с много вяра, която и днес докосва праведните чрез тези наивни, но блестящо изпълнени свети образи.

Стенописите в църквата „Св. св. Петър и Павел“ са обявени за паметник от национално значение с Протокол № 11 на Съвета за опазване паметниците на културата (СОПК) от 7 декември 1966 г., без обнародване. Църквата „Св. св. Петър и Павел“, с. Беренде, община Драгоман, област Софийска, е декларирана като художествен паметник с писмо на Националния институт за паметниците на културата (НИПК) № 3107 от 18 септември 1978 г.

Иконостасът на църквата също заслужава внимание. Определен е като един от най-старите иконостаси, съхранени в България, датиран е от втората половина на XIV в. Той конструктивно е свързан с двете надлъжни страни и по всяка вероятност е конструиран заедно със съграждането на църквата.¹⁷

Възникнала като средновековен селски храм, църквата в с. Беренде е интересен религиозен обект, който привлича вниманието на учени от различни области – архитекти, историци, изкуствоведи и др. За съжаление днес обителта е почти непозната и труднодостъпна за вярващи и туристи. Необходимо е да бъдат предприети мерки за популяризацията и социализацията на този уникален паметник.

¹⁵ Марди-Бабикова, В. Цит. съч., с. 72.

¹⁶ Пак там, с. 80.

¹⁷ Петрунова, Б., Григоров, В., Манолова-Николова, Н. Цит. съч., с. 181.

СПИСЪЦИТЕ С ИМЕНА НА БОГ И СВЕТА БОГОРОДИЦА В ЮЖНОСЛАВЯНСКАТА КНИЖОВНА ТРАДИЦИЯ ПРЕЗ XVI И XVII ВЕК

БОЯНА МИНЧЕВА

THE LISTS OF 72 NAMES OF GOD AND 72 NAMES OF THEOTOKOS IN THE 16TH–17TH CENTURY SOUTH SLAVONIC LITERARY TRADITION

Бояна Минчева

SUMMARY

The article is focused on the lists known as *The 72 names of God* and *The 72 names of Theotokos*. They were used as Christian textual amulets and their dissemination among South Slavs during 16th and 17th centuries was sensibly enhanced. These lists were included in manuscripts (miscellanea), early printed Slavonic books and also in amuletic scrolls with text and images called *abagars*. Some special features and differences in the content of the lists have been found and commented bellow. In this article for the first time are published full texts of the lists excerpted from the commented sources and compared with each other.

Призвание, професионализъм, признание, приятелство... и вашите имена, Ети и Ани, са част от моя специален Списък!

Списъкът с имената на Бог навлиза в писмената традиция на християните като резултат от трактатите на Псевдо-Дионисий Ареопагит *За божествените имена*, *За небесната йерархия* и *За църковната йерархия* през VI в. и бързо набира популярност в различни по жанр текстове – както художествени, така и с частично или цялостно религиозно съдържание. В средите на световната хуманитаристика името на Псевдо-Дионисий Ареопагит се свързва с края на ерата на патристиката. В трактатите си авторът поставя образи на телесното и духовното в стройна, хармонична система. По примера на античните мъдреци и очевидно добре познаващ техните умозрения и теории, философът изгражда концепция за йерархичен ред в божественото, който го доближава до човешките възприятия, без да го профанира. В неговите трудове се разсъждава върху смисъла на името, символиката на света. Определя се система на ангелските чинове, удобно създаваща ред и последователност в картината на християнския свят и мироглед и поради

тази причина възприета безрезервно от църквата, въпреки съдържащите се в нея предпоставки за ерес.

В съчинението *За божествените имена* авторът изгражда тезата си върху предпоставеното твърдение, че Бог не може да бъде назован, но едновременно с това се съдържа във всяко име¹. Списъците включват старозаветни и новозаветни евокации, които могат да бъдат възприемани като Библия в сбит вид, защото маркират Божието присъствие във всички книги на Светото писание. Вярата в силата на имената като идентификации на Бога е изразена чрез два от най-популярните и често употребявани символа на християнството – молитвата *Отче наш*² и тринитарната формула³.

В християнската писмена традиция *Списъкът със 72 имена Господни* в обкръжението на молитви и псалми с предназначение на средство за лична защита е поместен в провансалския *Роман за Фламенка* от края на XIII в.⁴ В *Берлински сборник* от третата четвърт на XIII в., наред с други апокрифни молитви също е включен този амулетен текст⁵. Най-старият известен славянски писмен паметник, в който са поместени и двата списъка с имена на Бог и св. Богородица, е сръбски сборник от 1498 г., съхраняван понастоящем в Йерусалимската патриаршеска библиотека под № 22.

По подобие на списъка с имената Господни и по същото време се появява списъкът с имената на св. Богородица, изграден на основата на старозаветните предобрази, които създават представата за Божията майка преди нейната поява в евангелските текстове. Към съставянето на този списък пристъпват светите отци на църквата, които отбелязват присъствието на Мария в Светото писание още преди припознаването ѝ като Богородица. В *Акатист на св. Богородица* също са изредени множество поетични сравнения, които го превръщат в един от източниците за съставянето на Списъка с имена.

В известното *Слово на Рождество Богородично* на св. Андрей Критски от VII в. се съдържат едни от най-ранните ексегетически разяснения на тези имена с връзка към текстовете, от които са почерпани. Някои от имената се споменават и в *Беседа против богомилите* на презвитер Козма (X в.).

Към употребата на тези списъци християнската църква подхожда с неодобрение. Отношението към тях е регистрирано още в най-ранните санкциониращи документи на църковната цензура. При провеждането на Халкидонския (Четвърти вселенски събор, 451 г.) в индекса на забранените книги е включен и *Карас' таръ*,

¹ **Izmirlieva**, Valentina. All the Names of Lord. Lists, Mysticism and Magic. Chicago: University of Chicago Press, 2008, с. 10.

² „А молете се тъй: „Отче наш, Който си на небесата! Да се свети *Твоето име*“ (Мт 6:9). – Подч. и курсив БМ.

³ „И тъй, идете, научете всички народи, *като ги кръщавате в името на Отца и Сина и Светаго Духа*“ (Мт 28:19). – Подч. и курсив БМ.

⁴ **Skemer**, Don. Binding Words. Textual Amulets in the Middle Ages. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, New Jersey, 2006, с. 111.

⁵ **Милтенова**, Анисава. „Низовата“ книжнина през XIII век. сборници, произведения и цикли в българската и в сръбската традиции. – В: *Зборник радова византолошког института*, 2009, т. 46, с. 368.

СѢМЬДЕСѢ ИМѢ ВГОУ (Списък със 70-те имена на Бога, прев. БМ). Последният е забранен и в гл. 20 от Номоканона. Дали този славянски *Карастар* е различен от *Имената на Бога*, или по-скоро второто название служи като пояснение за първото е трудно да се установи с точност.⁶

През 1486 г. от бенедиктинските монаси Хайнрих Крамер и Джеймс Спренгер е публикуван известният средновековен трактат срещу вещиците *Malleus Maleficarum*. Наред с останалите пояснителни текстове и указания за разпознаване и борба с тях тук се регламентира и допустимата употреба на божие слово и християнските символи като част от християнски амулети срещу болести и обсебване от зли сили. Единствено условие, гарантиращо тяхното успешно действие е те да се носят с вяра в священото писание, а включените в тях имена на Бог и Богородица да бъдат ясни и разбираеми за притежателя на амулета. Категорично е забранено споменаването на Дявола, независимо от контекста.⁷

В началото на XVI в. славянското кирилско книгопечатане, изтласкано от Западните Балкани и Влашко, намира добър прием на мястото, на което се раждат почти всички нови стилове и произтичащите от тях книжовни факти и артефакти – Венеция, и оставя в наследство интересни издания, които са вдъхновени от източноправославния духовно-религиозен модел, но изпълнени в средата на европейския ренесансов хуманизъм. В т.нар. *сборници за пътници* на издателската фамилия Вукович за първи път в славянска печатна книга е внесен амулетният корпус от текстове – Похвала на св. Кръст, списъците с имена Господни и Богородични и епистолията на цар Авгар и Исус Христос, който поставя началото на една традиция в употребата на включените в него текстове (заедно и поотделно) сред южните славяни чак до началото на XX в. В рамките на жанра списъците са част от амулетно ядро, вмъкнато между страници с литургични и наративни текстове, подчинени на християнската догматика. То играе ролята на своеобразна „застраховка“ срещу критични обстоятелства и бедствия, аналогична на съвременните ѝ форми днес.⁸

Със залаза на книгопечатането за южнославянските народи, списъците с имена Господни и Богородични заживяват по страниците на ръкописните сборници, както и чрез амулетните свитъци – *абагари*.⁹ На науката до този момент са известни 6 печатни южнославянски абагара. Пет от тях са изпълнени в техниката на ксилографурата, а първата печатна книга с новобългарски елементи – *Абагар* на Филип Станиславов (по-нататък АФС), е отпечатана с наборен шрифт. Имената на Бог и св. Богородица влизат в състава на молитвеника на българския католически епископ, както и в още два абагара – *Люблянските плочи* (по-нататък ЛП) от края

⁶ Яцимирский, Александр. К истории ложных молитв в южнославянской письменности. – В: *Известия ОРЯС*, 1913, т. 18, кн. 3, с. 1–2.

⁷ Kramer, Heinrich, Sprenger, James. *Malleus Maleficarum*. P. 2, Chapter VI [онлайн]. [прегледан 04.09.2014]. <http://www.sacred-texts.com/pag/mm/mm02b06a.htm>

⁸ Izmirlijeva, Valentina. All the names of Lord..., с. 142.

⁹ Ръкописни, печатни или гравирани върху дърво писмени паметници с текст и/или изображение, създадени да формират свитък с амулетно предназначение. Сред южните славяни са разпространени най-вече през XVI–XVIII в.

на XVI в. и *Белградския абагар* (по-нататък БА) от края на XVII в. Напълно основателно е да допуснем присъствието им и в още един абагар, запазен фрагментарно – *Загребския абагар* от средата на XVII в. Всички споменати паметници са с хронологичен обхват XVI–XVII в. Включването на Списъците в състава на южнославянските ръкописи е най-интензивно за същия период, което свидетелства за наличието на фактори, обусловили предпочитанието към тези текстове. „Всеки път, когато в дадена страна има социални и икономически бедствия, избухват епидемии на вешерство“, отбелязва Жан Палу в своето изследване *Вещиците*¹⁰. Характеристики, които напълно могат да бъдат отнесени към живота на населението на Балканите, особено през XVI–XVII в. В такова време господстват ирационалното и мистичното, което засилва интуитивната необходимост от закрила срещу злото, възплътено в Дявола и вещицата, потърсена в силата на светите имена.

През вековете амулетните практики на различните етнически и конфесионални общности заимстват помежду си модели на изразяване, принципи на конструиране и взаимно си влияят. Взаимодействието между тях се извършва без санкцията на официалната църковна власт (тъй като се осъществява извън нейните институции) и без съпротива на религиозна основа, което улеснява и ускорява взаимното проникване на отделни елементи и цялости и доброто им приемане от цялата общност в и за която са създадени и се създават. Не е рядкост в един и същи амулет да присъстват текстове на различни езици и/или азбуки, както и знаци от две или повече различни религии, например кръст и свастика, или кръст и хексаграм и др.¹¹ От друга страна, запазените до момента християнски и ориенталски писмени паметници с амулетно предназначение регистрират някои сходства, независимо от различните традиции, приложени при тяхното създаване. Най-близки в същностно и изразително отношение и при мюсюлмани, и при християни са точно списъците с имена на Бог, натоварени със защитната функция на силата на името. В мюсюлманските поредици фигурира определението *прекрасни* за имената на Бога (Аллах), които са включени в заклинателни надписи, срещани по страниците на арабските ръкописи, съхранявани в НБКМ в широк хронологичен периметър – XVI–XIX в.¹² В християнската традиция обикновено името на Бога се определя като *силно и страшно*¹³. Основна разлика между двете традиции наблюдаваме в броя на тези имена (в християнските амулети – обикновено 72, а в мюсюлманските – 99).

В контекста на славянската писмена традиция, списъците с имена Господни и Богородични показват устойчивост в състава си. Сравнителен поглед върху тези

¹⁰ Палу, Жан. Вещиците. [изследване]. София: „Иван Вазов“, 1991, с. 20.

¹¹ Fabijanić, Radmila. Zapisi, hamajlije I moći od pomoći. – В: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. Etnologija*, Sarajevo, 2004, vol. 46 (1991), с. 50–51.

¹² Стоилова, Анка. Заклинания, свързани с арабски писмени паметници – В: *Български фолклор*, 2012, № 3–4, с. 85–108.

¹³ Вж. Библия. Втор. 28:58–59: *Ако не залягаши да изпълняваш всички думи на този закон, писани в тази книга, и се не боиш от това славно и страшно име на Господа, твоя Бог, Господ ще порази тебе и твоето потомство с необикновени порази, с порази големи и трайни, и с болести лоши и трайни.*

текстове от южнославянските печатни абагари, предшествашите ги палеотипи на Вуковичите и *Часословец* на Яков Крайков, както и съвременните им ръкописни варианти¹⁴, доказва наличието едновременно на взаимни влияния и стриктно придържане към образците. Този аспект осигурява и възможността да се проследи приемствеността между различните книжовни практики – ръкописната, печатната и гравюрата. Те не принадлежат нито към молитвените, нито към наративните цялости и това им отрежда самостоятелно място като отделна група амулетни текстове с апокрифен произход.¹⁵

За първи път двата списъка се печатат в книга на славянски език през 1520 г.¹⁶ във Венеция (в *Сборник за пътници* на Божидар Вукович). Това е и първата кирилска печатна книга, която включва в състава си амулетни текстове¹⁷. Списъците с

¹⁴ За сравнителното изследване е предпочетен книжовен паметник от XVII в. от ръкописната колекция на НБКМ, който кореспондира с всички останали видове паметници – палеотипи, абагари и сборници със смесено съдържание, включващи в състава си и списъците с имена – вж. *Сборниче* с апокрифни молитви от XVII в. София: НБКМ № 273, 82 л. Ръкописът представлява своеобразна енциклопедия на магическите текстове и изображения, които са в обращение сред южните славяни, особено през XVII в. Съдържание: имена от Похвала на кръста; имена Господни, имена Богородични, имена на 16 архангели против страх, имена на св. Йоан Кръстител; имена на св. 70 апостоли; имена на св. 40 мъченици; първите глави от четирите евангелия; Матей 28:16–20; **страшни молитви**: тропар и кондак на св. Козма и Дамян; молитви на св. Козма и на св. Дамян; молитва към Все светии; молитвен възглас към: св. 7 отроци в Едеса, св. 33 мъченици от Рим, св. 40 мъченици, св. 318 богоносни отци, св. 1000 мъже и жени, св. Терамие от Смирна; св. Георги от Кападокия; св. св. Козма и Дамян, Ермолай, Панталеймон, св. Кир, св. Йона, св. Петър от Рим; св. Павел от Дамаск, св. св. Константин и Елена, св. Василий Кесарийски, св. Йоан Златоуст, св. Тирс Селевкийски, св. Евстатий, св. Прокопий, св. Текла, св. Марина, св. Екатерина Александрийска, св. Теофана от Цариграда, св. Йоан Кръстител, Евгений, Авксентий от Ерихо, Евстратий от Пеша, св. св. Орест и Мардарий за помощ на раба божий...; няколко страшни молитви; запрещение на дявола със св. Богородица и св. Троица и др.; молитва срещу зъл дух; молитва на св. Архангел Михаил срещу мора и вещица и силен вятър през деня и нощта; молитва на св. ап. Петър и Павел срещу дявол, мора и вещица и вятър; на св. Николай срещу лош вятър и вещица; към св. ап. Павел срещу змии; към св. Димитър Солунски срещу всички видими и невидими врагове, за спокоен сън; към св. Георги за отиващите на път или на съд; молитви при отиване при цар или боляр; молитва за отиващи на съд; още молитви за съд; молитва, която се произнася като отиваш на съд при властници и владии и като я кажеш, ще бъдеш любим на всички; на л. 65 б: молитва за развързване на зли очи и всяко завързване; срещу всякакво зло, мечове и стрели, летящи денем и нощем (2 молитви); срещу гръм; при тръгване на път; бодеж; нежит (2 молитви); срещу мора; срещу вампир; за опазване на стадото от вълци; срещу зверове; за запазване на житото; срещу всякакви вредители на реколтата; печати на цар Соломон.

¹⁵ Донка Петканова ги определя като *молитви – муски*. Вж. **Петканова**, Донка, Милтенова, А. Старобългарска литература. енциклопедичен речник. В. Търново: Абагар, 2003, с. 50.

¹⁶ **Izmirlieva**, Valentina. All the names of Lord..., с. 11–12; **Същата**. Семьдесет два имена Господа: перевод, транслитерация и религиозная гибридизация. – В: *Slavische Sprachgeschichte*, 2012, Bd. 5, с. 46–65.

¹⁷ **Измилриева**, Валентина. Книгопечатане и магия на прага на модерна Европа. типографският амулет между Апенините и Балкана. – В: *Старобългарска литература*, 2009, кн. 41–42, с. 457.

Имена на Бога в южнославянските печатни абагари, Часословец и Различни потреби на Яков Крайков от 1572 г., Сборниче с апокрифни молитви от XVII в. (НБКМ 273):

ЛП

49

Спасение немощными, Сшествие Христианомъ, Раздѣломъ тѣжкими, Пломощнице бжлес-
ными, Царица Херувимомъ и Серафимомъ, и васиехъ Небесныхъ Силъ, и Свласти, плмощите
рабѣ Божииѣ

ЛП

Кѣпина, жезаль, корень, зѣле, стина, югъ, камень, малина, кивоть, прѣтоль, дверь,
сіонъ, носіло мѣти, одръ, свитькъ, книга, клеще, дѣа, прроуица, црѣа, искръниа, невеста,
сестра, врьтоградъ, дыши, обрѣуена, облакъ, зреніе, ілектро, нѣо, вѣтокъ, западъ, слнѣ,
градъ, плиноѣ, , несѣто, рѣно, жена, блжена маріа, панданаса, влахерна, отиса, кърдиотиса,
епискепси, кърдиовастаоуса, гора, гнѣа, свѣща, неоугасима, злата кадилица, іавлько блгѣ-
воньно, прѣта, безмѣжна, вѣа, цвѣтъ неѣвѣдаеміи, стѣа стѣхъ, скрижалъ завета, тмѣанъ,
ран, кринь, смирна, хорѣгви црѣтвіа, прѣтоль херувимскіи, трапеза стѣа, вѣпріемница,
истини, урьтогъ, сѣнь, вторага, жертавнікъ, домъ вжѣи, рѣука, рогъ, въ неже миропома-
заніа, сѣѣниѣакіи жезаль, багреница, црѣа, лѣтвица, еюже іаковъ вѣе, тебе ради с нами бѣ

БА [няма Богородични имена]

ЧАСОСЛОВЕЦ. 1566 г. [л. 127 а–127 б]

Кѣпина, жъзль, Кворень, земля стѣа, югъ, Камень, маслина, Кувоть, Прѣстоль, Две-
рь, Сѣонъ, Мѣти, Носило, Ѡдръ, Свитькъ, Книга, Клеще, Дѣа, Прворуица, Црѣа, И
крыгниа, Невѣста, Сестра, Врьтоградъ, Дыши, Ѡбрѣуенна, Ѡблакъ, Зрение, Ілектро, бѣ,
Бѣстокъ, Западъ, Слнѣ, Градъ, Ялиноѣсь, Мѣсто, Роуно, Жена, Блжена, Маріа, Пан-
данаса, Епискепски, Кардиовастаѣса, Гѣра гнѣа, Свѣща неоугасима, злата кадилица,
Прѣѣтаа, Безмѣжна, Искръниа бѣа, іавлько блгѣвоннѣа, цвѣтъ неѣвѣдаеміи, стѣа стѣхъ,
скрижалъ заѣта, ран, тмѣанъ, кринь, измѣрна, хороуѣви црѣтвіа, прѣстоль херѣвѣмски,
трапеза стѣа, бѣо пріемница, истинны урьтогъ, сѣнь втора, домъ вжѣи, жрътвѣникъ,
роуѣка, роуѣ, въ немъ помазаніа мѣро, сѣѣнниѣ жъзль, багреница црѣѣа, теѣѣ ради
с нами бѣ

[Главните букви са отпечатани с киновар и се намират на първата страница от
списъка – л. 127а.]

РАЗЛИЧНИ ПОТРЕБИ, 1572 г.

Коупина, жзль, корень, земля, свѣта, югъ, камень, маслина, кувоть, двѣрь, прѣс-
толь, сѣонъ, мѣти, носило, ѡдръ, свитькъ, книга, клеши, дѣа, прроуица, црѣа, вѣлика,
дѣѣа, ѣѣтаа, врьтоградъ, дыши, ѡброуѣуена, ѡблакъ, зреніе, іасно, нѣо, роуно, вѣстокъ,
западъ, слнѣ, градъ, вѣликъ, мѣсто, ѡроковица, стѣа, маріа, црѣква, вѣуна, законъ, црѣвъ,
крѣла, гора, гнѣа, свѣща, неоугасима, златаа, кадилица, прѣѣтаа, мѣти аггѣлска, стѣа,
бѣа, маслина блгѣвона ран цвѣтъ, неоувѣдаеміи, стѣа, стѣхъ, скрижалъ, заѣта, тѣ-
мѣанъ, крѣнь, измѣрна, хороуѣвѣи, црѣтвіа, прѣстоль, хѣуѣвѣмски, стѣа, трапеза, бѣо,
пріемница, сѣнь, вѣтора, полата, истина, домъ, вжѣи, жрътвѣникъ, роуѣка, вѣлика, въ
немъ, помазаніа, мѣро, свѣщеніи, жзль, багрѣница, црѣѣа теѣѣ ради с нами бѣ вѣѣѣѣ
аминь

СБОРНИЧЕ С АПОКРИФНИ МОЛИТВИ ОТ XVII в. (НБКМ 273)

Коупина, жазадь, корень, земаля, стаа, югъ, камень, малина, кѣвоть, прѣтоль, дверь, сионъ, мати, нѣило, ѿдарь, мати, свитаць, кнѣга, клеци, дѣва, проучица, царица, искръна, невѣта, сестѣра, върьтогрѣа, дащи, шѣрьчѣна, шѣтълак, зрениѣ, илѣкро, нѣо, вастокъ, западь, слѣще, грѣ, плиньтобъ, мѣто, рѣнѣо, жена, блажена, мариа, паѣнаа, влахѣрна, ѿтиса, карѣди, ѿтѣа, епископѣ, карѣди, ѿваѣтазѣса, гора, гѣа, свѣща нѣвѣдѣимѣмъ, злата, кадилица, причѣста, безмѣжна, истина бѣа, габелько благовонаѣ, цвѣтъ, нѣвѣдѣимѣмъ, стѣ, стѣи, скрижалѣ, завета, раи, тѣгѣмѣнѣ, кринѣ измирѣна, хорѣвѣи царѣтѣвѣа, прѣстолю хѣрѣвѣимѣскѣи, трапѣза, стаа, богоприѣмѣница, истѣи, урьтогѣ сѣнѣ, бавѣтора, домѣ божи, жѣртѣвѣникѣ рѣчѣка, рогѣ ва немѣ помазаниѣ миро свѣщѣни, жазадь, багрѣница, царѣва, тѣѣѣ ради с нами богѣ...²⁰

Още в първата книга на Яков Крайков – *Часословец* от 1566 г. се наблюдава интересна редакторска намеса в състава на амулетния корпус – съкращаване. Тук няма екзегетически пояснения за значението на имената, но е препечатано уточнението за тяхното универсално въздействие на силно защитно средство. От *Часословец* списъците се разпространяват вече в този вид в различните паметници, заедно с други текстове и самостоятелно, а сравнителното им разглеждане показва редица особености, които заслужават детайлизиран коментар.

Както се вижда от поместените по-горе списъци, в повечето паметници се запазва съставът на списъка, с нищожни отстъпления в резултат на несъзнателни пропуски, грешки и сливания на съседни епитети. В *Различни потреби* за първи път от известните до този момент венециански кирилски издания в списъците се наблюдава последователна редакторска намеса – славянски превод на гръцките имена на Бог и Богородица. Тук за първи път се среща и доксологична формула – „во веки амин“ в края и на двата списъка, която придава на текстовете облик на молитва. Сериозно прекрояване на „шаблона“ в списъка с Богородичните имена се среща само в АФС и е свързано със съзнателното авторско решение на Филип Станиславов.

В сравнение с останалите паметници, при двата списъка тук се наблюдават следните особености:

на мястото на „свѣтъ, трапѣза“, в АФС – „Свѣтѣна Тарпѣза“;
на мястото на „истина, снѣ ѹлѣскѣи“ – „Истинѣи Синѣ цѣлѣвѣцѣнскѣи“;
на мястото на „мѣрадѣи, застоѹпникѣ“ – „Милѣсарѣдѣи Застѹпникѣ“;
на мястото на „црѣ вышнѣи“ – „Царѣ вѣци“;
на мястото на „стѣи дѣхѣ“ – „Дѣхѣ“;
на мястото на „Прѣкъ“ – „Рѣкъ“.

²⁰ Публикуваните от Яцимирски и Тихонравов списъци с имена на Бог и св. Богородица от славянски ръкописи от XVII в. не съдържат елементи, които да отличават текстовете от основния набор, поместен по-горе. Вж. **Яцимирский**, Александр. К истории ложных молитв в южнославянской письменности. – В: *Известия ОРЯС*, 1913, т. 18, кн. 3, с. 38–40; **Тихонравов**, Николай. Памятники отреченной русской литературы. т. 2. Санкт-Петербург; Москва: Унив. Типография, 1863, с. 339–344.

на мястото на „Зрение, Електро“ – „Зрение бистро“.

Отстъпленията в списъка с имената Господни в молитвеника на Станиславов са малко на брой, но се наблюдава известна последователност, която отхвърля случайността. Прави впечатление, че от съседни имена се получават словосъчетания, които наподобяват поетичните сравнения в акатистите. От една страна, така се изяснява смисълът на имената Господни, а от друга, се създават форми,

БИБЛИОТЕКА 6'2015

издържани естетически в стила на църковната поезия. За разлика от *Различните потреби* обаче в нито един от южнославянските абагари няма превод на гръцките имена на Бога.

Пояснителните микротекстове, които „ограждат“ списъците с имена в различните абагари също дават важна информация, свързана както с предназначението и начина на употреба на тези списъци, така и с техния адресат. Те имат връзка с оформлението на амулетните текстови ядра в южнославянските венециански палеотипи, но тук изпълняват и друга функция – прикриват апокрифния облик на списъците. В изданията на Вуковичите, след края на Авгаровата епистолия, преди списъците с имената, точно в средата на амулетния корпус е поместено следното уточнение: *Тези имена, когато ги прочетеш, непобедим ще бъдеш в битка, от всички врагове избавен, и от нелепа смърт, и от нощен страх, и от действия на Сатаната, и от всякакво нападение на видими и невидими врагове [прев. БМ].* Изредени са всички посоки, в които се очаква чудотворна помощ, а списъците са публикувани един след друг, без послетекст (молебен възглас, доксологична формула и др.), т.е. няма опит за формалното им прикриване в молитва. Интересно е да се отбележи, че тук от списъците се очаква преди всичко помощ в битка и срещу нападение от врагове (вероятно във връзка с османските нашествия през XVI в.), а такива посоки на очаквано въздействие не са застъпени в нито един от абагарите. Този микротекст от палеотипите установява недвусмислено и начина на въздействие на Имената като силно средство – чрез четенето и произнасянето им.²² Това обстоятелство подтиква Яков Крайков, Филип Станиславов и незнайния гравьор на ЛП да внесат свои целенасочени промени, свързани с възприемането на смисъла на Божествените и Богородични имена.

В АФС *Имената Господни* са предшествани от следния текст: *Сие имена Господни, кои их носит при себе чистою сарцем, и вистроимъ паметимъ, долговечни въдет на земли – Тези имена Господни, който ги носи с чисто сърце и ясно съзнание, дълговечен ще бъде на земята.* С него се предопределя функцията на апокрифния списък да осигури дълголетие на приносителя си. Изразът „с чисто сърце и ясно съзнание“ отправя към предписанията на Крамер и Шпренгер за създаването на позволени средства за лична защита чрез писан текст – имената трябва да се познаят и осмислят.²³ Уточнението за брой (72) отсъства. В действителност имената, помествани в печатните издания и в амулетните свитъци на южните славяни никъде не са точно 72. В традицията на преписвачите и при множеството препечатки се регистрират грешки, сливания, пропускане на имена, както и съзнателно добавяне на нови форми, което нарушава окончателния им установен брой. Всъщност числото 72 е символично и отговаря на броя на много сакрални и

²² В публикация на една от най-задълбочените изследователки на списъците с имена Господни и Богородични в славянската писмена традиция – Валентина Измирлиева, погрешно е отбелязано, че тези текстове „не са предназначени за четене“. Вж. **Измирлиева**, Валентина. Книгопечатане и магия на прага на модерна Европа. типографският амулет между Апенините и Балкана. – В: *Старобългарска литература*, 2009, кн. 41–42, с. 453.

²³ Вж. **Kramer**, Heinrich, Sprenger, James. *Malleus Maleficarum*. P. 2, Chapter VI [онлайн]. [прегледан 04.09.2014]. <http://www.sacred-texts.com/pag/mm/mm02b06a.htm>

вечни стойности. 72 са установените имена на Бога, според юдаизма, 72 са книгите, които съставят Светото писание и др. Възможно е Филип Станиславов да е избегнал цифровото уточнение, поради несъответствие с текста. Но по-голяма е вероятността да е направил това, за да заличи всяка връзка с апокрифната природа на първоизточника, а едновременно и да избегне евентуална санкция (забрана за публикуване) от страна на Propaganda Fide. Списъкът завършва с молебен възглас: *Гвспѡди Исѡкаретѣ пѡмѡзи равѡ бжїиѡ и исцѣли еиѡ ѡд недѣзи неини — Господи Исусе Христе, помози на рабинята божия и изцели я от нейните недѣзи*. Този възглас съдържа обръщение към адресата на първата структурна част от *Абагар* – жените.

При останалите абагари, в които списъкът с имена Господни намира място, имаме малко по-различни уточнения за неговото предназначение:

1. ЛП

Заглавие: *Сїа имена кѣ Гдѡ нашеиѡ Пїѡ Хѡ. ѡслоиѡ бѣ. Кои годѣ ѡлѣк имать ихѣ собою ѡтно ихѣ носити. ѡ всакого зла ѡ наглїе смрти. і ѡ дїавѡла изѡбавлен бѡудѣтъ. — Тези 72 имена на господа наш Исус Христос, който ги носи честно със себе си, от всякако зло, нелепа смърт и от Дявола ще бъде избавен.*

Край: *сїа имена дасѡ напоиѡщї и наздравїе равѡ бжїе ивѡсѣиѡ домѡ егѡ вѡвеки аминѡ — Тези имена да са на помощ и за здраве на раба божий... и целия му дом во веки амин.*

2. БА

Заглавие: *Сїе имена Гдїиѡ ѡслоиѡ бѣ — Имената Господни на брой 72*

Край: *Сїа имена Гѡ нашего Гѣ Хѡ да сѡ напоиѡщї издравїе испїсенїе равѡ бжїи... и вѡсѣиѡ домѡ. — Тези имена на Господа наш Исус Христос да са на помощ, и здраве, и спасение на раба божий... и целия му дом.*

И в двата сръбски абагара фигурира броят на имената – 72. Послесловите и на двата си приличат, съдържат насока на действие – за здраве и спасение, и адресат – собственикът и неговото домакинство. При Филип Станиславов молитвеникът е насочен към отделната личност, а добавеният молебен възглас за изцеление на недѣзи е свързан с разнопосочната функционалност на *Абагар*, която го определя и като средство срещу всякаква болест и болка.

Заслужаваща внимание особеност на микротекстовете в сръбските абагари е назоваването на Бог с името Исус Христос, за разлика от *Абагар*, в който заглавието включва само словосъчетанието *Имена Господни*. В славянските палеотипи списъците също са озаглавени с *Имена Господни*. Всъщност това е коректното заглавие (тъй като Исус Христос е само едно от имената на Бога), но авторите на сръбските абагари (вероятно всички принадлежащи към православно духовенство) се опитват да придадат на апокрифния текст изглед на каноничен наратив – молитва към Исус Христос.

Имената Богородични в *Абагар* създават нов, авторски списък и имат различна функция и място в сравнение с *Часословец* и другите абагари, които ги съдържат. Тук (както и при променените имена в списъка с имената Господни) те са характеристики, епитети, отразяващи същността на образа на св. Богородица и изграждат по-скоро литургична цялост, отколкото списък с амулетна стойност. Забелязва се стремеж към изясняване на връзката между символичните названия и образа

на Божията майка, постигнато чрез прегрупиране по съседство и чрез поетични сравнения по конструкцията на тези в акатиста и в литанията.

Докато за името на Бога съществуват всякакви ритуални препоръки и дори забрани за произнасянето му, то за името на Богородица такива няма. Тези имена се четат, изговарят и осмислят. Налице е и по-често срещаната вариативност в този иначе установен списък. Особено ясно се откроява разликата в *Имена Богородични*, поместени в АФС, които са редактирани от основния списък по същество, без аналог в достигналите до нас други такива списъци. Списъкът с имената на Богородица следва този с имената на Господа. Тук заглавието: *Все имена присветие Божьорудици* също не включва брой, но няма и указание за чудотворно действие. Молебният възглас в края: *пшмвзште рабѣ Божииѣ* не е насочен към конкретно очаквано въздействие, за разлика от този след *Имената Господни*. Повечето гръцки названия на Божията майка са изключени от самия Филип Станиславов. Целта – преди всичко разбираем нов списък, а и отстраняване на гръцките варианти, които биха попречили на възприемането на Богородичните имена като текст, достоен за почитане, религиозно осмисляне и съзерцание. Отпадането на гръцки имена е свързано и с крайния антагонизъм между павликянската общност (основен ползвател на АФС) и православната църква, отъждествявана от тях с Византия²⁴. Поетичните сравнения в края на списъка Станиславов заимства от *Литанията от Лорето*. *Литанията* е избрана за единствена за католическата църква в чест на Дева Мария, защото съдържа инвокации на Девата като Кралица. С *Литанията* завършва *Розарият*²⁵. Всички тези специфични характеристики на Богородичният списък с имена в АФС го приближават до хвалебствените песнопения в чест на Божията майка и дават възможност той да бъде изпълняван като литургична творба по време на църковната служба.

От изложението по-горе могат да се направят следните заключения:

1. Списъците с имена Господни и Богородични в южнославянската книжовна традиция набират популярност през XVI–XVII в. и влизат в състава на писмени паметници с различен облик и предназначение – ръкописни сборници, абагари, първопечатни книги.

²⁴ Каравелов, Любен. Записки за България и за българите. София: М-во на нар. просвещение, 1930, с. 129.

²⁵ От лат. *rosarium*, със значение „корона от рози“ или „гирлянд от рози“ – молитвена форма, употребявана изключително от католическата църква, аранжирана в поредица от повтарящи се молитвени текстове; наниз от топчета, подпомагащ изброяването на молитвите при произнасянето им. Като структура розарият е съставен от св. Доминик през XII в. Папа Сикст V установява празника на Светия Розарий на Дева Мария в знак на благодарност за помощта ѝ при победата над турците в битката при Лепанто (1571), а Григорий XIII през 1573 г. се разпорежда във всяка църква да има олтар на Светия Розарий и установява църковен празник. Празникът е много тясно свързан с битките, спечелени от християни срещу иноверците, заради което е и благодарността. Литанията, с която завършва молебният цикъл, се чете през целия м. май – месецът на св. Богородица, както и в първите съботи на всеки нов месец. Вж. Kellner, Karl. *Heortology: a history of the Christian festivals from their origin to the present day*. London: K. Paul, Trench, Trübner & co, limited, 1908, с. 270–271.

2. Списъците образуват цялост с апотропейна стойност, а микротекстовете, които ги ограждат в южнославянските абагари, показват търсената насока за въздействие – за здраве и спасение на приносителя и целия му дом, но през горепосочения период най-вече като силно средство срещу злото, vyplътено в Дявола и вещиците.

3. Списъкът с имена на св. Богородица само в единични случаи е насочен към конкретно очаквано въздействие. Той представлява прослава на Божията майка по образците на *Акатист на св. Богородица* и *Литанията на Девата* и инвокация на св. Богородица като универсална защитничка на християните.

4. Адресати на апотропейната сила на Списъците сред южните славяни са не само индивидът, но и целият му дом и стопанство, за разлика от западноевропейските варианти на употреба. Във вековете на съпротива срещу османските нашественици на Балканите активната единица е общността, представена чрез семейството и рода.

5. Имената на Бог и св. Богородица запазват относителна устойчивост при употребата им през вековете. Изключение и съзнателна авторска намеса наблюдаваме само при българските книжовници. Яков Крайков превежда гръцките имена на славянски език, за да ги направи разбираеми за своите читатели, а Филип Станиславов ги подменя със славянски поетични сравнения от *Литанията на Девата*, в услуга на пропагандата на католицизма сред българското население.

През XVIII–XIX в. списъците с имена Господни и Богородични продължават своя живот по страниците на славянските ръкописни требници и сборници със смесено съдържание.²⁶ Българската възрожденска книжнина от първата половина на XIX в. обособява (под гръцко влияние) и развива своеобразна жанрова разновидност на молитвеника за лична употреба, наречена *Свиток Богоматере* и натоварена с функциите и на християнски амулет²⁷. В основата ѝ е *Молитвата към св. Богородица* (намерена според преданието в Гетсимания на гроба Богородичен), която е изградена от слави и имена на Божията майка и също се явява продължение на коментираните по-горе списъци с имена. За популярността на този жанр сред южните славяни свидетелстват множеството печатни издания на *Свиток Богоматере* на територията на България и Сърбия чак до средата на XX в.

²⁶ Вж. например: **Сборник** от молитви, жития и др. от XIX в., НБКМ 1012, л. 48 а–л. 50 б.

²⁷ Първото печатно издание на новобългарски език е осъществено през 1844 г. със заглавие: **Свиток Богоматере** или Молитва Пресветия Богородици, преведена от греческаго языка к благоговению православних чад Восточния церкви от К. Огняновича. В Цариграде: у Тадея Дивитчиана, 1844. 16 с. Достъпно чрез интернет на страницата на НБКМ – Дигитална библиотека, кабинет „Български старопечатни книги 1806–1878 г.“.

ДВАНАДЕСЕТГОДИШНИЯТ ХРИСТОС СРЕД КНИЖНИЦИТЕ В ХРАМА

БИСЕРКА ПЕНКОВА

THE TWELVE YEAR OLD JESUS AMONG THE TEACHERS IN THE TEMPLE

Biserka Penkova

SUMMARY

The article treats the scene, situated in the south-wall arcosolium in the narthex of Boyana Church, representing The Twelve Year Old Jesus among the Teachers in the Temple of Jerusalem. Even though grasped at a first sight as an illustration of the Gospel event, in the monuments of art the composition always contains a deeper dogmatic layer, referring to the dogma of the two natures of Christ. Thus the scene is given a certain didactic meaning.

Сцената „Дванадесетгодишният Христос сред книжниците в Йерусалимския храм“ заема южния аркосолий в притвора на Боянската църква¹ (ил. 1). Тя илюстрира разказа на апостол Лука (2, 40–50) за посещението на светото семейство в Йерусалим за празника Пасха, когато малкият Исус бил на 12 години. Йосиф и Мария забелязали, че момчето го няма едва на обратния път за Назарет на третия ден, върнали се, търсили го в множеството, събрало се за празника, и на третия ден го намерили в Йерусалимския храм, където то разговаряло с учените мъже. На въпроса на Мария защо е постъпил така, той отговорил: „Защо да Ме търсите? Не знаете ли, че трябва да се намеря около дома на Отца Ми?“ (Лк. 2, 49). След това малкият Исус се върнал с тях в Назарет, но майка му запазила думите му в сърцето си. „А Исус напредваше в мъдрост, в ръст и в благоволение пред Бога и човеците“ (Лк. 2, 52).

Композицията е построена спрямо фигурата на Христос, който се явява своеобразна ос на симетрия. Христос е изобразен като момче, облечен в хитон и златист химатий, седнал е върху полукръгла трибуна с три стъпала под киворий върху тънки колонки. Отляво се приближават Мария и Йосиф, протегнали ръце в ням въпрос, а отдясно – групата на книжниците или фарисеите, с които беседва момчето. Задният план е зает от ниска стена и невисока сграда с арки зад книжниците. Върху фона между Богородица и Христос е разположен многоредов надпис в много лошо състояние. А. Грабар разчита следния текст: *мюу* ... | *ри* | *нама*

¹ Грабар, Андрей. Боянската църква. архитектура, живопис. София: Държавна печатница, 1924 (= 1978), № 61, с. 71–73.

се штец и аз |бща | тебе | 'бже ... Ср. Лука, 2, 48: (и видѣвша Ёго дивнѣста с; и мати Ёго рече къ не)моу: ч(адо, что сътво)ри нама. се штец и аз (скър)бща (искахома) тебе², а И. Гълъбов съответно:

.....

.....ъ по ср
...обрѣте и въ църкви сѣдѣщ по срѣ] –
дѣ 8[чител]ъ
[что] ств[орин]
нама т[ак]о се
шт[ъ]цъ твои и азъ
[скръ]бща н-
скаховѣ тебе
[и ре]че 'бже сж-
[тъ штъ]ца моего въ
[тѣ]хъ [и] [кыти] достонтъ.³

Събитието не се отбелязва специално от християнската църква, а евангелският текст (единствено у Лука) се чете само на празника Обрезание Христово (1 януари). То няма място в църковния календар, но има ключово значение в земния път на Божия Син. То бележи края на детството му и началото на неговото служение. Събитието съдържа няколко смислови пласта. Първият е наративът или житейската ситуация – разтревожените Йосиф и Мария намират малкия Исус, който дискутира с еврейските мъдrecи („всички, които Го слушаха, чудеца се на разума и отговорите Му“ (Лк. 2, 47). Вторият – Христос се дистанцира от земните си родители Мария и Йосиф, в името на своя небесен Отец, и за първи път се обявява за Син Божи. Според юдейската традиция тринадесетата година е граница в живота на еврейското момче – то преминава от детството към света на възрастните. То трябва да бъде представено от баща си в синагогата и тогава момчето става пълноправен член на общността, носещ отговорност за постъпките си, става син на Закона (Бар-Мицва)⁴. Юдейската основа на сюжета е трансформирана от християнската екзегеза в манифестация на догмата за триединната същност на Бога чрез Бог Син. Доказателство за догматичния смисъл, влаган в сюжета, се явява илюстрацията на събитието в сборника със слова на св. Григорий Богослов в прочутия византийски ръкопис Рар. gr. 510, датиран от 80-те години на IX в.⁵ (ил. 2). Сцената с 12-годишния Христос в Йерусалимския храм се отнася към 20 слово „За догмата [за Светата Троица] и за посвещаването на епископи“ на f. 165v–169v⁶. Още една догматична алюзия съдържа евангелският разказ – фактът, че родите-

² Пак там, с. 73.

³ Гълъбов, Иван. За надписите към Боянските стенописи. София: БАН, 1963, с. 37, № 18.

⁴ Бар-Мицва. – В: *Электронная еврейская энциклопедия* [онлайн]. [прегледан 8.07.2013]. <http://www.eleven.co.il/article/10420>.

⁵ Brubaker, Leslie. Vision and Meaning in Ninth-century Byzantium: Image as Exegesis in the Homilies of Gregory of Nazianzus. Cambridge: Cambridge University Press, 1999, с. 83–93.

⁶ Покровский, Николай. Евангелие в памятниках иконографии, преимущественно византийских и русских. 2 изд. Санкт Петербург: Типография Департамента Уделов, 1892, с. 245.

лите откриват малкия Исус на третия ден, е препратка към тридневното пребиваване на Христос в гроба и последвалото Възкресение за вечния живот.

Поради граничния характер на събитието в земния живот на Исус мястото на сцената не е фиксирано в литургичната година и съответно в христологичния цикъл в изкуството. Това обстоятелство както и отсъствието на богословски и литургични текстове, посветени на събитието, много затрудняват интерпретацията на сцената, нейната символика и богословски смисъл.

Дванадесетгодишният Христос сред книжниците в Йерусалимския храм в южния аркосолий в притвора на Боянската църква

Д. Палас представя още един аспект от интерпретацията на сцената във връзката с Премъдростта Божия, който той проследява върху редица паметници на изкуството от раннохристиянския до късноризантският период.⁷

Според някои автори византийското богословие поставя събитието в евхаристиен и сотирологичен контекст, основавайки се на алюзията с тридневния престой на Христос в гроба преди Възкресението.⁸ Но преди всичко описаното от евангелист Лука събитие представлява инициация – преминаването от един статус в друг: детето става член на общността. Другият ключов момент в евангелския разказ е чисто човешкото отношение деца–родители. Исус се дистанцира от своите близки, за да изтъкне божествената си същност. Друг възможен дискурс е темата за служението, което предполага отричане от всичко земно и на първо място от семейството, което се отнася на първо място до монашеското служение.

Сцената е рядка във византийското изкуство. Нейната иконография⁹ често се смесва с тази на сцената, представяща празника Преполовение¹⁰. На пръв поглед изобразителната схема е същата – Христос в центъра и около него група възрастни мъже. Основните разлики, освен съответния надпис (когато го има), е присъствието на Мария и Йосиф, и типажът на Христос. В Преполовение на празника родителите отсъстват, а Христос най-често се изобразява като млад мъж. Евангелската основа на сцената е друг текст – Йо. 7, 14–36. Преплитането на двете сцени

⁷ Παλλας, Δημήτριος. Ο Χριστός ως η Θεία Σοφία. Η εικονογραφική περιπέτεια μιας θεολογικής έννοιας. – В: *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 15, 1989–1990, Περίοδος Δ', Σελ. Αθήνα, 1991, с. 119–144.

⁸ Schroeder, Rossitza. Transformative Narratives and Shifting Identities in the Narthex of the Boiana Church. – В: *Dumbarton Oaks Papers*, 2010, 64, с. 115.

⁹ Покровский, Николай. Евангелие в памятниках..., с. 245–248.

¹⁰ Бабић, Гордана. О Преполовљењу празника. – В: *Зограф*, Белград, 1977, 7, с. 23–27.

Сцената в ръкописа със слова на св. Григорий Богослов, Par. gr. 510, f. 165r, ок. 880 г.

е съществувало още през средните векове и се изразява най-често в сигнирация надпис, несъответстващ на иконографското решение. Това объркване се наблюдава често и в съвременните публикации¹¹.

Без да се опитваме да проследяваме всички примери на сцената и развитието на нейната иконография, ще се спрем само на тези няколко, които са най-близки по време до Бояна.

Най-ранният паметник от следиконаоборския период, в който се среща илюстрация на събитието, е споменатият ръкопис с хомилиите на Григорий Назиански Par. gr. 510 (ок. 880). На f. 165r евангелският разказ по Лука е представен в три епизода, разположени фризиво в най-горния регистър на страницата: Майката целува сина си от радост, че го е намерила, Йосиф е застанал зад Мария; Христос в средата пред сгради с велум, книжниците от двете му страни, и накрая Христос на фона на скалист терен, обърнат наляво, като че ли се отправя към Йерусалимския храм.¹² Както отбелязва Покровски, допълнителните сцени придават „особен оттенък на главната дидактична сцена, отслабвайки нейния церемониален характер“¹³. Христос е изобразен в червен хитон и химатий¹⁴. Типажът на малкия Христос е много близък до този в Бояна.

Покровски посочва два примера на сцената от XI–XII в. Първият е миниатюрата на f. 110 на прочутото евангелие Par. gr. 74¹⁵. На висок златен трон, подобен на амвон, седи Исус като младеж в златни одежди; от двете му страни на ниски пей-

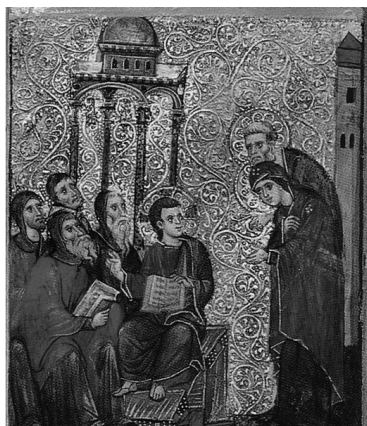
¹¹ Пак там.

¹² Кондаков, Никодим. История византийского искусства и иконографии по миниатюрам греческих рукописей. Одеса, 1876, с. 198 (репринт Пловдив, 2012, ред. Г. Парпулов, А. Саминский); Покровский, Николай. Евангелие в памятниках..., с. 246–247; Brubaker, Leslie. Vision and Meaning..., Fig. 21.

¹³ Покровский, Николай. Евангелие в памятниках..., 1892, с. 247.

¹⁴ Пак там, с. 245.

¹⁵ Пак там, с. 247, рис. 67.

Сцената върху триптих от сбирката на Синайския манастир на св. Екатерина, ср. на XIII в.

Сцената върху източната половина на южния свод на западния притвор на църквата „Св. София“ в Трапезунд, 60-те години на XIII в.

ки са седнали по трима книжници; вдясно се приближават Мария и Йосиф. Вторият пример – от Гелатското евангелие (Институт рукописей АН Грузии, Тбилиси, Q 908) се датира от първата половина на XII в.¹⁶ На f. 152g е изобразен Христос върху издигнат на подиум трон, от двете му страни Мария и Йосиф, протягащи ръце към него. По-долу в полукръг са насядали книжниците.¹⁷

Прави впечатление отсъствието на сцената в монументалната живопис от периода. Доколкото ни е известно, сцената в Боянската църква е първа от запазените примери. Освен нея от средата и третата четвърт на XIII в. датират само три паметника – във фреските на „Света София“ в Трапезунд и манастира „Сопочани“, и в триптих от синайския манастир „Св. Екатерина“.

Сцената върху синайския триптих и в „Св. София“ в Трапезунд са най-близки по време до Бояна (ил. 3). Портативният триптих от сбирката на манастира на св. Екатерина съдържа четири сцени, свързани с Божията майка, която е изобразена с младенца на трон, фланкирана от два архангела.¹⁸ Композиционно сцената е решена в три части – вляво са книжниците, до тях Христос, седнал върху подиум, с разтворена книга в ръка, а дясната е издигнал в ораторски жест към мъдреците; на заден план се извисява изящен киворий. Малкият Христос обръща глава към смирено пристъпващите отдясно Мария и Йосиф, зад тях се издига тънка и висока сграда. Няма надпис. Христос е облечен в червен хитон и син химатий. Триптихът се датира от края на 50-те години на столетието и се атрибутира най-вероятно на ателиетата, свързани с Акра и кръга около Арсеналската библия.¹⁹

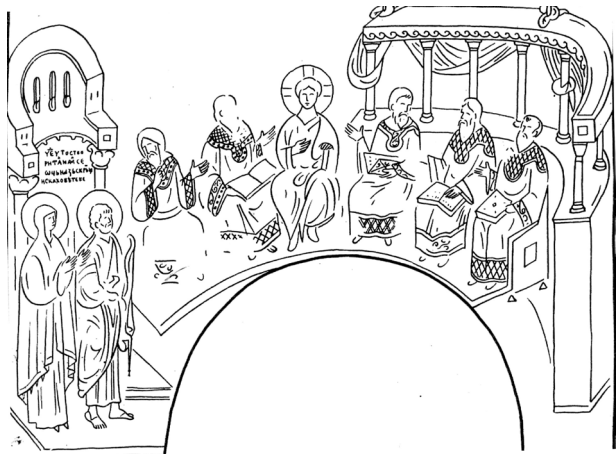
¹⁶ **Православная** энциклопедия. т. 10. Москва, 2005, с. 555.

¹⁷ **Покровский**, Николай. Евангелие в памятниках..., с. 247.

¹⁸ **Pilgrimage to Sinai**. treasures from the Holy Monastery of Saint Catherine. 20 July–2 September 2004. ed. Drandaki, Anastasia. Athens: Benaki Museum, 2004, № 13, с. 108–110, с по-старата лит.

¹⁹ **Пак там**, с. 110.

В църквата „Св. София“ в Трапезунд сцената е разположена върху източната половина на южния свод на западния притвор²⁰ (ил. 4). И тук присъстват Мария и Йосиф, Христос е от типа Емануил в златисти дрехи, седнал на голям трон, а книжниците са от двете му страни. Композицията е подчертано симетрична, позата на Христос, седнал на голям трон, фронтална. „Теофаничните“ одежди на Христос, йератичната поза внушават идеята за неговата богоизбраност, а не

Сцената над врата на южната стена на наоса на църквата на манастира „Сопочани“, 70-те години на XIII в.

разказват евангелския сюжет. Отсъства диалогът с Мария и Йосиф. Но въпреки тяхното присъствие, композицията е по-скоро преход към иконографията на Преполовение на празника. А колонадата на заден план, състояща се от 7 колони, според Д. Палас е явна асоциация с дома на Премъдростта.²¹

В стенописите на един от най-представителни паметници на монументалната живопис на тринадесетото столетие – манастира „Сопочани“ (70-те години на XIII в.), сцената е разположена над врата на южната стена на наоса²² (ил. 5). Тя очевидно сюжетно следва евангелския разказ, а композиционно – извивката на арката на вратата. Отляво присъстват Йосиф и Мария, в дясната половина са книжниците, седнали на извита пейка като синтрон, а сред тях е Христос. Той е изобразен като момче в светъл хитон. Надписът, разположен над главите на родителите, представлява цитат от евангелието на Лука. И въпреки одеждите и тържествената поза на Христос, сцената еднозначно представя евангелския сюжет.

От краткия преглед на ограничения кръг паралели на боянската сцена могат да се изведат няколко общи момента. Както подчертава Е. Бакалова, очевиден е константинополският произход на иконографията.²³ И макар че през XIII в. сцената се среща рядко, прави впечатление, че тя най-често има самостоятелно място в сте-

²⁰ **Talbot Rice**, David. The Church of Haghia Sophia at Trebizond. Edinburgh: University Press, 1968; **Луковникова**, Елена. Иконографическая программа декорации нартекса и притворов церкви Софии в Трапезунде. – В: *Византийский временник*, 2003, 62, с. 145; **Eastmond**, Antony. Art and Identity in the Thirteenth-Century Byzantium: Hagia Sophia and the Empire of Trabizond. Ashgate, 2004, fig. 80; **Caillet**, Jean-Pierre, Joubert, Fabienne. Le programme pictural de Sainte-Sophie de Trébizonde: un jalon essentiel de l'art byzantin et ses assonances italiennes? – In: *Orient et Occident méditerranéens au XIIIe siècle. Les programmes picturaux*. ed. J.-P. Caillet, F. Joubert. Paris: Picard, 2012, с. 103–122, fig. 12.

²¹ **Παλλας**, Δημήτριος. О Христός..., с. 136.

²² **Djuric**, Vojislav. Sopocani. Leipzig: Seeman, 1967, с. 230.

²³ **Бакалова**, Елка. За константинополските модели в Боянската църква. – В: *Проблеми на изкуството*, 1995, № 1, с. 19.

нописната програма; разполага се в притвора или в близост до вход. В иконографско отношение сцените си приличат, основните елементи на разказа присъстват във всяка една от тях. Идейният акцент е фигурата на Христос, която е подчертана и композиционно, и колоритно – дрехата му е червена или златна, кодовете на Теофанията. С такива бели, съответно „златни“ одежди е изобразен Христос в Бояна в Преображението, Възнесението и във фреско-иконата в люнета на източната стена на притвора. Другият важен момент е представянето на Йерусалимския храм, където се развива действието – в боянската фреска и върху синайския триптих той е изобразен чрез кивория, знак за Светая светих, който се отъждествява с олтара на християнския храм. По този начин е визуализирана божествената същност на Христос, която именно в този момент се проявява. Макар и на пръв поглед иллюстрация на евангелско събитие, в паметниците на изкуството разглежданата сцена винаги съдържа и по-дълбок догматичен пласт, насочващ към догмата за двете природи на Христос, който ѝ придава определен дидактичен смисъл.

СКЪПОЦЕНЕН ДАР ОТ ЛЮБОВ И С НАДЕЖДА – НЕОБИЧАЙНАТА ИСТОРИЯ НА ЕДИН КЪСЕН РЪКОПИС

НОНА ПЕТКОВА

PRECIOUS GIFT OF LOVE AND HOPE – THE EXTRAORDINARY STORY OF A LATE MANUSCRIPT *Nona Petkova*

Among the late manuscripts in the collection of the National Library Sts. Cyril and Methodius in Sofia there is a codex which is exceptionally impressive in terms of complete execution and deserves special attention. It is a Greek language textbook of several parts (dictionary, phrase-book and reader) that stands out with its exquisite design of the pages influenced to a large extent by the tradition of Arabographic manuscripts. The textbook is made by Zachary Christodulov from Haskovo. He was teaching Greek and Ottoman-Turkish and created the manuscript as a special gift for the student Mariika Raicheva, who later became his wife. The present article examines in more detailed manner this almost unknown codex (NBKM 383), discusses its historical background as well as its acquisition from the Library in the beginning of 20th century.

Сред късните книжовни паметници в славянската ръкописна сбирка на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ се откроява един изключително луксозен като цялостна изработка кодекс (НБКМ 383)¹. Той представлява учебник по гръцки език в няколко части (речник, разговорник и христоматия) от 1849 г., дело на хасковския учител Захарий Христовулов. Ръкописът е достигнал до нас в своята оригинална, шампована със злато подвързия и с позлатени обрези. Текстът е калиграфски изписан и е напълно в унисон с изящ-

¹ Цонев, Беньо. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. т. 1. София, 1910, с. 420–421; Мирчев, Кирил. Гръцко-български речници през XIX в. и тяхното значение за проучванията на българския език. – В: *Македонски преглед*, 1941, кн. 4, с. 50–51; Кювлиева, Веса. Кратко описание на ръкописния българско-гръцки речник от Захари Христовулов. – В: *Български език*, 1965, кн. 4–5, с. 408–412; Стоянов, Маньо. Гръцко-български речници и учебници. – В: *Проучвания по случай II конгрес по балканистика*, София: Изд. на БАН, 1970, с. 228–229; Вунчев, Борис. Граматики, речници и други помагала за изучаване на гръцки език в България до Освобождението. – В: *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*. Факултет по класически и нови филологии, 2011, т. 104, с. 230.

ното вътрешно оформление, изпълнено в основната си част под влияние на арабо-графичната ръкописна традиция.

Паметникът попада в библиотеката в началото на 1903 г. след активна едномесечна кореспонденция на ръководството на институцията в лицето на директора Владимир Шишманов със собственика на книгата – Ст. Караджов от гр. Варна. Съхранените архивни материали по въпроса обхващат периода от 9 януари до 8 февруари и наброяват 10 документа². Те разказват за обстоятелствата, при които кодексът постъпва в сбирката. Той е предложен за откупуване заедно с различни печатни издания от Ст. Караджов като българско-гръцки ръкописен речник, „подвързан и написан много чисто, ясно и украсен наоколо“³. В съответствие с възприетата по това време практика В. Шишманов изисква и получава книгата на Захарий Христодулов в София, за да може тя да бъде прегледана и да се произнесе експерт за нейната „литературна важност“, а и цена⁴. Прави впечатление впоследствие, че разликата между исканите от собственика за кодекса 80 лв. и предложените от библиотеката 35 лв. е много голяма.⁵ Ст. Караджов обаче приема определената сума, защото, както сам казва, „имам извънредно голяма нужда от пари“⁶. След размяната на още няколко пощенски карти и разписки по плащането на 40 лв., които накрая отпуска Министерството на Народното просвещение, книгата преминава в притежание на библиотеката. Въпреки предприетите проучвания на този етап не ни е известно за Ст. Караджов нищо повече освен това, което споделя в един неочаквано личен дял на свое писмо⁷. От него научаваме, че към момента на разискваните събития той е на 42 години и живее във Варна с трите си деца, „почти на улицата“, но е завършил гимназия в Пловдив и близо 16 години в миналото е бил учител и уважаван търговец. По неговите думи е участвал в Руско-турската освободителна война, а след това и в Сръбско-българската война. Въпреки това в началото на новото столетие той е принуден да разпродава книгите от личната си библиотека, за да оцелеят неговите деца и поради това се чувства „материално и морално съсипан“.

Остава неизвестно по какъв начин коментираният ръкопис (НБКМ 383) е станал собственост на Ст. Караджов. С днешна дата при липсата на допълнителна информация по темата е невъзможно да се отговори със сигурност на въпроса дали той е бил подарен, наследен или откупен. При всички положения толкова личен и дори със сантиментален характер книжовен паметник, както ще се убедим по-нататък, предполага специално отношение и внимание от страна на своя при-

² Става дума за поредица от пощенски карти, писма и чернови на писма. Вж. **НБКМ-БИА**, ф. 35, а.е. 1188, л. 738; л. 742–743; л. 744; л. 754–755; л. 756; л. 761; л. 764; л. 769; л. 771; л. 779.

³ **Пак там**, л. 744.

⁴ **Пак там**, л. 742–743; 754–755; л. 761.

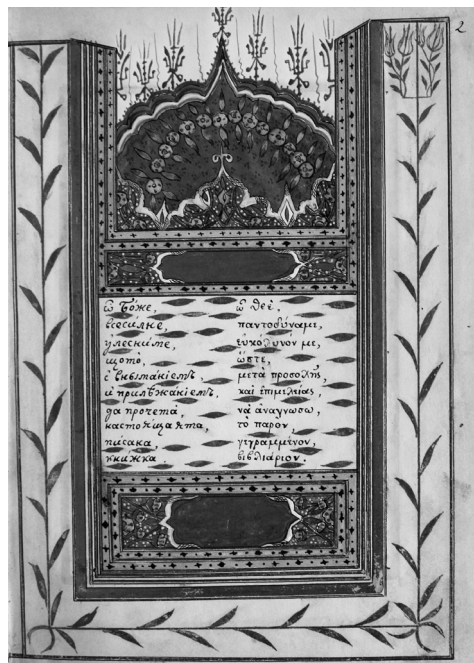
⁵ **Пак там**, л. 744; 754–755; л. 761.

⁶ **Пак там**, л. 764.

⁷ **Пак там**, л. 756.

тежател, независимо от това кой е той. В този ред на мисли е очевидно, че кодексът е старателно съхраняван през периода от неговото създаване до постъпването му в библиотеката. Той е запазен в много добро състояние и към момента само на места в ъглите на листовите има незначителни замърсявания, а подвързията е с леки охлузвания и има прокъсвания в основата на гърба.

Захарий Христовулов⁸, чието дело е изящно изписаният и украсен учебник по гръцки език⁹, е сред учителите в българското училище, което след множество перипетии е открито в Хасково през 1846 г.¹⁰ В документите от епохата неговото име се среща за пръв път в едно писмо на Стоян Николов Стамболиев¹¹ до Александър Екзарх от 28 февруари 1851 г.¹² Писмото съдържа молба да бъде оказано съдействие в Цариград на приносителя – Захарий Христовулов, който е описан като „смирнен и добродетелен, а при това и учен“. Друг много любопитен и важен момент в този текст е, че Стамболиев посочва като баща на юношата Захарий „най-ревностния сред хасковските кметове“. Несъмнено в случая става дума за един от най-богатите и влиятелни хасковски търговци, който е и ръководител на църковната община – Христовул Вълчев Шишманов¹³.

Учебник по гръцки език на Захарий Христовулов, 1849 г., НБКМ 383, л. 1а

⁸ **Българска** възрожденска интелигенция: учители, свещеници, монаси, висши духовници, художници, лекари, аптекари, писатели, издатели, книжари, търговци, военни... енциклопедия. състав. Николай Генчев, Красимира Даскалова, София: „Д-р П. Берон“, 1988, с. 689.

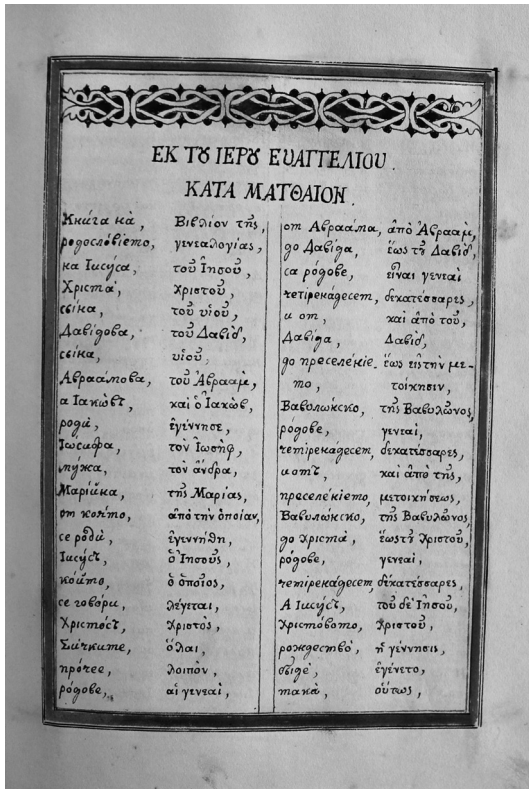
⁹ Тук сме възприели позицията на Б. Вунчев, че ръкописът представлява учебник по гръцки език. При обнародването на паметника в описа на Б. Цонев, както и в публикациите на К. Мирчев и В. Кювлиева той е определен като българско-гръцки речник. От своя страна М. Стоянов счита кодекса за гръцко-български речник с христоматия. Вж. **Вунчев**, Борис. Граматика, речници..., с. 230; **Цонев**, Беньо. Опис на ръкописите..., с. 420; **Мирчев**, Кирил. Гръцко-български речници през XIX в..., с. 50; **Кювлиева**, Веса. Кратко описание..., с. 408; **Стоянов**, Маньо. Гръцко-български речници..., с. 228.

¹⁰ **История** на град Хасково от древността до 1912 г. авт. кол. Тянка Йорданов и др. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 1995, с. 131.

¹¹ Стоян Н. Стамболиев е родом от Казанлък и е поканен от поддържащите българщината хасковски първенци за пръв учител в новооткритото училище. Той въвежда преподаването на български език по взаимоучителния метод и полага началото на новото светско образование в Хасково. Вж. **Пак там**, с. 131–132.

¹² **НБКМ-БИА**, II А 5368.

¹³ Той е избран за първи епитроп (църковен настоятел). Позиция, която била призната от турската власт като посредник между нея и християнското население. Чорбаджи Хрис-

Учебник по гръцки език на Захарий Христодулов, 1849 г., НБКМ 383, л. 33а. Евангелието на Матей

че, че тя стартира в началото на 1852 г. В писмо до Найден Геров от 6 декември с.г. Захарий Христодулов е споменат вече като учител по турски език в новобългарското взаимно училище в града¹⁴. Той учителства със сигурност до началото на 1860 г., защото дотогава присъства с дължимите му суми в стриктно водените разходни таблици.¹⁵ Последното място, където срещаме неговото име, е в протоколната книга на българската църковна община в Хасково. В качеството си на общински писар той е оставил подписа си под документ от ноември 1872 г.¹⁶

тодул ръководи църковната община повече от 20 години. Отначало сам, а след 1834 г. епитропите в Хасково стават вече двама и изпълняват функциите на двама кметове. Вж. повече по въпроса в: Димов, Недялко. Кодекс (кондика) на църквата „Света Богородица“ в Хасково. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2001, с. 24–25.

¹⁴ История на град Хасково..., с. 121, 131–132, 142, 149, 183, бел. 14.

¹⁵ Димов, Недялко. Кодекс (кондика) на..., с. 7–10.

¹⁶ НБКМ–БИА, ф. 22, а.е. 583, л. 14–15.

¹⁷ Димов, Недялко. Кодекс (кондика) на..., с. 124–125.

¹⁸ Димов, Недялко. Протоколната книга на българската църковна община в Хасково 1870–1896. Велико Търново: Фабер, 2002, с. 55.

Забележителна фигура, много тясно свързана в продължение на десетилетия с всяко българско начинание в града и околията.¹⁴ Само за пример ще споменем, че чорбаджи Христодул има основна роля за получаването на фермана за строежа на новата църква „Св. Богородица“ през 1831 г.¹⁵, дава огромна сума за довършването на новото училище и е сред основателите на читалище „Заря“ в Хасково. Макар и да не са ни известни други исторически извори, които да потвърждават връзката *баща–син* между тази видна възрожденска личност и Захарий Христодулов, то нямаме и основание да не приемем горепосоченото сведение за вярно. Още повече, че в контекста на нашето проучване подобно родство би обяснило изключително доброто образование и културата на Захарий, за които безспорно свидетелстват страниците на подготовения от него учебник.

Липсват конкретни данни кога точно той започва преподавателската си дейност. Можем да допуснем оба-

Приведените дотук сравнително оскъдни исторически сведения хвърлят светлина само върху определени страни от образа на Захарий Христодулов и участието му в общественния живот на Хасково през тази епоха. В много по-голяма степен неговата личност, характер и дори емоционален свят разкрива учебникът, който той с толкова внимание и желание подготвя.

Вложеното в изпълнението на кодекса старание намира с лекота обяснение в пространната бележка на гръцки език, изписана в позлатена рамка на л. 1а от ръкописа.¹⁹ Нейното съдържание е разпределено в 15 реда и представлява своеобразно посвещение на книгата. От красиво формулирания текст става ясно, че учебникът е написан от З. Христодулов „от любов и с добра надежда“, за да бъде подарен „като скъпоценен дар“ на ученичката в славянското девическо училище в града – Маргица Райчова (Марийка Райчева). Отправеното към нея пожелание е след кратко време да научи заедно със своя роден език и „благородния ромейски“, за да може да чете и разговаря. Под бележката е изписана датата – 10 март 1849 г.

При реализацията на ръкописа Захарий Христодулов още веднъж си позволява чрез текст да отправи кратко послание към Марийка, което е вмъкнато в самия край на речниковата част на л. 9б. Бележката е своеобразен преход към разговорника, защото е изписана в колоната паралелно на български и гръцки език. Тя гласи: „Трябва, когато учи Марийка Райчова ръкописната книга и Граматиката да има прилежание и книгите си да почува чисти, така заповяда Захарий Христодулов“.

Оставяме с впечатлението и може би съвсем основателно, че учебникът по гръцки език е специално замислен от Захарий Христодулов като средство да разкрие своите чувства, да сподели своите познания и интереси, както и да намери път към сърцето на Марийка Райчева. Той успява в крайна сметка да постигне тази своя цел, благодарение в известна степен вероятно и на коментирания ръкопис. В списъка със спомоществателите от гр. Хасково на книгата на Георги Икономов „Кратко землеописание“, издадена в Букурещ през 1856 г., са включени и имената на „високоучения“ по турски и гръцки език Захарий Христодулов, учител, както и на неговата съпруга Марийка Райчева – гражданска учителка²⁰.

Трябва да отбележим, че разглежданият ръкопис е относително слабо познат. Той е включван до този момент единствено в строго специализирани публикации, които анализират създадените и използваните по българските земи до Освобождението граматики, речници и други учебни помагала за изучаване на гръцки език.²¹ Ситуация, която налага и по-подробното представяне тук на паметника като цяло.

¹⁹ Текстът на бележката на гръцки език е публикуван в цялост още от Б. Цонев, а по-късно и от М. Стоянов. Вж. **Цонев**, Беньо. Опис на ръкописите..., с. 421; **Стоянов**, Маньо. Гръцко-български речници..., с. 229.

²⁰ Марийка Райчева заема за кратко позицията на учителка в хасковското девическо училище след изгонването през 1855 г. на първата преподавателка – Анастасия. Вж. **История** на град Хасково..., с. 135.

²¹ **Мирчев**, Кирил. Гръцко-български речници през XIX в..., с. 50–51; **Кювлиева**, Веса. Кратко описание..., с. 408–412; **Стоянов**, Маньо. Гръцко-български речници..., с. 228–229; **Вунчев**, Борис. Граматики, речници..., с. 230.

Ръкописът

Кодексът съдържа 237 л. хартия с размери 199 x 145 мм. Изписан е с черно мастило, грижливо и с много обработен почерк. Текстът е от по 28 реда на страница и е вложен в правоъгълно поле, разделено на две колони от тясна ивица²². Описаната схема е предварително разчертана върху листовите с помощта на тънко перо и червено мастило с карминен нюанс, като едва в заключителния етап от изпълнението на ръкописа са добавени позлатените рамки.

Учебникът по гръцки език е съставен от няколко части, несъразмерни като обем една спрямо друга. В първия дял Захарий Христовулов изцяло и доста стриктно се придържа към образа, който следва – гръцко-българския разговорник на Христати Павлович от 1835 г.²³ Според съдържанието тук също могат да се разграничат няколко поддяла. Началото на ръкописа е отредено за речника (л. 26–96), при който за разлика от печатното издание тематичните групи имена не са разделени от заглавия и представляват едно непрекъснато цяло. Общо речникът включва около 830 думи в следния ред: съществителни имена, прилагателни имена, глаголи. Съпоставката с изданието на Павлович показва, че в направения за ръкописа подбор от думи лесно може да бъде открит почеркът на съставителя Христовулов. Той например включва по своя преценка съществителни, които липсват в печатния образец като: *восък, менче, занаят, занаятчия, терзия*. Освен това в поредица от примери предпочита да предаде основното значение чрез навлезли посредством турския език в ежедневието на българите думи като: *зияфет* (угощение), *хекимин* (лекар, доктор), *куюмджи* (златар) и др. Докато, за разлика от него, турската лексика при Павлович присъства на второ място и с идеята да предоставя при необходимост допълнително пояснение на смисъла.

Вторият поддял на тази част представлява поредица от диалози, взети от разговорника на Христати Павлович. Те могат да бъдат разделени на: такива с общ характер и специализирани. Първите от тях пресъздават речеви ситуации като запознанство, пазар, коментар на здравословното състояние, храната, облеклото и т.н. (л. 10а–23б). Специализираните диалози по примера на изданието са обозначени и в ръкописа по теми с рубриките: *Из географията, Из богословието, Притчи общи, Здравийни завещания, Нравствени завещания* (л. 24а–32б).

Христоматията в Христовуловия учебник условно включва три части. Първата от тях е отредена за препис на пълния текст на евангелието на Матей (л. 33а–137а). Гръцкият текст в случая е даден на новогръцки, а българският следва превода на Неофит Рилски от 1840 г.²⁴ Според неговия превод е даден и откъсът от Деянията на апостолите (гл. 1–13)²⁵, който следва веднага след края на текста на Евангелието плавно и без каквото и да е графично разграничение (л. 137а–187б). Освен това прави впечатление, че в ръкописа са поместени едва няколко стиха от 13-а глава на Деянията и текстът на л. 187б свършва неочаквано. Предполагаме, че в случая

²² Текстовото поле е с общи размери 142 x 95 мм. Широчината на колоните е 45–46 мм, а на ивицата между тях – 4 мм.

²³ **Разговорник** гръцко-българский. събран и съчинен от Христати Павлович. Белград, 1835.

²⁴ **Новий завет**. прев. Неофит Рилски. Смирна, 1840, с. 1–66.

²⁵ **Пак там**, с. 226–255.

обаче не става дума за загубен откъс, а по-скоро за съзнателно направен от съставителя избор. Вероятно той е решил да прекъсне изложението, за да му остане достатъчно място и за останалите, първоначално предвидени от него дялове.

Последните части от христоматията са отредени за две глави с едно и също заглавие – *Мъдростта на философите или Философски сентенции*. Разликата е, че в първата от тях във всяка от колоните текстът е изложен в познатия двуезичен вариант (л. 188а–225б), докато втората глава е предназначена за по-напреднали вече в своето обучение ученици и текстът в нея е изписан единствено на гръцки език (л. 226а–237б). В литературата се счита, че двете последни глави са преписани от учебника по гръцки език на Захари Круша от 1828 г. или от негов препис.²⁶ Сравнението между съответните части в ръкописа на Круша (НБКМ 384)²⁷ и в учебника на Христодулов навежда по-скоро на мисълта, че двамата са ползвали един и същ образец при тяхното написване, като е много вероятно да става дума за руско издание. Съпоставката освен това показва, че преводите при Захарий Христодулов на философските сентенции се отличават с много по-красива, ясна и точна фраза.

Несъмнено ръкописната украса на Христодуловия кодекс е особено богата за епохата. Впечатление, което допълнително се засилва от употребата на листово злато в рамките около текстовете на всеки един лист. Златото е щедро вложено и в изключително въздействащата декорация на титулната страница на ръкописа (л. 2а), чието изпълнение е изцяло в духа на арабографичната ръкописна традиция. Поредица от вписани една в друга златни рамки с различна широчина въвеждат в разделеното на сегменти вътрешно поле на листа. Централният елемент в него е отреден за изписването на български и гръцки език на своеобразната молитва-обръщение на учителя Захарий към бъдещия ползвател на учебника: „О Боже всесилни, улесни ме щото с внимание и прилежание да прочета настоящата писана книжка“. Под и над този текст, сред цветни рамки с ромбовидни мотиви, са поместени два правоъгълни панела. Те имат позлатена основа и украса, комбинираща хармонично растителни и геометрични елементи. Конструкцията е увенчана от богато декориран *унван*. Ролята на външна рамка на описаната композиция изпълнява широка лента, разполовена от тънко стъбло с ритмично редуващи се по него островърхи листенца и завършек от усукани по двойки лалета. Изяществото и прецизността, които отличават декорацията на тази страница, са обаче в контраст с някои други елементи от оформлението на ръкописа. Става дума за трите плетенични заставки, които предшестват текстовете на последните дялове от учебника – евангелието на Матей (л. 33а) и двата варианта на Философските сентенции (л. 188а и л. 226а). Те са съвсем опростени конструктивно, като преплитащите се в тях стъбла са оставени неоцветени, а междуплетеничните пространства са тонирани в червено. Изпълнени са с особено старание, но неравните контури, с които са очертани, разкриват неумела ръка. В случая съществува голяма вероятност плетеничните заставки да са дело на самия Захарий Хрис-

²⁶ Стоянов, Маньо. Гръцко-български речници..., с. 229; Вунчев, Борис. Граматики, речници..., с. 230.

²⁷ Цонев, Беньо. Опис на ръкописите..., с. 421–422.

тодулов, но останалата част от оформлението със сигурност е била поверена на друг, изключително опитен и прецизен в своята работа човек.

Потвърждение на тази хипотеза, като че ли откриваме върху последния лист от книгата. Съвсем в края там е отбелязано завършването на учебника – с Божията помощ – на 2 януари 1849 г. и според нас тогава изписването на текста наистина приключва. Периодът от почти два месеца от този ден до 10 март 1849 г. – датата, която стои под пространната бележка в самото начало на ръкописа, по наше мнение указва времето, необходимо за довършването на вътрешното оформление на кодекса и за снабдяването му с шампованата със злато подвързия.

Подвързията

Оформлението и определени конструктивни елементи на подвързията при хасковския кодекс свидетелстват за ислямски влияния, а използваните материали съответстват на актуалните за книговезката практика на Балканите от епохата²⁸. Кориците (207 x 150 мм) са изработени от многопластов картон и са с малко по-големи размери от книжното тяло²⁹. Те са обвити с тъмнозелено книговезко платно и са особено богато украсени, като навсякъде при полагането на орнаментиката е използвано злато. Композиционната схема на двете корици е идентична и включва вътрешно поле с рамка, конструирана посредством връзване. Бордюрът е разделен на квадратни и правоъгълни клейма с различна декорация, които се редуват. Пространството на квадратите е изцяло запълнено с отпечатването в група на специфичен единичен щемпел – силно стилизиран цвят на лале. Той присъства и самостоятелно в ъглите на правоъгълните клейма от рамката. В тях специално внимание заслужава обаче друг елемент от украсата – централният мотив, който условно ще наречем *слънце*. Необичайното в случая е, че мотивът не е полаган с готов щемпел. Във всеки от десетте правоъгълника от бордюра той е оформян на ръка като от средата, означена с единичен щемпел кръгче, са изтегляни с чертоначосвач прави линии и със същия инструмент между тях в линия е нанасян пунктир. Основната роля в декорацията на вътрешното поле на кориците на свой ред е отредена на единичен щемпел с усложнен растителен мотив – симетрична конструкция от извиващи се ластари, различни по форма листа, малки и по-големи шестлистни цветове. Той е отпечатан веднъж самостоятелно в ъглите и втори път като група в центъра на изобразителното пространство, където е положен четирикратно и образува отделна ромбовидна фигура. Средата на всяка от страните на вътрешното поле е обозначена от група единични щемпели с растителни мотиви – стрък цвете с листенца в ниска тумбеста ваза и вече познатия стилизиран цвят лале.

Няколко особености в оформлението на подвързията правят впечатление на този етап и е редно те да бъдат отбелязани. Сред тях на първо място е употребата

²⁸ Към средата на XIX в. по нашите земи още се изпълняват подвързии с дървени капази (обикновено с минимална дебелина на плоскостите), но картонът навлиза все по-широко в книговезката практика. Обвитите изцяло с кожа корици са сред най-разпространените, но постепенно отстъпват място и за други варианти покритие – различни видове книговезко платно, едноцветни или с разнообразни цветни шампи обикновени хартии – и др.

²⁹ В случая размерите на кориците по три от страните са по-големи с по 5 мм.

от книговеца само на единични щемпели, като съответно от декоративната програма напълно отсъстват широко разпространените и в тази епоха бордюрни щемпели. Много любопитно в конкретния пример е също така, че в украсата на подвързията до минимум е сведено присъствието на популярен и практичен инструмент като колелото с гравирани орнаменти. Той е използван само в един вариант, с който около рамките са отпечатани много тесни ивици със ситен мотив от редуващи се ромбове и точки. С колелцето след това са украсени и ръбовете на картонените капаци, както и капителбандовете от червено книговезко платно. Последните имат изцяло естетическа роля, но не и функционално предназначение. Те са предварително подготвени – изрязани, пречупени, декорирани, и впоследствие залепени към гърба

Учебник по гръцки език на Захарий Христовулов, 1849 г., НБКМ 383. Подвързия

на книжното тяло. То от своя страна е захванато към кориците с три канапа. Традиционните цели форзаци в случая са заменени от специално скроени листове от масленозелена релефна хартия³⁰ и укрепващи ивици от зелено платно, монтирани като връзка между книжното тяло и кориците.³¹ Подобно изпълнение е в близост по-скоро до книжовната традиция на ислямския свят и осигурява, от една страна, много добра пластичност и здравина при разтварянето на кодекса, а от друга страна, е напълно в унисон с цялостното прецизно отношение към всеки един детайл от оформлението на ръкописа. Трябва да отбележим в този ред, че подгъвите на

³⁰ Хартията е много плътна и със специално обработена (шагренирана) повърхност за създаването на релеф. Повече за този процес вж. **Динкова**, Зинаида, Димитров, Малин, Арабаджиев, Недялко. Технология на брошурно-книговезките процеси. София: Техника, 1981, с. 19. Листовите, предназначени да бъдат залепени върху долната повърхност на кориците, са с по-малки размери (170 x 110 мм), а предпазващите първия и последния лист на книжното тяло са по-големи (199 x 128 мм).

³¹ Укрепващите ленти са с широчина 40 мм и са изрязани от зеленото книговезко платно, с което е подвързан кодексът. Те всъщност са залепени върху фалцовите улеи на корицата и книжното тяло.

облечената в зелено книга също са украсени.³² Оставените като резерви краища на книговезкото платно са залепени към долната повърхност на кориците и върху тях при употребата на сребро³³ са нанесени поредица от врязани линии, редуващи се с положени с колелце орнаментални ивици в два варианта – познатият наниз от ромбове и точки и ленти с триъгълници.

Гърбът на кодекса е прав и гладък. Той е разделен на три правоъгълника с различни размери. Средната част е най-малка и е отредена за отпечатаното със златни букви на гръцки език заглавие на ръкописа – *Диалози гръцко-славянски от З. Х.* Другите два панела имат идентична композиционна схема, реализирана чрез врязване. Сред мрежа от ромбове е разчертан по-голям ромб, в който отново на ръка е изпълнен познатият мотив *слънце*. Много съществен елемент от цялостната визия на кодекса са и богато декорираните обреза на книжното тяло. Тяхното оформление включва отпечатани в суха преса релефни композиции, при които в очертани с пунктир рамки са нанесени по групи част от вече познатите от украсата на кориците единични щемпели. Повърхността на обрежите впоследствие е и позлатена, както и допълнително полирана. Подвързията има предпазно, но фино лаково покритие. Неговото наличие е причина за значително по-тъмния нюанс, който придобива зеленото книговезко платно с времето, както и обяснява по-топлия, меден на места днес оттенък на отпечатаната със злато орнаментика.³⁴

Несъмнено ръкописът на Захарий Христовулов (НБКМ 393) е необикновено явление както за средата на XIX в., така и днес. Той е създаден под въздействието и в израз на силни чувства, но същевременно реализацията му е планирана с учудващо търпение стъпка по стъпка. Вложеното в съставянето на учебника старание, повлияното от традицията на ислямската книжнина оформление, както и вплетените в текста лични послания определено не са случайност. Те имат за цел да разкрият вътрешния свят на учителя Захарий пред един определен човек – неговата бъдеща съпруга. В този смисъл кодексът е скъпоценен дар от любов, чието съществуване ни прави съпричастни към необичайната история на неговата поява.

³² Специално за тази цел предвидените резерви са много големи, като широчината им варира между 17–20 мм.

³³ С времето на места среброто е значително потъмняло.

³⁴ Сърдечно благодаря за отделеното време и консултациите относно изпълнението на ръкописа на д-р Ивайла Богданова, ръководител на направление „Консервация, реставрация и опазване на фондовете“ на НБКМ. Тя засне и илюстративния материал, придружаващ настоящия текст, за което съм ѝ много задължена.

А. Й. ШИШМАНОВ И НЕГОВИЯТ КРАТЪК КАТАЛОГ

АНКА СТОИЛОВА

A. SHISHMANOV AND HIS BRIEF CATALOGUE A COLLECTION OF ORIENTAL MANUSCRIPTS IN SOFIA

Anka Stoilova

SUMMARY

The very first publication about oriental manuscripts, preserved in Sofia is a list of 35 texts in Arabic and one in Persian from 38 codices. It is printed in Russian in „*Notes of the Eastern Branch of the Imperial Russian Archaeological Society*“ 1915, vol. 23. № 1–2, p. 61–76 (*Zapiski vostochnogo otdeleniya imperatorskogo russkovo obshtestva*. T. 23. Вып. 1–2, с. 61–76). The author of this brief catalogue is Bulgarian arabist – A. Shishmanov.

The article discusses his life and work. It is divided into three parts. The first one deals with the scant biographical notes about A. Shishmanov although the years of his life remain unknown. He is one of the best students of Ignaty Yulianovich Krachkovsky (Russian: *Игнатий Юлианович Крачковский* (1883–1951) – a well known Russian and Soviet Arabist, academician of the Russian Academy of Science. Krachkovsky's book *Among Arabic Manuscripts* is a main source of information about Shishmanov. The biography of Krachkovsky as a scientist titled „*The Prisoner of the Duty*“ (Russian: *Невольник долга*) written by Anna Arkadiyevna Dolinina (b. 1923) is the next book giving some new facts about Shishmanov.

The second part of the article gives translation from Russian to Bulgarian of Shishmanov's introduction to the catalogue. The last part is an addition to his descriptions and consists of data about copyists and owners, about notes and seals of donors and *waqf*-libraries as well as translation from Arabic to Bulgarian of some rhymes and dicta left in the manuscripts.

Първата научна публикация за ориенталските ръкописи, съхранявани в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, се появява в Петербург през 1915 г. на страниците на *Записки восточного отделения Русского археологического общества*¹. Тя е дело на А. Й. Шишманов, който е

¹ Шишманов, А. Собрание восточных рукописей в Софии. – В: *Записки Восточного отделения Русского археологического общества (ЗВОРАО)*, 1915–1916, т. 23, вып. 1–2, с. 61–76. Изказвам благодарност на проф. Ст. Кендерова, за предоставената възможност да се запозная с тази публикация.

добре известен и цитиран многократно у нас, но за когото все още се знае твърде малко.²

В началото на настоящата статия е направен опит да се осветли неговата личност, като се изложат сведенията, събрани досега. Източниците за тях са четири: произведението му, озаглавено *Сбирката от източни ръкописи в София (Предварително съобщение)*, което е единственото достъпно у нас; спомените на академик Игнатий Юлианович Крачковски (1883–1951), публикувани в книгата му *Над арабските ръкописи*, претърпяла две издания³. На трето място е трудът на Анна Долинина „Заложник на дълга (научна биография на И. Ю. Крачковски)“, от който са заети сведенията за А. Шишманов, включени в четвъртия източник – справочника „Хора и съдби. Биобиблиографски речник на изтоковедите – жертва на политическия терор през съветския период (1917–1991)“⁴.

Във втората част е представено предварителното съобщение на българския арабист. Предлагам превод на неговия увод, като основният мотив да го включва е свързан с два факта – първият е, че произведението му не е широко достъпно. Вторият факт е, че то е написано на високо научно ниво и много от изразените в него тези и оценки са актуални и днес. Убедена съм, че нито подробен преразказ, нито аналитичен анализ на увода биха могли да разкрият оригинала в пълнота.

Що се отнася до описанията, направени от А. Шишманов, то тяхното съдържание вече е представено в статията ми, посветена на номерирането на арабските ръкописи⁵. В нея към Краткия каталог на А. Шишманов подготвих разширен азбучен показалец на оригиналните заглавия⁶, придружени от данни за авторите, датирането на преписите, сведения за обема им и библиографска справка. Освен

² Първа и най-често Ст. Кендерова се позовава на съобщението на А. Шишманов, както това ще бъде показано с конкретни препратки в хода на настоящото изложение. В библиографските справки, давани от нея, годината на издаване е 1913 г. Публикацията на Шишманов е отпечатана две години по-късно, и това уточнение се налага от няколко източника, един от които е: **Комарова, И. И.** Русское археологическое общество. Записки Восточного отделения. – В: *Справочник Научных обществ России – 2005–2007* (http://www.snor.ru/?an=sc_409_05). А. Шишманов е цитиран в научната литература: бележки 2, 13, 17, 18 и 19, а така също и в: **Градева, Р., Иванова, Св.** Въведение. изследване на историята и съвременното състояние на мюсюлманската култура в българските земи – народен и висок пласт. – В: *Мюсюлманската култура по българските земи. изследвания. състав. Р. Градева, Св. Иванова.* София, 1998, с. 9.

³ **Крачковский, И. Ю.** Над арабскими рукописями. 1. изд. Москва, Ленинград, 1945, с. 72–73 (2 изд. 1948, с. 118–119).

⁴ **Люди и судьбы.** биобиблиографический словарь востоковедов – жертв политического террора в советский период (1917–1991). изд. подг. Я. В. Васильков, М. Ю. Сорокина. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2003. 496 с. Използвана е електронната версия, публикувана през 2004 (вж. <http://pvost.org/publ/vneser/vassil.html>), за А. Шишманов вж. <http://memory.pvost.org/pages/shishmanov.html>

⁵ Вж. **Стоилова, А.** За номерирането на арабските ръкописи (по материали от фонда на НБКМ). – В: *Библиотека*, 2010, № 2–3, с. 131–159. Статията е достъпна в електронен вариант на адрес: <http://www.nationallibrary.bg/fce/001/0106/files/131-Stoilova-10-2-3.pdf>

⁶ В тази статия всяко от заглавията получава пореден номер, с буквен индекс ‘А’, който е отразен в таблицата за старите и новите сигнатури на кодексите.

това публикувах и установеното съответствие между старите сигнатури на ръкописите, описани от А. Шишманов, и съвременните им сигнатури. Доскоро не ми беше известно коя е настояща сигнатура на ръкописа, включен под № 24 в списъка, чиято стара сигнатура е II 5/33. При работата ми над ръкописите се изясни, че е сигниран ОР 1302. Сравняването на предварителните сведения със самите паметници наложи да направя още няколко уточнения, корекции и допълнения, които са включени в поясненията към отделните текстове. По-този начин установих заглавията и авторите, за които А. Шишманов не е намерил сведения в справочниците и достъпната му литература (№ 1, 22, 38). Ето защо няма да излагам повторно аргументите, свързани с атрибутирането на текстовете. За да се запази целостта на описанията, тук давам заглавията само в превод на български и авторите имена с най-важните библиографски препратки⁷.

След направеното вече разширение и прецизиране на сведенията за авторите и техните съчинения, представени от А. Шишманов, на дневен ред идва задачата да се съберат и допълнят данните, свързани с историята на ръкописите. В предварителното съобщение този вид информация е кратка и частична, тъй като тя не е елемент на описанията. На тази задача е посветена третата част на настоящата статия, като в нея е следвана подредбата на ръкописите в *Предварителното съобщение*. Включените елементи на описание са изложени по-долу.

1. А. Й. Шишманов

Първите сведения за автора и за името му се съдържат в самия текст на неговото съчинение. В препратката, разделила заглавието от подзаглавието, е пояснена не само причината за съставянето на краткия каталог, но и връзката на А. Шишманов с неговия Учител – патриарха на руската арабистика Игнатий Юлианович Крачковски⁸ (бел. 1, стр. 61). Следващите данни се откриват в мемоарната книга на акад. Крачковски. Учителят отделя в нея повече от страница за своя студент, за неговото предварително съобщение и за ориенталистиката в България. От изложението се изяснява, че през 1914 г. А. Шишманов се връща в родината си и в отговор на съвета да „погледне няма ли в Софийската публична библиотека арабски ръкописи“, изпраща „кратък каталог на ръкописите, които са му се сторили най-интересни“⁹.

Уточнението на И. Крачковски е изключително важно, тъй като потвърждава, че кодексите, включени в списъка, са подбрани от автора изключително старателно и целенасочено. Заглавията, на които се спира, доказват ерудицията му на арабист. Нещо повече. Те са свидетелство и за признателността на ученика към Учителя. Не само случайността позволява на Шишманов да достави и да сподели

⁷ Транскрибираните заглавия вж. **Пак там**.

⁸ За него вж. **Долинина**, А. Невольник долга. (научная биография И. Ю. Крачковского). Санкт-Петербург: Изд. центр Петербургское Востоковедение, 1994. 460 с., както и **Просим** освободить из тюремного заключения. письма в защиту репрессированных. состав. В. Гончаров, В. Нехотин. Москва: Современный писатель, 1998. 208 с.

⁹ **Долинина**, А. Невольник долга..., с. 72.

радостта от откриването на втори препис от съчинение, смятано за уникат от И. Крачковски, който в спомените си пише:

Огромно беше моето учудване, когато сред тях [описанията на А. Шишманов – А. С.] аз намерих още един екземпляр от биографията на аш-Шараний, съставена от ал-Малиджий. Така, паметник, който до сега не е регистриран в нито една европейска сбирка, неизвестен дори в родината на аш-Шараний, в Египет, е открит почти едновременно в две славянски страни в много добри ръкописи.

Оценката и мнението, изразени от И. Крачковски, разкриват А. Шишманов като личност. Краткият разказ, наситен със значими факти и чувства, убеждава, че симпатиите и уважението между двамата са взаимни:

Точно в тези години [до 1914 г. – А. С.] в университета имах един близък, много своеобразен ученик, българин, син на ковач, с неизбежната фамилия „Шишманов“. Той се отличаваше с изтънчен и голям литературен вкус, знаеше маса езици и по това време много се увличаше от моя любимец – поета философ Абу ал-Ала¹⁰, превеждайки почти изцяло цикъл от негови поеми, посветени на „ризниците“. С много от своите увлечения той заразяваше и мен: по-късно ние заедно преведохме от шведски романа на Вернер фон Хейденстайм „Ендимион“, в който действието се развива в Дамаск.¹¹

Във второто издание на книгата откъсът, посветен на А. Шишманов, е запазен. В края му е допълнено, че през 40-те години в Египет е открит още един ръкопис с биографията на аш-Шараний¹².

Трябва да се подчертае, че краткият каталог на А. Й. Шишманов не само запознава научната общност със съществуването на източни ръкописи в София, но е свидетелство за висок професионализъм и отговорност. В първата бележка към съобщението си Шишманов изразява своето уважение и признателност към акад. И. Ю. Крачковски за неговото винаги любезно съдействие и неизменната готовност да помогне.¹³ Времето, когато са написани тези думи, им придава особено звучене. За това, което е вложено в тях, за изпитанията, през които са минали Учителят и неговите ученици, техните колеги, приятели и съратници, техните близки, може да се съди по спомените на Д. Лихачев, който уточнява:

Академик И. Ю. Крачковски даваше работната заплата на своите сътрудници от собствените си средства, когато занятията по древни източни езици бяха обявени за реакционни [края на 20-те началото на 30-те години – А. С.]¹⁴.

¹⁰ Абу ал-‘Ала’ ал-Ма‘ррий – поет, философ и филолог (поч. 449/1057 г.).

¹¹ Долинина, А. Невольник долга..., с. 72. Авторът на романа „Ендимион“, Карл Густав Вернер фон Хейденстам (1859–1940), е шведски писател, лауреат на Нобелова награда за литература за 1916 г. „като най-виден представител на новата епоха в световната литература“. Преводът на руски език излиза в „Современный мир“, 1917, № 7–9 (вж. <http://ru.wikipedia.org/wiki>).

¹² Крачковски, И. Ю. Над арабскими рукописями..., 2 изд., 1948, с. 118–119.

¹³ Шишманов, А. Собрание..., с. 61.

¹⁴ Лихачев, Д. С. Раздумья о России. Санкт-Петербург, 1999, с. 615–630.

Цитирано по: <http://likhachev.fond.spb.ru/Articles/int.htm>

В книгата си „Над арабските ръкописи“ И. Ю. Крачковски разкрива с едно изречение част от мотивите и убежденията си:

*Науката се движи от живи хора и ако не се мисли за тях, то и самата наука може да спре*¹⁵.

Безспорно подкрепата, която получава А. Шишманов, е не само на думи, но и на дело. В научната биография на И. Ю. Крачковски, създадена от Анна Долинина, се съдържа допълнителни сведения за съдбата на редица негови студенти и сътрудници.¹⁶ В абзаца, посветен на А. Шишманов, авторката включва няколко детайла, които не са известни от книгата на И. Ю. Крачковски. За личния живот на Шишманов е споменато само, че неговата съпруга е от Петербург. Това обстоятелство обяснява завръщането му в този град през 1915 г., след като е бил в София. Втори детайл е свързан с работата и професионалната реализация на младия арабист. Работил е за насъщния в кантора, но „упорито се е занимавал с превода на стиховете на Абу ал-‘Ала’ ал-Ма‘ррий и постоянно се е консултирал с Крачковски и устно, и писмено, редовно го е посещавал“. Според авторката „тези отношения са били отношения между ръководител и ръководен, въпреки че не са били оформени официално“¹⁷.

Три години по-късно, през 1918 г., А. Шишманов напуска Петербург и прави опит да се завърне в родината, който е осуетен, тъй като в гр. Полоцк е обявен за цивилен пленник, след това е арестуван и е изселен на Север. Това изгнаничество го лишава от възможността да работи. Успява да се прибере в България едва в средата на 30-те години, но се оттегля от арабистиката¹⁸.

Последният източник на информация за А. Шишманов е кратка статия от Я. В. Василков и М. Ю. Сорокина¹⁹. От нея става ясно, че преди да се върне в България, той участва в работата на Асоциацията на арабистите в Ленинград (но не са споменати повече подробности)²⁰.

Предстои да се издирват нови документи и източници, които да позволят да се научи повече за неговия житейски път. За това би допринесло едно бъдещо целенасочено специално проучване не само на архива на Националната библиотека, но на други хранилища на документи и извори.

¹⁵ Крачковский, И. Ю. Над арабскими..., 2 изд., 1948, с. 117.

¹⁶ Долинина, А. Невольник долга..., с. 148, 153, 277, 415.

¹⁷ Пак там, с. 153.

¹⁸ Пак там, с. 277.

¹⁹ Васильков, Я. В., Сорокина, М. Ю. Шишманов А. Й. – В: *Люди и судьбы. биобиблиогр. словарь востоковедов – жертв политического террора в советский период (1917–1991)*. Санкт-Петербург, 2003, с. 496. Достъпно на интернет адрес: <http://memory.pvost.org/pages/shishmanov.html>

²⁰ Пак там. В литературата, цитирана от Василков и Сорокина, е включена споменатата книга на А. А. Долинина „Невольник долга“. В библиографската справка са посочени и архивни документи, но от данните за тях не е ясно точно как са свързани с А. Шишманов (Вж. Ибн-Джебран, Джебран. Сломанные крылья. Кольчуги. (пер. с араб. яз. с прим. И. Ю. Крачковского). Санкт-Петербург: АРАН, Ф. 1026, оп. 5, д. 38, л. 1–146 (машинопис, с автограф на И. Ю. Крачковски от 1917–1918).

2. Превод на увода на А. Шишманов²¹

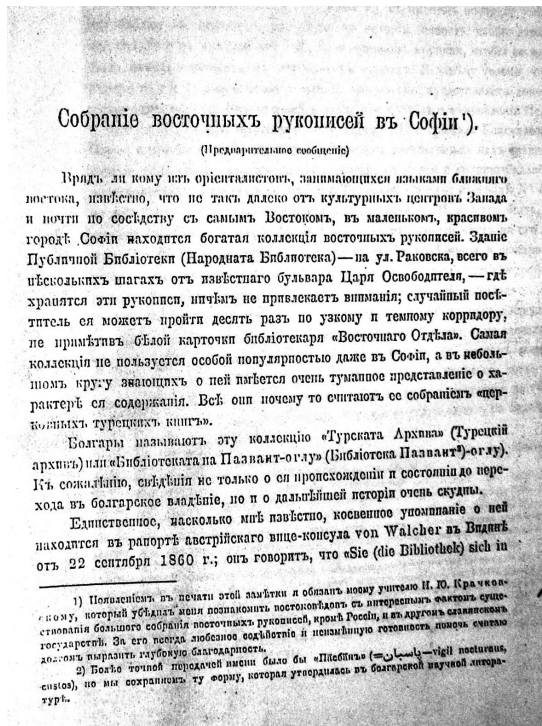
„Сбирката от източни ръкописи в София“²²

(Предварително съобщение)

Едва ли на някого от ориенталистите, които се занимават с езиците на Близкия изток, е известно, че не толкова далече от културните центрове на Запада и почти в съседство със самия Изток, в малкия и красив град София се намира богата колекция от източни ръкописи. На ул. „Раковска“, само на няколко крачки от известния булевард „Цар Освободител“, е сградата на Народната библиотека, където се съхраняват тези ръкописи, и с нищо не привличат вниманието; случайният посетител може десетина пъти да мине по тесния коридор, без да забележи бялата табелка на библиотекаря на „Източния отдел“. Самата колекция не се ползва с особена популярност дори в София, а в неговения кръг от хората, които знаят за нея, представата за нейното съдържание е твърде мъглява. Всички те, кой знае защо, смятат, че тя е сбирка от „църковни турски книги“.

Българите наричат тази колекция „Турски архив“ или „Библиотека на Пазвант-оглу“. За съжаление сведенията не само за нейния произход и за състоянието ѝ до преминаването ѝ във владение на българите, но и за по-нататъшната ѝ история са твърде оскъдни.

Единственото, доколкото ми е известно, косвено споменаване за нея има в рапорта на австрийския вице-консул Walcher във Видин от 22 септември 1860 г.; той казва, че „Sie (die Bibliothek) sich in [с. 61] der von Paswanoglu erbauten Moschee

Ил. 1. Началната страница на каталога

²¹ В началото на всяка една от бележките на А. Шишманов е посочен нейният номер и страница, където се намира.

²² (Бел. 1, с. 61). За появата в печата на тези бележки аз съм задължен на своя учител И. Ю. Крачковски, който ме убеди да запозная ориенталистите с интересния факт, че освен в Русия и в друга славянска държава съществува голяма сбирка от източни ръкописи. Считам за свой дълг да изразя дълбока благодарност за неговото винаги любезно съдействие и неизменната му готовност да помага.

²³ (Бел. 2, с. 61). По-точно предаване на името би било Пасбанъ (= پاسبان – vigil nocturnes custos), но ние запазваме тази форма, която се е утвърдила в българската научна литература.

in sehr guten Stande befindet und nahe an 2500 Bände, gröstenteils Manuskripte in Arabischer und Persischer Sprache enthält“.²⁴ [Тя (библиотеката) е в много добро състояние в джамията, построена от Пазвантоглу, и съдържа 2500 тома, по-голямата част от които са ръкописи на арабски и персийски език. – прев. А. С.] Може би von Walcher в своя рапорт, към който е приложен и каталог на тази библиотека (по всяка вероятност с характера на инвентар), е давал по-подробни сведения за нея, но поради това, че този рапорт не е под ръка, се налага да се откажем от каквито и да било предположения.

Осман Пазвант-оглу (ум. 1807 г.), с името на когото е свързана тази библиотека, е твърде известна историческа личност, за да се дават за нея сведения в кратка бележка, но и твърде значима, за да може да бъде охарактеризирана с няколко думи. Аз само ще отбележа, че независимо от изобилието от документи за него²⁵ той все още остава твърде загадъчна фигура. Би било твърде едностранчиво на този, който е мечтал за възраждането на Исляма и величието на султаните от отминалите дни и пред когото е треперела Високата порта, на този, който е заставял европейските държави да се замислят за „равновесието“, да се гледа като на един от многото бунтовници (бил той и такава значима фигура), нарушаващи вътрешното единство на Турската империя в края на XVIII и началото на XIX в. И, може би, детайлното изследване на неговата библиотека ще хвърли известна светлина върху неговата личност, така могъща и мрачна на трагичния фон с кърви и пожарища, може би такова изследване ще даде и това, което не дават и най-подробните рапорти на дипломатическите или военните агенти, така зорко следили Пазвант-оглу. Такова изследване би изяснило най-накрая дали тази библиотека действително е принадлежала на видния паша на Видин и дали легендата относно културата не е свързала заслугите на неговия баща Омер с името на широко известния син Осман? Този въпрос възниква неволно, когато при разглеждането на тези ръкописи, почти във всички – предимно на тези, които са се съхранили по-добре, срещаш кръгъл черен печат с

²⁴ (Бел. 1, с. 62). Flügel, Die Arabischen, Persischen und Türkischen Hdss. der Kaiserlich-königlichen Bibliothek zu Wien. т. 1. Wien, 1865, с. 56–57, № 45.

²⁵ (Бел. 2, с. 62). От общите трудове най-подробни сведения за него са събрани у Zinkeisen, Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa – VII. Gotha, 1863, с. 230–240 и Iorga, Geschichte des Osmanischen Reiches – V. Gotha, 1913, с. 106, 119–124, 129, 139, 142–145. През последните години са издадени редица материали, които не са изследвани още напълно: такива са например рапортите на дипломатическите и военните аташета, извлеченията от секретните архиви на Министерството на външните работи на Австрия (1797–1806), на Германия (1792–1807) и Франция (1792–1806); Л. И. Попов (*Принос за изучаване миналото на българското отечество* в Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. 24, София 1908, дял 1) и официалните турски документи (*Турски държавни документи за Осман Пазвант-оглу Видински*, събрал и превел Д. Ихчиев (пак там). Интересни данни могат понякога да се извлекат и от литературните паметници на България от тази епоха (вж. напр. А. Теодоров-Балан, *Софроний Врачански*. София, 1906, особено в *Житие и страдание грешнаго Софрония*, с. 23–24, 26–28, 34–37).

надпис [с. 63] (وقف هذا الكتاب عمر ياسبان زاده)²⁶. Като се вземе предвид, че по времето на Съединението на Северна България с Южна, на българското правителство се наложило да „подари“ на Турция част от тази колекция, отстъпвайки пред довода, че Осман Пазвант-оглу някога е „заграбил религиозни“ книги²⁷, то може да се помисли над начините на съставяне на самата сбирка. Всички подобни въпроси се налага да останат открити, поради отсъствието на каквито и да било повече или по-малко достоверни данни и изследвания в тази посока.

Колекцията на Пазвант-оглу българите получават след Освободителната война (1877), когато към младата държава е присъединен и град Видин и всичко, което се намира в него. В началото, разбира се, не е можело и да се мисли за каквото и да било внимание от страна на неотдавнашните роби към книжовното съкровище на предишните власти, което освен това им е съвсем неразбираемо. Едва след известно време, по силата на съглашение с началника на Видинския окръг, ръкописите са пренесени в София, където те дълго имали същия номадски живот, какъвто е имала и Народната библиотека, докато накрая не намерили покой в днешните помещения. Тук вече към тях са присъединени ръкописи и книги, намерени в самата София, в Самоков и купени от управата на Библиотеката. В столицата на България им се наложило дълго да останат в покой, който граничи със забрава. За тях си спомнили едва тогава, когато покойният Ихчиев започнал да издава материали за българската история на основата на документи, намерени от него в тази библиотека. Ихчиев бил добре запознат с турския език, тъй като е получил образованието си в Константинопол и дълго е работил там като драгоман [преводач – А. С.] в Министерството на външните работи, но, за съжаление, той не е имал научна подготовка и към неговите дирения трябва да се подхожда много внимателно; неговата дългогодишна и усърдна работа за създаването на каталог на всички ръкописи (върху каталожни картички) едва ли може да бъде призната за удовлетворителна, поради това, че не са спазвани елементарни правила. По-щастливи за сбирката дни могли да настъпят, когато завеждащ Източния отдел на Народната библиотека в София през 1910 г. става наскоро завършилият в Берлин семинара за източни езици доктор И. Димитров²⁸ – първият български ориенталист със специална подготовка²⁹. В

²⁶ Печатът (на арабски или османотурски) гласи „Тази книга дари (като вакъф) ‘Умар (Йомер) Басбан-заде“.

²⁷ (Бел. 1, с. 63). Това ми е предадено от най-стария служител в Народната библиотека – И. Алексиев. За съжаление, не ми се удаде да издира списъка, с който е станало предаването на книгите на турците, но едва ли може да се допусне, че в него са били отразени заглавията на книгите.

²⁸ Д-р Иван Димитров Кимрянов (1883–1913) не успява да се изяви напълно, тъй като умира от раните, получени на фронта. За него вж. Стоилова, А. Д-р Иван Димитров Кимрянов (1883–1913). – В: Известия на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 1996, т. 22 (28), с. 652–655; Същата. Кимрянов, Иван (1883–12.07.1913). – В: Българска книга. енциклопедия. състав. А. Гергова. науч. ред. Т. Янакиева, М. Капитанова. София, 2004, с. 223–222.

²⁹ (Бел. 2, с. 63). Срв. за него отзива на полския ориенталист J. Grzegorzewski в книгата му Grob Warneńczyka Kraków, 1911, с. 54, бел. 1.

настоящия момент аз съм лишен от възможността да дам по-подробни сведения за този млад учен, на когото са възлагани така много надежди [с. 64], и чиято смърт по време на войната 1912–1913 г. твърде рано наложи те да бъдат изоставени. Ще отбележа само, че той силно разколеба вярата в основателността на диренията на Ихчиев и може би накара някои да разберат, че не винаги смелостта може да послужи като замяна на научната подготовка. Аз имам предвид неговия критичен разбор на статията на Ихчиев за битката при Варна през 1444 година.³⁰ Неговата загуба е още по-осезаема за България, историята и животът на която са така тясно свързани с Изтока, но където близостта на Изтока до сега не е действала като живителна сила върху ориенталистиката³¹.

Връщайки се към самата колекция, остават да се кажат още няколко думи. В сегашния си вид тя включва около 4000 тома на арабски, персийски и турски език. За съжаление, ръкописите не са отделени от печатните книги (които са значително по-малка част), а са поместени заедно; трудно е също да се изясни дали даден ръкопис принадлежи на библиотеката на Пазвант-оглу или на Самоковската и пр. Почти всички ръкописи са се запазили добре в източните подвързии, а някои от тях са в калъфи, често с красиви винетки и фронтисписи. Съдържанието им е най-разнообразно: историческо, юридическо, богословско, медицинско и пр. и разбира се, не изключително „църковно“. Към тях трябва да се отнесат още 310 „тефтери“ – سجلات – от най-разнообразен характер³². Цялата колекция се намира на долния етаж на Народната библиотека, зад [вратата на – А. С.] втората стая вляво от входа. Стаята е тъмна, с един прозорец, висока е; в нея лежат ръкописите, поставени в открити шкафове от пода до тавана, без всякаква защита от праха и съдбата.

Първите официални сведения за тази колекция са дадени в рапортите на настоящия завеждащ Отдела, които може да се намерят в отчетите (Годишниците) на Народната библиотека за 1912 и 1913 г., [с. 65] публикувани през 1914 и 1915 г. За съжаление тези рапорти са твърде малко известни и [..не се чете А. С.].

³⁰ (Бел. 1, с. 64). „Периодическо списание“ за 1910 г., с. 447–466. Своето отношение към работата на Ихчиев И. Димитров е изказвал неведнъж, вж. напр., също MSOS, т. XV2, 1912, с. 55 (Die Arabischen Herrn 1, sind nicht ernst zu nehmen). Същото впечатление е изразил и друг ориенталист, на когото се е наложило отблизо да се запознае с работите на Ихчиев (вж. J. Grzegorzewski, op. cit., с. 49).

³¹ (Бел. 2, с. 64). (Докторската дисертация на И. Димитров (Asch-Schaibāni und sein Corpus juris в MSOS т. IX2, с. 60–206) е предизвикала положителните отзиви на европейските ислямовеци и е внесла ново осветляване на някои факти, дори в такава сравнително добре разработена област, каквата е ранната история на мюсюлманското право (срв. А. Шмидт, ‘Абд-ал-Ваххаб аш-Ша’рний и неговата Книга на пръснатите бисери, Санкт Петербург, 1914, с. 1, бел. 2. В интересните годишни обзори той е запознал Западна Европа с научната литература на България (вж. MSOS, т. XIV2, с. 86–100 и т. XV2, с. 30–67).

³² (Бел. 3, с. 64). Тяхното историческо значение е оценено в капиталния труд на Я. Гжегожевский: Zsidiyllatów Rumelijskich epoki wyprawy Wiedeńskiej akta tureckie (tekst turecki á polski). zebrał i opracował Jan Grzegorzewski. Lwów, 1912. (За произхода на колекцията „тефтери“ в Софийската библиотека вж. с. 7–8).

Аз също отпечатвам в азбучен ред на съчинения от списъка на четиридесет ръкописа, които ми се удаде да прегледам. Всички ръкописи са арабски (с единствено изключение на № 9, който е на персийски език), предимно с исторически и богословско-юридически характер. Библиографските препратки ограничих само до известната *Geschichte der arabischen Literatur* на С. Brokelmann (I–II, Weimar und Berlin, 1898–1902), която при желание може да помогне лесно да се намерят по-подробни сведения за всеки от дадените автори или съчинения. Други справочници се споменават само тогава, когато не съм открил сведения за дадено съчинение у Brokelmann.

Особено редки екземпляри в печатания списък, явно, не се срещат; обаче като известна характеристика на цялата колекция е обстоятелството, че сред изброените ние виждаме ръкописи на съчинения, които не са представени в други книгохранилища; (напр. № 7, 13, 22), или преписи, завършени преди смъртта на автора, като историята на ас-Суюти (№ 10). Известен интерес, като куриоз, е, че в същия индекс откриваме биография на аш-Ша'раний (№ 11), на която, само преди една година, внимание обърна И. Ю. Крачковски, описвайки като уникат ръкописа от библиотеката на Петроградския университет. Характерно е, че втори екземпляр на това съчинение има не в Египет, възможността, за което допуска авторът на статията (ЗВО – т. XXII, с. 286), а недалеч от Русия, близо до големите културни центрове. Такава случайност позволява да се предположи, че и другите части на сбирката могат да поднесат приятни неочаквани изненади. Настоящите бележки си поставят за своя единствена цел да насочат вниманието на специалистите към тази колекция и не преследват други задачи. (В сантиметри е даден размерът на ръкописите – с полетата и без полетата; след размерите аз давам библиотечната сигнатура.)

Описанията в предварителното съобщение за ориенталските ръкописи, съхранявани в София, на А. Й. Шишманов са подредени азбучно по заглавията в оригинал. Данните в тях са предадени с различна степен на пълнота, като най-подробните съдържат: пореден номер; заглавие и име на автора (с арабика); идентифициращи кратки откъси от началата и края (на част от преписите); физическа характеристика (брой на листовите, брой на редовете на страница, размери на листа и на текста (в см); сигнатура; дата на преписване, име на кописиста (в описания № 1, 7, 10, 20, 34 и 36), място на преписване (в № 17); литература за описваното съчинение, представена в достатъчния минимум³³; бележка с допълнителни сведения за състава или битуването на кодекса (в описания: № 3, 4, 5).

³³ Препратките са към авторитетните справочници и каталози, които са незаменими и днес. Става дума за ползваните от А. Шишманов издания от XIX в.: Flügel, G. Die Arabischen, Persischen und Türkischen Hdss. Der Kaiserlich-königlichen Bibliothek zu Wien. Wien, 1865; Brokelmann, C. Geschichte der arabischen Literatur. Weimar, Berlin, 1898–1902; Rieu, Ch. Catalogue of Persian Mss in the British Museum. vol. 3. London, 1883; Ahlwardt, W. Verzeichniss der arabischen Handschriften der königlichen Bibliothek zu Berlin. Bd. 5. Berlin, 1887–1899. Що се отнася до енциклопедичния труд на Х. Халифа, в статията не са дадени

Всички елементи от описанията на А. Шишманов са актуални и днес. Изключение правят сигнатурите, които са от началото на XX в.³⁴

В краткия каталог авторът включва общо 40 ръкописа в 38 описания, като няколко от тях съдържат един и същи текст (№ 2, 3, 4 и 5; № 21 26 и 35; № 23 и 24; № 33 и 34; № 2 и 35). Има и сборници (№ 2, 22 и 35). Броят на съчиненията е 36.

Настоящите сигнатури на ръкописите с номера 19 и 29 са посочени от проф. Ст. Кендерова³⁵. Друга нейна публикация разглежда още четири от представените в Списъка кодекси с преписи на едно и също съчинение, съхранявани сега със сигнатури: ОР 1074, ОР 1258, ОР 2021 и ОР 2141а³⁶.

Допълненията към описания на А. Шишманов, направени тук, съдържат следните елементи: пореден номер; в скоби: съвременната сигнатура (при сборниците са указани номерата на съчиненията и страниците, които заемат); *заглавието* (в курсив); името на автора (с година на смъртта); обем на съчинението (представен само с броя на листовите); дата на преписване (по двете летоброенета) и име на преписвача (листът, където се чете); писмо, илюстрации, украса, реставрации (ако има); подвързия (елементи и украса); наличие на приписки; анотация или превод на по-значимите от тях и накрая – печат/и и данни от бележки към тях (ако има). Част от преведените вписвания са включени в приложението, предадени с арабца.

Използвана е практическа транскрипция, която отбелязва буквите за *айн* и за *хамза* (в средата и края на думата). Необходимо е още едно уточнение, свързано с разчитането на собствените имена от приписките и печатите в представените паметници. Следва се принципът да се отчита езика на оригинала, доколкото е възможно. Когато е трудно да се реши, че те не са арабски, се предават като такива.

Основната цел, на която са подчинени подборът и излагането на сведенията, е да се даде по-пълна представа за палеографските особености на писмото, за подвързията и художествените достойнства на ръкописите. Отбелязани са лицата,

библиографски данни за цитираното от автора многотомно издание. За момента не е възможно да се установи кога и къде е направено то.

³⁴ За историята и състава на сигнатурите, поставяни върху ръкописите и печатните книги в Ориенталския отдел, вж. **Стоилова**, А. За номерирането..., с. 134–135.

³⁵ Те са ОР 361 и ОР 2400, описани с каталожен № 61 и № 177 (вж. **Kenderova**, S. Catalogue of Arabic Manuscripts in SS Cyril and Methodius National Library Sofia, Bulgaria. hadith Sciences. ed. by Muhammad Isa Waley. London: Al-Furqan Islamic Heritage Found., 1995, с. 96, 247).

³⁶ В статията се визира само първото съчинение от сборника ОР 2141, обозначено с буквата „а“. Краят на бележка № 2 на стр. 763, 764 пояснява, че „първото кратко описание на четирите ръкописа е направено през 1913 г. вж. **Шишманов**, А. Собрание..., с. 66, 67; **Кендерова**, Ст. Българските селища в историческото съчинение на ал-Карамани „Известия за държавите и предания за древните“, според преписите, пазени в Народната библиотека „Кирил и Методий“. – В: *Известия на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“*, 1981, т. 16 (22), с. 761–769. Годината на издаване на предварителното съобщение на А. Шишманов не е 1913 (вж. бел. 7). В следващото цитиране на Шишмановия списък също не се открива връзка между описаните в него ръкописи и съвременните им сигнатури. Вж. **Кендерова**, Ст. Книги, библиотеки и читателски интереси сред самоковските мюсюлмани (XVIII–първа половина на XIX век). София, 2002, с. 22. За ръкописи ОР 2021, ОР 1258 и ОР 1074 вж. също **Стайнова**, М. Османските библиотеки в българските земи XV–XIX век. студии. София, 1982, с. 50–51.

свързани със създаването и миграцията на кодексите, както и принадлежността им към Самоковската или Видинската вакъфска библиотека.³⁷

№ 1. (OP 2255)

„Законите на управлението, политиката на вероизповеданието и първенството на шариата“³⁸ от ‘Али ал-Мауардий (поч. 450/1058).

Заема 156 л.; препис от 18 раджаб 604/7 февруари 1208 г.; преписвач: ‘Умар б. Абу Мухаммад б. Абу Наср б. ‘Абдулла б. ал-Уарис ал-Я‘кубий (л. 156/а)³⁹. Писмото е едър *насх*, с червено и покафеняло мастило.

Две схеми, илюстрират откъса, посветен на географията. Едната представя седемте климата, познати на средновековната арабска наука (л. 61/б). Втората онагледява включения в текста разказ за сътворението на Земята, (л. 62/а), според който Аллах е създал първо *ал-Ка‘ба*, а след като изминали две хиляди години, изпод нея е разстлал останалата земя. Схемата е кръгова. В центъра ѝ е храмът с Черния камък, заобиколен от названията на посоките на света и осем радиално разположени зони с направленията към териториите и страните. Липсващи части от текста са възстановени със стара реставрация, направена вероятно в края на XVIII в., когато кодексът е преподвързан. Подвързията е от картон, кожа и ленено платно.

След края на съчинението има десет реда, които, ако се съди по вида на писмото, са нанесени сравнително скоро след завършването на преписа. Написаното в тях е във формата на римувана проза и е разказ за посрещането на разказвача и спътниците му от един монах в манастирска обител. Нейният предстоятел Радауик, приветлив, приканва пътниците да не се страхуват. Насърчава ги, като им припомня имената на редица пророци, които също са били призовавани да не изпитват страх. Между изброените са: Муса (Мойсей), Харун (Аарон), Идрис (Енох), Илиас (Илия), Лут (Лот), ал-Яса (Елисей) и Иса (Исус). За последния от споменатите – Иблис, се припомня, че е отказал да се поклони на Адам. Приписката не е датирана.

Печат за дарение-вакф на Йомер Пазвантоглу, бащата на Осман Пазвантоглу (поч. 1807) (л. 1/б, 159/а – ил. 1.)⁴⁰.

³⁷ Литературата, посветена на двете книгохранилища, в българската ориенталистика е резултат от многогодишната работа на утвърдени учени – Михаила Стайнова, Стоянка Кендерова, Зорка Иванова, Любомир Миков, Орлин Събев и др. Препратките, които правя, са към най-основните трудове и не са всеобхватни и изчерпателни.

³⁸ *Ahlwardt, W. Verzeichniss...*, Bd. 5, № 5607, 5608.

³⁹ Името на преписвача е дадено от А. Шишманов в по-кратък вариант. Част от данните за преписвачите и датите тук са прецизирани и разширени в сравнение с публикуваните в статията ми, но различията няма да бъдат коментирани излишно. Промените се правят поради нов прочит или допълнително събрани сведения от други ръкописи. Вж. **Стоилова, А.** За номерирането...

⁴⁰ Печатът е с формата на кръг с диаметър 33 мм. За него повече вж. **Стайнова, М.** Османските..., с. 93; **Кендерова, Ст.** Книги..., с. 220–222; **Кендерова, Ст.** Дарителите за библиотеката на семейство Пасбанзаде. – В: *Библиотека*, 2008, № 1, с. 17–19; **Кендерова, Ст.** Библиотеката на Осман Пазвантоглу по времето на Софроний (според новооткрит неин опис). – В: *Софроний Врачански. сборник изследвания*. София, 2004, с. 304–311; **Михайлова-Мръвкарлова, М.** Увод в османската сфрагистика. София, 2006, с. 77.

№ 2. (ОР 2141) Кодексът е сборник – конволют от четири съчинения. Първото от тях е под № 2 в списъка на А. Шишманов. След описанието му са споменати останалите три текста, обозначени с буквите *а*, *б* и *в*, като само последното е атрибутирано (то е добавено в кодекса по-късно от друга ръка).

№ 2. (ОР 2141-1: л.1/б–380/б)

Известия за страните и предания за древните от Ахмад б. Юсуф ал-Караманий ад-Димашкий (поч. 1019/1610)⁴¹.

Заема 380 л.; препис от 19 джумази ас-сани 1070/2 март 1660; преписвач: (началото на името е заличено) ... ал-Хусайний, *аш-шафи'ий*, *ал-кадирий тарикат-ан*⁴². В края на преписа е включена датата, на която авторът е завършил съчинението си – 1 мухаррам 1008/24 юли 1599 г. Писмото е *наسخ*, с червен и черен туш.

№ 2(а) (ОР 2141-2: л. 381/б–385/а)

Избрано от „Книга за чудесата сред творенията и за дивните неща в съществуващото“; неизвестен съставител.

Обхваща 5 л., завършен е след 19 джумази ас-сани 1070/ 2 март 1660. На последния ред на л. 384/а текстът пояснява, че „този коментар е прекъснат и [останалото] липсва“. Писмото е *наسخ*, с червен и черен туш.

В текста нееднократно се споменава ал-Казуиний, но не и заглавието на съчинението му. Има се предвид Закария б. Мухаммад б. Махмуд ал-Казуиний (поч. 681/1283) и неговият труд, озаглавен *Книга за чудесата в творенията и за дивните неща в съществуващото (Китаб 'аджа'иб ал-махлукат уа-гара'иб ал-мауджудат)*, тъй като последователността и заглавията на разделите в него са много близки до тези в ръкопис ОР 2141. Печатното издание на книгата, с което сравних този кодекс, потвърждава, че в него е направен подбор на отделни тези и факти от текста на ал-Казуиний⁴³.

На л. 384/б–385/а е нарисувана схема от концентрични кръгове, съответстващи на небесните сфери. Към илюстрацията има пояснение, че за всяка една от тези сфери и подвижните небесни тела над тях е писано и в книгата *Разяснение*. Вероятно цялото заглавие е *Разяснение на небесните сфери*⁴⁴.

⁴¹ Ahlwardt, W. Verzeichniss ..., Bd. 9, № 9471, 9472.

⁴² Izzedien, Y. Arabic Manuscripts in the National Library of Sofia „Cyrille et Methode“. Bagdad, 1968, с. 10. Преписите на това съчинение са представени по-подробно за пръв път от Ст. Кендерова с оглед на българските топоними, срещани в него.

⁴³ Изданието **ал-Казуини**, З. Китаб 'аджа'иб ал-махлукат уа-гара'иб ал-мауджудат. Байрут, 1421/2000, е достъпно в PDF формат на адрес: <http://www.johod.com/~hajr/hajrvb/showthread.php?p=406148322>. Текстът от л. 381/б до 384/а се проследява в посочената книга от с. 19 до с. 52 вкл.

⁴⁴ Двама са авторите, оставили съчинение с това заглавие – Баха ад-Дин Мухаммад ибн ал-Хусайн ал-Амилий (поч. 1031/1622) и Хусайн ал-Хусайний ал-Халхалий (поч. 1013/1605) (вж. **Матвиевская**, Г. П., Розенфельд, Б. А. Математики и астрономи мусульманского средневековья и их труды (VIII–XVII вв.). т. 2. Москва, 1983, с. 579, 586).

№ 2(б) – (ОР 2141-3: л. 385/б–394/б)

Състои се от две части: Част I: *Кратко изложение на „Трактат за Географията“* (л. 385/б–389/б, 6 ред долу). Първоизточник на извлечението е петият по ред трактат, включен в първата част на колективния труд *Послания на братята на чистотата и приятелите на верността* (известен още като *Енциклопедия на Братята на чистотата*)⁴⁵. Тази атрибуция се потвърди, след като сравних откъса с PDF формат, който възпроизвежда печатното издание на енциклопедията, излязло през 1305/1887 г. в Бомбай⁴⁶. Вторият контролен текст е ръкопис със сигнатура Islamic Manuscripts, Garrett no. 4263Y от сбирката на Библиотеката на Принстънския университет, включен в дигиталната колекция, в който се съдържа *Трактат пети за Географията* (л. 54/б–62/а)⁴⁷. Съпаденията между посочените електронни издания и съчинението в ръкопис ОР 2141 (л. 385/б–389/б) потвърждават, че в него е преписан съкратен вариант на посочения трактат⁴⁸.

Част II: *Избрано от „Перла на чудесата и бисер на дивните неща“* (л. 389/б, 5 ред долу – 394/б); компилаторът не е известен. Автор на *Перла на чудесата и бисер на дивните неща* е ‘Умар Ибн ал-Уардий (поч. ок. 850 или 861/1446 или 1457)⁴⁹.

Част I заема 5 л., част II – 9 л.; преписът е завършен след 19 джумази ас-сани 1070/2 март 1660 г. Писмото е *насх*, с червен и черен туш.

Първата част е илюстрирана от две кръгови схеми, вградени в текстовото поле. Едната съдържа линията на екватора, полюсите и посоките изток и запад (л. 386/а), а другата показва климатичните зони (л. 387/а).

№ 2(в) – (ОР 2141-4: л. 396/б–424/а)

Огърлици от чисто злато или Достойнствата на Османовците [султани]; от Мар’ий ал-Макдисий (поч. 1033/1624).

Заема 29 л., препис „от петъка в края на ша’бан [е 29-и] [1]119“/25 ноември 1707 г.⁵⁰ Писмото е *насх*, в черен и червен цвят.

В края на текста се съобщава, че съчинението е завършено от автора в дните между 1 и 10 мухаррам 1031/16–25 ноември 1621 г., в Джамията ал-Азхар в Миср, както и че протографът, който е ползван, е датиран 2 сафар 1117/26 май 1705 г. Друг важен детайл е уточнението, че протографът е дело на „брата на автора ‘Абд ар-Рахим б. Мар’ий б. Юсуф б. Яхйа, който е бил много възрастен и е писал не-

⁴⁵ Ahlwardt, W. Verzeichniss..., Bd. 4, № 5035–5042.

⁴⁶ Печатното издание от Бомбай е достъпно на адрес: <http://www.al-mostafa.info/data/arab...ostafa.com.pdf>

⁴⁷ Ръкописът може да бъде четен на адрес: http://diglib.princeton.edu/view?_xq=pageturner&index=1&inset=1&start=1&doc=/mets/islamic4263y.mets.xml

⁴⁸ Трябва да се добави, че поредният номер на този трактат е пети (в изданието от Бомбай, т. 1, с. 126), а на втория имейл адрес, посочен в бел. 52, и у Матвиевская и Розенфелд е четвърти. (Матвиевская, Г. П., Розенфельд, Б. А. Математики и астрономы..., т. 2, с. 165).

⁴⁹ Ahlwardt, W. Verzeichniss..., Bd. 5, № 6046.

⁵⁰ Izzedien, Y. Arabic Manuscripts..., с. 79.

Изз ад-Дин е допуснал някои неточности в прочита, например годината 1117 е предадена като 1171, поради което 119 е приета за 1190 г.

брежно“. Подвързията е от картон и кожа с пресовани орнаменти.

В ръкописа има и два различни по големина и съдържание печата на Мухаммад Съдкъ (на л. 1/а). По-малкият от тях изпълнява ролята на амулет, тъй като съдържа фразите *Каквато е волята на Аллах и Няма сила освен от Аллах*, изписани с куфическо писмо⁵¹. По-големият печат е екслибрис със следния текст:

*От притежанията на бедния ал-хаджж Мустафа Съдкъ, да му бъде простено. 1179*⁵².

Според пояснението, направено от Франсоа Дерош, печатите са на хаджи Мустафа Съдкъ (поч. 1183/1769–1770) – османски математик и поет, известен библиофил и колекционер⁵³.

Тук се налага да направя няколко допълнителни бележки, тъй като за двата печата писах по повод ръкопис ОР 969, представен в статия, която е под печат⁵⁴. Впоследствие установих, че те са оставени в още пет ръкописа, притежавани от същото лице: ОР 745, ОР 765, ОР 1301, ОР 1808 и ОР 2497.

В един от тях – ОР 1301 – собствеността е документирана с бележка (ил. 3), в която се чете неговото име:

Ил. 2. ОР 2141, л. I/a

⁵¹ Неговият диаметър е 10 мм. Текстът е част от 39-о знамение на сура 18 „ал-Кахф“ („Пещерата“). (Превод на Свещения Коран. прев. от араб. ориг. Цв. Теофанов. София: Тайба ал-хайрия, 1997, 18:39, с. 297).

⁵² Годината 1179 по хиджра е продължила от 20 юни 1765 до 8 юни 1766 г. Размерите на печата са 20 x 17 мм. Същата двойка печати е включена като илюстрация № 133 в: **Deroche**, François. *Islamic Codicology: an Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script*. transl. by Deke Dusinberre and David Radzinowicz. ed. by Muhammad Isa Waley. London: Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 2005, с. 341. В интернет попаднах на копие от началната страница на ръкопис, предлаган на аукцион, на която личат същите два печата на Мустафа Съдкъ. Вж. № 24 в списъка на адрес: <http://sidihamza-ch.xooit.com/t725.htm>. Ръкописи, притежавани от М. Съдкъ, се съхраняват и в редица други библиотеки. Вж. печати № 3 и 4 в *Islamic Seals Database* на Chester Beatty Library на адрес: <http://www.cbl.ie/islamicseals/View-Seals/empty-2.aspx>

⁵³ **Deroche**, François. *Islamic Codicology...* За М. Съдкъ вж. **Fazlioğlu**, İhsan: Mustafa Sıdqi (ö. 1183/1769) Osmanlı matematik ve astronomi âlimi, şidir. In: *İslâm ansiklopedisi*. Cild 31. İstanbul, 2006, с. 356–357 и **Süreyya**, Mehmed Sıdqi Mustafa Efendi. – В: *Sicill-i osmanî*. C. 5. İstanbul, 1996, с. 1505–1506.

⁵⁴ Вж. **Стоилова**, А. Ценни арабски езиковедски ръкописи, дарени във Видинската библиотека. – В: *Изследвания и материали за Видин и региона*. състав. Пламен Митев, Ваня Рачева. София, Унив. изд. „Св. Климент Охридски“ (под печат).

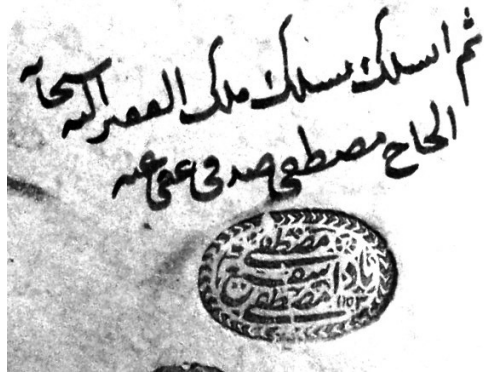
После на премина в [следващото] по ред владение на нуждаещия се от Него, Пречистия, хаджи Мустафа Съдкъ, да го опрости Пречистият Бог.

Бележката не е датирана, вероятно поради наличието на година в печата, с който е заверена. Легендата на този печат е:

*Мустафа (избраникът) – застъпник озарява Мустафа 1153*⁵⁵.

Ръкопис ОР 2141 носи печат за вакъф на Йомер Пазвантоглу (л. 1/б, 156/а, 424/а).

№ 3. (ОР 1074; 388 л. от тях 16 листа са за съдържанието, 371 – за текста и л. 388 е празен).

Ил. 3. ОР 1301, л. 1/а

№ 4. (ОР 1258; 370 л.).

№ 5. (ОР 2021; 372 л.).

Тези три кодекса съдържат преписи на съчинението, описано по-горе в ОР 2141-1. Представям ги заедно, тъй като са дело на един и същи преписвач, чието име обаче не е известно. Датират се от XII–XIII/край на XVIII–първа четвърт на XIX в. Писмото в тях е *наسخ*, с черен и червен туш. Началото на преписите е украсено с *унван*. Неговата декорация не е довършена след нанасянето на основата от златен варак (в ОР 1074 л. 1/б) и е цялостна в другите два кодекса. Рамката на двете начални страници е от пет линии в черно златно и червено, а на останалите листове е от една червена линия. Към трите преписа са направени съдържания, поместени в таблица в началото на кодексите. В ОР 2021 съдържанието също е украсено с *унван*. Вероятно над таблицата със съдържанието и в другите два кодекса (ОР 1074 и ОР 1258) е предвиждано да има подобен елемент, но той не е изработен. Подвързиите са от кожа с пресовани орнаменти.

Част от бележките и печатите в тези ръкописи се различават, други са еднакви. В ОР 1074 (л. 1/б, 2/а, 77/а, 123/а, 263/а, 265/а, 297/а, 378/а) името на Мехмед Рашид се чете в печата⁵⁶, чийто текст е: *Дари [като вакъф] рабът на Всевишния Господ Мехмед Рашид – главен от вратарите на Височайшата порта [на султанския дворец]*⁵⁷.

⁵⁵ 1153 г. по хиджра съответства на периода 29 март 1740–18 март 1741 г.; размерът на печата е 15 x 10 мм. Повторението на името Мустафа в надписа на печата не е случайно. То е търсено, за да може с него да бъдат назовани и Пророкът на Аллах, и собственикът на печата.

⁵⁶ Размерите на печата са 18 x 15 мм. **Стайнова**, М. Османските..., с. 58–59.

⁵⁷ За него вж. **Кендерова**, Ст. Книги..., с. 107.

Два пъти е поставен личният печат на Къймет Мустафа б. ал-хаджж Хюсеин, ас-Самакуви⁵⁸, който гласи: *Мустафа, очакващ доброто от своя Бог*⁵⁹, за да се потвърди бележката за собственост, придружена от кратка молитва в ОР 1258, (л. 1/а). Притежание на същото лице е и ръкопис ОР 2021 (л. 1/а), което е документирано само с по-кратко вписване. В двата ръкописа е сложен и печатът на Самоковската вакъфска библиотека, основана от Мухаммед Хюсреф паша (поч. 1263/1847)⁶⁰. Датата в него е 1259 г. (1 февр. 1843–22 ян. 1844)⁶¹.

№ 6. (ОР 1489)

Подбраното за поясняване на причините за „Избраното от фетвите“ от ‘Абдулла б. Махамуд б. Маудуд б. Махамуд, Маджд ад-Дин Абу ал-Фадл, Ибн ал-Балдаджий (поч. 683/1284)⁶².

Заема 216 л.; преписът е от края на VIII/XIV в.; частична реставрация на увредените листа и на края на ръкописа от XVIII в. Писмото е *насх*, с черно мастило, придобило кафяв оттенък.

Преписвачът не е известен. Съчинението е авторски коментар върху по-ранен труд, озаглавен *Избраното за фетвите*, посветен на ханифитското право⁶³. Червеното надчертаване е нанесено по-късно, по всяка вероятност след реставрирането. Подвързията е покрита с кожа с пресовани орнаменти.

На л. 1/а има кратко съдържание. Над него е вписана бележка, чийто източник не е посочен. Тя е посветена на условията за молитви при пътуване, допълнени с примери за конкретни случаи, които са много близки по съдържание до приведените от Мухаммад б. Мухаммад ал-Маруазий ас-Суламий, везир в Балх (поч. 334/945) в книгата му *Достатъчното за разделите на фикха*⁶⁴. Тази прилика се установи при сравняването на текста на ал-Маруазий, цитиран в коментара на

⁵⁸ Бележките за собственост и молитвата са цитирани и от А. Шишманов (вж. № 4 и № 5 – с. 66). Вж. също **Стайнова**, М. Османските..., с. 51, както и **Кендерова**, Ст. Книги..., с. 176, 177, 181, 203, 204.

⁵⁹ Размерите на печата са 18 x 15 мм.

⁶⁰ Собственото име на Хюсреф паша в неговия личен печат е с *шадда* над втората буква *мим* (вж. ОР 944, л. 1/б, 2260, л. 1/а). Ето защо – според правилата на приетия правопис, името, написано по този начин с арабска графика, трябва да се изчита като Мухаммед (съответстващо на арабското име Мухаммад), а не Мехмед, както се среща в литературата.

⁶¹ Размерите на печата са 21 x 19 мм. Вж. **Стайнова**, М. Османските..., с. 38–80; **Кендерова**, Ст. Книги..., с. 89 и **Иванова**, З. Самоков–Москва (за далечното пътуване на един ръкопис). – В: *Обикуване* с Изтока. юбилеен сборник, посветен на 60-годишнината на Стоянка Кендерова. състав. Любомир Георгиев, ред. Румен Ковачев. София, 2007, с. 410–419.

⁶² **Brockelmann**, C. Geschichte..., GAL I, 382, № 47, SB I, 2, 657.

⁶³ Произведението е преписвано и преиздавано многократно. Третото печатно издание излиза през 2005 г. в Бейрут. Достъпно е и на интернет адрес: <http://www.soufia.org/vb/showthread.php?p=9380>

⁶⁴ Трудът на ал-Маруазий съдържа обобщение на най-важните постановки, включени в шестте книги на Мухаммад б. Ал-Хасан аш-Шайбаний (ученик на Абу Ханифа) (поч. 189/805 г.), които са наречени „достоверно предадените книги“, и се ползват с най-голям авторитет.

Шамс ад-Дин Абу Бакр Мухаммад ас-Сарахсий (поч. 482/1089–1090)⁶⁵, озаглавен *Пространныят* (вж. стр. 252 и 253 в посоченото електронно издание). Текстът на бележката не съпада напълно с поясненията на Абу Бакр, поради което може да се допусне, че е редактирана, а не е дословен цитат, или че е от друг коментар върху съчинението на ал-Маруазий⁶⁶.

На л. 1/а има печат на Самоковската вакъфска библиотека.

№ 7. (OP 2558)

Коментар на „Подобен пълен [коментар]“ или Коментар върху „Кратко изложение на медицината“ от ал-Илакий на Абу ас-Сана' Музаффар б. Амир ал-Хадж б. Му'айяд ат-Табризий (поч. 621/1224). Коментаторът е анонимен, живял е през 743/1343 г.

Направените издирвания на коментари върху текста на ат-Табризий засега не дадоха резултат. В достъпните справочници и в мрежата се откриват само други разяснения върху *Афоризмите на ал-Илакий*, а супракоментари от нивото на OP 2558 не са установени. В познатите ми каталози и справочници засега не откривам втори препис на същия анонимен коментар. Що се отнася до неговата връзка с изходния текст, тя е следната. Коментираният в ръкописа труд на ат-Табризий разяснява направеното от Мухаммад ибн Юсуф ал-Илакий (поч. 485/1092), съкратено изложение на *Книга първа за причините за симптомите* от книгата на Ибн Сина (поч. 428/1037) *Канон на медицинската наука (Канун фи ат-тибб)*, което е озаглавено *Кратко изложение на медицината от ал-Илакий (Мухтасар ал-Илакий фи ат-тибб)*, и е известно още като *Илакиевите афоризми (ал-Фусул ал-Илакиййа)*. Ал-Илакий е ученик на Авицена и неговите афоризми са били широкоизвестни и разяснявани в продължение на векове⁶⁷.

Съдържа 330 л.; преписът е от 3 зу-л-хидджа 920/19 януари 1515 г. Писмото е *насх*, без особени калиграфски качества.

При разчитането на датата на преписване А. Шишманов се е колебаел между 910 и 710 г.⁶⁸ Първият вариант се изключва от сравняването на стотиците в годините от двете дати, включени в края на кодекса: едната е на деня, в който е завършен коментарът от ат-Табризий – 2 шаууал 743 (28 февруари 1343 г.), а втората е на деня, когато е направено копието – 3 зу-л-хидджа 920/19 януари 1515 г. Десетиците в годината от втората дата също не са точно предадени, тъй като е написано двадесет, а не десет. Копистът е оставил в колофона (л. 330/б) много важни

⁶⁵ Коментарът на ас-Сарахсий също се смята за един от най-ценните в областта на ханифитското право. Адресът на електронното издание на неговия коментар е: http://shiaonlinelibrary.com/المبسوط/923_الصفحة-الكاتب_السرخسي-ج-252#top и http://shiaonlinelibrary.com/المبسوط/923_الصفحة-الكاتب_السرخسي-ج-253#top

⁶⁶ На този етап приемам направената идентификация за достатъчна. Проверяването на допускането, че бележката е извадка от друг коментар, е силно затруднено, тъй като не всички коментари са запазени, а от запазените – не всички са достъпни.

⁶⁷ Вж. Ahlwardt, W. Verzeichniss..., Bd. 5, 6284; Brockelmann, C. Geschichte..., GAL I 452, № 2, 1. 82, Auszüge α.

⁶⁸ Шишманов, А. Собрание..., с. 67.

сведения за ръкописа – своето име (Мухаммад ал-Джиланий), уточнението, че е изготвил преписа в Дар аш-Шифа', в Одрин, и че протографът, който е ползвал, е автограф. В превод текстът му гласи:

Завърши. Слава на Бога, Изначалния и Последния. Молитва за Най-достойния от пратениците му – Мухаммад – избраникът скрит и явен, за родствениците и сподвижниците му – достойни и пречисти. Преписването на черновата завърши в петък, трети зи-л-хиджжа [на] деветстотин и двадесета година от ал-хиджра. Намерих ръкописа-автограф и от него преписах [това копие]. Аз съм слабият раб Мухаммад ал-Джиланий, да му е простено на него и на родителите му и на всички останали мюсюлмани. Когато го преписах, бях в Дар аш-Шифа' в защитения град Одрин в Румелия от Дома на Исляма, Всевишният Бог винаги да му дава своята благодат, да пребъдва властването на неговия султан, който е най-справедливият измежду султаните. О, Боже, вечно го подкрепяй и разгромявай враговете му, давай победи на приближените му [...Пратеника на Бога] застъпника на тварите, нему Божият благослов и благодеяние! Амин.

Червен е цветът на надчертаването и на няколко сегментационни знака с формата на точки или запетаи.

Формата на ръкописа е по-рядко срещана при кодексите и е близка до тази на сборниците с документи, известни като сиджили и дефтери⁶⁹.

Подвързията е от картон и кожа, украсена с пресовани орнаменти, покрита със зелено ленено платно.

Първата страница на кодекса (л. I/a) е запълнена с пословици, афоризми и кратки цитати от различни поетични произведения, чиито начални думи са изведени като заглавия. Вниманието привлича съдържанието на две от извадките⁷⁰. Едната застъпва убеждението, че славата и почестите не се получават в наследство поради знатен произход, а се заслужават само със собствените дела. Автор на тези строфи е 'Али б. ал-'Аббас б. Джурайдж (или Джурджиус) (поч. 283/896), чийто баща е бил грък и затова е известен като Ибн ар-Румий⁷¹.

Близка тема звучи и в другия цитиран стих:

*Само според труда си вложен ще постигнеш висота и мощ!
Ако желаеш да стигнеш върха, будувай ти нощ след нощ!
Но, ако ти се иска да се извисиш без усилие и без труд положен,
живота си пилееш за блян тъй недостижим и невъзможен...*

⁶⁹ Височината на листа е 310 мм, а ширината му – 115 мм.

⁷⁰ Установяването авторството на тези извадки стана възможно благодарение на данните, които открих на следните адреси: за имам аш-Шафии: <http://www.khudheir.com/text/815>, <http://www.alharary.com/vb/showthread.php?t=19783> и за Ибн ар-Румий: <http://www.badeenisland.net/forum/archive/index.php/t-24090.html>

⁷¹ За него вж. **Теофанов**, Цв. Арабската средновековна култура: от езичеството към исляма. София: Унив. изд. „Св. Кл. Охридски“, 2004, с. 473–476, 645–645, 678 и **Аль-Фахури**, Хан-на. История арабской литературы. т. 1. Москва: изд. Иностран. литературы, 1961, с. 39–56.

*Не можеш за слава да мечтаеш, а да проспиваш цялата нощ –
в морето се гмуркаш, за да видиш низ бисерен в ръката ти сложен...*
(Текст № 1)

Написан е от Мухаммад б. Идрис ал-имам аш-Шаф'ий (поч. 204/820)⁷² – основател на една от четирите сунитски правни школи, чийто поетичен талант е всепризнат и почитан до днес. Върху л. 1/а е написано краткото заглавие: *Коментар на Илакий от ат-Табризий*. Цялата страница е запълнена с хадиси⁷³. В страничното поле има бележка за собственост, в която името е заличено. Останала е датата: „през 1143“ г. (17 юли 1730–5 юли 1731 г.).

Върху лицевата страна на л. II са записани: заглавието на основния текст в ръкописа, двустийше, което засега остава неустановено, и здравни съвети, отново в мерена реч. След колофона има бележки, документиращи раждането на три момчета: 'Абдулла (на 20 ша'бан 921/29 септ. 1515), 'Абд ар-Рахим (23 сафар 925/24 февр. 1519) и Мухаммад (23 раби' ал-ауул 962/15 февр. 1555). Може да се предположи, че те са синове на преписвача, поради близостта на датите до годината на завършване на преписа.

Над началото на текста е поставен печат на Йомер Пазвантоглу за дарение (л. 1/б).

№ 8. (ОР 2545)

Пределът на желанията на търсеция полза в известията за град Забид от Уаджих ад-Дин 'Абд ар-Рахман б. 'Али б. Мухаммад ад-Дайба' (поч. 944/1537)⁷⁴.

Съдържа 119 л.; препис от 969/11 септ. 1561–30 авг. 1562 г.; името на копииста не е известно⁷⁵. Писмото е красив *наسخ*, с червено и черно мастило.

На титулната страница освен заглавието и името на автора се чете бележка за собственост на Якуб б. ас-сайид 'Абд ал-Кадир б. ас-сайид [...] б. ас-сайид Шараф ад-Дин ал-Гиланий – *насбан* [по произход от областта. Гилян⁷⁶], ал-Хамауий – *мууалидан* [по рождение], ал-кадирий – *тарикатан* [от ордена *ал-кадирийийа*], *ар-румий* – *уатанан* [по местоживееене]. Няма дата. Оставена е още една бележка за собственост, която е написана до заглавието, повторено на л. I/а. Тя е композирана като калиграма, а името в нея е Абу ал-Хаййир Ахмад⁷⁷.

Подвързията е от картон и кожа, покрита с ленено платно.

На титулната страницата и на тази с колофона е поставен печатът на Йомер Пазвантоглу за дарение (л. 1/а, л. 116/а).

⁷² За него вж. също **Теофанов**, Цв. *Арабската...*, с. 645.

⁷³ Хадиси се наричат преданията за думи и постъпки на Пророка Мухаммад. Всеки хадис съдържа основна част, наречена *матн* (текст) и предхождаща я поредица от имената на лицата, които са го разказали и препредали – *иснад*. Хадисите, включени в настоящата статия, са предадени във вида, в който фигурират в ръкописите и са без *иснад*.

⁷⁴ **Ahlwardt**, W. *Verzeichniss...*, Bd. 9, № 9763.

⁷⁵ **Izzedien**, Y. *Arabic Manuscripts...*, с. 26.

⁷⁶ Гилян днес е една от 31-е административни единици в Иран.

⁷⁷ Същият надпис се чете и в ОР 1351 (л. I/а).

№ 9. (OP 795)

Прелест на летописите – на персийски език. Автор е Шукр Аллах б. ал-имам Шихаб ад-Дин б. Ахмад б. Зайн ад-Дин Заки ар-Румий (поч. 894/1488–89).

Заема 219 л.; препис от ауахир (21–30) зу-л-хиджжа 983/22–31 март 1576 г.⁷⁸ Писмото е *насх*, с черно и червено мастило.

Началото на текста е украсено с *унван* (л. 1/б). В него заглавието е написано с по-голям шрифт (с писмото *сулус*) и е украсено с позлатени кръгчета и растителни мотиви. Рамката на първите две страници е в златно и черно, а тази на останалия текст – в червено. Подвързията е от картон и кожа, покрита с ленено платно. Кутиятата, в която е съхраняван кодексът, е увредена.

Печатът на Йомер Пазвантоглу за дарение е на л. 1/б.

№ 10. (OP 2366)

История на халифите на Джалал ад-Дин ‘Абд ар-Рахман б. Абу Бакр ас-Суюутий (поч. 911/1505)⁷⁹.

Заема 156 л.; препис от 9 шаууал 970/ 1 юни 1563⁸⁰.

Датата, посочена от А. Шишманов, е 907 г., но не отговаря на написаното в колофона (вж. л. 156/б). Преписвач е Мухаммад б. Мухаммад ал-Хиджазий. Писмото е *насх*, с черен и червен цвят. Част от листовите са укрепени с допълнителни ленти при стара реставрация. Подвързията е от картон, кожа и ленено платно.

Запазени са две бележки за собственост (на л. 1/а). Едната е заличена, а другата е на Мустафа [б.] Юсуф, с дата [1]140/19 авг. 1727–6 авг. 1728 г.

Печатът на Йомер Пазвантоглу за дарение е на л. 2/б и 156/б.

№ 11. (OP 1504)

Напомняне на мъдрите за добродетелите на саййид ‘Абд ал-Уаххаб аш-Ша‘раний. Автор е Мухаммад Мухий ад-Дин Абу ал-Анс ал-Малиджий аш-Ша‘раний (писал около 1113/1701 г.).

Заема 163 л.; препис от края на XII/XVIII в. на анонимен преписвач. Писмото е *насх* с черен и червен цвят.

Заглавието и името на автора са написани на първия лист в 14 реда, които се смаяват и образуват триъгълник. Към името на автора, посочено в предварителното съобщение, тук е добавено само прозвището ал-Малиджий, съгласно атрибутирането на И. Крачковски (направено в статията, цитирана от А. Шишманов)⁸¹.

⁷⁸ **Сайар**, Дж. Опис на персийските ръкописи в Народната библиотека „Кирил и Методий“. София, 1973, с. 61, № 9.

⁷⁹ **Brockelmann**, C. Geschichte..., 1937–1942, GAL 2, 157, № 278, SB II 196.

⁸⁰ **Izzedien**, Y. Arabic Manuscripts..., с. 30.

⁸¹ Шишманов цитира статията по първата ѝ публикация в сп. „Записки Восточного Отделения“, т. 22, с. 283–290 (**Шишманов**, А. Собрание..., с. 68). Заглавието ѝ – „Один из источников для биографии аш-Ша‘рани“, е уточнено на интернет адрес: http://annals.xlegio.ru/sbo/contents/_vostok.htm#zvo22_I, което позволи да се установи, че е включена сред избраните съчинения на И. Крачковски (**Крачковский**, И. Ю. Избранные сочинения. т. 6. Москва, 1960, с. 355–363).

Подвързията е от картон и кожа, украсена с рамка и апликирани централни медальони, взети от друг ръкопис. Книжното тяло е отделено от гърба на подвързията.

Страницата под заглавието е запълнена с афоризми, разположени около един откъс от стих, чиято обща тема са хората и техните качества и недостатъци. Автор на цитираните стихове е Абу Хафс ‘Умар Ибн ал-Уардий (поч. 749/1349). Те се откриват включени в различни произведения, посветени на риториката и поезията. Например Мухаммад б. Хасан б. ‘Али ан-Науаджий (поч. 859/1454) ги избира за своята известната антология на красноречието, озаглавена: *Книга на изцелението или великолепието на удовлетвореността*⁸²:

*Вслушвай се на мъдреците в словата, и като тях да бъдеш се стреми:
ако от своя дом си недоволен, ти сам едничък можеш да го промениш;
ако груб към теб е твой приятел, мнението си за него ти смени;
недей помни с какво те оскърби, забравй и над обидата се издигни...
с „Добре дошло“ посрещай всичко ти, и юздите му в ръцете си вземи!*
(Текст № 2)

Стих от елегията, съчинена от Лабид ибн Раби‘а ал-‘Амирий (поч. 41/661)⁸³, по повод кончината на неговия любим брат Арбад, се чете под думите на ал-Урдий:

*Всичко, което имаш – роднини и близки, богатство, пари и имане,
получил си само назаем – затуй един ден ще трябва да го върнеш...*
(Текст № 3)⁸⁴

Следващият стих е анонимен, запазен в арабската литература като поговорка:

*Съдбата е само такава: или беди и нещастия
да понесеш, или – разлъката с най-скъпия...*
(Текст № 4)⁸⁵

⁸² Ан-Науаджий, Мухаммад б. Хасан. Китаб аш-Шифа’ фи бади‘ ал-иктифа’. подг. Махмуд Абу Наджий. Бейрут, 1983, с. 73. Достъпно е на адрес: <http://sh.rewayat2.com/adab/Web/31939/001.htm>

⁸³ Лабид ибн Раби‘а от племето ‘амир е един от най-известните арабски поети, наричани „гранични“, тъй като са живели и в годините преди исляма, а след възникването му са го приели. За него вж. **Теофанов**, Цв. Арабската средновековна..., с. 241, 307–338.

⁸⁴ Стихът е част от касида, съдържаща само 20 реда. Текстът ѝ е достъпен на адрес: <http://ara.bi/poetry/85075/%D8%A8%D9%84%D9%8A%D9%86%D8%A7-%D9%88%D9%85%D8%A7-%D8%AA%D8%A8%D9%84%D9%89-%D8%A7%D9%84%D9%86%D8%AC%D9%88%D9%85-%D8%A7%D9%84%D8%B7%D9%88%D8%A7%D9%84%D8%B9/>. Вж. също **Филъштинский**, И. М. Словестное искусство арабов в древности и раннем средновековье. Москва, 1977, с. 88.

⁸⁵ Включена е в сборник с арабски пословици и поговорки, съставен от известния египетски литератор Ахмад б. Ибрахим ал-Хашими (поч. 1943 г.), от който избрани части издава Абд ар-Рахман Мударатий през 2005 г., вж. http://moawia.wapka.mobi/forum2_theme_402525.xhtml?tema=10

До заглавието и вписванията е поставен печатът на Самоковската вакъфска библиотека (л. 1/а).

№ 12. (ОР 1468)

*Напомняне за състоянията на мъртвите и за отвъдния свят*⁸⁶. Заглавието е съкратено на стъпалото и л. 1/а, където се чете: *Напомнянето* на ал-Куртубий. Автор е Мухаммад б. Ахмад б. Абу Бакр б. Фарах ал-Куртубий (поч. 671/1272 г.).

Съдържа 418 л. В колофона се споменава, че преписването е завършило на 12 раби'ал-аууал на 988 г. (27 апр. 1580 г.), а е започнало на 14 мухаррам на същата година (1 март 1580 г.). Писмото е *та'лик* без особени калиграфски качества с черно и червено мастило.

Преписвач е Хасан б. Даруиш от учениците на Мухаммад б. ат-Таджир (л. 418/б). Подвързията е от картон, кожа и хартия, личи стара реставрация, при която са укрепени ръбовете и гърба. Украсена е с пресован медальон и сепла рамка. Клапанът, продължаващ корицата-гръб, е изгубен.

В страничното поле над колофона е оставена бележка за дарение, направено от Ахмед паша Екмекчи заде⁸⁷, в медресето на гр. Самоков (л. 417/б). Тя е датирана 1 джумази ал-аууал 1021 (30 юни 1612 г.) и е потвърдена с неговия печат (повторен на л. 2/а), както и с многократното нанасяне на думата *уакф* в кодекса (л. 2/а, 5/б и 6/а, 15/б и 16/а и др.)⁸⁸.

На л. 1/а е записана част от поема на османотурски език.

Печат на Самоковската вакъфска библиотека има на л. 1/а.

№ 13. (ОР 2378)

Коментар на Правия път или пояснение на Свещения Коран от Шайх Ахмад б. Мухаммад Ибн Хадир Нур ад-Дин ал-Казаруний (жив. 798/1395). На стъпалото е написано: *Праведният тафсир на ал-Казаруний*.

Обхваща 415 л.; препис от 20 джумази ал-саний 1190/6 август 1776 г.⁸⁹ Името на преписвача е Сулайман ал-Гафарий (л. 414/а). Писмото е *насх*, с черно и червено мастило.

Има титулна страница, на която е изписано калиграфски заглавието и името на автора на смаляващи ширината си редове, в които се редуват двата цвята. Над началото на текста е направен многоцветен *унван* (л. 1/б). Рамката на първите две страници е с по една златна и червена и три черни линии. Останалият текст е в двойна червена рамка. Подвързията е от картон, кожа и зелено ленено платно; има и допълнителна кутия от картон и кожа.

⁸⁶ Ahlwardt, W. Verzeichniss..., Bd. 2, № 2744, 5.

⁸⁷ За него вж. повече у Süreyya, Mehmed. Sicill-i osmanî. g. 1. İstanbul, 1996, с. 208.

⁸⁸ Освен ръкопис ОР 1468 още три кодекса са били част от дарението, направено от везира. Техните сигнатури са посочени от Ст. Кендерова – ОР 1240, ОР 1945 и ОР 2477, както и превод на приписката за дарение, която е еднаква в четирите паметника, вж. Кендерова, Ст. Книги..., с. 201–202. Авторката се позовава на Асп. Велков за идентифицирането на Ахмед паша като Етмекчи заде, вж. Пак там.

⁸⁹ Даруиш, А. Фихрист..., т. 1, с. 93. В това описание не е посочено името на кописта.

Печатите на Йомер Пазвантоглу за дарение са на три места в кодекса (л. 1/б, 197/а и 414/а).

№ 14. (ОР 1059)

Градините на истините на Тадж ад-Дин Мухаммад б. Абу Бакр б. ‘Абд ал-Кадир ар-Разий (поч. 666/1267).

Обхваща 101 л.; препис от 6 джумази ас-сани 1076/14 дек. 1665 г. Писмото е *насх*, с черно и червено мастило.

Името на преписвача е Мухаммад Абу ал-Мукарим б. аш-шайх ‘Али [...] ан-Набтитий *хадим ал-фукара*⁹⁰. Първата страница е титулна и в нея заглавието и името на автора са поместени в триъгълник, като се редуват червени и черни редове (л. 1/а). Над началото на текста няма *унван*, нито бяло поле, а *Басмала* е разположена върху целия първи ред. Краят на текста и колофонът след него са оградени от двойна червена рамка.

Под заглавието на титулната страница е оставена бележка за собственост на Мухаммад б. Мустафа, известен като Агу заде, роден в Самоков⁹¹, който „в *Шам аш-Шариф* е придобил книгата, връщайки се от *ал-хаджж аш-шариф*, и от посещенията на [почитаемия] гроб [– на пророка Мухаммад – и на неговия] извисен [*масджид* (джамия)] през 1138 година след *хиджрата* на този, чиято е славата и благородството [– пророка Мухаммад]“⁹². Втора бележка за собственост е написана върху последната страница в кодекса (л. 101/б). Тя не е датирана, но съдържа името на новия собственик – Ахмад Абу Мухаммад. По вида на писмото и мастилото може да се предположи, че е от XVIII в.

До колофона (л. 101/а) е добавена молитва, за която е пояснено, че е на ангел Джibraил (архангел Гавраил) и притежава огромна сила.

Печатът на Самоковската вакъфска библиотека е на л. 1/а.

⁹⁰ Този елемент от името произлиза от названието на село Набтит в Египет. Прозвището ‘хадим ал-фукара’ е основание да се смята, че копистът е принадлежал към религиозен орден, който е трудно да бъде уточнен. Вж. **Тримингъм**, Дж. С. Суфийските ордени в исламе. пер. с англ. А. А. Ставиской. Москва, 1989, с. 240.

⁹¹ За него вж. **Стайнова**, М. Османските..., с. 45; **Кендерова**, Ст. Книги..., с. 179, 193–196.

⁹² 1138 г. по хиджра, отговаря на 9 септ. 1725–28 авг. 1726 г. В бележката е записано само словосъчетанието „зиярат *кибр ал-муниф*“ – букв. „посещението на гроба на извисения“. По-вероятно е то да е неволно или съзнателно направено съкращение от традиционния израз, който включвам в превода: посещението на [почитаемия] му гроб [на пророка Мухаммад и на неговата] извисена [джамия] (араб. „зиярат кибра-ху аш-шариф ўа масджида-ху ал-муниф“). Смисълът на този детайл в бележката е, че освен Мека е посетена и Мадина – градът на Пророка, където е неговият гроб. Още едно съобщение с подобно съдържание е потвърдено с печатите на същото лице и в ОР 975, л. 1/а, но в него не фигурира *кибр ал-Муниф*. То съобщава само, че книгата е станала притежание на Мухаммад в Димашк аш-Шам, на връщане от хаджж. На последния лист в същия кодекс има още една бележка за собственост отново на същото лице. В датата ѝ – 1137 г. – последната цифра е зацапана, но не е коригирана. Освен посочените два кодекса и ръкопис ОР 2435 е станал притежание на Агу заде – през 1138 г., а бележката за собственост в него също не съдържа *кибр ал-Муниф*.

№ 15. (OP 831)

Резюме на „Пълното изложение на известията за Града на Избраника“ от ‘Али б. ‘Абдаллах Ахмад ‘Али б. ‘Иса ас-Самхудий (поч. 911/1506)⁹³.

Обхваща 288 л.; препис от 4 раби‘ ас-сани 997/20 февруари 1589 г.⁹⁴

Върху стъпалото на кодекса е нанесено заглавието на съчинението, но погрешно е написано името на Ибн ал-‘Арабий (поч. 638/1240). Причината за подмяната на авторското име се дължи на недоглеждане и грешка. Първият лист е сглобен от три различни парчета хартия. Върху едното от тях се чете името на Ибн ‘Арабий и заглавието на неговия труд *Мекански откровения (ал-Футухат ал-Маккия)*, които са зачертани с крива червена линия, но остават напълно ясни. Вероятно тази хартия е била част от друг кодекс и е съхранила неговото заглавие и автор.

Текстът е написан от две ръце, като по-късната е попълнила липсващи части на текста при една по-късна реставрация. Имената на преписвачите не са известни. Писмото е *фариси*, с черно и червено мастило (в различни нюанси). Кожена подвързия с пресовани орнаменти и рамка.

Печат на Самоковската вакъфска библиотека на л. 1/а.

№ 16. (OP 2389)

[История на] *петте* [отрасъла] на *знанието за това, което се отнася до най-ценното* на Хусайн б. Мухаммад ад-Дийарбакрий (поч. 990/1582)⁹⁵.

Съдържа 558 л.; препис от 1093/10 ян.–30 дек. 1682 г.⁹⁶

Имената на преписвача и на художника, украсил ръкописа, не са известни. Писмото е дребен, елегантен калиграфски *наسخ*, с червено и черно мастило. Първите две страници са богато украсени (л. 1/б–2/а) с многоцветен *унван* и плетеници от флорални мотиви в златно, използващи полетата. Останалата част на текста е в рамка от една широка златна и две тънки черни линии. Подвързията е от картон, кожа и ленено платно.

Печат за дарение на „Идрис паша, който охранява Видин“ (*Идрис паша мухафиз деруни Видин*, на л. 2/б, 556/б)⁹⁷.

№ 17. (OP 0373)

Великолепието на тафсириите = [Великолепието на коментарите на Корана] от Мухаммад б. Наджиб ал-Карахисарий (поч. 946 или 950/1539–1540 или 1543–1544)⁹⁸.

Кодексът има 99 л., преписът е от XIII/XIX в. Писмото е *фариси*, с черно и червено мастило.

⁹³ Ahlwardt, W. Verzeichniss..., Bd. 9, № 9759–9761.

⁹⁴ Izzedien, Y. Arabic Manuscripts..., с. 44; Ahlwardt, W. Verzeichniss..., Bd. 7, № 9759–61.

⁹⁵ Ahlwardt, W. Verzeichniss..., Bd. 9, № 9467–9468.

⁹⁶ Izzedien, Y. Arabic Manuscripts..., с. 31.

⁹⁷ Диаметърът на печата е 26 мм. За него вж. Стайнова, М. Османските..., с. 87–88, 90, 99, 101, Кендерова, Ст. Библиотеки..., с. 220 и Кендерова, Ст. Дарителите за..., с. 17.

⁹⁸ Ahlwardt, W. Verzeichniss..., Bd. 2, № 1028.

В края на ръкописа се чете името на преписвача – *хафиз* ‘Али ан-Нурий, б. ал-Хусайн, известен като ‘Аталъ, от град Плевен (л. 85/а). Текстът е обгърнат от червена единична рамка. В полетата освен технически поправки са вписани и ключови думи. В началото са добавени листове (л. I–IV) за таблица, която заема л. II/а–IV/б. Съдържанието в нея свършва на л. III/б. Няма *унван*, а полето над началото на текста съдържа формулата *Басмала*. Подвързията е от картон и кожа.

№ 18. (OP 996)

Светилникът на владетелите от Абу Бакр Мухаммад б. ал-Уалид б. Мухаммад ат-Туртуший (поч. 520/1126 или 525/1131)⁹⁹.

Заема 243 л.; преписът е от 1 зу-л-ка‘да 785/26 дек. 1383 г.

Ръкописът е реставриран през XIX в., при което украсените части от началния и последния лист са монтирани върху две нови основи. На титулната страница, която е богато украсена, в три самостоятелни панела, включени в обща рамка, са записани заглавието (горе), авторът (в средата) и името на художника (долу), което е повторено и допълнено в колофона. То е ‘Умар б. Сул‘гаий б. Кутлубек. От колофона се научава името на калиграфа – Хасан б. ‘Али б. Хисам Ибн Аюуб ас-Сахмауий аш-шафи‘ий. Декорацията на завършека е с флорални елементи в синьо, златно и черно, а фонът е зашрихован, което е характерно за ръкописи, създадени в Египет. Писмото е *наسخ*, с черно и червено мастило. Подвързията е от картон, кожа и платно.

Върху апликираната част на титулната страница има два печата, единият изпълнява защитни функции, а вторият е заличен и не се чете. Вероятно е унищожено името на предишен притежател. На л. 1/б и 244/а е поставен печата на Йомер Пазвантоглу за дарение.

№ 19. (OP 361)

Сунна на Мухаммад б. Йазид б. ‘Абдаллах ал-Казуиний Ибн Маджа (поч. 273/886)¹⁰⁰.

Заема 404 л.; преписът е от 17 раби‘ ал-аууал 1163/24 февруари 1750 г.¹⁰¹ Писмото е *наسخ*, с черно и червено мастило.

Текстът е разделен на две части, които са богато украсени с многоцветни *унвани* (л. 1/б и 214/б) и декорирани колофони (213/б и 404/б). Ръкописът е калиграфски образец, в който целият текст е със златна рамка. Името на кописта е Хасан б. Ахмад, хафиз и кадия от Египет (*ад-Диар ал-мисрийа*). Подвързията е от картон, кожа и ленено платно.

Печат на Идрис паша за дарение е оставен на л. 1/б и 404/б.

⁹⁹ Ahlwardt, W. Verzeichniss..., Bd. 5, № 5612; Brokelmann, C. Geschichte..., GAL I 459, № 7, 1, SB I 520.

¹⁰⁰ Ahlwardt, W. Verzeichniss..., Bd. 2, № 1253.

¹⁰¹ Даруиш, А. Фихрист..., т. 1, с. 227 и Kenderova, S. Catalogue..., № 61.

№ 20. (ОР 1997)

Изцеление чрез познание на истините на Избрания на Абу ал-Фадл 'Иййад б. Муса б. 'Иййад ал-Йахсубий (поч. 925/1519)¹⁰².

Обхваща 299 л.; препис от 28 зу-л-хидджа 1134/9 окт. 1722 г.¹⁰³

Копист е Файд Аллах б. Яхия б. 'Аббас (л. 298/б). Писмото е калиграфски сулс, с черно, червено и златно. Текстът е в рамка със същите три цвята. На л. 1/б е започната изработката на *унван*, но не е завършена. Положен е само фоновият златен цвят. Подвързията е увредена. Изработена е от картон с многоцветна украса, по-късно покрит с кожа, която е частично запазена.

Според кратка бележка на турски език от първия форзац книгата е станала собственост на Ибрахим ефенди, след като е била притежание на починалия Халил ефенди. Не е вписана дата.

№ 21. (ОР 1469)

Книга с поучения и сборник с начала и съобщения за дните на арабите, персите и берберите и за тези от техните съвременници, които са притежавали върховната власт (на стъпалото е записано като заглавие следното: *Четвърта [част] от Историята на Ибн Халдун*). Пълното име на автора е 'Абд ар-Рахман б. Мухаммад Ибн Халдун ал-Ишбили ал-Хадрабий (поч. 808/1406)¹⁰⁴.

Заема 297 л. Преписът не е датиран от преписвача Мухаммад б. ас-сайид Сайф Аллах (л. 297/а). Изработен е през XII/XVIII в.¹⁰⁵ Писмото е дребен четлив *наسخ*, с черно и червено мастило; червенословът не е нанесен изцяло.

Ръкописът съдържа единадесет схеми от типа родословно дърво. Само в две от тях имената са свързани с черти (на л. 55/б и л. 297/а); в останалите няма подобно графично свързване.¹⁰⁶ Подвързията е от картон, кожа по ръбовете и хартия; гърбът е увреден.

Печат за вакъф в Новата джамия (*ал-Джами' ал-джадид*) от писаря в Дивана саийд Ибрахим¹⁰⁷ е на л. 1/б. Датата от печата е 1242 г. и съответства на периода 5 авг. 1826–24 юли 1827 г.¹⁰⁸ Новата джамия, спомената в печата, се е намирала във гр. Видин и е известна като Джамията на 'Усман Пазвантоглу (Пасбан заде).¹⁰⁹

¹⁰² Ahlwardt, W. Verzeichniss..., Bd. 2, № 2559–2556; bd. 9, № 10329–10332.

¹⁰³ Izzedien, Y. Arabic Manuscripts..., с. 131.

¹⁰⁴ Ahlwardt, W. Verzeichniss..., Bd. 9, № 9362–9363.

¹⁰⁵ Izzedien, Y. Arabic Manuscripts..., с. 30.

¹⁰⁶ Вторият вид схеми се намират на л. 17/а, 29/а, 32/б, 46/а, 114/б, 117/а, 122/б, 124/а, 125/а.

¹⁰⁷ За него вж. Стайнова, М. Османските..., с. 90; Кендерова, Ст. Дарителите за библиотеката на семейство Пасбанзаде. – В: Библиотека, 2008, № 1, с. 19–20, 25–26.

¹⁰⁸ Печатът има формата на кръг с диаметър 30 мм.

¹⁰⁹ Ayverdi, Ekrem. Avrupa'da Osmanlı Mîmârî Eserleri. bulgaristan Yunanistan Aranvudluk. с. 4. İstanbul 1982, с. 124.

№ 22. (ОР 1907-1 и ОР 1907-2)

Двете съчинения са описани от А. Шишманов под един номер. Първото (л.1/б–186/а) е препис от *Сайрафиевите фетви* на имам Маджд ад-Дин Ас‘ад б. Йусуф б. ‘Али ал-Бухарий ас-Сайрафий (поч. 1088/1677 г.).¹¹⁰

Съдържа 186 л.; завършено е на 20 раби‘ ал-аууал 1108/17 окт. 1696 г.

Преписът е от Ибрахим б. Мухаммад ‘Али, *ал-мударрис* и *ханафий*. Вторият текст (л. 187б–204б) е извадка от *Фетвите на ан-Насафий*, чийто автор е ‘Умар б. Мухаммад ан-Насафий (поч. 537/1142). В описанието му Шишманов се позовава на пояснението в колофона на първото съчинение, че след него „следват въпроси и отговори от Фетвите на ан-Насафий“.¹¹¹ Откъсът е посветен на казуси, свързани с брака (*никах*). Заема 18 листа, завършен е на 2 раби‘ ас-саний 1108 г./29 окт. 1696 г. от ръката на същия преписвач. Специални бележки след края на двата текста документират, че преписите са били сверени с протографите (л. 186/а и 204/б). На няколко места в полетата на кодекса се чете думата „достигна“ (араб. *балага*), с която е отбелязвано мястото, където е прекъсвано сверяването (например л. 47/а), за да продължи без пропуск по време на следващото четене и съпоставяне.

В ръкописа има една бележка за собственост с името на Мехмед Сюнбюл заде, която не е датирана (л. 1/а).

Печатът на Йомер Пазвантоглу за дарение е на л. 1/а и 204/б.

№ 23. (ОР 1198)

Меканските откровения или Познаване на духовните състояния на ал-маликийя и на ал-мулкийя на шайх Мухий ад-Дин б. Абу ‘Али Ибн ‘Арабий (поч. 638/1240 г.).¹¹² Ръкописът е определен като том първи в заглавието на стъпалото.

Заема 260 л. и е съставен от две части (1: 1/б–110/б и 2: 111/б–260/б; л. 111/а е бял). Писмото е *наسخ*, с черно, червено и златно мастило.

Първата част обхваща увода, съдържанието на всичките шест раздела и техните 560 глави (л. 8/б–28/а), въведението (л. 8/а–45/а) и първите пет глави от Раздел първи (45/а–110/б). Втората част в кодекса започва с глава 230 от Раздел трети (л. 111/б) и завършва с фрагмент от 286 глава на Раздел четвърти, тъй като краят липсва. (Доказателство за това е наличието в долния вътрешен ъгъл на л. 260/б на думата, с която е започвала следващата страница.) Кодексът е калиграфски образец, изработен е през XIII/XIX в. Дело е на двама калиграфи (втората ръка е изписала от л. 121/а до края). Началата на всяка част са украсени с изящни *унвани* (фонът е в синьо и златно, а детайлите – в розово, черно, зелено и жълто (л. 1/б и 84/б).

Рамката е направена със златна и черна линия само на листовите, изписани от първата ръка. Подвързията е от картон и кожа с пресовани орнаменти, като краищата са укрепени с допълнителни кожени ленти. С нейната направа са обединени в едно цяло двата фрагмента, съставляващи двете части на тома.

¹¹⁰ В каталога на В. Алвардт този автор отсъства. Вж. **Каххала**, У. Му‘аджам ал-му‘алифин. тараджим ал-мусанифи ал-кутуб ал-‘арабийя. т. 2. Байрут, б. г., с. 251; **Хаджи Халифа**. Кашф аз-зунун ‘ан асами ал-кутуб ъа-л-фунун. т. 2. Истанбул, 1943, с. 1225.

¹¹¹ **Шишманов**, А. Собрание..., с. 72.

¹¹² **Ahlwardt**, W. Verzeichniss..., 2 Bd., № 2856–2875.

Форзацът и началните страници в кодекса са изпълнени с цитати, бележки и афоризми на арабски, турски и персийски език. Повечето са в мерена реч или римувана проза. Ето няколко от тях.¹¹³ Част от хадис:

Ако някой от вас злослови срещу свой брат, нека да го моли за прошка [и в това ще е неговото изкупление], предаден от Ибн 'Адий [и] ад-Дайлимий (л. I/a).¹¹⁴
(Текст № 5)

Следват 7-о и 8-о знамение от 99-а сура „Земетръсът“ (л. I/a); няколко строфи на персийски език; стих от анонимен поет, цитиран в антологията на Мухаммад, б. Мухаммад б. 'Абд ал-Джалил ал-Уатуат (поч. 487/1094), посветен на поетичното творчество, който звучи с известно чувство за хумор:

*Аз работя с моите слова,
но ти не виждаш моя труд;
може в стиховете да откриеш полза,
но и с кусур да са, не ще ти навредят!¹¹⁵*
(Текст № 6)

В ръкописите често се срещат афоризми, свързвани с името на 'Али ибн Абу Талиб (поч. 40/661 г.). И в ОР 1198 има един от тях:

Ако умът се усъвършенства, намаляват словата (л. I/a).

В литературата се открива и продължението на тази мисъл:

защото, мъдростта е плодът на мълчанието, а малкото думи са плодът, който дава мъдростта!¹¹⁶ (Текст № 7).

В средата на страницата с дребен почерк е оставено друго не по-малко интересно вписване. То започва със „стих от стиховете на великия шейх Мухий ад-Дин Ибн 'Арабий:

*Който казва „аз“, или „на нас“, или „у нас“, или „ние“
най-дълбоката същност и от себе си, и от другите крие,
най-значимото величие разбива и води го до крах,
с тез думи не изразява нищо, нищо повече от прах...¹¹⁷*
(Текст № 8)

¹¹³ Първото вписване е в най-горната част на страницата, останалите са разположени едно под друго и са представени в същия ред.

¹¹⁴ Предалите този хадис са 'Абдулла Ибн 'Адий (поч. 365/976 г.) и Ширауайхи б. Шахрадар ад-Дайлимий (поч. 509/1115 г.). Хадисът е смятан за недостоверен и слаб вж. хадис № 1518 от книгата на ал-Албаний, Мухаммад. Силсилат ал-ахадис ад-да'ифа ўа-л-мауду'иййа ўа-асру-ха ас-сий' фи ал-умма. ар-Риад, 1992, с. 4–26, 4–27; достъпна на адрес: <http://alhuda.5gbfree.com/library/albany/Web/12762/003.htm>

¹¹⁵ Заглавието на труда на ал-Уатуат е: *Най-отбраните и ясни образци на качествата (Гулар ал-хаса'ус ал-уадиха)* и е достъпен на адрес: <http://www.alwarraq.com>

¹¹⁶ Цитат от афоризмите, публикувани на адрес: <http://forums.graam.com/72259.html>

¹¹⁷ Не успях да открия източника на стиха, цитиран от автора на бележката.

Авторът на бележката се представя като „бедния Ибрахим, известен с това, че е посветил своя поема на великия шейх, Бог да е милостив към него“ и е добавил два реда от нея:

*Възлюбеният любящ бе тука между нас,
светостта си скрил дълбоко от благоразумие,
оставил бе на показ само своя мир и покой...
не казвам „между нас шейх праведен бе той“,
но за нас в книгите си вложи своето Познание.
(Текст № 9)*

В долния край на страницата с почерка на втората ръка е записана мисъл, „предадена от ал-Хаким“. Става дума за Мухаммад б. ‘Абдулла ал-Хаким ан-Нисабурй (поч. 405/1015) – Мъдрецът от Нишапур, автор на известната книга *Историята на Нишапур*, от която са цитирани думите му:

*Вярата с мяра отстранява и болката, и тъгата.
(Текст № 10)*

На следващата страница (л. I/б) в различна посока са написани две двустийшия. Едното (с черно мастило на османотурски език) е посветено на истинския вярващ и завършва с „хадис, чиито думи са гордост за знаещия: *Най-достоеен сред хората е правоверният, избрал благочестието и набожността*.¹¹⁸ Другото двустийшие е на арабски език (с червено мастило). То е цитат от съчинението на Ибн ‘Арабий, преписано в кодекса, взет е от началото на 236-а глава (вж. ОР 1198, л. 122/б, 10, 11 и 12 ред горе). Върху лист 1/а има още няколко бележки. Две от тях са на османотурски език и са посветени на книгата *Мекански откровения* и нейния автор, както и на мястото му сред всички известни шейхове, редом до имам Абу Хамид ал-Газзалий (поч. 505/1111), Джалал ад-Дин ар-Румий (поч. 672/1273) и други негови следовници. За бележките е пояснено, че са написани от Абу ас-Са‘уд. (Той вероятно е един от читателите на ръкописа). Следва ги хадис, приет за достоверен, чиято основна част гласи:

*Който скрива Знанието, Аллах ще го обуздае с огнена юзда в Деня на Възкресението.*¹¹⁹
(Текст № 11)

¹¹⁸ Вж. хадис № 1297 от „Малкия свод“ на ас-Суютий; хадисът е класифициран като слаб (да‘иф), <http://www.ahlalhadith.com/vb/showthread.php?t=229987>.

¹¹⁹

الراوي: – المحدث: القاضي عياض – المصدر: إكمال المعلم – الصفحة أو الرقم: 81/2
خلاصة حكم المحدث: مشهور

<http://dorar.net/enc/hadith?skeys=%D9%83%D8%AA%D9%85+%D8%B9%D9%84%D9%85%D8%A7%D9%8B+%D8%A7%D9%84%D8%AC%D9%85%D9%87+%D8%A7%D9%84%D9%84%D9%87+%D8%A8%D9%84%D8%AC%D8%A7%D9%85%D9%8B+%D9%85%D9%86+>

За миграцията и историята на кодекса свидетелства бележката, че „книгата е една от книгите, дарени (вакфирани) от покойния Кешфи ефенди“¹²⁰, както и печатът на Самоковската вакъфска библиотека (л.1/а).

№ 24. (ОР 1302)

Меканските откровения или Познаване на духовните състояния на ал-маликийя и на ал-мулкийя на шайх Мухий ад-Дин б. Абу ‘Али Ибн ‘Арабий (поч. 638/1240).

Кодексът заема 190 л. и е дело на две ръце с два вида *насх*, с черно и червено мастило. Съдържа фрагмент от съчинението, като обхваща само главите от 53-та до 67-а вкл. от *Раздел първи за знанията*. Изпъстрен е с поправки и не се отличава с особени художествени качества. Краят на текста не е оформен графично като колофон, но не личи да липсват листове от книжното тяло. Може да се допусне, че следващата 68-а глава е във втория том. Подвързията е кожена с пресовани орнаменти.

На първата страница има вписване, че книгата е дарена като вакъф, което не е датирано. Под него е и печатът на Самоковската вакъфска библиотека.

В кодекса двукратно е поставен печат-амулет с формата на осмоъгълник (л.133/а). В него е вписан квадрат, разделен на три хоризонтални ленти. Те са запълнени с цифри и букви, които съвпадат отчасти с така наречените Соломонови знаци¹²¹. Общият сбор от цифрите и цифровите значения на буквите се равнява на 108, колкото е сумата от цифровата равностойност на думата „хакк“ („истина“). Знаците от първия и втория ред дават сумата 73, съответна на думата *джалил* („славен, велик“), а тези от втория и третия ред – 64, равна на цифровото значение на буквите в думата *ал-малик* („владетел“). Дешифрирането чрез цифровото съответствие на посочените Прекрасните имена на Аллах е едно от няколко възможни. Четирите трапеца, образувани от страните на квадрата и на печата, са заети от четири римуващи се думи с магическо значение.¹²²

%D9%86%D8%A7%D8%B1+%D9%8A%D9%88%D9%85+%D8%A7%D9%84%D9%82%D9%8A%D8%A7%D9%85%D9%87

¹²⁰ Вж. **Стайнова**, М. Османските..., с. 112; **Кендерова**, Ст. Книги..., с. 90; **Кендерова**, Ст. Ел-Кешфи ефенди от Самоков – един местен творец и дарител от края на XVII–първата половина на XVIII в. – В: *Съдбата* на мюсюлманските общности на Балканите. София, 1998, Т. 2, с. 72–99.

¹²¹ Знаците, наричани Соломонови, се ползват най-често в постоянна комбинация и последователност. Съчетаването им по-свободно води до поредици от специфични комбинации, които всъщност са псевдосооломонови. Вж. **Стоилова**, А. Заклинания, свързани с арабски писмени паметници. – В: *Български фолклор*, 2012, кн. 3–4, с. 85–108.

¹²² По форма и съдържание този печат се отличава от останалите печати-амулет, открити в ориенталската сбирка на НБКМ. Сравни с публикуваните в статията **Стоилова**, А. Печати-амулет в три арабски ръкописа. – В: *Beati Possidentes*. юбилеен сборник, посветен на 60-годишнината на проф. Б. Христова. София, 2012, с. 175–188.

№ 25. (ОР 2612)

Мускусни благовония или Меканските начала на ‘Абд ар-Рахман б. Мухаммад б. ‘Али б. Ахмад ал-Бистамий (поч. 804/1402)¹²³.

Заема 161 л.; препис от ауахир (21–29) джумази ал-ула 991/12–20 юни 1583 г. място на преписване – *ал-Мадина ал-мунауара* (л. 161/б)¹²⁴. Писмото е *насх*, с черно и червено, с оттенък към оранжево, мастило.

Върху началните листове в кодекса са нанесени няколко бележки и извадки от хадиси. Две от вписванията са за собственост (на л. I/a). Първото (в горния външен ъгъл на страницата) е на Ибрахим ефенди Хатиб заде, с дата 1192 /30 ян. 1778–18 ян. 1779 г. Второто (в долния външен ъгъл) е на Мухаммад Садик и е без дата. Между тях са основните части на два хадиса, чийто източник, според препратката под тях, е трудът, озаглавен *Големият свод* [разкази за Пророка] (*ас-Сийар ал-кабир*) на известния ханифитски факих Мухаммад б. ал-Хасан аш-Шайбаний (поч. 189/805)¹²⁵.

Първият гласи:

Пророкът – над него да е благодеянието от Бога – се молел за своята общност от вярващи (умма) при Арафат, но в отговор нямало друго освен притеснения и несправедливости между тях. След това се молел цялата сутрин по време на обряда ал-маи‘ар, но в отговор били пак притесненията и несправедливостите. Слязъл при него Джибраил – благодеянието от Бога да е над него – и го известил, че Всевишният Бог ще съди всички по правото за всеки един.

(Текст № 12)

Вторият е по-кратък:

Правоверните са като сгради, които се поддържат една друга.

(Текст № 13)

Следващите страници също са запълнени с интересни вписвания. На л. II/б на вертикално разположените редове съдържат своеобразна библиографска справка за ползваната литература, тъй като в тях са изредени заглавията и авторите, цитирани от автора ал-Бистамий. В останалата лента до външния край на листа под наклон са вписани отделни строфи от няколко поетични произведения, чийто автор не е бил известен на копииста. Едното от тях е:

¹²³ Каххала, У. Му‘аджам..., т. 5, с. 184.

¹²⁴ Даруиш, А. Фихрист..., т. 2, с. 225.

¹²⁵ Боголюбов, А. С. Аш-Шайбани. – В: *Ислам. енциклопед. словарь*. отв. ред. С. М. Прозоров. Москва: Наука, 1991, с. 288–289. Съчинението на аш-Шайбаний е посветено на военното право и е запазено единствено в коментара, написан върху него от Мухаммад б. Ахмад ас-Сарахсий (поч. 483/1090 г.). Цитираните хадиси са на стр. 20 и 25, в част първа на електронния вариант, достъпен на адрес: <http://sh.rewayat2.com/siasah/Web/5434/001.htm>

*Ако се усъмниш дали е верен твой приятел,
от децата ще узнаеш ти за верността му –
детските очи ще ти открият що е скътал,
прозрели и най-скритото дълбоко в съвестта му.¹²⁶*
(Текст № 14)

Атрибутирането на второто двустишие показва, че то се приписва на двама автори, но имената им също не са били известни на кописта. Те са Ахмад б. Мухаммад Ибн ал-Хазим (поч. 502/1109 г.) и Хиббатулла б. ал-Хусайн ал-Ахуазий, ат-табиб ал-Асбаханий (поч. след 550/1155 г.)¹²⁷. Имената на авторите и самите стихове се откриват в сборника с биографии на прочути хора, съставен от Ахмад б. Мухаммад б. Ибрахим Ибн Халликан (поч. 681/1282 г.), който е озаглавен *Градината* и е съкратен вариант на по-обемния му труд *Кончините на известните*. Според автора в едни източници се споменава, че Ибн ал-Хазим е произнесъл стиховете, по повод на срещата си с ал-Ахуазий, в други – че е било обратното.¹²⁸ След двата реда от стиха, приведени в ОР 2612, у Ибн Халликан има още един ред; той в превода е откроен с полученен шрифт (вж. ръкопис НБКМ ОР К 7, л. 17/а).

*Стигнах дома му, но нямаше как да видя пазача,
че пред мен лице засия с усмивката на радостта...
Развълнуван, разбрах, че съм готов да заплача,
щом в лика му съзрях предвестниците на младостта –
те отличават и младежа, навлизащ на живота в пролетта,
и ангелския лик, нивга непознаващ старостта.
Влязох с трепет в градината на неговия рай,
тъй посетих и неговия адски кът, без той да знай...
На ангела Ридуан – пазителя на райската врата,
благодарих за състраданието към стопанина и за жалостта,
благодарих му, че бави и отлага неговия неизбежен край...
(Текст № 15)*

В ръкописа също така е оставена бележка, която съдържа не само традиционните благопожелания Аллах да опрости всеки, който я види и прочете, както и всички мюсюлмани и мюсюлманки, не само възхвалява на автора на ръкописа,

¹²⁶ Този стих е цитиран в литературната антология, съставена от ‘Али б. ‘Абдалла ал-Газулий ад-Димашкий (поч. 815/1412 г.), озаглавена *Изгревите на пълните лунни пристанища на ликуването и радостта*, вж. на адрес: madinahnet.com/%D9%Самоначалото на този стих съвпада с анонимно двустишие, в което продължението на първия стих и втория са различни. То е включено от Мухаммад б. Хусайн ал-Баха‘ ал-‘Амилий (поч. 1031/1622) в най-известното му произведение *Каигул*, вж. ч. 1, с. 103 на адрес: <http://www.islamport.com/b/5/adab/%DF%СA%С8%20%С7%ЕI%С3%CF%С8/%C7%ЕI%DF%D4%DF%Е6%ЕI/20004.html>

¹²⁷ Допълнението към името – ат-табиб ал-Асбаханий – означава „лекарят от Исфахан“.

¹²⁸ Ако се съди по съдържанието на стиховете и разликата във възрастта на двамата, вероятно е авторът да е Ибн ал-Хазим.

но и своеобразна анотация на неговото съчинение. Датирана е началото (1–10) на ша‘бан 1022 г./16–25 септ. 1613 г. (л. I/б).

Биобиблиографски данни за автора ал-Бистамий са записани на л. III/а. Според пояснението под тях те са извлечени от съчинението на Такий ад-Дин б. ‘Абд ал-Кадир ал-Тамимий ал-Газзий (поч. 1010/1601), озаглавено *Групите на сунитите или биографии на ханафитите*¹²⁹.

Кодексът е преминал през много ръце. Негови собственици са били ‘Абд ар-Рахман Хабаший заде (печатът му е заличен, вж. л. I/а); Мехмед Амин, чиято бележка е задраскана, но печатът му се чете¹³⁰ (л. I/а), Ибрахим ефенди Хатиб заде (вписването му е датирано 1192/30 януари 1778–18 януари 1779, вж. л. I/а); Мухаммад Садик (бележката му не е последвана от дата, вж. л. I/а) и Салих, чийто печат¹³¹ потвърждава достоверността на бележката му от 1198 г./26 ноември 1783–13 ноември 1784 г. (л. I/а).

Печатът на Самоковската вакъфска библиотека е с най-късната дата (л. I/а).

№ 26 – няма описание на ръкопис, а само препратка към № 2 и № 35.

№ 27. (OP 1707)

Съвършената книга = *Съвършената книга за езика и литературата* на Абу ал-‘Аббас Мухаммад б. Язид ал-Мубаррид *на-нахуий* (поч. 285/898)¹³².

Заема 287 л. преписът не е датиран, но може да се приеме, че е завършен преди м. шаууал 1103 г./16 юни–14 юли 1692 г., когато е вписана бележка за собственост (л. I/а).¹³³ Писмото е *наسخ*, с черно и червено мастило.

Текстът е обграден от рамка в златно и черно. Началото е украсено с *унван*. Подвързията е от картон и кожа с пресовани орнаменти.

Лицето, поръчало направата на ръкописа, е оставило името си: Ас‘ад ал-Батруний (л. I/а). Известни са и имената на редица притежатели на кодекса от бележките, в които фигурират. Част от тях са датирани, а други – не са. Най-ранната дата е м. шаууал [I]103 г./16 юни–14 юли 1692 г., записана от Мухаммад Рамадан (л. I/а). Следва бележката за собственост на Мухаммад Ас‘ад ал-Хусайний, 1190 г./21 февр. 1776–8 февр. 1777 г. (на същата страница). Другите три вписвания не са датирани. Те са на: шайх Мухаммад б. Мирза Мухаммад, ас-саййид Мухаммад Рашид, кадия в град Драма, и Мустафа Салим (л. I/а).

Печат за вакъф на саййид Ибрахим в Джами‘ джадид, датиран 1242/5 авг. 1826–24 юли 1827 г. (л. 289/б)¹³⁴.

¹²⁹ Ahlwardt, W. Verzeichniss..., Bd. 9, № 10 029.

¹³⁰ Размерите на печата са 14 x 13 мм, датата в него е [I]194 (8 ян.–12 дек. 1780). За М. Амин вж. Кендерова, Ст. Книги..., с. 107–108.

¹³¹ Размерът на печата не е ясен, тъй като отпечатъкът е частичен.

¹³² Ahlwardt, W. Verzeichniss..., Bd. 7, № 8315.

¹³³ Даруиш, А. Фихрист..., т. 2, с. 80.

¹³⁴ Джами‘ джадид е другото име на джамията на Осман Пазвант-оглу във Видин. Вж. Ayvesri, E. N. Avrupa’da Osmanlı..., с. 124, № 3049.

№ 28. (ОР 2533)

Отстраняване на съмненията за наименованията на книгите и науките от Мустафа б. 'Абдаллах Катиб Челеби, известен като Хаджи Халифа (поч. 1067/1656). Заглавието е написано и върху стъпалото на кодекса.

Заема 465 л.; препис от 1218/23 април 1803–11 април 1804 г. Името на преписвача не е известно. Писмото е *та'лик*, с черен и червен цвят.

Началото е украсено с *унван*, рамката на началните страници (л. 1/б и 2/а) е в златно и черно, а на останалия текст е червена. Подвързията е от картон, кожа и зелено ленено платно и кутия от картон и кожа.

Печатът на Йомер Пазвантоглу е на л. 1/а и 465/б.

№ 29. (ОР 2400)

Съкровищници на истините или Предания за най-добрия от създанията от 'Абд ар-Ра'уф ал-Мунауи (поч. 1031/1621).

Съдържа 170 л.; преписът е фрагмент от IX/XV в., без начало и край.¹³⁵ Стара реставрация укрепва част от листовите. Писмото е *насх*, с черно и червено мастило.

Няма рамка или украса. Подвързията е от картон и жака.

Има бележка, че кодексът заедно с първата му подвързия са дарени като вакъф (л. 1/а). Печатът на Самоковската Вакъфска библиотека е на л.1/а.

№ 30. (ОР 1248)

Събирането на реките или коментар на „Сливането на моретата“ от 'Абд ар-Рахман б. Мухаммад б. Мухаммад б. Сулайман Шайх зада (поч. 1078/1667).¹³⁶

Заема 100 л.; преписът е от XIII/XIX в. Краят му е изгубен. Писмото е *та'лик*, с черно и виолетово мастило.

Съдържанието, изготвено върху л. I/б–II/а, е разположено в таблица. Ръбовете на подвързията, която е от картон и хартия, са укрепени с кожа.

Върху л. I/а от една и съща ръка са нанесени две бележки, потвърдени с три печата. Първото вписване съобщава, че ръкописът е притежаван от *Ахмед Назиф ас-Самакувий, учител в защитения [град] Едирне [Одрин], който е син на хаджи Хюсеин, син на хаджи Мехмед, син на хаджи Ахмед*. Следва печатът на Ахмед Назиф¹³⁷, в който се чете и годината 1215 (продължила от 25 май 1800 до 13 май 1801). Втората бележка удостоверява даряването на книгата с лаконичната приета формулировка:

Дарих в името на Всевишния Аллах, измолвайки неговата милост.

¹³⁵ Даруиш, А. Фихрист..., т. 1, с. 238; Kenderova, S. Catalogue..., № 177.

¹³⁶ Ahlwardt, W. Verzeichniss..., Bd. 4, № 4615, 8.

¹³⁷ Размерите на печата са 15 x 14 мм. За него вж. Kenderova, S. Catalogue..., № 4, № 116; Кендерова, Ст. Книги..., с. 186, 202, 204, 208.

Името на вакфиращия се чете в поставения под вписването печат:

Дарение от учителя Назифий, Едирне, [12]39 (съответства на периода 7 септ. 1823–26 авг. 1824 г.).¹³⁸ Същото лице има още един печат за дарение (л. 1/б, 100/б).¹³⁹ Легендата в него е следната: *Дарение от Назифий от ал-мауали 1246* (съответства на периода 22 юни 1830–11 юни 1831 г.).¹⁴⁰

Отношенията, съществували между двете споменати лица, са разкрити с няколко думи в началото на кодекса (л. 1/а):

Пояснение за връзката. Назифий дари като вакъф [книгата]. Подари ми [я] моят учител. Той е Ахмед Назиф ефенди [– един от] уважаваните ал-мауали.

Имената на учителя и неговия ученик, както и самата бележка, свидетелстват за запазването на една изключително интересна традиция, характерна за средновековното мюсюлманско общество. Става дума за това, че ученикът – като израз на уважение и приемственост, прибавя към името си прозвище, което е производно от името на своя учител. Такъв е случаят и с двама от най-почитаните арабски граматичи: учителят Абу Исхак Ибрахим б. Мухаммад аз-Заджадж (поч. 311/923) и неговият ученик и следовник Абу ал-Касим ‘Абдулла ибн Исхак аз-Заджаджий (поч. 337/948 или 339–340/449–950)¹⁴¹.

В печатите от ръкопис ОР 1248 ученикът се представя само като „Назифий“.

№ 31. (ОР 871)

Лекции за първите и вечерни беседи за последните на ‘Али Дада б. Мустафа ал-Сигетварий ал-Буснауий (поч. 1007/1598).¹⁴²

Текстът е пълен и обхваща 264 л.; преписът е от края на XI–XVII в.¹⁴³ Писмото е *та‘лик*, с черно и червено мастило.

Няма бележка на кописта. Заглавието е написано на стъпалото на кодекса и е повторено в горния ъгъл на първата страница заедно с пълното име на автора. Под тях е поставена датата [1]256/5 март 1840–22 февр. 1841 г. (л. 1/а). Вероятно тогава са добавени тези сведения в ръкописа.

Рамката на текстовото поле е червена.

Бележката за собственост на Салих б. Ибрахим б. Камал заде е частично заличена (л. 1/а). Още едно вписване е зачертано. Личат следите от документирането,

¹³⁸ Размерите на печата са 15 x 14 мм.

¹³⁹ Формата на печата е осмостен с размери: височина 18 мм, ширина 16 мм, хоризонтална страна 10 мм, вертикална стена 8 мм; скосена стена 5 мм.

¹⁴⁰ За М. Стайнова Ахмед Назиф и мюдеррис-ът Назифи от Одрин са едно и също лице, а печатът, в който се чете „Назифи“, е на Ахмед Назиф. Вж. Стайнова, М. Османските..., с. 47. Ст. Кендерова в каталога си само предполага, че дарителят „Назафий, от ал-мауалий“ е Ахмед Назиф ас-Самакувий (вж. Kenderova, S. Catalogue..., с. 422). Фактите не потвърждават двете становища.

¹⁴¹ Вж. Рыбалкин, В. С. Классическое арабское языкознание. Киев: Стило, 2003, с. 171.

¹⁴² Каххала, У. Муджам..., т. 7, с. 243.

¹⁴³ Izzedien, Y. Arabic Manuscripts..., с. 113.

че ръкописът е дарение-вакф, както и печатът на Самоковска вакфска библиотека (л. 1/а).

№ 32. (ОР 611)

Пътят на приближаването към любовта на арабите от ‘Абд ар-Рахман б. ал-Хусайн ал-‘Иракий (поч. 806/1404).

Заема 90 л.; копие от границата между X–XI/XVI–XVII в.¹⁴⁴ Текстът е с червено и черно мастило, писмото – закръглен *насх*.

Краят на преписа съобщава кога и къде авторът е завършил работата над съчинението си – 25 раджаб 791 г./20 юли 1389 г., в „светлата и праведна Мадина“. Копистът обаче не е оставил нито името си, нито дата и място на преписване. Втора ръка е добавила стих в края на кодекса (л. 90/б):

Каза поетът:

„Ще останат тези редове нанизани

дълги, дълги векове

след ръката търпелива, що написа ги...“.

(Текст № 16)

Подвързията е картон, кожа и платно. Украсата в кодекса се ограничава с рамката на началните страници (л. 1/б и 2/а). Първата страница е титулна (л. 1/а). В нея освен името на автора и заглавието, разположени в триъгълен силует, са направени още няколко вписвания. Три от тях са заличени до степен да станат неясни. Бележката за собственост е датирана м. ша‘бан 1058 (21 авг. 1648–18 септ. 1649 г.) и съобщава името на собственика – ‘Али б. Кака.

Печатът на Йомер Пазвантоглу за дарение е на л. 1/б и 90/б.

№ 33. (ОР 2569)

Пълният вариант на заглавието е *Книга на проповедите и поученията в разказа за кварталите и паметниците*, а краткият – *Кварталите*. Автор е Абу ал-‘Аббас Ахмад б. ‘Абд ал-Кадир ал-Хусайний ал-Макризий (поч. 845/1442)¹⁴⁵.

Преписът заема 283 л., съдържа само първата част от съчинението; завършен е на 18 зу-л-хиджжа 977/24 май 1570 г.¹⁴⁶ Писмото е *насх*, с черно и червено мастило.

Преписвач е Ахмад б. Исмаил б. Касим б. ‘Али б. Мухаммад (л. 283/а), който за себе си е записал, че е от потомците на саиййд ‘Афиф ад-Дин Джами‘ ал-фата ад-Данушрий¹⁴⁷. Титулната страница е обградена с рамка в златно и синьо, а текстът е записан със златно. Горното поле е орнаментирано в същите цветове и съдържа

¹⁴⁴ Kenderova, S. Catalogue..., № 133.

¹⁴⁵ Ahlwardt, W. Verzeichniss..., Bd. 7, № 8523, k.

¹⁴⁶ Izzedien, Y. Arabic Manuscripts..., с. 127.

¹⁴⁷ Последната част от името е производна от Данушр – името на най-голямата махала или село в западната част на Кайро. Тя е част от имената и на няколко средновековни автори, живели преди и след 977/1570 г. Що се отнася до предходния компонент на името, той засега остава неизяснен.

краткото заглавие с указанието – първа част. Името на автора е поместено в средата на листа, обградено с кръгла двойна рамка.

Началото е украсено с *унван*, в който *Басмала* е изписана с писмото сулус в златно. Подвързията е от картон, кожа и ленено платно, допълнена с кутия от картон и кожа, украсена със златна рамка. Върху отварящата се малка страна на кутията е поставен етикет със заглавието и номера на тома.

Встрани от рамката на титулната страница са оставени три бележки с имената на лицата, които са притежавали кодекса. Те са: Яхия б. Мухаммад, Ахмад ал-Халаби, „кадия в Дар ас-Салам, Димашк, аш-Шам“ и Салих ад-Дин ал-‘Арифий. За съжаление и трите са без дата. Над тях има личен печат на ‘Умар б. Мустафа¹⁴⁸.

Печатът за дарение на Идрис паша е на л. 1/б и 282/б.

На страница с колофона се виждат следи от печат, който е заличен.

№ 34. (ОР 363)

Книга на проповедите и поученията в разказа за кварталите и паметниците (вж. предишното описание). Автор е Абу ал-‘Аббас Ахмад б. ‘Абд ал-Кадир ал-Хусайний ал-Макризий (поч. 845/1442).

Заема 321 л.; преписът е завършен на 15 джумази ал-аууал 977/ 26 окт. 1569 г. и съдържа втората част от съчинението.¹⁴⁹

Преписвачът е Исмаил б. Мухаммад б. Абу ал-Фатх ад-Данушрий, аш-шаф’ий. Може да се предположи, че копистът на предходния кодекс е негов син. Писмото и оформлението на Кодекса е подобен на предходния по отношение на вида на писмото, украсата и оформлението. Независимо от това, че е препис от втората част от съчинението, той е завършен преди направата на първата част. Подвързията е от картон, кожа и платно. Ако се съди по вдлъбнатината в горната част на лицевата корица, която по всяка вероятност е оставена от помощната лента, ръкописът е бил съхраняван в допълнителна кутия.

На две места в кодекса са изписани не особено старателно бележки за собственост, част от които е изрязана при стара реставрация или подвързване (л. 60/а и 320/а). Името в тях е едно и също – Ибрахим б. Касим б. ал-Хусайний. В съседство с едната бележка се вижда реставриране на малък участък от листа с нова хартия (л. 320/а). Подобно е укрепването на л. 136. Може би на тези места е имало печат на собственика, които са заличени.

Два печата за дарение на Идрис паша са поставени на л. 1/б и 319/б.

№ 35. (ОР 882-1: л. 5/б–284/а)

Ръкописът е сборник, дело на един преписвач.

Първото съчинение е озаглавено *Развлечение за размишляващите върху историята на халифите и султаните, управлявали Египет* на Мар’и б. Юсуф б. Абу Бакр б. Ахмад ал-Макдисий (поч. 1033/1624)¹⁵⁰. Датата, когато авторът е завършил

¹⁴⁸ Размерите на печата са 18 x 16 мм.

¹⁴⁹ Izzedien, Y. Arabic Manuscripts..., с. 128.

¹⁵⁰ Михайлова, А. И. Каталог арабских рукописей Института народов Азии Академии наук СССР. Вып. 3, История. Москва, 1965, с. 124, 125, № 85–86.

съчинението си – 2 зи-л-хиджжа 1027 г. (20 ноември 1618), е преписана от колофона на протографа (л. 283/б). Споменато е също, че мястото на създаването му е джамията ал-Азхар.

Преписът на първото съчинение е направен на 1 зу-л-ка‘да 1047 г. (17 март 1638 г.)¹⁵¹. Писмото е *наسخ* със специфичен рисунък, с черно и червено мастило. Второто копие е завършено на 16 зу-л-ка‘да 1047/1 април 1638 г.¹⁵²

Второто съчинение (ОР 882-2: л. 286а–351б) е еднакво с представеното по-горе под № 2: *Огърлици от чисто злато или Достойнствата на Османовците* [султани]; с автор Мар‘и ал-Макдиси (поч. 1033/1624).

Двата преписа се предхождат от титулни страници с имената на авторите и заглавията (л. 5/а и 286/а). Преписвачът на кодекса е включил след края на съчиненията стихове, с които изразява, според традицията, прослава на Аллах за успешния завършек и призив към читателите да са благосклонни към труда му и да изрекат молитва (л. 283/б–284/а, л. 351/б). Според *насба*, кописът е от град Кум (днес в Иран). Цялото му име е ‘Алам ад-Дин б. шайх Мухаммад Шамс ад-Дин б. шайх Хасан ал-Кумий – *баладан, аш-шафи‘ий мазхабан* ал-Азхарий – *уатанан* (л. 284/а, 351/а). Подвързията е от картон, кожа и ленено платно.

С извадки от различни съчинения, свързани с хадисите и догматиката, са запълнени л. 2/б–3/а. Върху титулната страница на първото съчинение са вписани две бележки за собственост. Първата е от 1 зу-л-хиджа 1073/7 юли 1663 г. на Мас‘уд б. Ибрахим. Втората е без дата и е на *алим* ‘Иззат.

Печат Йомер Пазвантоглу (л. 5/а, 279/б, 351/а).

№ 36. (ОР 2541)

Кончините на видните хора или Сведения за техните съвременници на Ахмад б. Мухаммад б. Ибрахим б. Абу Бакр Ибн Халликан (поч. 681/1282)¹⁵³.

Преписът заема 431 л.; завършен е на 1 мухаррам 1065/ 11 ноември 1654 г.¹⁵⁴ Писмото е *наسخ*, с черно и червено мастило.

Името на кописта е Хасан б. Муса ал-‘Атафи *ал-ханафи*. Рамката е в златно и черно на л. 2/а–14/б. Преди началото на текста е добавено подробно съдържание, поместено в таблица. Отделните кутийки на таблицата са запълнени по диагонал с редуващи по наклон и цвят (червени и черни) думи и цифри (л. I/б–XII/а). Подвързията е от картон, кожа и платно.

След преписа е добавена подробна биография на Ибн Халликан (л. 430/б–431/а).

В ръкописа са поставени три печата. Два са на ал-хаджж Мустафа Съдкь: печат-амулет и личен печат за собственост (екслибрис) (л. 1/а), за които вече стана дума (вж № 2). Третият е на Идрис паша за дарение (л. 1/б, 430/б).

¹⁵¹ Izzedien, Y. Arabic Manuscripts..., с. 134.

¹⁵² Пак там, с. 78.

¹⁵³ Пеев, Й. Ибн Халикан, Ахмед Бармаки. – В: *Религии* (кратък речник). ислам. София, 1994, с. 324.

¹⁵⁴ Izzedien, Y. Arabic Manuscripts..., с. 136.

№ 37. (ОР К 1)

[Книга] за *Десницата или Историята на Махмуд Субуктекин* [Десницата на държавата]. Други варианти на заглавието: *Летопис на ал-'Утбий и Историята на Десницата* [на държавата]. Автор е Абу ан-Наср Мухаммад б. 'Абд ал-Джаббар ал-'Утби (поч. 427 или 431 или 470/1034 или 1040 или 1077).¹⁵⁵

Преписът заема 214 л. и е изготвен през Х/ХVI в. Писмото е калиграфски *наسخ*, с червено и черно мастило.

В края на текста е включен колофонът от протографа с датата на неговото завършване: краят (20–29) сафар 650 г. (2–11 май 1252), името на копииста – Мухаммад ал-Маруазий и с датата на написване на съчинението – 14 април 1066 г.¹⁵⁶

На л. 1/б е направено съдържание от втора ръка.

Подвързията е от картон, кожа и ленено платно.

Две от бележките, вписани в кодекса, са заличени. От печатите към тях може да се предположи, че са на хафиз Мустафа ар-Рашад (л. 1/а). Печат и заличена бележка за собственост са оставени на л. 1/а. Има още едно вписване, което не е датирано, но документира, че книгата е заета от ас-сайид Бурхан ад-Дин *ан-накиб* в Миср (л. 1/а).

Печатът за дарение на Йомер Пазвантоглу вероятно е поставен след изброените по-горе (л. 1/а, 214/а).

№ 38. (ОР 343)

Фетвите на ал-Кутахий, или *Фетвите на Хашим заде* на Мухаммад Хашим заде ал-Кутахий (поч. около 1150/1737). Съчинението не е атрибутирано от А. Шишманов, тъй като ръкописът не съдържа заглавието и името на автора. В каталога на А. Даруиш като ОР 343 е описано друго съчинение, което се съхранява под сигнатура ОР 373. По всяка вероятност това се дължи на печатната грешка сменила 4 със 7. Ръкопис ОР 343 е отразен и от Р. Джиджи.¹⁵⁷

Обхваща 397 л.; препис от 1140/19 авг. 1727–6 авг. 1728 г. Писмото е *та'лик*, с черно и червено мастило.

В края на преписа е оставено пояснение, че авторът „ас-сайид Мухаммад, известен като Хашим заде, кадия в Кютахия през 1140 г. е продиктувал книгата си на своя скъп праведен брат Ахмад афанди, който е упълномощен да издава фетви в споменатия град“ (л. 397/а).

Кодексът е художествено изработен екземпляр. Началото е украсено с многоцветен *унван* на златен фон и рамка със златно и черно (л. 1/б). Рамката на останалите страници е червена. Съдържанието е направено в таблица, която е върху началните допълнителни листа (II/б–IV/а). Трите страни на книжното тяло са украсени с флорални мотиви в златно. Подвързията е от картон, кожа и хартия.

¹⁵⁵ Ahlwardt, W. Verzeichniss..., Bd. 9, № 9807.

¹⁵⁶ Вж. Izzedien, Y. Arabic Manuscripts..., с. 81; Кендерова, Ст., Стоилова, А. Кратък каталог на източните ръкописи, съхранявани в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Т. 1, ОР К 1–ОР К 18, ОР 1–ОР 200. София, 2013, № 1.

¹⁵⁷ Cici, R. Osmanli domemi islam hukuku calismalari: Kurulustan fatih devirinin sonuna kadar. Bursa: Arasta, 2001, с. 371–388: 378–379, № 24.

Украсена е с пресован централен мотив и рамка, които са позлатени. Клапанът е увреден.

Две бележки са нанесени върху страна „а“ на първия лист от текста. Само част от тях се вижда ясно срещу светлината, тъй като са покрити със залепен върху тях лист. По-голямата бележка е на османотурски и персийски език¹⁵⁸. Началото ѝ е изтрито, което е резултат от първоначалния опит тя да бъде заличена. За да се запази целостта на листа с *унвана*, тя е скрита под залепения лист. С нея се документира, че в присъствието на „уважаваните шейхове“ ас-сайид ‘Убедуллах ефенди „Аллах да удължи дните му“, подарява (перс. *баргозар*) [книгата], която оставя (араб. *ятруку*) [в наследство] неговия брат дервиш ас-сайид ‘Абд ар-Рахим ефенди, „и се разпорежда това да бъде записано на 25 шаууал 1188“ (29 дек. 1774 г.). Свидетели на дарението са „родният син и шейховете Муфтий заде – гордостта на благородните мударриси, мевляна ас-сеид Ибрахим Сами ефенди и брат му ‘Али ефенди и Юсуф ага ал-хаджж Гермиан заде и Мемиш Гермиан заде“. Бележката завършва с думите: „свидетелства (араб. *шахада*) Яхия ан-Накий“, написани до същата дата – 25 шаууал 1188 г. Втората бележка е по-кратка, но от нея се чете само началната формула *Басмала*, останалото е заличено.

В кодекса са поставени два печата. Първият е за дарение на Идрис паша (л. 1/б и л. 397/а). Вторият печат е за дарение в Библиотеката (*кутуб-хане*) във Видин, в който се чете датата 1265 г. (27 ноември 1848–16 ноември 1849 г.)¹⁵⁹.

Това е последното от описанията в „Предварителния списък“.

В заключение бих искала да подчертая отново, че ръкописите, подбрани от А. Шишманов, дават много добра представа за фонда от арабски и персийски ръкописи, съхранявани в Националната библиотека. Приписките и печатите, оставени в тях, свидетелстват за миграцията на книгите и за две от най-значимите библиотеки, в които те са били съхранявани – Видинската и Самоковската. Не е малък броят на копистите, собствениците, дарителите и читателите, чиито имена са съхранени. В същото време вписванията на цитати от Корана, хадиси и от поетични произведения, както и на отделни афоризми и поговорки разкриват интересите на лицата, които са ги избрали. В тях се откриват непреходни истини, съхранили стила на арабската словесност и поетика.

¹⁵⁸ Изказвам благодарност на колегите Зорка Иванова и Севдийе Али, които ми помогнаха при разчитането на текста.

¹⁵⁹ Размерите на печата са 20 x 22 мм. Отпечатъкът му не е контрастен, но датата в него се вижда добре; тя се чете без колебание изцяло и в други ръкописи (ОР 1255, л. 1/б; ОР 1699, л. 1/а), а в някои се виждат само последните две цифри от годината. Има кодекси, в които не се различава нито една цифра от печата (вж. **Кендерова**, Ст. Книги..., с. 220–222). За Видинската вакъфска библиотека вж. **Стайнова**, М. Османските..., с. 81, 120–137; **Кендерова**, Ст., Иванова, З. Из сбирките на османските библиотеки в България XVIII–XIX век. каталог на изложба от ръкописи и старопечатни книги, София, май 1998. София, 1999, с. 20–25. За Самоковската библиотека вж. **Кендерова**, Ст., Иванова, З. Из сбирките на..., с. 26–31, както и **Кендерова**, Ст. Големите обществени (вакъфски) библиотеки по българските земи в светлината на новоиздирени извори. – В: *Историята на книгата – начин на живот*. сборник в чест на проф. д.ф.н. А. Гергова. София, 2002, с. 124–132.

Данните за създаването на преписите, за направените сверявания, за установените липси са резултат от следването на установените норми и традиции, разпространени и поддържани в преписваческата практика.

Множеството заличени вписвания и печати разкриват други характеристики на отношението към ръкописите у едни или други собственици. Те потвърждават, че с основание А. Шишманов приканва да се помисли над начините на съставяне на сбирката, свързвана с името Пазвантоглу.

Ръкописите, описани от А. Шишманов, са своеобразна представителна извадка на образци на калиграфското и подвързваческо изкуство. Те, както и по-смпло изработените кодекси, създадени в рамките на 7 столетия – от XIII в. (№ 1)–XIV в. (№ 18) до XIX в. (№ 17, 23, 28 и 30), разкриват отделни моменти от историята на арабската книжнина.

Независимо от обстоятелството, че само малка част от изложените в статията сведения са споменати в описанията на А. Шишманов, те очевидно са взети предвид и са определили подбора, който той е направил. Въпреки че авторът, както сам подчертава, не си е поставил друга цел, освен да насочи вниманието на специалистите към колекцията от източни ръкописи, съхранявани в София, той е успял да изпълни много по-трудна задача. Ръкописите, включени в *Предварителния списък*, не само могат да привлекат вниманието на специалистите, но и с качествата и достойнствата си могат да задържат техния изследователски интерес, да предизвикат възхищение и да доставят естетическа наслада.

АВЕРКИЙ ПОПСТОЯНОВ – РИЛСКИЯТ МОНАХ И ИГУМЕНЪТ НА ОСОГОВСКИЯ МАНАСТИР

ЕЛЕНА УЗУНОВА

AVERKIY POPSTOYANOV – THE RILA MONK AND THE ABBOT OF OSOGOVO MONASTERY

Elena Uzunova

In the article are published documents about the activities of Averkiy Popstoyanov – the abbot of Osogovo monastery in the early 60s of 19th century.

Анка Стоилова и Елисавета Мусакова – две близки до сърцето ми жени, които през тази година имат хубав юбилей! Трите имаме различно професионално образование, но и нещо общо, много важно в гилдията на архивистите – интереса и любовта ни към писменото наследство. През годините, вече десетилетия, в различни разговори и научни дискусии (някои от тях на кафе, други – стоящи прави в коридорите на Библиотеката) сме обсъждали многобройните теоретични и практически проблеми в областта на славянското и арабографичното книжовно наследство и тези разговори са били за мен изключително полезни и плодотворни, надявам се така е било и за тях. С Ета сме преживели заедно много по-хубави и радостни, но и някои по-тежки дни, защото вече почти двадесет години сме всекидневно заедно, рамо до рамо. С Ани съм имала едни от най-вечерите си часове на приятелски разговори и в определен смисъл, даже обучение в основните проблеми при описанието на арабографичното ръкописно наследство. Моите научни интереси в последните години стоят доста встрани от конкретните научни задачи на доктор Анка Стоилова и доцент Елисавета Мусакова, но аз посвещавам тази своя кратка статия на тазгодишния им личен ден.

Скъпи приятели, бъдете здрави, удовлетворени от работата си и щастливи в личния си живот!

„Някои бележити български възрожденци със съществени приноси в развитието на просветата, книжовността, църковно-националното движение и политическите борби на българите получават още приживе или наскоро след смъртта си признанието на своите съвременници и последователи.“¹

¹ Цанев, Димитър. Ранното откриване на будителя от Възраждането Аверкий Попстоянов. – В: *Богословска мисъл*, 2006, № 1–4, с. 187.

Смятам, че тази мисъл на колегата Димитър Цанев е много показателна за научния интерес към делото на този скромен, но многозначителен възрожденец, който може би приживе не е получил заслуженото признание на събратята си, но в десетилетията след неговата кончина има две-три юбилейни поредици от статии и студии, посветени на неговото дело. Преди да се запозная по-подробно с научната литература, разглеждаща някои от аспектите на Аверкиевия живот и книжовно дело, не си давах сметка, че това е един от най-скромните, но и един от най-активните и най-действени духовници, които са ратували за българската църковна независимост, участник в националноосвободителното движение, продуктивен дописник във възрожденския периодичен печат, автор не само на поучителни слова, произнасяни в църквата на богослужение, издател на две книги, скромен поет, но и много делови и настоятелен в работата си игумен.

През десетилетията библиографията² за Аверкий Попстоянов се увеличава, защото постепенно се увеличава и интересът към този възрожденски деец, първоначално недооценяван като голям представител на българската просвета, книжнина и борба за национална духовна, църковна и дори политическа самостоятелност и независимост.

Роден през 1802 г. в Дупница, в семейството на свещеника поп Стоян, получил първоначалното си образование в Дупница и после в Рилския манастир, където получава и монашески сан, Аверкий методично се подготвя за изпълняването на голямата задача на живота си – да бъде учител на младото поколение и просветител и наставник за духовното усъвършенстване на българите. Следват години на обучение в Сяр, Мелник и Сремски Карловци, а подобно на своя по-опитен и по-възрастен приятел и съученик Неофит Рилски в Букурещ се запознава с Ланкастърската взаимоучителна метода, която по-късно в учителската си практика ще приложи в реални условия. Животът му на учител преминава последователно във Видин, Казанлък и Кюстендил, общо почти 23 години. Уморен и обезверен от

² **Велев**, Стефан. Аверкий П. Стоянов. по случай 25-годишнината от смъртта му. – В: *Училищен преглед*, 1906, № 7, септември, с. 703–743; **Стефанов**, Иван. Аверкий П. Стоянов като писател и обществен деец. – В: *Училищен преглед*, 1906, № 7, септември, с. 729–743; **Шишманов**, Иван. Нови студии из областта на Българското възраждане. – В: *Сборник на Българската академия на науките*, 1926, кн. 21, с. 152, 153, 175, 178, 181, 182, 189, 221, 223, 238, 297, 298, 374, 401, 402, 416, 418, 431, 432; **Македонски**, Михаил. Спомени. материали за историята на град Криворечка паланка. София, 1925, с. 16–20; **Кацарски**, Николай, архимандрит. Монах Аверкий Попстоянов – възрожденски учител, книжовник и революционер. – В: *Църквата и съпротивата на българския народ срещу османското иго*. юбилеен сборник по случай 100 години от Освобождението. София, 1981, с. 147–163; **Арсений**, Стобийски, епископ. Принос към биографията на Неофит Рилски. София, 1984, с. 19, 21, 22, 166, 199, 200, 210, 224, 239, 293, 294; **Каранов**, Ефрем. Роден съм българин. избрани съчинения и документи. София, 1991, с. 251–263; **Меджидиев**, Асен. Дупница и бележити дупничани през епохата на Възраждането. София, 2001, с. 143–156; **Кирилова**, Емилия. Забравеният възрожденски учител и книжовник Аверкий П. Стоянов. – В: *Годишник – Педагогически колеж „Св. Иван Рилски“ – Дупница*, 2003–2004, [2], с. 209–214; **Цанев**, Димитър. Ранното откриване на будителя от Възраждането Аверкий Попстоянов. – В: *Богословска мисъл*, 2006, № 1–4, с. 187–194.

борбите си с общинските първенци, които нямат реалната грижа за училищата, в които служи Аверкий Попстоянов, а може би и с известно огорчение и позагубена вяра в каузата на учителстването, той пожелава да отиде игумен в манастир. В годините на игуменството си в Осоговския манастир той доста време е и таксидиот в Хасково. През всичките години от активния си живот на духовник Аверкий не прекъсва контактите си с братството на Рилския манастир, като води оживена преписка основно с Неофит Рилски, когото възприема не само като духовен брат, но и наставник и водач на попрището на книжовната и просветна дейност.

Според спомените на своите съвременници Аверкий Попстоянов бил много скромен и състрадателен човек, много работлив и енергичен, с най-голямо въодушевление работел за каузата на просветата и духовното израстване на българския народ, както и за църковна и национална независимост. В своите „Нови студии из областта на Българското възраждане“ Ив. Шишманов прави следната кратка характеристика на рилския монах и осоговски игумен: „Аверкий, който през 1837 и 1838 изглежда да е бил много близък Неофиту (и двамата са въодушевени от желание да работят за народа), е един от най-оригиналните мъже на нашето възраждане и като темперамент, и като писател. Той има един много личен стил и хумор“³.

Като рилски монах, учител, просветител, книжовник и игумен Аверкий Попстоянов е имал богат архив от писма, документи за своята разнообразна дейност, чернови на съставените и произнесени слова и поучения за някои от големите Господски празници, както съчиненията, подготвени и отпечатани в периодичния печат. Архивът е разпръснат на много места, а част от него вероятно е безвъзвратно загубена, но един много малък дял се съхранява във фонда на Българския исторически архив⁴ на Националната библиотека, известна част от документацията е в музейните и архивните фондове на Кюстендил, а някои от писмата му вероятно са в архива на Рилския манастир.

В самото начало на 60-те години, вероятно при встъпването си като игумен на Осоговския манастир, Аверкий Попстоянов подготвя т.нар. *Завещание* (в см. на църковен устав, вътрешен правилник) на монашеското братство и въвежда строгите норми за събирането на средства за издръжката на манастира. В предишното десетилетие около 1850 г. монасите са започнали по-дейно да работят по въздигането на обителта и възстановяване на някои от манастирските сгради, както и разпращане на таксидиоти в българските земи и делегация за измолване на материална подкрепа от руския император. В някои от писмата на игумена Аверкий е запазен печатът на манастира, композиран от образа на покровителя светец Йоаким Осоговски и надпис *Печатъ сщении обители преподобнаго оца Иоакима Осоговскаго* 1850. Този печат е използван и в запазените писма на Аверкий от 13 декември 1865 г. и 4 януари 1866 г. до Найдено Геров по повод идеята на учения да публикува

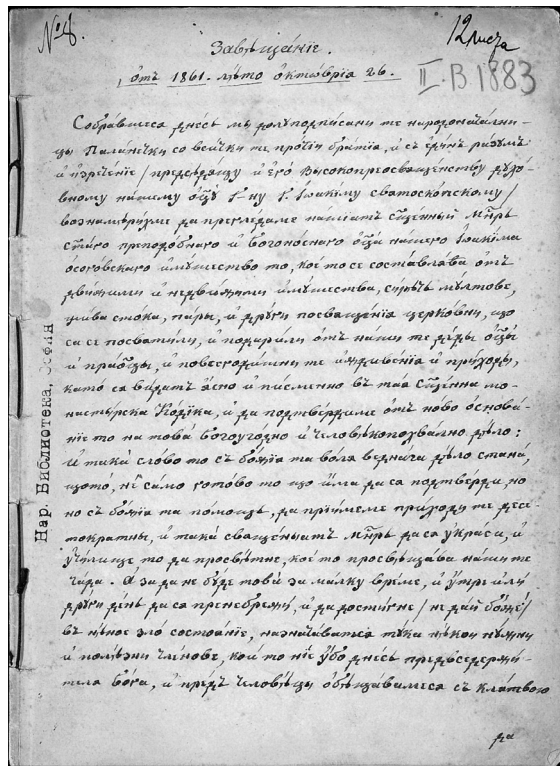
³ Шишманов, Иван. Нови студии из областта..., с. 402.

⁴ В НБКМ–БИА има отделен фонд на Аверкий Попстоянов, Ф. 148, но има писма от преписката му с Найдено Геров, които са архивни единици в документалното наследство на учения, част от което представлява фонд 22, а някои от изписани от ръката на осоговския игумен документи са единични постъпления в колекциите II А и II В.

житието на Йоаким Осоговски⁵, както и във връзка с изработването на щампа за манастира по проект на художника Станислав Доспевски. Като руски консул в Пловдив Н. Геров съставя една доста амбициозна програма по възстановяване на църкви и манастири в България и Осоговският манастир е съществена и важна цел.

В тази статия публикувам пълнотекстово част от архивната единица от колекция II В 1883, отнасяща се до конкретни събития и манастирската документация. Сред текстовете в тетрадата е запазен и преписът на писмото на игумена Аверкий Попстоянов до близкия му доскоро приятел и съидейник – игумена на Рилския манастир Неофит Рилски, по повод неговото решение да продаде построената с лични средства на Аверкий килия в Рилската обител. Предстои да се опитам да намеря архивни извори, обясняващи този неочакван разрыв в отношенията на двамата духовни братя и съратници. Друга част от текстовете са свързани с разрешаването на важните и тежки проблеми по финансовото състояние на Осоговския манастир и конституирането на съвета на епитропите. В тази архивна единица има преписи и на някои от съчиненията на Аверкий като духовен наставник на братството си и на миряните в околните села, но те тук няма да бъдат публикувани.

Завещание от 1861 г. 12 л. хартия, с размери на листа 205 x 150 мм; текстово поле 180 x 130 мм. Ръкописът представлява една съшита с черен конец тетрадка, относително добре запазена. Листовите нямат архивна номерация. Хартията е съвременна, фабрична, без водни знаци. Писмото е дребен нов полуустав с много курсивни елементи, по 25–28 реда на страницата, с характерно изписване на някои от специфичните знаци на старобългарската графика –ят, голямата носовка, ук и омега. Използва се редовно знакът „Я“, взет от руския граждански шрифт. Общият характер на писмото е от типа на късните риломонастирски шрифтове, характерни за документите от епохата на Възраждането. Използвани са редовно кустоси. Мласти-

Началото на Завещанието на игумена Аверкий Попстоянов от 26 окт. 1861 г. БИА, II В 1883, л. 1а

⁵ За сведения по този Геров проект вж. **Узунова**, Елена. Историята на един новонамерен ръкопис (Хилендарският препис на житието на Йоаким Осоговски – Сарандапорски от 1789 г.). – В: *Старобългаристика*, 1996, № 2, с. 3–41.

лото за целия документ е черно. Украса няма.

Правопис – опростен традиционен; език – новобългарски, с характерни черти на западнобългарските диалекти, но и с влияние на църковнославянската лексика.

На първия лист е отбелязана архивна номерация № 8 и общият брой на листовите в тетрадата, а с червен молив е изписана сигнатурата на архивния документ.

Съдържание: в тетрадката са включени преписи на документи и някои поучителни текстове, които Аверкий Попстоянов е съставил като игумен на Осоговския манастир.

Л. 1а–2б: завещание (манастирски правилник, устав) на игумена Аверкий Попстоянов към монашеското братство на манастира „Св. Йоаким Осоговски“.

Л. 2б–3б: писмо на Аверкий Попстоянов до игумена на Рилския манастир по повод бъдещата продажба на риломанастирската му килия.

Л. 4а–7а: **За съвети** – духовно поучение във формата на 30 отделни съвета за християнския морал и физическата и духовна чистота на човека.

Л. 7а–7б: писмо-декларация от 26 октомври 1861 г. на епитропите на Осоговския манастир до игумена Аверкий, удостоверяваща избора на епитропите и монасите, които ще управляват за три години манастирските имоти и паричните средства.

Л. 7б–8б: поучително слово за смисъла на човешкия живот и борбата на християнската душа с дяволските проклетия със заглавие **Наздравенія**.

Л. 9а–9б: поучение със заглавие **Слово за рай**, написано за честването на паметния ден на св. Григорий Богослов.

Проектът за шампа на Осоговския манастир, БИА, фонд № 22, а.е. 624, л. 1

Л. 9б–10а: писмо от 14 юли 1862 г. до народоначалниците и епитропите на Осоговския манастир и другите свещеници и мирски доброжелатели, подписано от настоятеля на манастира монах Аверкий с братството по повод тежкото финансово състояние на обителта.

Л. 10а–11а: препис от ръката на Аверкий на писмо до свещениците и епитропите на манастира по повод на частен спор на Митрополията с Давитко, жител и съсед по имот до митрополитския двор.

Л. 11а–12а: поучение за нуждата от училищата и значението на книгите и познанието за човешкия живот и за израстването на човека като добър християнин.

При публикуването на текста са спазени основните правописно-езикови и пунктуационни особености, както и пълният набор от използваните в оригинала буквени знаци от старата кирилица, но без въвеждане на ударения и придихания. Типът на ползвания при набора шрифт за стара кирилица е обусловен от характера на писмото в оригиналните текстове.

Част от текстовете в представения тук архивен материал – поучителните слова и духовни напътствия – ще бъдат предмет на друга публикация, представяща творчеството на Аверкий Попстоянов като възрожденски творец и деятел на борбата за църковна независимост.

1. Завещание (устав на монашеското братство на Осоговския манастир)

Завѣщаніе

Отъ 1861-лѣто октомвриа 26

Собравшесѣ днесъ мы долѣподписани те народоначалницы Паланеуки со всиуки те проуи братия, и съ единъ разѣмъ и изреченіе/предсѣдѣщѣ и его Высокопреосвященствѣ дѣховномѣ нашему ѡцѣ Г-ну Г. Іѡакіму святоскопскому/вознамѣрихмѣ да прегледаме нашѣатъ сѣенный Мнѣръ стаго преподобнаго и Богоноснаго ѡца нашего Іѡакіма Осоговскаго имѣшество то, което се составлява отъ движими и недвижими имѣшества, сирѣчь мѣлатове, жива стока, пары, и дрѣги посвященія церковни, що са се посвятили, и подарили от наши те дѣды ѡцы и праѡцы, и по всегодишни те иждивенія и приходы, като ся видатъ ясно и писменно въ тая сѣенна монастырска Кодѣка, и да подтвердимѣ отъ ново основаніе то на това Богоугодно и челоуѣкопохвално дѣло: И така слово то съ вожія та воля веднага дѣло стана, щото, не само готово то що има да ся подтверди, но но (sic!) съ вожіята помощъ, да пріемемѣ приходите десетократны, и така священныатъ Мнѣръ да ся украси, и училище то да просвѣтне, кое то просвѣщава нашите чада. Я за да не бѣде това за малку време, и ѣтре или дрѣги день да ся пренебрежи, и да достигне /не дай боже/ въ нѣкое зло состояніе, назначаватъся тѣка нѣкои нѣжни и полѣзни членове, кои то нѣе ѣво днесъ предъ вседержителя Бога, и предъ челоуѣцы оубѣщавамесѣ с клятвою да сохранимѣ непоколебими, а на послѣдородните /во имя всемогѣщаго Бога/ заричамѣ, и заклинамѣ ги, не само да непрѣбрежатъ, но да сохрѣнятъ, и да зачѣватъ непрѣмѣнно, и по тоя истый пѣтъ да ходѣтъ, и да ся трѣдатъ, не само да неумѣлятъ нѣщо от готово то, и отъ приходы те, но оубѣе да приложатъ, и да приумножатъ полѣзю то священному Мнѣрю.

1й Всяка година да кива соворъ на день ѿтаго великомученика Димитрія непременно отъ 12 мѣзѣй благоразумны всякаго чина, и да се предизвиратъ епітропе 4 честни лица.

2й Игѣменатъ да ся предизвиря, и да вѣде лице дѣховно, и словомъ, дѣломъ, правомъ, и обхожденіемъ челоувѣкъ честенъ, кротокъ, смиренъ, незлобивъ, трезвенъ, благоразуменъ, и поучителенъ, и съ богоугодныятъ си чистъ и непороченъ животъ да вѣде примѣръ на всиуко то братство, и похвала мѣрска.

3й Игѣменатъ да има дозволеніе да привира честни лица до 12 дѣши братство, а найдолу до 6 дѣши заради строеніе то мѣрско, и жены да не живѣятъ въ мѣрь.

4й Оцы те да иматъ трапеза овща, и питіе то ке имъ вѣде чреуенно, колку то ся налѣбри благословно, а кой иска повеке отъ чреуенно то да си кѣпи отъ кесія, а пїянство то не е опрощенно.

5й Дрехи те ке имъ вѣдатъ от мѣрь прости, а кой иска похѣбавы да носи, да си прави отъ кесія, киченіе то не е опрощенно, на сиромаси те всякому ке се дава по едно мало количество пары за дребны иждивенія.

6й Оцы те всекій цо си има вещи и пары, докле е живъ подъ мѣрско име ке си ги употребява за своя потреба и нѣжда, а кога умре, мѣрь ке му быде наслѣдникъ, и не дрѣгъ отъ вонъ, ако ке бы и сынъ, а налѣбніе то му ке са расположи споредъ при смертиа му завѣщаніе то.

7й Игѣменатъ да нема властъ никакво ново зданіе да прави /освень готово то да потега и претриша/ подобно и отъ готовъ мѣлатъ цо има, да нема властъ ни да продаде, ни да кѣпи, докле се несоветѣва и дапраша съ братство то, и съ епітропы те мѣрски.

8й Недокончано то зданіе кога ся прави цо има вонкашно, отъ мѣрска касса ке са прави, а калѣгерски те келліи всякій ке си прави отъ кесія, и докле е живъ негова, а като умре, ако нема чченикъ, мѣрска.

9й Игѣменатъ е долженъ да дѣржи чистъ хесапъ и тефтеръ, въ кой то да ся видатъ писменно и ясно по имени всиуки те мѣрски иждивенія и приходи, и всяка година на день ѿтаго великомученика Димитрія да си предава годишніятъ хесапъ.

10й На горереуенныятъ соворъ като ся прегледатъ подробно всиуки хесапи мѣрски найпжрво да се извадатъ годишни те неизвѣжжни иждивенія, а после цо прескоуи вѣщи и пары, ке се употребатъ за най нѣждна мѣрска потреба, какъ то ся налѣбри благословно от игѣменатъ и отъ епітропы те.

11й Игѣменатъ ся остава свободенъ и самовластенъ надъ всиуки те мѣрски челоувѣцы и овщацы кого ке дѣржи, и кого ке пѣди, никой това отъ мѣрски те да му се не меси, подобно и за молицы те.

12й Новыятъ священный мѣрски печатъ преврѣчавася на игѣменатъ да печати писма мѣрски, а за зѣманъ и даванъ, вѣзъ епітропски подписе и печате ницо да незначуи.

2. Писмото на Аверкий до игумена на Рилския манастир Неофит Рилски

Ваше преподобнословесіе братолюбезно о гдѣхъ привѣтствовуем!

Ваше то отъ прешедшаго февруа. 27й любезно и желателно братско писмо съ благодареніемъ прїяхъ, и разумѣхъ цо ми возвѣщавате, перво заради въ мѣрь келлія та ми, на коя то се отцы те нагледали, и желаятъ да се продаде, и заради полза та на общество то, и на оный братъ, цо ще да я кѣпи: Второ, зацо то стои запечатѣтисана

10-15 години, и нѣкои братїя страдатъ безъ келїя: И трето, кой то ся е отрекалъ отъ М. нема стяжанїе въ М. и тая Келїя сега като обща, требе да се продаде и проч. На това що може човекъ да отговори; Отцы те, кога така това наиѣрѣватъ благословно и праведно, и желаятъ слово то си да тѣритъ въ дѣло, кой може да се противи на това нишно благословно и праведно изреуенїе; но понеже ме задолжавате, да ся отговоримъ, а я по должности, ако и безмѣстно, на перво то обауе отговарамъ така: ако бы, не дай боже, да е достигнало общество то до тамо, щото моя та келїя да се продаде заради подкрепленїе то му, то не Келїя та ми, но и себе давамъ да се продадемъ, ако ли е моя та Келїя влезнала въ оуите на нѣкой братъ, защо то е малко отъ дрѣгите поширука и шаренка, и за това иска да я присвои, таковъ нема правда да желае у҃ждо то: я въ прекыванїе деветъгодишно въ Мнѣрь, съ мое то недостойно перо самъ я поширѣвалъ, и шарилъ, и освенъ препитанїе то ми и одѣянїе то, това само кюше ми е останало като за трѣджтъ ми заплати, и друго нищо: Берху това имамъ много да говоримъ, но като неполѣзно, и извѣстно секому, кой то е работилъ, и работи тая слѣжба, премъжлывамъ го: И негли епохата ми така беше, сега дано не е така! На второ то пытамъ: съ каковъ научинъ заптеттисана тая моя Келїя; само съ едно сѹхо име, защо то е моя: Ключатъ не е ли въ Мнѣрь; На нѹжно време не тѹратъ ли се в нея госте; И нѣкой братъ страда безъ Келїя, кой му възбранява моя та келїя, да седи в нея като ѹсвои; И това като е така, Келїя та може ли да се нареуе заптеттисана; И на трето то отговарамъ, и пытамъ: Я сега въ тая моя преминала возрастъ, заради мои нѣкои нѹжды и благословны приуины като не седиамъ въ Мнѣрь, но въ единъ скитъ Мнѣрскїи, требе ли братство то да ме дѣржи, или да желае, да ме има отреченна; 56 години става какво живѣемъ подъ бантерата на с. Іѡанна Рыльского, та сега ли на конецъ да се отречемъ; Я от какво зло; За каква вина; Защо то ли живѣемъ въ Осоговскїи скитъ; И за това требе ли да се отречемъ отъ Рыльскїи Мнѣрь; И ако по настоящемъ живѣемъ тѹка, знамъ ли ѹтрешнїятъ день що ще породи! Моята совѣсть ми не допѹска, нити да помыслимъ таково нещю, докле самъ живъ, а и братството не требе до тамо да се ожесточава, и за една ничтожна вещь, като ме понѹждава на едно таково нещю, не само показѹва съ това небратолѹбіе, но и повреждава ме и нравственно и вещественно: Я сега като не самъ способенъ за никаква слѣжба, и тамъ да самъ оцетѣвамъ Мнѣратъ, а нищо не можемъ да го ползѹвамъ. До тѹка говорихъ за отъ моя страна: Я нека реуемъ и нѣкоя рѣчу и отъ страна на братство то: Оно за да ме лиши отъ Келїя та ми, желае да се отречемъ отъ Мнѣрь, а споретъ нѣгово то желанїе нека подложимъ, защо или привременно, или вѣчно, отрекохсе: Обауе имамъ на Келїя та наслѣдникъ Д.Ф. (вер. дядо Филотей) и споретъ Мнѣрски те обыуи, той требе да я наслѣди, а не Мнѣрь, и кога остане совѣмъ махлюлъ, тогава е Мнѣрска: Това до вѹера знамъ така беше, а днесъ ако се е измѣнило, незнамъ, наіпосле ако от гореречени те ни едно не фаща мѣсто, братство то е много тѣрпело моя та обыда, ако благоизволява, нека още малку потѣрпи, защо я ако е здравъ и миръ, имамъ наиѣренїе, това лѣто, кога ми прилегне, самъ да дойдемъ в Мнѣрь, да цѣлѹвамъ сѣщенна та рѹка на с. оца І. и да се видимъ съ братство то, и като се разговоримъ со живъ гласъ, тая разностъ, лесно ще се разрѣши, и така останѹвамъ благонадежденъ.

3. Писмо-декларация на епитропите на Осоговския манастир от 26 октомври 1861 г.

Єгѡ высокопреподѣію Осоговскагѡ Монастыря игѹмену Господинѹ ѿцѣ Я. (Аверкий) почитаемомѹ ми ѡ Хрїстѣ братѹ. въ Єгридерѣ паланки

Въ той же Мѣрь Осоговскій.

„Долуподписанны те свидѣтельствѹваме, какъ преврѹчихме правленіе то священнаго нашего монастыря Осоговскаго Г. /иіѣркѣ/ отъ днесь за три години, со согласіе таково: той ѹбо съ прираденіе и прилѣжаніе, да строи и да ѹправлява всиуките вѣжикашни и цѣркѡвны подлози, споредъ какво то изыскѹва монашеско то званіе, и монастырски те обыуан: а во вземаніе то и даваніе то да дѣржи чистѣ тефтерѣ и хесапѣ по совѣсти и по имени, цѡто да ся видатъ писменно и ясно всиуките Мѣтрски иждивенія и приходи: и да ся обѡходи во всиуко споредъ завѣщанны те и изложенны въ священна та Кодика членове: и всяка година на день сѣаго великомѹченика Димитрія да си предава хесапатѣ, а като се прегледатъ всиуки те хесапе до аспра, найперво да си извади сѹмма та за нѹждни те и неизбѣжни Мѣрски иждивенія, а после остатокатѣ да ся ѹпотреби за найнѹждна Мѣрска потреба, какъ то ся намѣри благословно. Я напротивъ ако нѣщо не достигне, нїе да допжаниме: и ако стане нещѡ нѹжда нѣкой долгъ да ся исплакя, а Мѣтръ не є възможенъ, нїе сме должни да исплатиме безъ никакѡ извиненіе споредъ согласіе то ни. И така за ѹвѣреніе дадохме това наше подвѣзателно писмо потверждено съ наши те своерѹчны подписе и пѣвати, подписѹваючи се, въ Мѣрь Осоговскій 1861, окто. 26.

4. Писмо от 14 юли 1862 г. до народоначалниците и епитропите на Осоговския манастир

Поутеннороднїи народоначалницы и епїтропи священны окители Осоговскїя Г. та ѡνοματατων , и проѹїи сїщенницы и мїрски доброжелатели Мѣтрски, здравствѹйте ѡ Господѣ многолѣтно!

Споредъ приключената Пѹсѹла ке се потрѹдите да повыкнете дѣлжницы те Мѣтрски, и като се разговорите помеждѹ си, ке сторите прилѹчно то и полѣзно то: Мѣтръ слѣбѣ страда: иждивенія та много превосхождатъ приходыте, какво то цѡ ке да видите на прилѹчно то време: цѣрква та и дрѹгите зданія теѹатъ, и наиснѹватъ, и нема со цѡ да се потегнатъ: Орално є и грѣшно, тая ѡцѣнародна святѹня така да се презира, кое то и наше то ѡвѡчестїе повреждава, като гледаме, зацѡ кой цѡ земе Монастырско, не мысли да даде: Знаете въ 4, 5 години, съ какѡвы се долгове натовари тоя сїщеннїй мѣтръ: сега се долгове те тражатъ на Митровденъ неизбѣжно треѡе да се вроятъ до 15, хїляды грошове: а отъ дека; Не знамъ! Цѡ има отъ жива стока, до рогъ да се продаде на това време, половината не може да исплати: Я това до тамо ако стане, каде останѹва Мѣтрска ѹесть; Това сме должни да ви кажеме съ време, после да не сме криви, а вие гледайте полезно то. 1862. Іюлїя 14.

Настоятель сїщеннїя окители Осоговскїя. Я. М. [Яверкїй монах] съ братїею.

5. Писмо до свещениците и епитропите на манастира по повод на частен спор на Митрополията с Давитко, жител и съсед по имот до митрополитския двор

Благоговѣйнымъ сѣненикомъ, и поутеннородныи народонаучалникомъ и епѣтропомъ Мѣтрскимъ на общо прочитаніе.

За Давѣтка въ Кодѣката.

Урезъ сѣе въ тая сѣенна Кодѣка назначеніе вѣстно бѣди, какъ долуподписанни те собравше ся днесъ во сѣтая Мѣтрополѣа, председающу и его Бископреосвященству Мѣтрополѣту прежде свято Белескому Г.Г.А[вксентий] общему нашему оцѣ и пастыреначалнику, разсудихме, за да выде мирна сѣтая мѣтрополѣа, и церковныйи дворъ отъ Д[авитка]. Комишѣята, и отъ неговыте развращенны и злонаравны деца, и за другѣи многѣ благословны причины, намѣрихме за нѣждно, и потребно, капиѣико, и колкѣ то има прозорцы мали и големи що гледаѣтъ въ мѣтрополѣа та и въ церковныйи дворъ да се зазидатъ и затворатъ, кое то стана сосѣ окѣій советъ и изреуеніе: Но за да выде това вѣчно дѣлание: защо отъ тѣка на тамо кой держне, или отъ архѣерей, или сѣенникъ, или епѣтропъ, или кметъ, или кой былъ да былъ отъ нашите сограждане и соотечественники, или за сродство, или за прѣятелство, или за угожденіе, или за скверна придобывка, и соизволи за да се отвори отъ затворены те една наймалка дѣпка, и замине и погледне отъ тамо да бѣде проклетъ и анафема отъ триста и осемнадесетъ Богоносны светы отцы, и отъ насъ грѣшныхъ да не му е просто, отъ дѣла та на свои те рѣцѣ во си животъ да не види никаква полза и напредца, и по смертъта си да не види лице Божіе. Яминъ.

Друго

Вѣстно бѣди всякому архѣерею сѣеннику, Кмету, епѣтропу, согражданину, и соотечественнику нашему, защо заради многѣ благословны причины, кои то не е прилично да се казѣватъ, сосѣ окѣій советъ и изреуеніе, затворихме на Д[авитко]. който е Комишѣа съ Мѣтрополѣата, и церковныйи дворъ капиѣико и пенщеры те що гледаѣ въ тѣя два сѣенны дворове /домове/, но за да си останатъ вѣчно затворены, полагаме слѣдѣюща та проклетіа: ако некой отъ вышереченны те наши братѣя, каковаго былъ да былъ званіа и чина, или за сродство, или за прѣятелство, или за угожденіе, или за скверна придобывка, держне и соизволи да се отвори една отъ най малките затворены дѣпки да выде проклетъ и анафема отъ 318, Богоносны С. отцы, и отъ насъ грѣшныхъ, да не му е просто, въ животъа (sic!) си отъ никаква работа на рѣцѣте си да не види полза и напредца, и по смерти да не види лице Божіе. Яминъ.

Д-Р А. СТОИЛОВА НИ ВЪВЕЖДА С ВЕЩИНА В МАЛКО ПОЗНАТА ОБЛАСТ

ЙОРДАН ПЕЕВ

STOILOVA, PHD, IS LEADING US SKILFULLY THROUGH
A LES KNOWN FIELD

Jordan Peev

Когато се пише за колега, неизбежно възникват в паметта срещите и съвместната дейност по място и време. За нас с д-р Анка Стоилова, това са „Университета“ и „Народната библиотека“. Времето продължава вече над 35 години, а за мен започва още през лятото на 1960 г., когато като студент историк прекарах едномесечен стаж в Ориенталския отдел. Престоят допринесе да се насоча към Изтока и след две десетилетия вече преподавам в новата университетска специалност „Арабистика“. Оттогава, в тетрадки с по-големи размери, подобни на разпространените по това време „Книга за похвали и оплаквания“, водя бележки за студентите. И така, на проведения на 28 юни 1981 г. сред четвъртокурсниците изпит по „Проблеми на съвременния арабски свят“ се е явила Анка Павлова. Отговорила е за „отличен (6)“ на въпроса за „избора на пътя за развитие след постигнатата независимост от арабските държави (тогава се сочеше като възможност и некапиталистическо развитие) и идеологията на тяхната буржоазия“. Очевидно съм бил убеден, че е „стъпвала яко“, защото най-често като подтик за старание, отбихах (правя го и сега) по половинка от отличната оценка.

Вече половин век Ориенталският отдел гостоприемно съпровожда моето битие. Пристъпвайки в него, дори в разрез с правилата, поизточному шумно приветствам дружката Стоянка К., грижовната Зорка И., закачливия Аспарух В., съсредоточения Стефан А., задълбочения Божида Н., благосклонното кимване на Петко Г., моята бивша студентка и много други. В тази благотворна обстановка д-р Анка Стоилова успешно осъществява своите научни възможности, а за ко-

легите, тя е точният човек, който на вярното място отговаря на изискванията на времето. Нейните постижения показват една завидна способност на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Ръководството на бележитото научно учреждение винаги намира начини да подпомага и издига както своите служители, така и всички, които се възползват от неговото интелектуално и материално богатство.

Творчеството на уважаемата колега впечатлява с основаната върху съразмерна връзка и подреденост на съставките цялостност. В нея се очертават две взаимно преливащи направления. В едното изследователката се насочва към естеството и измеренията на арабския език и словесност, и в частност към същността и съдържанието на тяхното графично изобразяване. Във второто ги проучва със средствата и методите на палеографията.

В редица студии и статии д-р А. Стоилова разглежда „природата и конституцията на арабския език“. Определя познаването на неговото писмено изразяване като ключ, чрез който се навлиза в същността и съдържанието на великата ислямска цивилизация. Оттук тя се съсредоточва върху модела на арабската графика, като знакова система от мисли и постановки, присъщи на логиката на символите и общата теория на писмото и графиката. Проучването протича в две части. Първата съдържа изложение и разяснение на възприетите от арабските езиковеди означения, с втората описва своя модел на арабската графика като знакова система. Съставя го в унисон с историческото развитие на арабското писмо, в което разграничава четири етапа, водещи до пълното записване на текста. Заключение е, че още през VIII в. успешно е изграден пълен вариант на арабското писмо. Той следва принципите на езика, като предава равнозначно и почти изцяло смисъла на изразяваното от него съдържание.

Според уважаемата колега, така съставена и доразвита, арабицата е изключително за своето време постижение. Въз основа на своите наблюдения за нейната същност и особености тя посочва, че в своето развитие, наред с калиграфските вариации, тя съхранява своите основни черти, които я отличават от латинските и кирилските азбуки. Фактът трябва да се има предвид при представянето, превода и каталогизирането на разнообразните текстове в арабските средновековни паметници и в НБКМ. Тази дейност заема съществена част от нейните занимания, изложени в множество студии и статии. Израз на постигнатото е разработената класификационна схема, която обхваща видовете текстове в арабския ръкопис. Придружаващите всяка от дванадесетте класификации постановки и изисквания обобщават натрупания значителен опит при боравенето с тях. Получил се е наръчник, който наред с познавателните насоки има съществено значение за колегите арабисти. Сега и в бъдеще той ще служи като помагало в библиографската, кодикологическата и проучвателна работа. Тя също ще е улеснена от съчетаването на теоретичните постановки с полезни практически указания при каталогизирането и номерирането на арабографичните книги и ръкописи.

Съсредоточването върху арабицата не ограничава вниманието на изследователката само към средновековните арабски ръкописи. Тя се изкушава и във фолклористиката, като ни запознава със съдържанието на ислямски амулети, описва

и разчита калиграфията на изобразени върху ритуални купи заклинания и молитви. Надниква и в гръцки ръкописи от Синайската сбирка, за да изведе и разясни арабските вписвания към текстовете, свързани с тяхното ползване. Заедно с видния учен, проф. Л. Миков представя задълбочено изследване на декоративната монументална епиграфика в Ибрахим паша джамия в Разград.

Следва също да се отбележи и преводаческата дейност на д-р А. Стоилова, превела арабски средновековни извори за българите. Забележимо е и нейното участие в монументалното издание „Българи и араби“, в съставителството на каталози на арабските ръкописи.

В своите трудове изследователката прилага интердисциплинарен подход, като успешно съчетава достиженията на арабистиката и ислямознанието, палеографията и архивистиката, антропологията и етнографията. Разглеждането на всяка част и раздел от арабското книжовно наследство умело пречупва през съответната общественно-политическа обстановка. Запознаването с нейните проучвания дава възможност за вникване и преосмисляне на редица значими събития в историята на ислямския свят.

Д-р А. Стоилова ни въвежда с вещина в обширна и все още малко позната за нашата общественост област, като задълбочено и същевременно на достъпен език излага своите наблюдения и изводи. Сериозните научни достижения се опират на доброто съчетание между образование и професионални постижения, сполучливо изпълнени в осмислен от житейския опит упорит труд. И съвсем естествено е тя на свой ред да предава своите знания и на бъдещите арабисти в Университета.

В навечерието на нейния юбилей нека ѝ пожелаем здраве и по-нататъшни радости в живота и успехи в науката.

БИБЛИОГРАФИЯ НА ТРУДОВЕТЕ НА ГЛ. АС. Д-Р АНКА ДИМИТРОВА СТОИЛОВА

I. Авторски трудове

1. Дисертации

2005

1. Сегментация на арабския ръкописен текст със средствата на графиката : палеографско изследване върху преписи от XIV–XVII в. на съчинения по арабска граматика, съхранявани в Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София / науч. ръководител Пенка Самсарева ; рец. Стоянка Кендерова, Цветан Теофанов. – София : [А. Стоилова], 2004. – 361 л. : с табл. ; 31 х 22 см + 1 автореферат (36 с.).

Предложен от Нар. библ. „Св. св. Кирил и Методий“ ; Защитен пред СНС по езикознание. – Утвърден от ВАК с протокол № 13–2 /от 26.01.2005 г. Библиогр. в края на текста.

Дисертационен труд за образователна и научна степен „доктор“.

2. Книги в съавторство

1994

2. **Manuscript of the Holy Qur'an** [Мултимедия] : From 1278 A. H. / texts of anotation *Anka Stoilova*, Zorka Ivanova ; transl. Rositsa Gradeva et al. ; programmers Oleg Cherkin, Emil Entchev. – Sofia : St. St. Cyril and Methodius Nat. libr., 1994 ([София] : Polytronix). – (572 MB) : зв., цв. ; 12 cm.

Представена е София в приписки от арабски ръкописи, съхранявани в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (в електронното издание с адрес: <http://www.tksi.org/SUB/Broj2014.htm>).

2003

3. **Българи и араби** / Пл. Павлов... [и др.] ; състав и ред. Ал. Фол. – София : ТАНГРА ТанНакРа, 2003. – 169 с. : с цв. ил. ISBN 954-9942-51-1.

Други авт.: Ал. Фол, Киряк Цонев, Симеон Евстатиев, *Анка Стоилова*, Мохамед Нуридин, Мирослава Цонева, Венцислав Кънев.

2004

4. **Българска книга** : енциклопедия / Андрей Бояджиев...[и др.] ; състав. Ани Гергова ; науч. ред. Татяна Янакиева, Мария Капитанова. – София : Pensoft, 2004 ([София : БАН]). – 506 с. : с ил. ISBN 954-642-210-X

Други авт.: Елена Георгиева, Емил Лозев, *Анка Стоилова*, Елисавета Мусакова, Елка Трайкова...

Съдържа статията на *Анка Стоилова*: **Кимрянов, Иван** : с. 223–222.

3. Съставителство на описи и каталози

1995

5. **Свещеният Коран през вековете** : каталог на изложба от ръкописи и печатни издания, съхранявани в НБКМ София, февруари 1995 / З. Иванова, *Анка Стоилова*. – София : Нар. библ. „Св. св. Кирил и Методий“, 1995. – 64 с.

2013

6. **Brief catalogue of the oriental manuscripts preserved in St. st. Cyril and Methodius National library** / comp. by Stoyanka Kenderova, *Anka Stoilova* ; ed. by Stoyanka Kenderova = Кратък каталог на източните ръкописи, съхранявани в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ / състав. Ст. Кендерова, *Анка Стоилова* ; ред. Стоянка Кендерова. – София : Нац. библ. „Св. св. Кирил и Методий“, 2013.

T. 1: OR K1–OR K18, OR 1–OR 200. – 2013. – 292 с. ISBN 978-954-523-133-9

4. Студии и статии

4.1. В книги

1994

7. **За модела на арабската графика като знакова система**. – В: *Стъпки по пътя* : изтоковедски изследвания : сборник / ред кол. П. Самсарева... [и др.]. – София : Унив. изд. „Св. Кл. Охридски“, 1994. – ISBN 954-07-0307-7. – С. 39–80.

1998

8. **За две нови сбирки от арабографични книги, запазени в България** / *Анка Стоилова*, З. Иванова. – В: *Съдбата* на мюсюлманските общности на Балканите. Т. 2, Мюсюлманската култура по българските земи / състав. Росица Градева, Светлана Иванова. – София, 1998. – ISBN 954-8872-13-7 (т. 2). – С. 380–399.

1999

9. **Арабографични книги, съхранявани в Елховец, Смолянска област** / *Анка Стоилова*, З. Иванова. – В: *Ислям и култура* : изследвания / състав. Г. Лозанова, Л. Миков. – София, 1999. – ISBN 954-8872-22-6. – С. 175–196.

10. **Образци на молитвата ду‘а’ в арабографични ръкописи от XVI–XIX век**. – В: *Съдбата* на мюсюлманските общности на Балканите. Т. 4, Ислям и култура / състав., ред. Галина Лозанова, Любомир Миков. – София : Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, 1999. – ISBN 954-8872-22-6. – С. 151–174.

2001

11. **Време и дати в средновековните арабски ръкописи.** – В: *Арабистика и ислямознание* : студии по случай 60-годишнината на проф. д.и.н. Йордан Пеев. – София : Унив. изд. „Св. Кл. Охридски“, 2001. – ISBN 954-04-1555-5. – С. 266–271.

2002

12. **Съкращения от създадени на Балканите преписи на арабски граматически и лексикографически съчинения.** – В: *Доклади от международен симпозиум „Ислямската цивилизация на Балканите“*, София 21–23 април 2000 г. : сборник = Proceedings of the International Symposium on Islamic Civilisation in the Balkans : Sofia, April 21–23, 2000 / ed. by Rama M. Z. Keilani and Sv. Todorova. – Истанбул : IRCICA, 2002. – ISBN 92-9063-109-0. – С. 201–221.

2003

13. **Звездичката като „знак за препратки“ в арабските ръкописи.** – В: *Арабистика и ислямознание*. Т. 2, Студии по случай 60-годишнината на доц. д.ф.н. Пенка Самсарева. – София : Унив. изд. „Св. Кл. Охридски“, 2003. – ISBN 954-07-1817-1. – С. 64–83.

2005

14. **Арабски препис на Псалтира от XVI век (OP 3570) / Анка Стоилова**, Елисавета Мусакова. – В: *Библиотеката* – минало и настояще : юбилеен сборник, посветен на 125-годишнината на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ / науч. ред. Александра Дипчикова, Елисавета Мусакова. – София : Нар. библи. „Св. св. Кирил и Методий“, 2005. – ISBN 954-523-082-7. – С. 388–405.

15. **Псалмите на арабски език в ръкописи и старопечатни книги, съхраняване в Народната библиотека.** – В: *Библиотеката* минало и настояще : юбилеен сборник, посветен на 125-годишнината на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ / ред. А. Дипчикова, Ел. Мусакова. – София : Нар. библи. „Св. св. Кирил и Методий“, 2005. – ISBN 954-523-082-7. – С. 375–387.

2007

16. **Антропоними в арабски ръкописи от фонда на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (паралели с българската личноименна система).** – В: *Научни приноси в памет на професор Константин Попов* : материали от научната конференция „100 години от рождението на проф. Константин Попов“, София, 29–30 ноември 2007. – В. Търново: ИК Знак'94, 2007. – ISBN 978-954-8709-82-8. – С. 361–374.

17. **Проблеми на прочита и превода, породени от графиката на печат-амулет.** – В: *Словото* – класическо и ново : юбилейна конференция на Факултета по класически и нови филологии / състав. И. Кирякова. – София : Унив. изд. „Св. Кл. Охридски“, 2007. – ISBN 978-954-07-2526-0. – Т. 2, с. 103–114.

18. „Този стих е написан върху сабията на цар Бухту Нассар...“ (НБКМ ОР 324). – В: *Обикуване с Изтока* : юбилеен сборник, посветен на 60-годишнината на Стоянка Кендерова / ред. кол. Б. Христова... [и др.]. – София : Нар. библ. „Св. св. Кирил и Методий“, 2007. – ISBN 978-954-523-097-4. – С. 384–394.
2009

19. **Лични имена от общ род в арабската и българската именни системи.** – В: *Приятел* за науката : сборник в чест на проф. д.н.ф. Тодор Балкански по случай неговата 65-годишнина. – В. Търново, 2009. – ISBN 978-954-8305-02-0. – с. 382–393.

2011

20. **Видове текстове в арабските ръкописи.** – В: *Факти* и мистификации в старите текстове. / състав. Б. Христова, Е. Узунова. – София : ИК „Гутенберг“, 2011. – ISBN 978-954-617-119-1. – С. 483–515.

2012

21. **Печати-амулет**и в три арабски ръкописа. – В: *Beati Possidentes* : юбилеен сборник, посветен на 60-годишнината на проф. дфн Боряна Христова / състав. и науч. ред. Антоанета Тотоманова, Цветанка Панчева. – София : Нац. библ. „Св. св. Кирил и Методий“, 2012. – ISBN 978-954-523-131-5. – С. 175–188.

4.2. В периодични издания

1993

22. „Каза, когато сърцето му повели...“. – В: *Библиотека*. – ISSN 0861-847X. – Бр. 6 (1993), с. 38–41.

1996

23. **Д-р Иван Димитров Кимрянов (1883–1913).** – В: *Известия на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“*. – ISSN 0204-6091. – Т. 22 (28) [за 1994] (1996), с. 652–655.

24. **Сбирка от арабографични книги в с. Чепинци, Смолянско / Анка Стоилова, З. Иванова.** – В: *Български фолклор*. – ISSN 0323-9861. – Бр. 3–4 (1996), с. 84–92.

2001

25. **Как да пренапишем света?** – В: *Етнорепортер*. – ISSN 1311-0276. – Бр. 6 (2001), с. 2–16.

26. **Първата страница от фрагмент, запазен в НБКМ ОР 192.** – В: *Библиотека*. – ISSN 0861-847X. – Бр. 5–6 (2011), с. 73–83.

27. Създаване на калиграми с арабска графика (по материали от ръкописи, епиграфски паметници и печати). – В: *Orientalia*. – ISSN 1312-6962. – Бр. 1–2 (2011), с. 49–66.

2005

28. Особеностите на арабското писмо. – В: *Orientalia*. – ISSN 1312-6962. – Бр. 1 (2005), с. 166–193.

2006

29. Печат-амулет върху фрагмент от арабски ръкопис в сбирката на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ – ОР 3803). – В: *Български фолклор*. – ISSN 0323-9861. – Бр. 2 (2006), с. 77–93.

2007

30. Декоративно монументална епиграфика в интериора на „Ибрахим паша“ джамия в Разград / Л. Миков, Анка Стоилова. – В: *Български фолклор* – ISSN 0323-9861. – Бр. 4 (2007), с. 44–67.

2008

31. Арабографични надписи върху ритуални купи. – В: *Български фолклор*. – ISSN 0323-9861. – Бр. 3–4 (2008), с. 134–150.

2009

32. Бележки за арабския език, неговата графична система и антропоними. В: *Библиотека*. – ISSN 0861-847X. – Бр. 1 (2009), с. 27–34.

33. Въпроси и проблеми, свързани с каталогизирането на арабографични книги. – В: *Библиотека*. – ISSN 0861-847X. – Бр. 5–6 (2009), с. 15–33.

2010

34. За номерирането в арабските ръкописи (по материали от фонда на НБКМ). – В: *Библиотека*. – ISSN 0861-847X. – Бр. 2–3 (2010), с. 131–159.

35. За теонимите и арабските антропоними в издание билингва на Псалтира от 1614 г. – В: *Orientalia*. – ISSN 1312-6962. – Бр. 1–2 (2010), с. 58–76.

2011

36. Арабски вписвания в гръцки ръкописи от Синайската сбирка (Sinai gr. 1214-Sinai gr 1237). – В: *Годишник на СУ „Св. Кл. Охридски“ и Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“*. – ISBN 978-954-07-2526-0. – Т. 96 (15) (2011), с. 139–154.

37. Избрани калиграфски образци и калиграми от арабски ръкописи, съхранявани в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. – В: *Библиотека*. – ISSN 0861-847X. – Бр. 2 (2011), с. 42–51.

2012

38. Декоративни арабографични композиции в България (свещени картини-надписи) / Любомир Миков, *Анка Стоилова*. – В: *Български фолклор*. – ISSN 0323-9861. – Бр. 3–4 (2012), с. 75–84.

39. Заклинания, свързани с арабски писмени паметници. – В: *Български фолклор*. – ISSN 0323-9861. – Бр. 3–4 (2012), с. 85–108.

40. Професор Стоянка Кендерова на 65 години. – В: *Библиотека*. – ISSN 0861-847X. – Бр. 3–4 (2012), с. 27–30.

2014

41. За електронните книги на арабски език днес. – В: *Библиотека*. – ISSN 0861-847X. – Бр. 5 (2015), с. 90–100.

42. София в приписки от арабски ръкописи, съхранявани в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ / *Анка Стоилова*, З. Иванова. – В: *Многообразие в единството* [Електронен ресурс]. – ISSN 1314-0825. – Бр. 1 (2014). – Описан на: 15.07.2014. – Начин на достъп (URL): <http://www.tksi.org/SUB/Broj2014.htm>

2015

43. А. Й. Шишманов и неговият кратък каталог. – В: *Библиотека*. – ISSN 0861-847X. – Бр. 6 (2015). (Под печат).

44. Ценни арабски езиковедски ръкописи, дарени във Видинската библиотека. – В: *Изследвания и материали за Видин и региона / състав. Пламен Митев, Ваня Рачева*. – София, Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2015. (Под печат).

II. Преводаческа дейност и преводи с коментар

1996

45. Абдул Кахир ал-Джурджани. Стоте Действащи фактора в граматиката / (представяне, превод и коментар *Анка Стоилова*). – В: *Известия на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“*. – ISSN 0204-6091. – Т. 22 (28) (1996), с. 531–564.

2000

46. Арабски извори за българите / състав. Р. Заимова ; ред. Г. Бакалов ; превод от араб. ез. *Анка Стоилова*. – София : Тангра ТанНакРа, 2000. – 169 с. : с цв. ил. ISBN 954-994-03-1.

2009

47. **Напътствията на Али ибн Абу Талиб към сина му Хасан (според ръкопис от XVIII в.).** – В: *Годишник на Висшия ислямски институт.* – ISSN 1313-8839/2009. – Бр. 1 (2009), с. 266–276.

2009

48. **Исса**, Катя Грозева. Стиховият ритъм в един от шедеврите на съвременната арабска поезия [стихотворението „На мама“ от Махмуд Даруиш] / Катя Грозева Исса ; превод на стихотворението на бълг. ез. **Анка Стоилова.** – В: *Език и литература.* – ISSN: 0324-1270. – Бр. 3–4 (2009), с. 135–149.

2015

49. **Препис, превод и коментар на вакъфнамето на Ибрахим паша от 1533 г. (от копие на оригинала).** – В: *Миков, Л. Джамията Ибрахим паша и „Ибрахим паша“ джамия в Разград.* – София : „Проф. Марин Дринов“, 2015. – ISBN 978-954-322-822-5. – С. 40–67.

III. Непубликувани доклади от научни форуми

1990

Писмени вербални и метазезикови знаци в два арабски ръкописа (ОР 2055 и ОР 3129). – Четения на тема „Вербален и визуален знак в средновековната култура“, организирани от Обществото за изучаване на славянската старина, София, 7 авг. 1990. – 15 с.

1995

Цветът като знак в арабските ръкописи. – Научна конференция „Двадесет години Арабистика в Софийския университет“, София, 1995. – 6 с.

1997

Графични знаци и средства за редактиране на арабски граматически съчинения в преписи от XVII век. – Научна конференция „Българският XVII век“, организирана от Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София, 1997. – 16 с.

1998

За създадените през XVIII и XIX век преписи на арабски граматически съчинения от фонда на Ориенталския отдел на НБКМ. – Научна конференция „Българският XVIII век“, организирана от Нар. библ. „Св. св. Кирил и Методий“, София, 1998. – 9 с.

2005

Особености на графиката в арабски препис на псалтира от XVI век (ОР 3570). – Международна научна конференция „Християнството в Египет и Синай“,

организирана от Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, Шумен, 22–23 окт. 2005. – 13 с.

Редовете в арабската ръкописна книга. – Международна научна конференция „Арабският свят и ислямът – идентичности и межкултурни взаимодействия“ по случай 30-годишния юбилей на специалност Арабистика при Софийския университет „Св. Климент Охридски“, 10–14 май 2005. – 7 с.

2011

Арабски и многоезични речници в източните ръкописи (по материали от фонда на НБКМ – София). – Международна конференция „Култури и религии на Балканите, Средиземноморието и Изтока“, организирана от Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“, Велико Търново, 1–2 юни 2011. – 11 с.

Успоредици между етрополската книжнина от XVII в. и паметници на арабската ръкописна традиция. – Национална конференция „Етрополе – история, култура, книжовност“, 1–2 юни 2011. – 5 с.

2014

Български топоними от арабски ръкописи, съхранявани в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. – Международна научна конференция „Ролята на ономастиката при изследването на историята и съвременното състояние на българския и другите славянски и балкански езици“, Велико Търново, 26–27 юни 2014. – 14 с.

2015

Мястото и ролята на читателя в развитието на арабския ръкопис. – Международната научна конференция „История на книгата в ислямския свят“, Мадрид, 9–11 март 2015. – 19 с.

ФАКТИ ОТ ПРОТОКОЛИТЕ НА ОБЩИЯ СЪВЕТ НА ДУНАВСКИЯ ВИЛАЕТ (1866–1867)

СЕВДИЙЕ АЛИ

FACTS FROM THE RECORDS OF THE PROVINCIAL GENERAL COUNCIL
(MECLIS-I UMÛMÎ-I VILÂYET) OF THE DANUBE VILAYET IN 1866–1867
Sevdiye Ali

SUMMARY

The article includes information about some protocols from sessions of the General Council (Meclis-i Umûmî- i Vilâyet) in the Danube province, which convened in 1866–1867. These Ottoman Turkish documents are preserved in Oriental Collections Department at St. St. Cyril and Methodius National Library of Bulgaria. The establishment of the institute of the assembly might be seen in „Law of the Danube Vilayet“, which had been published on November, 7th, 1864. These meetings of the General Council of The Danube province are the earliest attempt to apply the principle of the European parliamentary system on the territory of the Ottoman Empire. Actually, it presents an archetype of the First Turkish Parliament, which assembled one decade later. Examples are presented about the composition and function of the General Council of the Danube province. The local parliament was an instrument to implement new management policies during the Tanzimat period.

Настоящата статия насочва фокуса на вниманието върху няколко непознати до този момент официални османотурски документа, които дават нови сведения за функциите и работата на Общото вилаетско събрание (ОВС – *Меджлис-и умуми-и вилает*)¹ на Дунавски вилает. Те се съхраняват в архива на отдел „Ориенталски сбирки“ на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Първият документ представлява добре запазено недатирано указание (*тарифнаме*) за начина на обработка на възложените проекти и донесения, които се обсъждат от делегатите на ОВС. Вторият от подбраните източници е фрагментарно запазен дефтер с препис на писма, докладни записки и телеграми, от канцеларията на *вилаета*, предназначени за различни краища на областта. Сред тях се откриват писма, съдържащи и информация за взети решения по различни въпроси от общото събрание. Те разкриват на практика какви теми разглежда събранието

¹ По-нататък в текста е използвана абривиатурата ОВС за Общ вилаетски съвет. С цел да се избегнат повторения, е упоменат и като „общо събрание“, „областна асамблея“ и „провинциален парламент“.

и какви са начините за разрешаване на казусите, представени за обсъждане на общото събрание. Част от сведенията са датирани и са от периода май 1866–януари 1867 г. От този дефтер сме подбрали няколко примера. Първият от тях показва начина за повсеместното налагане на *килетата*², на база прошение на търговците и еснафа в Свищовска каза. Вторият от примерите, съхранен в същия дефтер, се отнася до решението да се открият пазари в определени градове на вилаета, като е изтъкната нуждата от места за обмен на селскостопански и занаятчийски стоки, тъй като няма такива на 10–12 часа път между населените места. Третият от приведените в изложението примери е случай от същия регистър, свързан с решение за откриването на фабрика и за внасянето на машини за изработване на ленени конци, чепкане на вълна, за изработката на прежда и за производството на гайтани, за което се използват огън и водни котли. Последният документ е циркулярно писмо с копие от протокол на ОВС от 13 октомври 1867 г. Съдържа информация за прочетени доклади (*ляйъха*), свързани с построените през периода 1865–1867 г. шосета, за техния ремонт и охрана. Към копието от протокола има и писмо от 24 ноември 1867 г. до канцеларията на вилаета, която урежда заплатите и други разходи на пътната охрана, обезпечени от приходите на общополезните каси. Изброената документация е изпратена в канцеларията на „Висш съвет по правосъдие“, с което е даден ход за изпълнение на взетите от общото събрание решения.

Преди да се спрем на първия от представените документ е необходимо да дадем пояснения за историческия момент и събитията, с които той е пряко свързан.

Дунавският вилает, като една от първите области, в която е създадено управление по нов образец, се явява и опитното поле за делата на реформаторите Али паша и Фуад паша.³ Те са представители на първото поколение чиновници реформатори, изразители на либералния бюрократизъм, чиито основни цели са да докажат на практика състоятелността на принципите за равенство пред закона на всички поданици, да въведат справедлива данъчна система и да продължат започнатата борба срещу корупцията във властта. Към групата по изработване на законопроект за административни реформи, оглавена от гореспоменатите реформатори, е привлечен и бъдещият валия Мидхат паша.⁴ Именно по тази причина той е отзован от поста губернатор на Нишкия еялет и се връща в османската столица през лятото на 1864 г.⁵ Не е случайно включването му в този екип, изработващ

² Има се предвид истанбулското киле – мярка за тегло на зърнени храни, равняващо се на 37 кг.

³ Shaw, S., Shaw, Ezel. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. vol. 2. Cambridge University Press, 1977, с. 88–89.

⁴ Бакърджиева, Т. На крачка пред времето. държавникът реформатор Мидхат паша (1822–1884). Русе: Авангард принт, 2009, с. 51; Kılıç, S. 1864 Vilâyet Nizamnamesinin Tuna Vilâyetinde Uygulaması ve Mıdhat Paşa. – B: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırma Dergisi, 2005, Cilt 24, Sayı 37, с. 101. Yılmaz, Özgür. Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Taşra İdare Meclisleri (1840–1871). (The provincial Administrative Councils of the Tanzimat Period (1840–1871). – B: History Studies. International Journal of History [онлайн], 2014, vol. 6, № 6, с. 270. [прегледан 10.10.2015]. http://www.historystudies.net/Makaleler/1954811732_y%C4%B1lmaz%20%C3%B6zg%C3%BCr.pdf

⁵ Вж. в. „Съветник“ (год. 2, бр. 16 от 18.07.1864).

новите административни реформи. Отчетена е неговата успешна политика като валия на Нишкия вилает, започнала през 1861 г., за осигуряването сигурността и обществения ред, за разправата с разбойническите банди и за изграждането на инфраструктурата в поверената му провинция.⁶ Ролята на Мидхат паша за изработването на вилаетския закон е безспорна. Според този законопроект се предвижда във вилаета да се създадат административни и съдебни съвети (*меджлис*). Чиновниците в тях се назначават от централната власт. Освен това е дадена възможност да участват и представители на немюсюлманските общности (българи, арменци, евреи), назначавани чрез избор. Тази реформа се явява пряка последица от приложението на Гюлханския хатишериф от 1839 г. и Хатихумаюна от 1856 г.⁷ Вилаетският закон от 1864 г. цели да регулира и ограничи едноличната власт на валиите в провинциите, като се въведе смесена форма на управление, контролирана от централните държавните органи съвместно с местните органи на властта.⁸ Новият вилаетски закон е повлиян от френската система на префектурите. Според Конституцията на Франция от 1791 г. територията на страната е разделена на *департаменти*, департаментите – на *дистрикти*, а последните – на по-малките административни единици, наричани *кантони*. Френският образец е адаптиран към османската системата на *еялетите*, която се вгражда в рамките на новата административна вилаетска система.

Встъплението към издадения на 7 ноември 1864 г. Закон за учредяване на Дунавския вилает изяснява неговите цели, мотиви и същностна философия.⁹ Подчертава се, че Законът е резултат от разисквания и дебати, чиято цел е да се прокарат нови административни реформи, с които да се преодолеят редица трудности, възникнали в управлението на провинциите. Примери за подобни трудности са: липсата на уредени степени на длъжностите; липсата на система на избор в провинциалните съвети; смесването на въпросите, свързани с гражданско-административното управление с дела от съдебно-правен и углавно-криминален характер.

За да улеснят работата на администрацията, законотворците, опирайки се на „натрупания опит и мъдрост в управлението“¹⁰, определят тяхната йерархична подчиненост. За да се гарантира успехът на реформите, е решено приложението на нормите да се провери в подобрени населени места „първоначално в *еялетите*

⁶ **Göyünç**, Nejat. Midhat Paşa'nın Niş Valiliği Hakkında Notlar ve Belgeler. – B: *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1982, 12, с. 279–316.

⁷ **Davison**, R. Reform in the Ottoman Empire 1856–1876. Princeton, 1963, с. 143; **Shaw**, S., Shaw, Ezel. History of the Ottoman Empire..., с. 57, 59–60, 78–81, 118.

⁸ **Shaw**, S., Shaw, Ezel. History of the Ottoman Empire..., с. 89; **Kılıç**, Selda. Tanzimat'ın İlânından 1864 Düzenmesinin Uygulamasına Kadar Geçen Dönemde Osmanlı Valileri ve Valilik Kurumu = Ottoman Governors and Governorship Foundation from the Declaration of Tanzimat to the Implantation of 1864 Regulation Period. – B: *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2009, Cilt 28, Sayı 45, с. 43–62.

⁹ Беяннаме – заявление, декларация, манифест, възвание.

¹⁰ Закон за учредяване на Дунавски вилает, 7 ноември 1864 г. **Tuna** vilâyâtı namile teşkil olunan dâirenin idâre-i umûmiyye ve hususiyyesine ve t'ayyin olunacak me'mûrların sur intihâbları ile vezâif dâimasına dâir nizâm– nâmedir, 7 cemâzî ül– âhir 1281). – B: *Düstûr* def'a –i sâniyye. İstanbul, 1282, с. 516.

на Румелия и Анадола, които да служат като образец, турени в ред¹¹. Ако се установи, че докато протича този „пробен“ период се премахват някои недостатъци, реформите ще се разпространят и в останалата част на империята. По думите на Али Хайдар, син на Мидхат паша, законът е крайно необходим и се очаква да се превърне в „основен закон, приложим във всички части на Турция“¹².

В началото на Закона се предвижда на територията на *еялет* Румили да се създаде голяма административна единица, наречена *вилает*, която да бъде образец. В нея се включват „санджаците Ниш, Видин, София, Тулча, Варна и Русе и Търново, *еялетите* Видин и Силистра... под названието Дунавски *вилает*“¹³. Според следващите разпоредби европейските земи на империята се разделят на отделни вилаети с центрове: Русе, Битоля, Сараево и Одрин¹⁴. Съставът и компетенциите на административните съвети в по-малките единици на *вилаета* – *санджаците* и *казите* – са уточнени в Закона¹⁵.

През ноември 1864 г. Мидхат паша пристига в Русчук (дн. Русе), за да поеме поста на генерал-губернатор на новосформирания Дунавски вилает, превърнат в една от първите големи административни единици в империята. За новия губернатор основните задачи от първостепенна важност са: благоденствието на поверената му област, въвеждането на ред в управлението, ликвидирането на разбойничеството, стабилизирането и нормализирането на условията на живот на населението, създаването на по-добри условия за стопанството. За да се постигнат тези положителни промени, допринасят работата и решенията на ОВС¹⁶. В него участват делегати от административните центрове на вилаета. Това общо събрание на областта има правото да разисква, да дава мнения и да взема решение по важни въпроси, касаещи благоденствието и напредъка на *вилаета*.

Предстоящото учредяване на ОВС се урежда в част IV, чл. 82 от Закона, който определя начина на избор и състава. Определен е и срокът на ежегодното му свикване и мястото на заседаване. Уточнен е допустимият брой на делегатите – по трима от всяка *каза* и *санджак*. За кандидат-делегатите на събранието са въведени общи изисквания – имуществен и образователен ценз, както и квоти¹⁷. Указан е редът, по който се изпращат: протоколите с подписите на членовете, избрани за областната асамблея в Русе; протоколите се заверяват от председателя на *санджака* в централите, а протоколите от градовете, се подписват от представите-

¹¹ Пак там.

¹² Бакърджиева, Т. На крачка пред времето..., с. 51.

¹³ *Tuna vilâyeti namile teşkil...*, с. 516.

¹⁴ Плетньов, Георги. Мидхат паша и управлението на Дунавския вилает. В. Търново, 1994, с. 38.

¹⁵ Yılmaz, Özgür. Tanzimat Dönemi'nde..., с. 271; Gençoğlu, Mustafa. 1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeni Yapılanma. – B: *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2011, 2 (1), с. 29–50.

¹⁶ В цитирания закон и в османотурската официална документация тази административна институция фигурира с названието *Meclis-i Umûmî-yi Vilâyet*.

¹⁷ Броят на членовете и мюмеизите трябва да е три пъти повече кандидати, отколкото е потребно. Имената на избраните лица за членове ще се изпращат на председателите на санджаците. Вж. превода на закона във в. „Съветник“ (год. 2, бр. 33 от 14.11.1864).

лите на техните жители. Имената на лицата, избрани за членове, се изпращат на председателите на съветите в санджаците. Съгласно процедурата за избирането на членовете и мюмеизите в санджаците и казите, протоколите за проучването на кандидатите за тези постове се записват в общ протокол, който се изпраща в центъра на *вилаета*. В Закона е описан и начинът за сформирането на съвета и известяването на включените в него членове с „официално писмо-донесение“ (*инха*). Списъкът на одобрените лица се изпраща и в „съсредоточието на вилаета“ – т.е. в административния център на областта – гр. Русчук. Когато станат ясни освен имената и длъжностите на тези лица, избрани измежду всички кандидати за ОВС, се изпраща списък с докладна записка и писмо до Великото везирство, което трябва да утвърди новия състав на съвета.

Общият вилаетски съвет е под председателството на валията. В него участват: „естествените членове на управителните съвети“¹⁸, надзорникът на съдиите, финансовият управител и секретарят на вилаетската канцелария, секретарят на съвета за граждански дела, углавният съвет, съдебните чиновници и намиращите се във вилаета кадия, мюфтия, и духовните глави на немюсюлманските общности.

Интерес представлява и въпросът за броя на делегатите в ОВС. Законът предвижда те да са „по трима от седемте каймакамлъци, или общо двадесет и един“ „...заедно със съществуващите членове на Съвета на *вилаета* (*идаре-и вилает*)“.¹⁹ В последния влизат като председател самият валия, съдебният ревизор, секретарят, вилаетският счетоводител, началникът по чуждестранните дела към вилаетската канцелария, по трима мюсюлмани и по трима немюсюлмани. По закон делегатите, избрани от областта, трябва да са 28, макар че те са 21 от окръзите и заедно с губернатора и с други държавни служители от висш ранг могат да достигнат общо 35.²⁰

Във вилаетския официоз в-к „Дунав“, в рубриката „Общи работи“ се съобщава, че предстоящото свикване „за пръв път“ на Общ вилаетски съвет в Дунавската област е на 15/27 март 1866 г.²¹

¹⁸ Вж. превода на Закона, публикуван във в. „Съветник“ (год. 2, бр. 16 от 18.07.1864).

¹⁹ Вж. **Tuna vilâyâtı namile teşkîl...**, с. 520. Чл. 13 разглежда състава и числеността на Административния вилаетски съвет. Предвижда се съвет на подчинение на валията. Начинът на назначение на служба в Административния съвет е указан в Глава II. Той се състои от съдебния инспектор, счетоводителя, секретаря, директора по външните дела и ще се избират и по трима членове от населението – мюсюлмани и немюсюлмани. Председател на Административния съвет ще бъде валията. Когато отсъства той, ще определи онзи, който смята за подходящ, и посоченият ще бъде негов пълномощник. Чл. 14 гласи: „На Административния съвет подлежи изпълнението на административните, финансови, чуждестранни, благоустройствени дела и изследвания на чиновника. Няма да се намесват в юридическите дела. Начинът на проучване и методът на изпълнение на решенията ще се определи в специален закон“.

²⁰ **Selimoğlu, İ.** Osmanlı Devletinde Tuna vilayeti (1864–1878). Osmanlı Yönetiminde Tuna Vilayeti 1864–1878, Unpublished PhD thesis. Ankara: Ankara University, Institute of Social Sciences, 1995, с. 51. (цит. по **Çelik, Mehmet.** Balkanlar'da Tanzimat: Midhat Paşa'nın Tuna Vilâyeti Valiliği 1864–1868. Istanbul, 2010, с. 57).

²¹ Вж. в. „Дунав“ (год. 2, бр. 50 от 21.02.1866).

Първият от османотурските документи съдържа отлично запазено указание (*тарифнаме*)²², съставено по повод проекта²³ за уреждане на общото събрание²⁴ (*Приложение 1*). Той не е датиран. Състои се от четири параграфа. Началният параграф на Указанието преповтаря части от чл. 81 на Закона за учредяване на Дунавски вилает. В следващите параграфи се разкриват начините на взимане на решения и съхраняване на документацията за тях. Членовете от санджаците в Общия съвет на всеки вилает следва да дадат своите проекти (*ляйъха*) на валийството. За да се постигне общо съгласие, проектите се четат от всеки член поотделно и се изготвят мнения (*такрир*). След това се съставя основен доклад (*мюзакере*) от членовете, дошли от санджаците или от „съсредоточието“ на вилаета, т.е. от центъра му *Русчук*. Решението се известява в протокола. Протоколът включва и надлежния ред, по който се съставят официалните писма, съдържащи решенията на общите съвети. Писмата се разпределят в три категории според вида на решенията: в първата са тези, чието изпълнение е обвързано с резолюция от Високата порта (*Баб-ъ али*); във втората са решения, които се изпълняват по места; в третата са решения, за чието изпълнение са необходими допълнителни проучвания и открития (*кешфият*), възлагани за осъществяване по места.

Общият съвет издава резолюции (*капар*) за всички взети решения, независимо от това към коя от групите се отнасят. Съставят се отделен протокол (*мазбата*) и съпроводително писмо – приложение (*зейл*), подпечатани от валията и подписани от всички членове. Редът и процедурите за регистрирането на взетите решения са изложени в Указанието и са съгласувани със Закона за устройство на вилаетите²⁵.

Следващата обработка на решенията включва изготвянето на резюмета на всяко едно от тях, записвани последователно. Бележките относно начинанията, предприети за изпълнението им, се вписват в графа за отметки (*моляхазат*). Въпросите за необходимите проучвания и открития се записват под съответното резюме. Но преписката за тяхното изпълнение, свързана с получаването на решение от Великото везирство, се регистрира по друг начин. Той предвижда да се състави резюме (*хуляса*) на височайшото ираде, определящо условията за конкретните проучвания и открития. Ако за тяхното изпълнение е необходима направата на опис и карта, тогава те се делят на три части. Преписката, съставяна за първата категория документи, посочена по-горе, се допълва с отделни протоколи и резюмета, които след това се изпращат до Великото везирство в очакване на разрешение за изпълнение им.

²² Тарифнаме – указание, сведение, осведомително писмо от висши органи на държавната власт към низши. В случая смятаме, че е съставено писмено указание, вероятно дошло от столицата в центъра (съсредоточието) на вилаета.

²³ Използвана е думата *ляйъха*, което може да е докладна записка в най-общия смисъл, но и проектоплан от местните органи на властта в съсредоточието на вилаета, предназначен за висшите органи на държавната власт в османската столица. В него обаче не са посочени нито адресантът, нито адресатът.

²⁴ НБКМ–Ориенталски сборки, ф. 112, а.е. 5859, б.д.

²⁵ Има се предвид обнародваният през 1867 г. Общ закон за устройство на вилаетите.

По реда, указан в Закона за пътищата и проходите, в Областното събрание се представят доклади за изразходваните средства за строежите на пътища и мостове. Всяка година във вилаетите се съставят доклади (*мюзакере*). Изработват се самостоятелни таблици (*джедвел*), които се изпращат по надлежния ред в Истанбул. Освен че вземат важни решения за изграждането на инфраструктурата, Общите съвети могат да изказват мнения и предписания, да се разрешават въпроси и по различни други мероприятия както по отношение на общите „благоустройствени строежи и посевни площи“²⁶, така и за големите чифлици²⁷.

За целите на общата отчетност и контрол върху земеделската продукция Законът за дейността на ОВС предвижда да се съставя още една обща таблица с информация за категорията, мярката, преброяването, броевете, видовете и сортовете на отглежданите култури във вилаета. Тези таблици включват данни за изтеклата година. Решенията, взети на събраниято, се записват параграф по параграф за съответния доклад. Ако не присъстват всички членове, в списък се посочват отсъстващите и се отбелязват причините за тяхното отсъствие.

Както видяхме, разгледаното Указание съдържа подробна информация относно състава, начина на оформяне на документацията, инстанциите и институциите, до които се разпращат решенията, взети на заседанията на Общото вилаетско събрание. Участието в заседанията на Общия съвет на делегатите, пристигнали от всяка една каза, е разяснено в текста на чл. 82 от споменатия закон. Нормативната юридическа база определя също състава и работата на ОВС. В него влизат и по двама мюсюлмани и немюсюлмани като регионални делегати от всеки окръг. Те се събират ежегодно по установения ред в Русчук и заседават под ръководството на губернатора на областта. Членовете на ОВС дискутират и обсъждат предложения за реформи, отправени до губернатора (*валията*). Те се произнасят също по оплаквания и петиции от раята, по важни въпроси, свързани с инфраструктурата, търговията, стопанството, образованието, данъците и пр.²⁸ Събрания се провеждат в рамките на 40 дни.²⁹ Този разширен областен съвет действа по подобие на Държавния съвет (*Шура-и девлет*), свикан в османската столица през 1868 г.³⁰

²⁶ Мезруат – ниви, полета, орнища.

²⁷ Магрусат – селскостопански насаждения; стопанства или чифлици.

²⁸ Челик посочва, че ОВС е натоварен с „разискването на широк кръг теми, свързани със споразумения, събиране на данъци, откриването на болници, занаятчийски училища (исляххане), гробища, места за откриване на пазари, рудодобив, полиция и общините в областните асамблеи“ (вж. Çelik, Mehmet. *Balkanlar'da Tanzimat...*, с. 57–58).

²⁹ Бакърджиева, Т. На крачка пред времето..., с. 66. Според авторката заседанията на Общия вилаетски съвет продължавали около 20 дни.

³⁰ Tunaya, T. Z. *Midhat Paşa'nın Anayasacılık Anlayışı*. – B: *Uluslararası Midhat Paşa Semineri. Bildiriler ve Tartışmalar*. Edirne 8–10 Mayıs 1984. Ankara: TTK Kurumu Basıevi, 1986, с. 43. Авторът посочва, че за първи парламент в империята трябва да се приеме Държавният съвет (Шура-и девлет) от 1868 г. Той не включва съвременните представи за такъв съвет и подчертава, че западните историци сочат споменатата институция за първоначален парламент. В него участват 28 мюсюлмани и 14 немюсюлмани; или общо 48 делегати. Те изпълнявали функцията на консултанти и имали правото на даване на мнения по определени въпроси. Свеждали исканията за реформи на вилаетите в османската столица, като

Държавният съвет редовно получава всяка година законодателни препоръки от всички годишни провинциални общи събрания на областта. Разделен е на няколко секции: администрация, полиция, войска, финанси, фондации, правосъдие, обществени дела, търговия, земеделие, образование. По същия начин са изградени секции към общото вилаетско събрание и то би могло да се разглежда като своеобразен местен парламент, отговарящ за определените ресори в провинцията. В рамките на ОВС се обсъждат проблемите „относно пътищата, проходите, улеснението на земеделието и търговията“³¹. В този смисъл ОВС е изпреварил времето си с около десет години и се явява като първообраз на парламента в Османската империя³². Той може да се счита умален местен провинциален вариант на парламента по отношение на състава, но не му отстъпва при прилагането на правото за представяне и на немюсюлманските общности и при прилагането на модерния принцип на избирателна система с пряко участие на нотабили от различните етноси във вилаета.

Откритите сведения от официалната документация показват, че функциите на въпросното общо събрание са ограничени. В неговите компетенции влиза разглеждането на представяните от делегатите, избрани от всеки район, изслушването на колективни жалби и прошения на жители в по-малки административни центрове (на ниво села, нахии, кази и санджаци).

Вторият от документите, представен в настоящата статия, дава богати примери за работата на ОВС (вж. приложения 2, 3, 4). Макар и фрагментарно запазен, регистърът съдържа казуси, които илюстрират механизма за внасянето на прошения и съответните действия от страна на членовете на ОВС. Част от резюметата в него не са датирани. Други обаче притежават един от най-важните необходими реквизити – датата, което ни дава възможност да ги отнесем към точно определено време. Има писма с двойни дати, предадени по хиджри и по финансовата (мали) година, които са написани в периода от 28 юли 1866 до 20 януари 1867 г.³³ Тези писма са съставени въз основа на решения на ОВС, взети на заседания, които са проведени по-рано през месец март 1866 г.

Началото на отчетния период за Османската империя започва през месец март и завършва през февруари (т.е. шубат).³⁴ Поради тази причина се предвижда събранието да се провежда през март. Делегатите се събират веднъж годишно, като

народните представители от Анадола в Истанбул били изпращани тържествено. Шура-и девлет се смята за първия парламент в страната начело с Мидхат паша, който обаче не успял да се институционализира като такъв. Вж. **Ortaylı, İlber.** *Türkiye İdare Tarihi.* Ankara, 1979, с. 280.

³¹ **НБКМ–Ориенталски сборки**, ф. 112, а.е. 5859, б. д.

³² **Kızıltan, Y.** *I Meşrutiyet İlânı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı.* (The Declaration of the Constitutional and the First Ottoman Assembly of Deputies). – В: *GÜ. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* [онлайн], 2006, Cilt 2, Sayı 1, с. 251–272. [прегледан 16.11.2015]. http://www.historystudies.net/Makaleler/1954811732_y%C4%B1lmaz%20%C3%B6zg%C3%BCr

³³ **НБКМ–Ориенталски сборки**, ф. 112, а.е. 3003 – 29.05.1866–20.01.1867 г. Приведените по-долу примери са от двата листа на фрагментарно запазен дефтер с препис на протоколи, съдържащи конкретни решения на Общото вилаетско събрание.

³⁴ **Бакърджиева, Т.** На крачка пред времето..., с. 66.

сроктът за провеждане на заседанията им е точно определен. Обикновено тези заседания са в началото на финансовата година, защото ОВС има и задължението да приема и одобрява бюджета за изтеклата финансова година. А това означава, че посочените писма са съставени с цел да бъдат изпратени до Великото везирство.

Интересуващият ни пасаж в разглеждания регистър разкрива официално искане (*истиданаме*) на търговците и еснафа от Свищовска каза.³⁵ Тяхната молба е съставена по повод липсата на единни и точни мерни единици, поради което ставали често жертви на измами (Приложение 2, док. 2).³⁶ За съжаление преписът на писмото е без дата, с откъснат край в горната си част, което не дава възможност да бъде изяснен докрай поводът за съставяне писмото и за къде е предназначено то. По-нататък е разкрито какво е направено досега, и какъв е избраният начин за разрешаване на проблема. Преди време е съставено съдебно решение (*илям*), което постановява повсеместното използване на истанбулското киле. Общото събрание взима решение за въвеждането на килето в Дунавски вилает. А контролът за спазване на правилата следва да се извършва от Общинския съвет. Всяка стока трябва да бъде придружена с щемпел. Лицата, които използват килета без печат, или продават стоки с установена липса в теглото, се третират като нарушители. Те ще бъдат подведени под наказателна отговорност, в съответствие с предписанието на закона. Въпросното предписание на закона, за което се говори в преписа на решението на ОВС, е обвързано с обнародвания по-късно през 1869 г. „Закон за мерките и теглилките“.³⁷ По аналогия на взетото решение от ОВС в Русчук с въвеждането на единния стандарт истанбулското киле ще се наложи чрез отделенията (*деваир*), т.е. Общите събрания, във всяка провинция на Османската империя. На въпросите, които остават открити поради фрагментарния характер на документа, бихме могли да дадем отговор, тъй като открихме съдържанието му, предадено дословно във вилаетския вестник „Дунав“, където надлежно понякога са отразявани важни съобщения от административно естество, свързани с устройването на вилаета. Сведението е от началото на декември 1866 г. В него се говори за важните решения на ОВС, съобщени на Високата порта от „преминалата година“, т.е. предходната сесия на местния парламент от месец март на същата година³⁸. То изяснява обаче, че изпълнението по налагане на стандарта на истанбулското киле е възложено на всички вилаетски чиновници.

³⁵ НБКМ–Ориенталски сборки, ф. 112, а.е. 3003, л. 1а, док. 2, б. д. В документа е казано следното: „килетата, които употребяват търговците и еснафът, не са турени в ред и оттам произхождат много хитрости и корупция...“ (ticar ve esnafta kullanılmakta olduğu kileler bir siyakta olmadığından bundan dolayı pek çok cereyan etmekte bulunduğundan bahsle...).

³⁶ НБКМ–Ориенталски сборки, ф. 112, а.е. 3003, л. 1а, док. 2, б. д.

³⁷ Арнаудов, Хр. Пълно събрание на държавните закони, устави, наставления и високи заповеди. Цариград, 1871, с. 386–388. Окръжна везирска заповед от 2 шабан 1286/26 октомври 1869 г. е сред подробно представените причини, до които е довел създаването на споменатия закон, изтъква и конкретно дава пример за ползването на различни кила в *едина и истый град да не се съгласяват мерките и теглылките помежду си*. Вж. по-подробно с. 383.

³⁸ Вж. в. „Дунав“ (год. 2, бр. 133 от 11.12.1866).

Третият документ, на който се спираме, е решение на ОВС от същия дефтер. Значителна част от текста не е запазена, поради напречно нарушената цялост на листа (вж. Приложение 2, док. 3). Писмото не съдържа и дата. Сведението е свързано с нуждата от допълнителни пазари и средища за обмен на стоки в различни краища на вилаета. В запазените три реда на фрагмента е записано: „В докладите (*ляйъха*) на повечето кази се говори, че в повечето градчета (*касаба*) няма пазари и от този сорт (*макуле*) различните нужди на населението на махалите за закупуване на вещи или на продажба на намиращото се в техни ръце зърно (*захире*) и други, места за продан на стоката [вероятно се има предвид селскостопанска продукция, животни и занаятчийски стоки – *бел. авт.*]. Населението е принудено да посещава пазар на разстоянието едно от друго [селище] на 10–12 часа или повече. За отстраняване на тази трудност е необходимо устройването на пазар в удобно време и ден, за което е постъпило искане...“³⁹.

Сравнихме оцелялата част от писмото със сведение, което открихме отново в бр. 133 на вестник „Дунав“. Първата част от известието във вестника дословно преповтаря текста на гореприведения пасаж от османотурския документ. Сравнението на двата текста категорично потвърди, че това е същото писмо, вероятно подадено от вилаетската управа за публикуване в печатницата, след приключване на работата на ОВС през март 1866 г. и оформяне документацията за нея, която следва да се изпрати в Истанбул. В известието на вестник „Дунав“ става ясно обаче, че ще се открият такива тържища и пазари и в околните кази на базата на подадените прошения (*истида*) от различни краища на вилаета. Вероятно процедурата е същата, каквато подробно предадохме в разгледаните по-горе документи. Така в определени дни от седмицата ще се организират пазари в посочените в официоза селища: „понеделник ще се откриват такива пазари в Адлие, Тутракан, Мачин, Бабадаг, и в Кюстенджа; в четвъртък: Белоградчик, Оряхово, Тулча и Търново; в Орхание – събота; Никопол – вторник; Варна – петък; а в Провадия пазарът ще става в неделя“.

Много преди да стане *валия* на Дунавски *вилает* Мидхат паша е натрупал необходимите знания, опит и рутина като чиновник от втори ешелон на османската администрация. Често е изпращан на различни инспекции из цялата страна. Той участва и като придружаващ чиновник в делегация, която извършва обиколка на страните от Централна и Западна Европа, за да съставят доклади върху състоянието на икономиката, селското стопанство, търговията и комуникацията на посетените от тях страни. Целта на тази група е с проучванията си да представят модели, които да подпомогнат по-нататъшните реформи за модернизирание на Османската империя. Две от успешно прокараните в Дунавски вилает инициативи на валията – взаимоспомагателните каси⁴⁰ и *ислях-ханетата*⁴¹ също са почерпани

³⁹ НБКМ–Ориенталски сбирки, ф. 112, а.е. 3003, л. 1а, док. 3.

⁴⁰ Тодорова, М. „Общополезните каси“ на Мидхат паша. – В: *Исторически преглед*, 1972, № 5, с. 56–76.

⁴¹ Бакърджиева, Т. Русенското исляххане: част от образователната реформа на Османската империя. – В: *Изследвания в чест на чл.-кор. проф. Стр. Димитров*. състав. Върбан Тодоров. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 2001, с. 325–338. (*Studia Balkanica*; 23);

от времето на гореспомената европейската обиколка. Като секретар на Висшия съвет по правосъдие участва в подготовката на законопроекти, наредби и закони, свързани с реформите, които по-късно дават възможност за успешното разрешаване на редица проблеми от местно естество. Едно от тези решения откриваме в същия дефтер в препис на доклад (*ляйъха*) на ОВС, който е **четвъртият** документ, представен в настоящата статия. Споменатото решение може да се припознае като мярка за стимулиране на промишлеността, конкретно на текстилното производство в Дунавски вилает. В доклада са записани решенията за внасянето на машини за изработване на ленени конци, чепкане на вълна, изработка на прежди и гайтан, с използване на огън и водни котли (Приложение 3, док. 2)⁴². Отчетено е, че производството в тези фабрики трябва да е съобразено с нуждите и възможностите на суровинната база на региона. Изграждането на фабрики във вилаета ще се финансира от публично-частния сектор. Предвижда се управлението на общите средства на фабриките, както и контролът върху работния процес да се повери на чиновник, избран от вилаетската управа. Взето е решение да се изпрати друг специален чиновник в Европа, за да проучи индустрията и промишлеността в нея. От доклада става ясно, че вече е даден ход за закупуване на машините, като е съставена молба за тяхната доставка.

Същото сведение открихме отново във вилаетския официоз „Дунав“, съобщено като „една от важните работи“, която е разгледана на сесията на „Общия вилаетски съвет“ в „преминалата година“, т.е. през март 1866 г., и чиито решения са докладвани на Високата порта. Ето какво е предадено в публикуваното известие: „Никакво съмнение няма за големите ползи, които ще произлязат от фабриките, които работят с вода и с огън, за предене на ленена прежда, за влачене на вълна и за преденето ѝ, както и за плетенето на гайтани. За съставянето прочее на такива дружества, правителството ще направи потребните подбуждания, и работата ще се съобщава в центъра на вилаета“⁴³.

Втората сесия на общото събрание (ОВС) е открита на 1 октомври 1867 г.⁴⁴, неделя, както сочи обявлението, публикувано във вилаетския официоз. Той дава и важното сведение за промяна на времето на заседанията на общото събрание от март през септември–октомври, което ще се утвърди като практика от тази дата нататък.⁴⁵ Не открихме сведения за последната сесия на събраниято. Но при тежаваме копие от протокол на общото събрание от 22 октомври 1867 г., който е следващият документ, представен тук. Той дава информация за разглеждани про-

Коç, Bekir. Osmanlı Islahanelerin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler. – B: *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2007, 6(2), с. 113–127; **Bayrak**, Meral. Bir Sosyal Sorumluluk Projesi: Tuna Vilayeti Islahaneleri. – B: *Belleten*, 2013, № 279, с. 573–636; **Добрева**, М. Идеята за създаване на исляхханета и тяхната мрежа през 60-те–70-те години на 19. век. (Под печат.) Изказвам благодарност на авторката за любезно предоставения ми от нея материал.

⁴² **НБКМ–Ориенталски сбирки**, ф. 112, а.е. 3003, 16, док. 2.

⁴³ Вж. в. „Дунав“ (год. 2, бр. 133 от 11.12.1866).

⁴⁴ Вж. в. „Дунав“ (год. 3, бр. 215 от 4.10.1867).

⁴⁵ **Тафрова**, М. Танзиматът, вилаетската реформа и българите (1864–1876). София: Гутенберг, 2010, с. 110.

екти (*ляйъха*) за строежа на нови шосета, ремонт на повредените участъци и за назначаването на пътна охрана, за което е съставена молба, на база решенията от предната сесия през 1866 г.⁴⁶ В него са посочени точните места, на които ще се назначат пазачите: от Русчук до Варна и отново от Русчук до Търново, и от Лом до Ниш, и от Ниш до София и оттам до Ихтиман. Даден е примерът с разстоянието от „Плевен до Орханлие по пътя до София“ измерено в 180 часа. Обърнато е внимание да бъде назначен по един пазач на разстояние между селищата от час и половина, два или три часа. Планирано е част от средствата по построяването на инфраструктурата – поддръжка на пътната настилка, изграждането на шосета и мостове във вилаета – да се покрие от имуществото на общополезните каси, открити във всяка каза. Това са общополезните каси, Правилникът за чието учредяване е изработен още март 1865 г. Той разкрива начина на организиране на касите, управлението на капиталите, ползата, щампите и местните разходи⁴⁷, а много скоро след това започва и отпечатването и подвързване на образци на дефтери, с информация за дейността на касите.⁴⁸

Докладът на валията от 30 май 1866 г., на базата на дебатите в ОВС, разкрива етапа на довършителните работи по пътища в Нишки, Софийски, Видински санджаци. Приоритетни били шосетата, които отвеждали до пристанище или някой търговски център.⁴⁹ На сесия от 1867 г. на местния парламент били прочетени проекти за строените преди време шосета, за техния ремонт и охрана и за поправката на разрушените участъци на пътя. Пак по решение на общото събрание всяко домакинство е заставено да плаща сумата от 1 грош, поемайки съвместно задължението по посрещане на нуждите, свързани с охраната на пътищата. Към горния документ има писмо, адресирано до канцеларията на Дунавски вилает от 24 ноември 1867 г. То дава сведения за изпратени до османската столица протокол и инструкции на общото събрание, съгласно преписка № 359/6 ноември 1867 г., до Висшия съвет по правосъдие (Приложение 4).⁵⁰ Писмото отново напомня изяснения механизъм на поддръжка на охраната и ремонта на построените във вилаета шосета, както и специалните задължения на пазачите и необходимите разходи, които се уреждат от приходите на общополезните каси, за които стана дума по-горе. Във вилаетския официоз от 24 декември са поместени решенията на Общия вилаетски съвет, а два дни по-късно в-к „Дунав“ съобщава, че валията отишъл на 26 декември в османската столица, за да бъдат поднесени решенията на ОВС, за което е издадена висока царска заповед (*емр-у наме-и сами*).⁵¹ Така в доклада на валията през декември 1867 г., наред със съобщението за наличието на проект за поправка на разрушените участъци, ремонт и охрана на пътищата

⁴⁶ **НБКМ–Ориенталски сборки**, ф.112, а.е. 1469, л. 1–2, 22 октомври 1867 г. – препис на протокол с решение на Общото събрание.

⁴⁷ **НБКМ–Ориенталски сборки**, ф. 112, а.е. 433, от 16 март 1865 г.

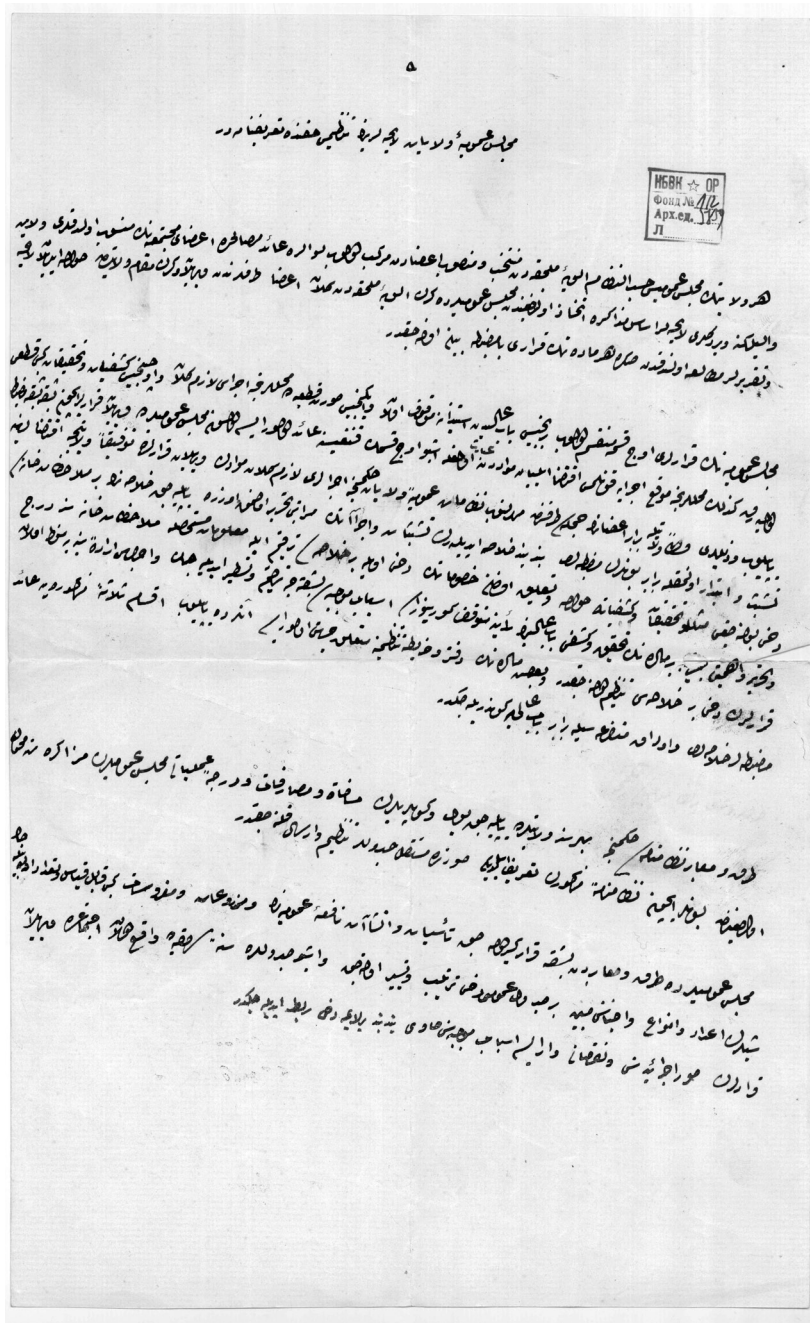
⁴⁸ **НБКМ–Ориенталски сборки**, ф. 112, а.е. 434, от 23 март 1865 г.

⁴⁹ **ДБИ**, том 4, № 8. Доклад на дунавския валия за пътищата, които трябва да се строят в Дунавски вилает.

⁵⁰ **НБКМ–Ориенталски сборки**, ф. 112, а.е. 1469, л. 3, от 24 ноември 1867 г.

⁵¹ Вж. в. „Дунав“ (год. 2, бр. 239 от 27.12.1867).

Приложение 1

Ф. 112, а.е. 5859, б. д. Указание за начина на съставяне и съхранение на решенията на
Общия вилаетски съвет

ф. 112, а.е. 3003, л. 1 а

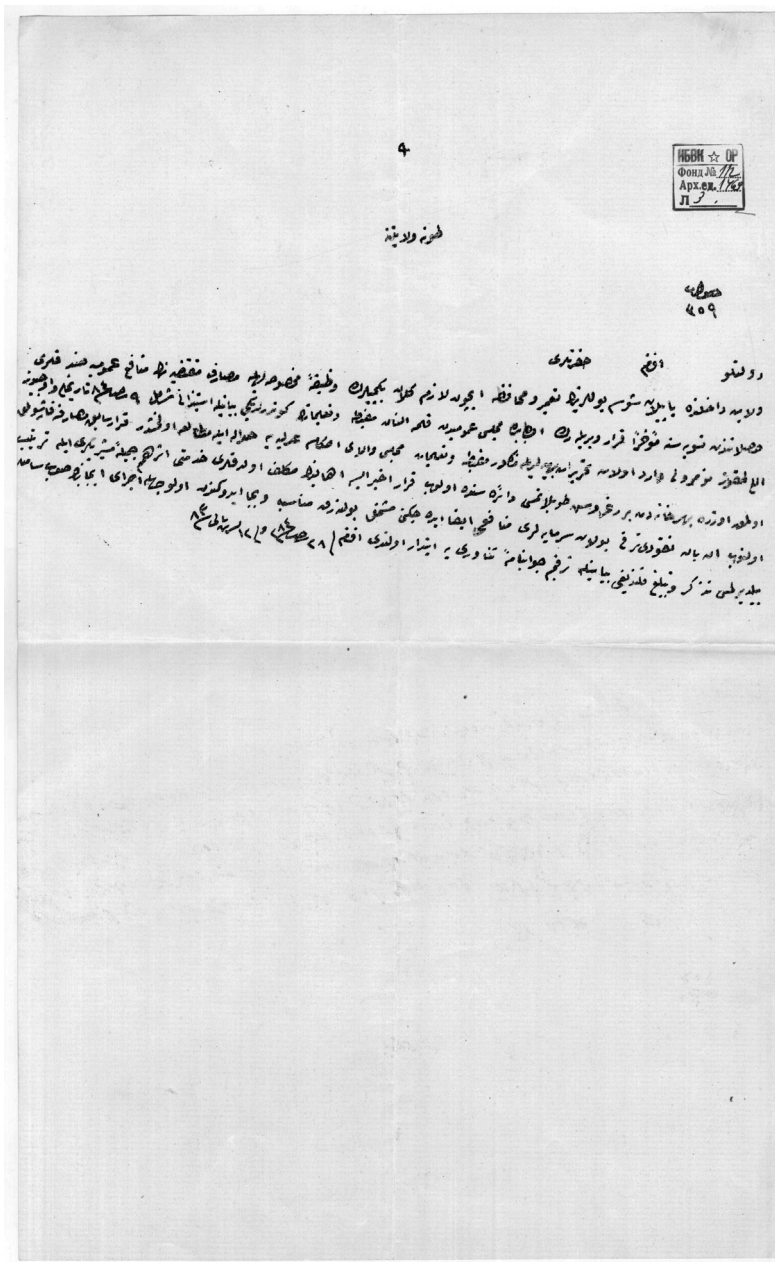
Док. 2, б. д. Резюме на писмо на търговците и еснафа от Свищовска каза по повод липсата на единни мерки с молба да се въведат такива и на взетото решение от Общото събрание за налагане на истанбулското киле (вж. с. 146)

Док. 3, фрагмент. Писмо за разискване на сесия на Общото събрание на въпроса за откриване на пазари в определени дни на редица селища на Дунавски вилает, откъдето са постъпили прошения до вилаетската управа. Пълният текст на документа е публикуван във в-к „Дунав“, год. II, 133 от 11 декември 1866 (16 шабан 1283 хиджра/11 канунееввел 1282 мали) (вж. с. 147)

Приложение 3

Ф. 112, а.е. 3003, 1 б, Док. 2. Резюме на доклад за изработване на ленени конци, чепкане на вълна за изработката на прежда и за производството на гайтан, за което се използва огън и водни котли

Ф. 112, а.е. 1469, л. 3. Писмо до вилаета, съставено въз основа на решение на заседание от втората сесия на Общия съвет по преписка от № 359/6 ноември 1867 г. С него се обявява назначаването на пазачи на новопостроените шосета и се определя разходите за тях да се поемат от общополезните каси

по направление Русе–Варна, от Лом до Ниш, и от Ниш до София и направление Плевен–Орхание–София, се споменава, че тази дейност е планирана да се покрие от имуществото на откритите във всяка каза общополезни каси.⁵²

Представените в статията документи не биха могли да изчерпят в пълнота всички аспекти на работата на ОВС. Учредяването му е реално продължение на дело на програмата, предначертана от Гюлханския хатишериф от 1839 г. и Хатихумаюна от 1856 г. В споменатите реформени актове било гарантирано правото на избиране на всички лица, на поданиците на султана, без разлика на народност и вероизповедание. Това представлява потвърждаването на развитието на принципите, основали публичното равенство, което отваря нова страница в преустройството на Османската империя. Създаването на институцията на общото събрание е заложено в „Закона за учредяване на Дунавския вилает“, обнародван на 7 ноември 1864 г. Първоначално е мислен като опит за създаване на един основен закон, който задава рамките на новите административни промени, приложен в новосформирания Дунавски вилает. След евентуален успех административната реформа щяла да бъде въведена в общодържавен мащаб. Цитираният закон дава представа за зараждането на местния областен парламент, включващ избраници от окръжните административните центрове на вилаета. Приведените в изложението примери отразяват компетенциите на ОВС, свързани с дебати по проблемите на изграждането на инфраструктурата, улеснението на земеделието и търговията на областта. То има правото да разисква, да дава мнения и взема решение по важни въпроси, касаещи благоденствието и напредъка на вилаета. ОВС представлява всъщност началният етап в прилагане на принципите на европейския парламентаризъм на османска почва, в умален местен, провинциален модел на парламент, предшественик на парламента, свикан години по-късно.

Посочените в статията примери са извлечени от официалната османотурска документация. Те представляват запазени преписи на прошения, представени от делегатите, указания, доклади и протоколи от решения на заседанията на Общия вилаетски съвет от 1866–1867 г., от архива на отдел „Ориенталски сбирки“ при Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Всички приведени примери обаче доказват фактическото упражняване на контрол на централната власт спрямо провинциалните органи на властта в ролята им за прокарването на нови управленски политики, които следва да бъдат одобрени от централните органи на държавната власт. Тук е и мястото отново да подчертаем, че част от документите, ползвани в изложението, които са фрагментарно запазени, могат да бъдат преразгледани и да се направи нов прочит на тяхното съдържание, след като то е допълнено със сведенията за същите събития, открити във вилаетския вестник „Дунав“. Тяхната реконструкция е възможна благодарение на практиката да се отпечатват част от писмата във вилаетския официоз.

⁵² НБКМ–Ориенталски сбирки, ф. 112, а.е. 1469, л. 1–2, от 22 октомври 1867 г.

СВЕДЕНИЯ ЗА МЮСЮЛМАНСКОТО НАЧАЛНО ОБРАЗОВАНИЕ В КАЗА ДОБРИЧ ПРЕЗ 50-те–70-те ГОДИНИ НА XIX ВЕК

МАРГАРИТА ДОБРЕВА

DATA ABOUT MUSLIM PRIMARY EDUCATION IN 1850s–1870s IN KAZA OF DOBRICH *Margarita Dobрева*

SUMMARY

The paper analyses the data about Muslim primary education in 1850s–1870s in Dobrich kaza and in the town itself. It is based on the yearbooks of the Danube vilayet – Ottoman documents hold by the Oriental department of the National library „Sts. Cyril and Methodius“, and the Education Statistic of 1894/1895 of the Principedom of Bulgaria. The data casts light on the teachers' remuneration, their education, and the actual pupils' instruction at the mekteps. Summing up data about the material and social status of their parents the paper outlines the students' profile and eventual reasons for quitting school. The data emphasizes that by 1876 there was an educational commission in the town of Dobrich. Its members were Muslims.

До създаването на Дунавския вилает каза Добрич спада към еялет Силистра. От октомври 1864 до края на февруари 1878 г. тя се числи към сан-джак Варна. Според Годишника на Дунавския вилает за 1873 г. в селата на каза Добрич живеят най-малко 7186 мъже мюсюлмани, а в самия Добрич – общо 4383 жени и мъже мюсюлмани.¹ През 50-те и 70-те години на XIX в. голяма част от мюсюлманите в каза Добрич се занимават със земеделие и животновъдство. Друга част упражняват различни занаяти². Някои изкарват прехраната си като административни, съдебни, телеграфни и здравни служители, военни, учители

¹ *Salname-i Vilayet-i Tuna*. Rusçuk, 1290 (1873), Defa 6, с. 297, 299, 301, 303, 305.

² Често мъжете мюсюлмани са бозаджии, халваджии, наемни работници, бояджии, майстори на каруци, бакали, бръснари, прислужници, обушари, копачи, мелничари, сарачи, шивачи, кожари, овчари, налбанти, касапи, абаджии, оцетари, дюлгери, хамали, манифактуристи, кафеджии, търговци (**НБКМ–Ориенталски сбирки**, Добрич 13/11; Добрич 14/10; Добрич 14/16; ф. 22, а.е. 5, 254; ф. 22А, а.е. 100, 110, 118; **Опис** на османотурски документи за занаяти и търговия (XV–XIX в.), запазени в Ориенталския отдел на НБКМ. състав. А. Велков, П. Груевски, С. Ванова, М. Михайлова-Мръвкаррова, Н. Робев, Е. Силянова. София, 1993.

и духовници. Извън тези общи сведения обаче засега не разполагаме с цялостно изследване за социалната структура, стопанския и културен живот на мюсюлманите в каза Добрич през 50-те–70-те години на XIX в. Настоящата статия също няма претенции за изчерпателност на тази обширна тема. Тя се спира на мюсюлманското начално образование в района, за чието развитие е отговорно османското Министерство на образованието, основано през март 1856 г.

Според Закона за общото образование от септември 1869 г. работата на просветното ведомство в провинцията се подпомага от вилаетски и местни комисии по образование. Инициативата за създаване на такава комисия в Дунавския вилает датира от септември 1871 г. Тя обаче е осъществена едва през септември 1873 г.³ По образец на инструкцията „Нов метод за обучение в началните училища (*мектеби*)“ от 1870 г. на Министерството на образованието, вилаетската комисия съставя „Инструкция за обучението в мектебите на Дунавския вилает“. Като следва указанието за едновременно обучение на значителен брой деца, тя решава, че в мектебите, които ще се организират след 1873 г., трябва да учат между 150–200 деца. През април 1874 г., след като е одобрена от Министерството на образованието, инструкцията е разпратена до всички административни центрове в Дунавския вилает. Годишникът на вилает за 1876 г. сочи, че в Добрич също е сформирана комисия по образованието. Неин председател е мюфтията Хаким ефенди, а членове са мюдерис Сюлейман ефенди, мюдерис хаджи Хюсеин ефенди, мюдерис Мехмед ефенди и още 8 души. Комисията има писар и касиер. Досега не са открити сведения за работата на комисията и евентуалното откриване на мектеб, в който да се обучават между 150–200 деца.⁴

Достъпните османотурски документи, съхранявани в Ориенталския отдел на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, хвърлят светлина само върху мрежа от мектеби в град Добрич и прилежащите села, квалификацията на учителите, размера на техните възнаграждения, знанията, които учениците придобиват, както и социалния профил на част от родителите им. Информация за началните училища в каза Добрич и самия град може да се извлече както от Годишниците на Дунавския вилает, така и от Статистиката за училищата в Княжество България през учебната 1894–1895 г.⁵

³ Вж. в. „Дунав“ (год. 7, № 615 от 3.10.1971; год. 9, бр. 809 от 12.09.1873); **Maarif** Umumiye Nizamnamesi, m. 143, 146. – В: *Unat*, R. F. Türkiye'nin Eğitim Sistemi Gelişmesine Tarihi bir Bakış. Ankara, 1964, с. 112.

⁴ В Дунавския вилает са открити общо 7 мектеба, в които трябва се обучават между 150–200 деца. Те са в Русе, Самоков, София, Провадия, Тутракан, Тулча и Манкалия, вж. **НБКМ–Ориенталски сборки**, Рс 76/4, л. 40; в. „Дунав“ (год. 9, бр. 839 от 2.01.1874; год. 10, № 932 от 15.12.1874; год. 11, бр. 1015 от 15.10.1875; бр. 1019 от 5.11.1875; № 1041, 28.01.1876; год. 12, бр. 1069 от 12.05.1876); **Salname-i Vilayet-i Tuna**. Rusçuk, 1293 (1876), Defa 8, с. 127–128; **Tuna Vilayeti Sıbyan Mekteblerine Dair Talimat**. Rusçuk, 1291 (1874), m. 6.

⁵ Статистиката за училищата в Княжество България през учебната 1894–1895 година предоставя данни за броя на учениците, учебните пособия, размера на учителските заплати и големината на класните стаи във всяко училище. Отбелязано е дали сградата на училището е нова или стара. Наблюдения върху мрежата от мюсюлмански прогимназиални училища (рюшдиета) на територията на Дунавския вилает позволяват извода, че като

В Годишника на Дунавския вилает за 1872 г. е отбелязано, че в град Добрич има 12 мектеба. Вероятно между тях са мектебът в махала „Хаджи Синан“, в махала „Гази баба“ и при Старата джамия на град Добрич, в които през 1858 г. се провеждат занятия. Изворите сочат също така, че през XVI в. са основани мектеб „Хаджи Иваз“ и „Хаджи Насух“. За тях обаче не са открити категорични сведения, че съществуват и през втората половина на XIX в.⁶ Каза Добрич обхваща 106 села с мюсюлманско население. През 1858 г. в 42 от тях съществуват мектеби. Според статистиката от 1894–1895 г. мюсюлмански начални училища е имало в още 18 села.⁷ Така общият брой на селата, в които са установени мектеби, възлиза на 60 населени места (*Приложение 1*).

През февруари–март 1858 г. възнагражденията на учителите в някои от тези села се изплащат в пари или натура. В село Геленджик учителят, който изпълнява и ролята на имам, не получава заплата за преподаването, а само за службата си на мюсюлмански свещеник. В останалите села учителските възнаграждения се различават по своя размер. Преподавателят в село Мюмюндже получава годишно 150 гроша, а в село Семиз Али – 600 гроша. В други села годишните заплати варират между 4 и 20 варненски килета жито⁸, 5 и 10 килета ечемик или 8 и 20 килета пшеница от сорт червенка. Рядко учителите получават два типа зърнени храни: жито и ечемик, в село Кара агач и село Кадъ, или ечемик и червенка, в село Омердже⁹ (*Приложение 1*).

Независимо от променливите учителски възнаграждения, логично е да се запитаме дали съществува общо правило, което определя размера на заплатата. За да дам положителен или отрицателен отговор на този въпрос, първо, ще сравня броя на децата в даден мектеб със стойността на учителската заплата там. Предварително обаче е необходимо да отчетем факта, че в някои мектеби учебните занятия се посещават и от децата на преподавателя. В село Сусуз, Валялъ и село Азиз бей учителите, имам молла Абдуллах, имам хафъз Омер и молла Салих, обучават и синовете си, съответно Мюкерем, Хасан и Бурат. В село Ермени учителят Хасан ефенди преподава и на своята дъщеря, а в село Аху орман имам хаджъ Халил – и на двете си деца Ибрахим и Осман.¹⁰ Затова в тези села от общия брой на учениците ще се приспадат по едно или две деца.

„стари“ се определят сградите, построени преди 1870 г. Например сградата на рюшдието в Добрич е завършена през 1865 г. и е посочена като стара. Вж. в. „Дунав“ (год. 1, бр. 36 от 1865); **Статистика** за училищата в Княжество България през учебната 1894–1895 година. т. 2. София, 1897, с. 30.

⁶ **НБКМ–Ориенталски сборки**, ф. 22А, а.е. 458, с. 18–20; **Salname-i Vilayet-i Tuna. Rusçuk**, 1289 (1872), Defa 5, с. 113; **Събев**, О. Османски училища в българските земи XV–XVIII век. София, 2001, с. 230.

⁷ **НБКМ–Ориенталски сборки**, ф. 22А, а.е. 458, с. 1–17, 21, 23–48; **Статистика** за училищата..., с. 28–36.

⁸ Едно варненско киле варира между 76,92 кг, 102,88 кг или 112,816 кг. Вж. **Веков**, М. Метричната система в България. метрични реформи и метрологична дейност XVIII–XIX век. София, 2007, с. 197.

⁹ **НБКМ–Ориенталски сборки**, ф. 22А, а.е. 458, с. 2–17, 21, 23–48.

¹⁰ **Пак там**, л. 21, 35, 37, 39, 44.

Само в две села, Янъклар и Чайрлъ гьол, броят на учениците е равен на килетата зърно, които се предоставят на преподавателя. Това подсказва, че на места учителят получава за всеки свой ученик по едно киле зърно. В повечето случаи обаче с увеличаването на учениците е налице колеблива тенденция за покачване на учителското възнаграждение. Тя се забелязва по-ясно, ако разделим учениците на 5 групи. Нека условно приемем, че най-малкият брой на учениците в действащото училище е 6 деца. Всяка следваща група ще обхваща съответно до 12, 18, 24 и 30 деца. В първите две групи се разполагат 12 села, без селата Янъклар и Чайрлъ гьол. Третата група, до 18 ученици, се състои от 7 села, а четвъртата и петата група обхващат съответно по шест и три села.

Група	Брой на учениците	Село
I	6 деца	Алидже-и кебир, Айдын чолфа
II	Между 6–12 деца	Хисарлък, Пир факих, Касъм, Баш бунар, Сусуз, Азиз бей, Саръ Махмуд, Вели факих, Хош кадем, Дургут калфа
III	Между 13–18 деца	Токчилар, Шахинлер, Сейид Али, Опанджа, Ермени, Кьоселер, Арнавуд кьой
IV	Между 19–24 деца	Аху орман, Кара бунар, Кара Мурад, Чакърджа, Юшенли, Валялъ
V	Между 24–30 деца	Семет, Кара башлъ, Сермент

С изключение на с. Пир факих и с. Азиз бей в селата от първа и втора група заплатата на учителя варира между 8 и 10 килета зърно. За с. Пир факих, където Есма хатун от Крим получава 4 килета зърно, се знае, че в мектеба се обучават деца на преселници татари.¹¹ Може би те не разполагат със значителни средства в натура или пари, а това определя и по-ниското възнаграждение на учителката в сравнение с преподавателите от другите села в първата и втората група. Трябва да се отчете и възможността заплатата на Есма хатун да е съвсем символична, защото тя вероятно има съпруг, който я издържа. Същевременно е невъзможно да се определи причината за по-високата заплата на учителя в село Азиз бей – 15 килета зърно. Вероятно мюсюлманите там са по-добре материално обезпечени в сравнение с останалите домакинства в двете групи, а това им позволява да определят на своя преподавател и по-голямо възнаграждение.

В третата група села, в която учениците са между 13 и 18 деца, заплатата на учителя варира между 12–15 килета зърно. В последните две групи, които обхващат между 19 и 30 подрастващи, се наблюдават два типа заплати – под 15 килета

¹¹ НБКМ–Ориенталски сборки, ф. 22А, а.е. 458, л. 7; Турски извори за българската история. т. 2. състав. Х. Гандев, Г. Гълъбов. София, 1959. Турски документи от Добричка каза (околия) по регистри на населението, поземлени имоти, покрити имоти, данъци и по задълженията на селските стопани към казалийската земеделска каса (1868–1877 г.), с. 42.

зърно и между 15–20 килета зърно. Селата, в които възнаграждението на учителя е между 15–20 килета, са 5 на брой, а другите – 4 на брой. Този минимален превес на по-високото възнаграждение ми дава основание да предположа, че е логично в селата с 19–30 ученици заплатата на учителя да варира между 15–20 килета зърно. В случаите с по-ниски стойности на възнагражденията, като село Кара бунар, Кара Мурад, Чакърджа и Семет, може да се мисли, че материалното положение на мюсюлманските домакинства там е оказало известно влияние върху заплатата.

Наред с установеното колебливо нарастване на учителската заплата спрямо броя на учениците е необходимо да отчетем и отбелязаното от Исмаил ефенди, учител в село Чамурлу. Той посочва, че от всяко семейство, което изпраща децата си на училище, получава по 1 киле зърно. Тази бележка ме подтиква да проверя дали между броя на семействата и стойността на учителското възнаграждение не съществува много по-ясна зависимост. И в този случай при село Сусуз, Валялъ, Азиз бей, Ермени, Аху орман ще бъде отчетен фактът, че учителят в мектеба обучава и собствените си чед а и трябва да се извади от броя на семействата, които изпращат децата си на училище.

Подобно на село Чамурлу в още 3 села – Сусуз, Вели факих и Кара Мурад, броят на семействата е равен на стойността на учителската заплата. Това означава, че всяко семейство предоставя на учителя по едно киле зърно. Подобно на първата съпоставка обаче и тук се забелязва колеблива тенденция за нарастване на учителското възнаграждение спрямо броя на фамилиите. За да бъде очертана тази тенденция по-ясно, наблюдаваните села ще бъдат разделени на 3 групи. Първата включва 9 села. Там между 4–6 семейства изпращат децата си на училище. Като изключим ниската заплата на Есма хатун от с. Пир факих стойността на възнагражденията в другите 8 села е между 7 и 10 килета зърно.

Семействата от втората група, чиито деца посещават мектеба в дадено село, варират между 7–10 домакинства. Там учителското възнаграждение се колебае между 10–15 килета зърно. В последната група, при която деца от 12 или 13 домакинства са записани в началното училище, се наблюдава тенденция заплатата на учителя да варира между 15–20 килета зърно. Разбира се, и тук не липсват изключения. Засега не може да се определи, защо заплатата на учителя в Арнавуд кьой, където учат 18 деца от 15 семейства, е по-ниска дори от броя на домакинствата. Може само да се предполага, че самият преподавател е пожелал това „символично“ възнаграждение от 12 килета зърно.

Група	Брой на семействата, които изпращат децата си на училище	Села
I	4–6 деца	Янъклар, Алидже-и кебир, Чайрлъ гьол, Касъм, Пир факих, Дургут калфа, Хисарлък, Айдын чолфа, Баш бунар
II	7–10 деца	Саръ Махмуд, Азиз бей, Ермени, Сусуз, Токчилар, Вели факих, Сейид Али, Шахинлер
III	Между 12–13	Валялъ, Кьоселер, Аху орман, Арнавуд кьой

Направените съпоставки свидетелстват, че е почти невъзможно да се определи дали по-често възнагражденията на учителите съвпадат с броя на учениците или с броя на семействата, които изпращат децата си на училище. Тук бяха установени два случая, в които преподавателят получава по 1 киле зърно за всеки ученик. Селата, в които всяко семейство предоставя на учителя по 1 киле зърно, са общо четири. Във всички останали села заплатата на учителя се променя без точно съотношение както спрямо броя на учениците, така и спрямо броя на семействата. Това подсказва, че учителското възнаграждение в разгледаните села от каза Добрич варира и с оглед на конкретното материално състояние на семействата, които изпращат децата си на училище, обезпечеността на учителя, а не на последно място и в зависимост от реколтата. Трудно е да се прецени дали възнагражденията на тези учители са достатъчни за посрещане на нуждата от храна за една година. Вероятно част от тях сами произвеждат необходимите продукти или децата се редуват да им носят храна извън договорената заплата.

Учителите, които през февруари–март 1858 г. работят в някои мектеби на каза Добрич и град Добрич, не притежават едни и същи знания. В повечето случаи тяхната подготовка може да се предположи въз основа на определенията към личното им име и ортографските им умения. Сред тези учители има само една жена, Есма хатун от Крим. С оглед на ограничените възможности на момичетата да получат образование¹², може да се мисли, че тя е завършила пълния курс на обучение в мектеба, но вероятно не може да пише.

Защото писането се изучава паралелно с втория прочит на Корана, може са се предположи, че всички учители мъже са завършили поне мектеба. Техните лични почерци значително се различават един от друг. Някои пишат по-красиво и правилно, други – по-нечетливо и с някои грешки, а трети изобщо не спазват правилата на правописа. Тъкмо тази отлика позволява предположението, че някои от учителите допълнително са се занимавали с краснопис при нарочни преподаватели. Вероятно мнозина от тях могат да броят и смятат, а това им е позволило да впишат датата на съставяне на документа, възрастта и общия брой на учениците.

Според определенията към своите имена учителите се разделят така: общо 19 души са посочени като ефенди. Четирима знаят Корана наизуст, т.е. те са хафъзи, а шестима са молли. Двама от учителите са отбелязали, че са учили в медресе. През XIX в. определението „молла“ се дава както на преподавателя, така и на учениците в медресетата.¹³ В разглеждания случай може да се предположи, че лицата, посочени като „молла“, също са учили известно време в медресе. При учителите, споменати като хафъзи, е невъзможно да се прецени дали те са продължили своето обучение в по-висше училище, след като са наизустили Корана. Възможно е житейските обстоятелства да са ги принудили веднага, след завършване на мектеба, да станат помощници на главните учители, а по-късно да потърсят и самостоятелно преподавателско място.

¹² **Иванова**, Св. Мюсюлманката и книгата в Османската империя. щрихи от Румелия през XVIII–XIX век. – В: *В света на човека. сборник в чест на проф. д.и.н. Иваницка Георгиева.* състав. и ред. Дж. Маджаров и К. Стоилов. т. 2. София, 2008, с. 375–397.

¹³ **Algar**, H. Molla. – В: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, 2005, Cild 30, с. 238.

При учителите, които са определили себе си като „ефенди“, е почти невъзможно да се предположи какво е тяхното образование. По традиция с „ефенди“ се отбелязва представител на улемата или чиновник. През XIX в. с него се обозначава всяко лице, което знае да чете и пише.¹⁴ Това обстоятелство не дава информация дали учителят е завършил мектеб, в който е усвоил основните правила на ортографията, или паралелно с обучението си в по-висше училище е посещавал и занятия при учител по краснопис. Само учителят в село Баш бунар, Билял ефенди от Трабзон, е отбелязал за себе си, че познава текста на съчинението „Исагуджи“¹⁵. Този трактат от раздел логика на т.нар. рационални мюсюлмански науки се изучава след традиционните съчинения по арабска граматика и синтаксис.¹⁶ Това позволява извода, че Билял ефенди е посещавал и дерсие, т.е. подготвителния курс на медресето. Макар сведенията за образованието на учителите в селата на каза Добрич да не са пълни, те сочат, че при избора на учител мюсюлманите по места избират преподавател, който знае Корана наизуст, умее да пише или е учил в дерсие и медресе.

Учениците, обучавани през февруари–март 1858 г., както в селските мектеби, така и в мектеба при Старата джамия, в махала „Хаджи Синан“ и в махала „Гази баба“ на град Добрич, изучават самостоятелно или на групи различни елементи от традиционния учебен материал. Той включва наизустяването на азбуката; изрази „Ебджет“¹⁷; молитвите, необходими за ежедневното богослужение („Сюбханеке“, „Ет-тахийят“, „Кунут“, „Аллейхума салли“¹⁸ и сура „Откриване“); последните 22 сури на тридесетата част на Корана – джуз „Амме“ (от сура „Утрото“ до „Хората“). След наизустяването на тези фрази и текстове учениците усвояват прочита на останалите сури от Корана, като постепенно напредват към по-дългите глави в самото му начало. Едва след завършването на първия прочит на Корана и паралелно с второто му прочитане момчетата усвояват писането.

Общият брой на учениците в тези мектеби възлиза на 678 деца. Момчетата наброяват 481 деца, а момичетата – 197. Било заради небрежния почерк или избледнялото мастило, индивидуалните занимания на 22 от децата не могат да бъдат установени. При общо 63 деца е отбелязано, че четат Корана. Други 165 момчета и момчета наизустяват азбуката, изрази „Ебджет“, а 42 ученици учат молитвите и сура „Откриването“. Учениците, които четат последните 22 сури от Корана, са 71 деца. Общо 187 деца четат част „Амме“ (последната 30 част от Корана), 38 деца

¹⁴ Lewis, B. Efendi. – В: *Encyclopedia of Islam*. Leiden–Brill, 2003, vol. 2, с. 687.

¹⁵ НБКМ–Ориенталски сборки, ф. 22А, а.е. 458, л. 28.

¹⁶ Събев, О. Мюсюлманското богословско училище (медресе) и библиотеката при Томбул джамия в Шумен: учебна програма и литература. – В: *Историята и книгите като приателство*. сборник в памет на Митко Лачев. София, 2007, с. 259–260.

¹⁷ Изразът „Ебджет“ се състои от 8 групи звукосъчетания, които нямат определено значение. Мястото на всяка една от буквите в него показва нейната числена стойност в древните семитски езици. Вж. Недков, Б. Османотурска дипломатика и палеография. т. 1. София, 1966, с. 94–95.

¹⁸ Относно пълния текст и значението на посочените молитви и сура „Откриване“ вж. Генджев, Н. Ислямско вероучение. София, 1997, с. 140–141, 144, 166.

– част „Тебареке“, а 11 деца – част „Кадсеми“. 6 деца се занимават с 26 част¹⁹ от Корана. Други 5 ученици наизустяват сура „Отвяващите“, а 6 деца – сура „Ясин“. Част 13²⁰ на Корана се чете от 2 момчета, а общо 3 момичета разучават съответно 12, 17 и 25 част²¹ от Корана. Само 9 момчета са завършили първия прочит на Корана. Заедно с втория прочит 3 момчета изучават основите на религията, а други 17 ученици – правилата за четенето на Коран. В заниманията по писане са включени общо 22 момчета (*Приложение 2*).

Обобщените данни за индивидуалните занимания на учениците ме навеждат на следните изводи. Учениците, които наизустяват азбуката, израза „Ебджет“, сура „Откриването“ и молитвите, нужни за ежедневното богослужение, са 30 % от всички деца. Други 38 % изучават една от сурите, спадащи към част „Амме“ на Корана. Може да се каже, че почти две трети от децата са започнали скоро мектеба или са напреднали съвсем малко в своето обучение. Децата, които се занимават с част „Амме“, са много повече от децата, които изучават част „Тебареке“. Само 4,5 % от момчетата са грамотни. Малкият брой на децата, които разучават сури от Корана извън част „Амме“ или са завършили първия му прочит, сочи, че момчетата и момчетата напускат мектеба, след като изучат последната 30 част от Корана. Възможно е те да преустановяват своето обучение веднага щом научат молитвите и всички 22 сури, необходими за ежедневната молитва. Така значителна част от традиционното учебно съдържание остава недостъпна за тях.

Причините за ранното напускане на мектеба в никакъв случай не трябва да се отдават на евентуално нежелание на децата да учат. Във всяко аграрно общество осигуряването на ежедневната прехрана представлява не само водеща задача за индивида, но и главен ангажимент, който изцяло увлича силите му и не му позволява да отделя много време за образование. За да установя дали този принцип влияе върху обучението на мюсюлманските деца в каза Добрич, ще разгледам имотното състояние на част от домакинствата, които през февруари–март 1858 г. изпращат децата си на училище. Те живеят в село Арнавуд кьой, Сусуз, Вели факих, Карлъ бей, Баш бунар и Кадъ. За целта ще използвам достъпните данни от 1874 г. за притежаваните от тях поземлени имоти. Само в отделни случаи, когато даден занаят съставя основния доход на домакинството, той ще бъде взет под внимание.²²

¹⁹ Двадесет и шеста част на Корана започва от сура „Пясъчните хълмове“ и завършва със стих 30 от сура „Отвяващите“, вж. **Превод** на Свещения Коран. прев. от араб. ез. Цв. Теофанов. София, 1997, с. 501–520.

²⁰ Тринадесета част на Корана започва от стих 53 на сура „Юсуф“ и обхваща кораничния текст до сура „Ибрахим“, включително, вж. **Превод** на Свещения Коран..., с. 241–260.

²¹ Дванадесета част на Корана започва от стих 6 на сура „Худ“ и завършва със стих 52 на сура „Юсуф“. Седемнадесета част на Корана започва от сура „Пророците“ и обхваща кораничния текст до сура „Поклонението хадж“, включително. Двадесет и пета част на Корана започва от сура „Разяснените“ и обхваща кораничния текст до сура „Коленопреклонната“, включително. Вж. **Превод** на Свещения Коран..., с. 221–240, 321–340, 476–501.

²² Определянето на социалното положение на дадено домакинство изисква отчитането на паричната стойност на притежаваните покрити и поземлени имоти, приходите от занаятите на членовете на семейството. Към тях може да се добави излишъкът от селскостопанството.

За да се определи имотното състояние на мюсюлманските домакинства в разглежданите шест села, предварително са обобщени данните от 1874 г. за стойността на поземлените владения на 1724 мюсюлмански домакинства в 39 села на каза Добрич.²³ Според паричната стойност на притежаваните поземлени имоти тези фамилии могат да се обособят в седем имотни отсека или имотни профила: безимотни, малоимотни, средно имотни, имотни, заможни, състоятелни и богати.

Група	Стойност на поземления имот	Имотен профил	Брой на семейства	Процент
I	0 гр.	Безимотен	182	10,55 %
II	1–1999 гр.	Малоимотен	73	4,23 %
III	2000–7999 гр.	Средно имотен	885	51,30 %
VI	8000–12 999 гр.	Имотен	257	14,88 %
V	13000–17 999 гр.	Заможен	122	7,06 %
VI	18 000–29 999 гр.	Състоятелен	138	7,93 %
VII	над 30 000 гр.	Богат	67	3,88 %
Общо			1724	

Наблюдението върху имотното състояние и място в обществото на родителите на децата, които през 1858 г. ходят на училище в посочените шест села от каза Добрич, обхваща 92 семейства. Социалното положение на близо една трета от коментираните домакинства не може да бъде установено. Общо 41 семейства, или 44,56 %, се числят към имотните, заможните, състоятелните или богатите мюсюлмански фамилии. Много малка част от средно имотните домакинства (6 семейства) изпращат своите деца на училище, а посещението на мектеба от деца на малоимотни семейства е почти изключение. Последните две групи съставят 6,52 % от наблюдаваните 92 домакинства. Не са установени случаи, в които учениците произхождат от безимотни семейства. Според своето обществено положение общо 13,04 % от родителите (12 души) са представители на местната османска власт, на улемата или са уважавани личности и занаятчии (*Приложение 3*). Може да се каже, че мектебите в наблюдаваните села се посещават предимно от децата на имотни, заможни, състоятелни и богати домакинства или семейства с добро

панската продукция, личните парични суми извън обращение, вакфираните средства и стойността на личните вещи. Данните за мюсюлманските семейства в каза Добрич предоставят информация предимно за стойността на техните поземлени имоти. Сведенията за стойността на покритите имоти и доходите от занаятчийска дейност са малко. Вж. **Турски** извори за..., т. 2.

²³ Пак там, с. 111–271.

обществено положение. Много рядко учениците принадлежат към средно имотни и малоимотни домакинства. Децата от безимотните семейства вероятно изобщо не ходят на училище.

Преобладаващият добър материален статут на семействата, които изпращат децата си на училище, и изключително ниското ниво на усвояване на традиционното учебно съдържание подсказва, че вероятно между наученото от учениците в мектеба и техния социален произход не съществува категорична обвързаност. Може би завършването или напускането на началното училище се определя от други, съвсем битови, фактори.

Нека с помощта на използвания по-горе регистър на населението и регистъра на поземлените имоти в село Кадъ за 1874 г. да очертаем житейския път след 1858 г. на част от момчетата от двата мектеба в село Кадъ. Същевременно двата регистъра ни предоставят информация за материалното положение и съдбата на някои момчета в селото, родени през 1858–1860 г.²⁴

Професията на 9 от всички 32 момчета, които през 1858 г. посещават мектебите в село Кадъ, не може да бъде установена. Според отбелязаното в регистъра на населението от 1874 г. две от момчетата са станали копачи. Те произхождат от малоимотни семейства и размерът на владяната земя не им осигурява достатъчно средства за препитание. Едно момче е станало кираджия. Той произхожда от състоятелно семейство, но има още трима братя, които се грижат за имота.

Останалите 20 ученици са станали земеделци. Според материалното състояние на техните родители или размера на имотите, които са наследили, трима от тях произхождат от средно имотни семейства. През 1858 г. само едно от тези момчета е завършило първия прочит на Корана, но не е продължило своето обучение. Това е детето на циганина Кара Мехмед, син на Вели. Макар и средно имотен, материално той е най-добре поставен спрямо останалите представители на тази общност в село Кадъ.

Други 4 момчета, земеделци, произхождат от имотни семейства. Трима принадлежат към заможни семейства, 4 деца – към състоятелни, а още 3 деца – към богати домакинства. С изключение на циганчето Салим, което е прочело Корана, индивидуалните занимания на тези момчета не надхвърлят последната част от Корана – джуз „Амме“. Само две от момчетата, които са станали земеделци, са прочели джуз „Тебарек“. През 1858 г. Хасан, син на Мехмед, и Омер, син на Мурад, са съответно на 12 и 9 години и принадлежат към състоятелни семейства. Единият от тях, първороден син в семейството, трябва да напусне мектеба след навършването на 12-годишна възраст. Вероятно за ученето не му достигат сили или желание, но все пак е посещавал училището под натиска на родителите, които може би се придържат към определен етикет на поведение. Другото момче, Омер, син на Мурад, е второ дете в семейството. Вероятно то проявява по-голям интерес към ученето, а на това се дължи и напредването му в традиционния материал. Той обаче е принуден да се включи в земеделската работа, заедно с баща си и брат си.

²⁴ Турски извори..., т. 2, с. 43–51, 55, 202–208, 210.

Саид, син на Ахмед, е едно от малкото момчета земеделци сред наблюдаваните тук ученици, което е прочело и сура „Отвяващите“. Саид принадлежи към имотно семейство, а през 1858 г. е на 14 години и отдавна трябва да е напуснал мектеба. Вероятно неговото оставане не е случайно. Бащите на две от момичетата в мектеба носят името Ахмед. Може да се предположи, че една от тях е сестра на Саид и той я придружава в началното училище. През това време се запознава и с останалите части от Корана, без обаче да има намерение да продължи образованието си.

Момчетата в село Кадъ, родени през 1858–1860 г., за които има информация в същия регистър от 1874 г., са общо 23 деца. От тях четирима са станали земеделци, трима са чираци, а един е неработоспособен. Професията на 6 момчета е неизвестна. Засега не са открити сведения дали тези 14 момчета изобщо са посещавали мектеба.

Само 6 деца от момчетата, родени през 1858–1860 г., са продължили образованието си в по-висше училище. Едно от тях е доведен син в семейството на Муса, син на Хасан. Две от момчетата произхождат съответно от имотно и заможено домакинство. Поземлените имоти на тези семейства се управляват обаче от техните по-големи братя. Едно от момчетата принадлежи към богато домакинство, но е четвъртото, най-малкото, дете в семейството. Само две от момчетата, които са продължили образованието си в по-висше училище, са първородни синове съответно в състоятелно и богато семейство. Бащата на единия от тях е неработоспособен и вероятно не може да стопанисва ефективно имота си. Другото момче има двама братя на възраст 2 и 3 години. Може да се предположи, че те са от втори брак на баща му и тяхната майка е настояла да наследят притежаваните поземлени имоти. В този случай за първородния син не остава друг изход освен да завърши мектеба и да продължи образованието си, за да може да осигури препитанието си.

Други трима от коментираните 23 деца, родени през 1858–1860 г., са отбелязани като ученици, но не е посочено училището, което посещават. Те не са първородни синове, а втори и трети деца в имотни семейства. Вероятно нито един от тях няма шанс да наследи част от поземления имот на своя баща.²⁵

Представената житейска съдба дори само на част от момчетата в село Кадъ през 1874 г. потвърждава предположението, че посещаването на мектеба, завършването на пълния курс на обучение там и продължаването на образованието често е повлияно от прозаични обстоятелства. Вероятно при подялбата на поземления имот, която се извършва вътре в семейството по волята на най-възрастния, а не при кадията съобразно нормите на шериатското право, в имотните и заможните фамилии само най-големият син наследява целия имот на бащата и се издържа от неговите приходи. Останалите момчета в домакинството трябва да придобият друга професия. Това е валидно и за доведените деца в дадено семейство. В състоятелните и богатите семейства вероятно поне трима от синовете могат да получат част от поземления имот на бащата. Другите момчета също са принудени да потърсят различно препитание. Нито децата, които ще наследят имотите на бащите си, нито децата, които ще станат копачи или кираджии, имат нужда да остават

²⁵ Турски извори..., т. 2, с. 204–207.

дълго в мектеба. Те научават само необходимите за ежедневната молитва стихове и сури от Корана, а само по-паметливите или подложените на родителски натиск усвояват по-голяма част от материала.

Може би в мектебите остават предимно момчета, които нямат друг житейски избор освен да постъпят в по-висше училище или чрез покровител да започнат работа в местната администрация като чираци. Чрез продължаването на обучението си те ще станат имами или учители в начални училища, а разходите по тяхното образование ще се изплащат от различни вакъфски приходи. Мотив за завършването на мектеба може да бъде и мястото на семейството в дадена нетурска мюсюлманска общност.

Може да се предположи, че в село Кадъ, а и в другите села на каза Добрич, е налице съвсем практично отношение към началното образование, формирано от конкретните житейски условия. В тези случаи самата мюсюлманска общност по места очертава онези елементи от традиционната учебна програма на мектеба, от които най-много се нуждае в действителност, а именно умението да се извършва ежедневната молитва.

Сведенията за мектебите в каза Добрич и в самия град не ни дават пълна представа за мрежата от мюсюлмански начални училища. Те хвърлят светлина върху размера на учителското възнаграждение, квалификацията на преподавателите и изучавания материал. Допълнителните издирвания обаче позволяват да се очертае както социалния профил на част от учениците, така и мотивите им за ранното напускане на мектеба или неговото завършване.

Съпоставката между заплатите на учителите и броя на учениците или броя на семействата, които изпращат децата си на училище, сочи, че само в отделни случаи учителското възнаграждение е равно на броя на учениците или на брой на семействата. Ето защо може да се приеме, че то варира с оглед на конкретното материално състояние на семействата и в зависимост от реколтата.

Независимо че мюсюлманите по места избират преподаватели, които знаят Корана наизуст, умеят да пишат или са учили в дерсие и медресе, много често учениците напускат мектебите, след като се запознаят с текста на джуз „Амме“. Възможно е те да изоставят училището, след като научат наизуст необходимите за богослужението стихове, молитви и сури.

Тази неблагоприятна ситуация е резултат от съвсем прозаични обстоятелства. Нито децата, които ще наследят имотите на бащите си, нито децата, които ще станат занаятчии, имат нужда да останат дълго в мектеба. Само по-паметливите или подложените на родителски натиск усвояват по-голяма част от материала. В мектеба остават и момчетата, които нямат друг житейски избор освен да постъпят в по-висше училище или чрез покровител да започнат работа в местната администрация като чираци. Този съвсем практичен подход към традиционното образование превръща значителна част от учебно съдържание в непозната материя за част от мюсюлманските деца от град Добрич и някои села в казата.

Приложение 1

Мрежата от мектеби в каза Добрич, учители, заплати и брой на учениците

Село	Съвременно име	Мектебът съществува през 1858 г.	Статистика за учебната 1894–1895 г.	Учител през 1858 г.	Заплата	Брой на учениците през 1858 г.	
						Момчета	Момичета
Азиз бей	Паскалево	+	+		15 килета пшеница	10	
Айдън чолфа	Неустановено	+		Имам Салих ефенди от санджак Трабзон		3	3
Алидже-и кебир	Плачидол	+		Имам мола Мехмед, местен	8 килета пшеница	6	
Арабаджъ	Коларци		+				
Арнавуд кьой	Долина	+	+		12 килета червенка	8	9
Аху орман	Стефаново	+	+	Хаджъ Халил, местен	20 килета червенка	10	11
Баш бунар	Полковник Свещарово	+	+	Имам Билял ефенди от Трабзон	10 килета пшеница	6	2
Вели факих	Попгригорово	+		Исмаил от каза Уф, Анадола	10 килета пшеница	9	2
Валялъ	Заличено	+		Хафъз Омер от село Семиз Али	18 килета червенка	19	5
Геленджик	Победа	+		Салих ефенди	10 килета пшеница	10	4
Дейнеклер	Миладиново		+				
Дургут калфа	Сливенци	+		Абдуллах ефенди от Добрич	9 килета пшеница	9	3
Емир бей			+				
Ермени	заличено	+	+	Хасан ефенди, местен	12 килета пшеница	8	5
Икиздже	Бенковски		+				
Кадъ	Ведрина	+	+	Молла Хасан	7 килета ечемик, 4 килета пшеница	24	29
Кадъ, махала „Джами“	Ведрина	+	+	Мехмед ефенди	4 килета пшеница	9	9

Село	Съвременно име	Мектебът съществува през 1858 г.	Статистика за учебната 1894–1895 г.	Учител през 1858 г.	Заплата	Брой на учениците през 1858 г.	
						Момчета	Момичета
Кара агач	Снягово	+	+	Саид ефенди от каза Гюмюрджина	2 ½ варненски килета ечемик, 12 килета пшеница	6	4
Кара баки	Люляково		+				
Кара башлъ	Опанец	+		Имам Емин ефенди	20 килета червенка	15	12
Кара бунар	Ботево	+	+	Халил ефенди от село Балджъ Омур (дн. с. Медовина), каза Разград	8 килета червенка	10	5
Кара Мурад	Златия	+	+	Имам Мехмед ефенди от Добрич	10 килета червенка	6	15
Кара сулупар	Ловчанци		+				
Карлъ бей	Преспа	+	+	Молла Ибрахим бин Хасан от същото село	10 килета ечемик	5	1
Касъм	Генерал Тошево	+			10 килета пшеница	6	2
Киренджи	Полковник Иваново		+				
Куркут	Страхил		+				
Куруджа куюсу	Бранице	+			15 килета зърно	4	2
Кьоселер	Пчелино	+	+	Имам хафъз Мустафа от каза Гюмюрджина	15 килата червенка	10	6
Муса бей	неустановено		+				
Мюмюндже	към Генерал Тошево	+		От Анадола	150 гроша	7	2
Насъредин	Божурово		+				
Омердже	Вер. Малка Смолница	+		Имам Исмаил ефенди от Добрич	5 килета ечемик, 5 килета червенка	10	8
Опанджа	Опанец	+		Хасан ефенди, учил в медресе	12 килета пшеница	10	5
Осман факих			+				

Село	Съвременно име	Мектебът съществува през 1858 г.	Статистика за учебната 1894–1895 г.	Учител през 1858 г.	Заплата	Брой на учениците през 1858 г.	
						Момчета	Момичета
Пир факих	Равнец	+		Есма хатун от Крим	4 килета пшеница	3	5
Саръ Махмуд	Самуилово	+	+	Молла Ахмед от село Сейид Али	10 килета пшеница	6	5
Саръджа	Опанец	+		Осман бин Хасан, дошъл през 1855 г. от каза Силистра.		11	4
Сейид Али	Камен	+	+		12 килета пшеница	11	6
Семет	Оборище	+	+	Имам молла Хюсеин	10 килета червенка	19	6
Семиз Али	Към Опанец	+	+	Хафъз Осман от Добрич	600 гроша	4	14
Сермент	Орлова могила	+	+	Имам хафъз Мустафа	15 килета зърно	20	10
Сусуз	Безводица	+		Молла Абдуллах бин Осман		6	4
Той кюсу	Дропла		+				
Токчилар	Славеево	+	+	Имам Ферхад ефенди от Гюмюрджина	15 килета зърно	9	4
Фъндъклъ	Лясково		+				
Харманлък	Дъбовник		+				
Хасъм дере	Ябълково		+				
Хисарлък	Огражден	+	+	Имам Исмаил ефенди от село Кара агач	10 килета пшеница	5	2
Хош кадем	Котленци	+		неизвестен	8 килета пшеница	7	5
Чайрлъ гьол	Сенокос	+		Исмаил от Добрич	8 килета пшеница		8
Чакърджа	Врачанци	+	+	Ибрахим ефенди от с. Узунджа алан (дн. с. Длъжка поляна), каза Търново	12 килета червенка	10	11
Чамурлу	Вер. Смолница	+		Исмаил ефенди от село Тантури (дн. с. Родина), каза Търново, учител в с. Чамурлу от 25 години	10 килета червенка	13	3

Село	Съвременно име	Мектебът съществува през 1858 г.	Статистика за учебната 1894–1895 г.	Учител през 1858 г.	Заплата	Брой на учениците през 1858 г.	
						Момчета	Момичета
Чифлик	Изворово		+				
Чобан куюсу	Към Генерал Тошево		+				
Чолфа	Неустановено	+			10 килета зърно	3	3
Чорал-и кебир	Малина		+				
Шахинлер	Соколник	+	+	Имам Рустем ефенди	15 килета зърно	8	4
Юргечлер	Сливенци		+				
Юшенли	Ботево	+		Имам Юсуф ефенди, местен	15 килета червенка	12	11
Янъклар	Към Плачи-дол	+	+	Мустафа ефенди от село Юрюклер, каза Търново	7 килета пшеница	9	

Приложение 2

Занимания на учениците в някои села на каза Добрич и 3 мектеба на град Добрич през февруари–март 1858 г.

Учебен материал	Момчета	Момичета	Общо
Азбуката и изразът „Ебджед“	128	37	165
Молитви	13	5	18
Сура „Откриването“	13	11	24
Молитвени сури	46	25	71
Джуз „Амме“	125	62	187
Джуз „Тебареке“	24	14	37
Джуз „Кадсеми“	5	6	11
Джуз 26	3	3	6
Джуз 25		1	1
Джуз 17		1	1
Джуз 13	2		2
Джуз 12		1	1
Сура „Отвяващите“	1	2	3
Сура „Йа син“	4	1	5
Коран	47	16	63
Основи на религията	3	1	4
Правила за четене на Корана	17		17
Първи прочит на Корана	9	7	16
Втори прочит на Корана		1	1
Писане	12		12
Писане и основите на религията	7		7
Писане и правилата за четене на Корана	1		1
Писане, правилата за четене на Корана и арабска граматика	2		2
Неустановен	19	3	22
Общо	481	197	678

Приложение 3

Разпределение на родителите на учениците в 6 села от каза Добрич, според притежаваните поземлени имоти и общественото положение

Село, Родител	Арнавуткьой	Сусуз	Велифаких	Карлъ бей	Башбунар	Кадъ	Общо
Безимотен							
Малоимотен						1	1
Средноимотен	1		1			3	5
							6,52 %
Имотен	2	1		1		5	9
Заможен	4	1		1	1	3	10
Състоятелен	1	2	1	1	3	7	15
Богат	1	1	2	1		2	7
							44,56 %
Мухтар			1				1
Чавуш	1						1
Ага	2	1					3
Улема		1				3	4
Ефенди			2				2
Майстор						1	1
							13,04 %
Неустановен	5	1	2		3	21	33
							35,86 %
Общо	17	8	9	4	7	56	92

КЪМ ИСТОРИЯТА НА СЛИВЕНСКАТА ТЕКСТИЛНА ФАБРИКА. ЕДИН РЕГИСТЪР ОТ 1861 г.¹

ЗОРКА ИВАНОВА

ON THE HISTORY OF THE TEXTILE FACTORY IN SLIVEN. ONE OTTOMAN REGISTER OF 1861

Zorka Ivanova

In the Oriental archive of our national book depository, the Library of St. St. Cyril and Methodius, are kept a number of documents waiting to be disclosed and discussed, including those relating to the history of the town of Sliven, in particular to the textile factory in Sliven, which is the first significant manifestation of industrialization in Bulgaria.

To date, various publications have mentioned not more than twenty archival units apart from the ones kept in the collections of the Oriental Department. Some documents yet to be studied contain valuable information on the economic development of our country during the Renaissance, as well as the history of the factory, the connected structures and the organization of its activities etc.

One such is the preserved, fragmentary record, which can hardly be called “newly emerged” as it is listed in the published *Inventory of documents for crafts and trade* which is annotated as “*defter* [certified] by the *meclis* of *sancak* Islimiye (today’s town of Sliven), concerning the inventory check at the textile factory and the suspension of the old director for failing to cope with his duties”.

This document adds to the information that already exists about the management of the factory and the machinery available in it during this period.

During the translation I started thinking over the recorded facts.

If we compare a similar document from 1839, examined by N. Todorov, with the one presented to us from 1861, the first impression is of how the instrumentation in the factory has expanded; and while the first machines were delivered from Russia or made by local craftsmen in Sliven following the same template, in the next documents the equipment is French and foresees the purchase of new machines from France, suggesting that the criteria for the quality are now machines produced by the European model.

¹ НБКМ–Ориенталски сбирки, ф. 138, а.е. 237. Първо представяне на регистъра бе направено на кръглата маса на тема „Добри Желязков – индустриалец, общественик, дарител“, организирана през 2000 г. в гр. Сливен по повод 200-годишнината от рождението му.

However when we actually follow the entries for the specific instruments the picture that emerges is one of derelict and ruin.

I'm sharing my thoughts with you not in attempt to point out the issues in the operation of Sliven's Textile factory, nor to build hypotheses about the social, economic and political environment at the time. The purpose of this contribution is simply to bring to the attention of historians and experts the translation of this yet unpublished Ottoman-Turkish document.

...умишлено се натъквах на въпроси, за които нямаме положителни данни, а е нужно от друга страна да се изтъкне техната важност, а главно, да се доловят нишките на едно минало, което евентуално, било през последуюци разкопки или чрез тепърва открити документи, да може да се реставрира на книга, като строго историческо, положително...

С. Табаков. *Опит за история на гр. Сливен*²

В подкрепа на тази мисъл ще кажа, нещо, което за никого не е новост. А именно, че в Ориенталския архив на националното ни книгохранилище – библиотеката „Св. св. Кирил и Методий“, се пазят редица документи, които чакат да бъдат оповестени и коментирани, включително и такива, които са свързани с историята на гр. Сливен, по-конкретно със Сливенската текстилна фабрика³, като първа значима проява на българската индустрия.

Въз основа на пътеписни бележки на пътешественици, редица публикации и изследвания⁴, сведения от османски документи е изградена почти цялостна представа за строителството и дейността на предприятието, но има и нерешени въпро-

² Табаков, Симеон. Опит за история на гр. Сливен. т. 1. София, 1911, с. XVII.

³ Приблизителният брой на издирените документи на османотурски език от колекциите на Ориенталския отдел към Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, свързани конкретно с текстилната фабрика в Сливен, е около 50, и се отнасят за периода 1836–1878 г.

⁴ Табаков, Симеон. Опит за история на гр. Сливен. т. 3. София, 1929; Козаров, Георги. Добри Желязков – фабрикаджията, родоначалник на българската текстилна индустрия. София, 1934; Тодоров, Николай. Балканският град през XV–XIX век. социално-икономическо и демографско развитие. София, 1972, с. 258–272; Същият. Первая государственная текстильная фабрика на Балканах – В: *Генезис капитализма в промышленности*. Москва, 1963, с. 339–353; Същият. За наемния труд в българските земи към средата на XIX век. – В: *Исторически преглед*, 1959, № 2, с. 3–35. В изследванията на Н. Тодоров са посочени и коментирани редица документи, принадлежащи към различни архивни колекции. Малка част от документите на османотурски език са публикувани в превод на български език. Друг автор, който в последните години има принос към историята на Сливенската фабрика, е Иван Русев – вж. Русев, Иван. Фирми и манифактури в Сливенско-Котленския район през Възраждането. Велико Търново: Faber, 1996; Същият. За някои нови и неизвестни моменти от историята на първата българска фабрика. – В: *Годишник на Варненския свободен университет*, 1998, т. 1, с. 462–478; Същият. The Bulgarian commercial companies during the National Revival period: An econ. history of the town of Sliven. – В: *Bulgarian historical review*, 1993, № 1, с. 54–93.

си, чиито отговори би могло да бъдат намерени именно в османските архиви. До момента, в различни публикации са оповестени не повече от двадесет архивни единици от съхраняваните в колекциите на Ориенталския отдел. Всеки неизползван досега документ по темата ще даде информация както за стопанското развитие у нас през Възраждането, така и за историята на фабриката, за структурите, свързани с организацията на дейността ѝ и пр. Такъв е фрагментарно запазен регистър, когото не бих нарекла новооткрит, защото е отбелязан в изданието *Опис на документи за занаяти и търговия*⁵, където е анотиран като „дефтер [заверен] от меджлиса на санджак Ислимие (дн. гр. Сливен), относно инвентаризацията във фабриката за сукно и отстраняването на стария директор за несправяне с работата“. Той допълва сведенията за начина на управление на фабриката, за стопанисването ѝ, за инструментариума, който е в наличност в този период.

Първоначално фабриката възниква като малко частно предприятие, чийто основател – Добри Желязков, има амбицията да разгърне огромно за времето си фабрично производство. Преговорите, които води с Високата порта в периода 1835–1836 г., се увенчават с успех и сливенската фабрика за сукно бива одържавена.⁶ В наличните документи, свързани с одържавяването на фабриката обаче, никъде не е упоменато, че Д. Желязков е управител или собственик на предприятието, въпреки че на практика е имал редица задължения, присъщи на управител. От първата година на одържавяването, в продължение на две десетилетия, на тази длъжност обикновено са били назначавани правителствени чиновници, като в някои случаи, същите едновременно с това са и управници на града. Те не са просто представители на официалната власт. Управителят борава с крупни суми и разполага с голяма власт. Той трябва да спечели фабриката чрез търг, приема я и я предава с подробен опис на инвентара, съставен от местния меджлис и заверен от съдията. Същият е задължен да работи под финансовия контрол на правителството.

Всъщност споменатият по-горе документ е приемо-предавателен протокол⁷, с който настоящият каймакам (околийски управител) на лива Ислимие, Дервиш бей, който е и капуджибаши (началник на дворцовата стража) в султанската свита, приема инвентара и управлението на фабриката от бившия каймакам Салих бей.

Датата на документа е 11 шеввал 1277 г. [22 април 1861 г.].

Регистърът се състои от 5 листа с размери 55,3 x 19 см. Видът на писмото е *рика*⁸. Изписан е на кремава хартия, не много плътна, без мрежа и водни знаци. Масилото на основния текст е черно. Забележките, свързани с описания инвен-

⁵ *Опис на османотурски документи за занаяти и търговия (XVI–XIX в.)*, запазени в Ориенталския отдел на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. състав. Аспарух Велков и др. София: Нар. библ. „Св. св. Кирил и Методий“, 1993, № 830, с. 239.

⁶ Добри Желязков получава *ферман* (султански указ) с дата 28 шеввал 1251 (16 февруари 1836), с който официално се регистрира дейността на фабриката. Документът е със сигнатура НБКМ, Ор. отд., Сл. 9/10 и е един от особено ценните, пазени в архивния фонд на Ориенталския отдел на Националната библиотека документи.

⁷ *НБКМ–Ориенталски сборки*, ф. 138, а.е. 237.

⁸ Рика – едно от шестте основни вида писмо, което е ползвано за ежедневна употреба.

тар, са направени с червен туш. На места мастилото е поръсено със златен прах за попиване, т.нар. *рик*. Листове 1-ви и 4-ти са изписани само от едната страна, а листове 2, 3 и 5 – от двете.

Структурно документът се състои от няколко части:

– УВОДНА

Указва причината за изготвянето на документа, обобщава се какво е състоянието на инвентара и са дадени предписания за по-нататъшното оборудване на фабриката.

В съответствие с този текст е останалата част от регистъра.

– Списък на СТАРИ ИНСТРУМЕНТИ, включени в инвентара на настоящата СТАРА и НОВА фабрика.

– [ИНСТРУМЕНТИ] в железарската работилница, леярната, дърводелската работилница, лекарската стая, стаята на офицерите.

– ИНСТРУМЕНТИ, съществуващи в държавната фабрика от времето на Добри [Желязков].

– ИНСТРУМЕНТИ, съществуващи в НОВАТА държавна фабрика.

– Списък на ИНСТРУМЕНТИ, намиращи се във фабриката и предадени от предходния на настоящия директор.

– Списък на НАЛИЧНИ ИНСТРУМЕНТИ, действително предадени на настоящия директор.

– ОПИС на стари ИНСТРУМЕНТИ, доставени от Франция по усмотрение на бившия директор.

– ЗАКЛЮЧИТЕЛНА част, в която се прави рекапитулация и изводи.

– Следват печатите и подписите на длъжностните лица, изготвили инвентара.

– Стойността на непредадените инструменти, на наличния инвентар и парите, дадени за ремонти, дават сумата на имуществото във фабриката.

Работейки по превода на документа, се замислих над регистрираните факти.

Ако сравним подобен документ от 1839 г., разглеждан от Н. Тодоров⁹, с тук представения от 1861 г., първото впечатление е колко се е разраснал инструментариумът на фабриката и докато първите машини са доставяни от Русия или правени по образец от местни сливенски майстори, в следващия документ са отбелязани машини, френско производство, и е предвидено закупуването на нови от Франция. Т.е. мерило за качеството на инструментариума са вече машините по европейски образец.

Таблица според данните, посочени в студията на Н. Тодоров

Вид на машината	Бр.	Детайли	Бележки
Дарак	4		3 бр. закупени от Русия. 1 бр. доставен по-рано от Д. Желязков от Русия.

⁹ Тодоров, Николай. Первая государственная..., с. 346.

Предачни машини: – за дебела прежда; – за тънка прежда.	20	x 40 вретена 9 x 60 вр. 2 x 40 вр. 1 x 20 вр.	2 бр. доставени от Русия. 5 бр. направени от сливен. майстори. 2 бр. доставени от Русия. 7 бр. направени от сливен. майстори. Доставено от Д. Желязков от Русия.
	7		
	12		
Тъкачни станове	8		

Таблица според данните от дефтер със сигнатура ф. 138, а.е. 237

Вид на машината	Бр.	Детайли	Бележки
Дарак	33 6 32		Железни дараца за изработ- ка на сукно За производство на вълнено шилте Наричан фин дарак
Предачни машини: – за дебела прежда; – за тънка прежда.	32 22	20 x 60 вр. 2 x 20 вр.	Които имат нужда от ремонт. Доставени от Франция.
Тъкачни станове	62 20	51 9 2	Които са в окаяно състояние. Нов тип За производство на сукно (френско производство) Килимарски стана

Както вече писах, първото впечатление е за внушително нарастване на оборудването. Но когато се проследят вписванията, свързани с конкретните инструменти, картината добива друг оттенък. 51 стана са в окаяно състояние и имат нужда от ремонт. От ремонт се нуждаят и 20 от 22-те предачни машини за тънка прежда. 6-те дарака за вълнено шилте, френско производство, са разнебитени и остарели. Т.нар. фин дарак – 32 бр., са негодни за употреба. Относно 20-те килимарски стана е записано, че са ненужни. За някои от машините е отбелязано, че вече не съществуват и т.н. Малко са машините и инструментите в описа, за които няма бележки. Получава се една картина на запуснатост и разруха.

Споделям тези свои разсъждения не за да очертая определен кръг проблеми, свързани с функционирането на сливенската фабрика или за да градя хипотези за социално-икономическата и политическа обстановка, които биха обяснили гореизложените факти. Целта на публикацията ми е да провокирам интереса на специалистите историци и да предоставя на вниманието им превод от османотурски език на непубликуван до момента документ.

Превод на документа¹⁰

Л. I а

Той [Аллах]

„Държавната фабриката за сукно в Ислимие е прехвърлена в задълженията на високопоставения Дервиш бей, който е от капуджибашиите в султанската свита и каймакам на споменатата лива. Бившият каймакам, уважаемият Салих бей, по-преди Салих ефенди, посредством Меджлис-и ривайет (Надзорен съвет) и Девр мухасебеси (Счетоводство по оборота) определи като неизползваеми съществуващи стари инструменти от споменатата фабрика, за което е записаното по-долу обезщетение [на стойност] 908 956 гроша и 10 пари. Да се провери на място необходимостта от подмяна и впоследствие да се доставят от Франция инструменти и машини. От новите и старите машини да се състави настоящото оборудване на Старата и Новата фабрика, което да бъде вписано в следващия по-долу приемателно-предавателен регистър, съставен при влизане в длъжност на новоназначения каймакам Дервиш бей.“

СТАРИ съоръжения, включени в инвентара на настоящата СТАРА и НОВА фабрика

Вид на машината	Бр.	Бележки
Инструмент – <i>халач</i> , [лък] за разчепване на вълна, задвижван с вода	1	Съобразявайки се с дефектите на инструмента, е недопустимо да бъде ползван.
Инструмент – <i>шилте</i> , френско производство	4	
Инструмент – <i>фитил</i> , френско производство	2	
Голяма машина за сукно, френско производство	2	

¹⁰ При работата ми върху превода на дефтера неоченима помощ при уточняване на термините ми оказа Незабравка Петрова – текстилен инженер, дългогодишен уредник на Музея на текстилната индустрия в гр. Сливен. За изясняване на термините ползвах и следните издания и студии: **Вакарелски**, Христо. Бит и език на тракийските и малоазийски българи. Ч. 1, Бит. – В: *Тракийски сборник*, 1935, кн. 5; **Велева**, М., Венедикова, В. Народни тъкани и тъкачни техники от Югоизточна и Северозападна България (Сливенско, Ямболско, Котленско, Видинско и Кулско). София, 1967; **Геров**, Найдено. Речник на българския език. т. 1–6. Пловдив, 1885–1908; **Маринов**, Димитър. Градиво за веществената култура на Западна България. – В: *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, 1901, кн. 18, с. 94–111; **Мишайков**, Димитър. Бележки върху домашната шаечна индустрия. София, 1903; **Тодоров**, Николай. Сведения за технологията на сливенските текстилни изделия от 30-те години на XIX в. – В: *Сборник народни умотворения*, 1963, кн. 50, с. 405–409; **Хараламбов**, Хараламби. Вадите, тепавиците, барите и водениците в Сливен. [изследване]. Сливен, 1994; **Цанов**, Ганко. Терминологичен речник на занаятите в Троянския край. София, 1992.

Фина машина за тънка прежда – 60 части, френско производство (вер. предачни машини с 60 вретена)	2	
Инструмент – ножица за подстригване на власинките на сукното, наричана <i>чилндере</i> .	2	Споменатите ножици са ненужни и не могат да бъдат ползвани, тъй като са остарели и разпилени.
Инструмент – <i>кардон</i> (вер. кардан) от желязо	1	Разпилени са.
Инструменти, всеки [съставен] от по 60 части, наричани машини за фино предене.	20	Нуждаят се от ремонт, както е записано и в пристигналият от Министерството на финансите дефтер.
Нов тип дървен <i>долап</i> , за навиване на чилета, наричан <i>въртешка</i> ¹¹ .	3	1 бр. се нуждае от ремонт и това е отбелязано в имуществения регистър.
<i>Чърък</i> , железни <i>дарак</i> и <i>дестгях</i> (стан) за изработка на сукно	36 – 1 35	[1 бр.] е потрошен и поради това е неизползваем.
Нов тип <i>долап</i> , изработен с <i>токмак</i> (чукало) за тепане на сукното (тепавица).	<i>денк</i> 2 – 2 0 <i>токмак</i> 2 – 2 0	Споменатите (денкове) и чукала са на Хаджи Данчо [в] Сливен, за връщането на които е издаден ферман.
Наскоро създадена нов тип <i>карта</i> (жакардова)	1	
Машина от нов тип	4	
Част, правена впоследствие, за развиване на винтове.	1	Нуждае се от ремонт, както е записано в по-рано пристигналият дефтер.
Меден <i>казан</i> в бояджийската работилница	4	
<i>Фучи</i> (каца), намираща се в бояджийската работилница.	3	

Железарска работилница, лярна, дърводелска работилница, лекарска стая, стая на полицията

Вид на машината	Бр.	Бележки
Пещ за железарската работилница	4	Издаден е документ, че се нуждае от ремонт.
Лярска пещ	1	Също
Дърводелница	1	

¹¹ В Сливенско „въртешка“ е наричано приспособлението за сноване. Вж. Велева, М., Венедикова, В. Народни тъкани и..., с. 22.

Лекарска стая	1	Понеже глинени съдове за боя в бояджийницата не са достатъчни, при ремонта на стаята са направени 3 пещи и поставени три глинени съда за боя, както е записано в предишния дефтер и за което е издаден документ.
Стая на полицията	1	Тази стая е станала за инженерите и това е отбелязано и в предишния дефтер.
<i>Фучи</i> (каца) за туткал с метални обръчи	1	
<i>Мангал</i> – железен	2	
Хирургични инструменти и казан: – хирургични инструменти; – казан.	1 1	
<i>Микраз</i> (ножици) – за постригване на сукното, които се задвижват с вода.	1	Нуждае се от ремонт, както е записано в по-рано пристигналия дефтер.

Л. 2а

Вид на машината	Бр.	Бележки
Стоманен уред за изтегляне на тел за зъбците на дарака	1	
Стар пръстен съд за съхраняване на масло	9	
Инструмент с 18 <i>калама</i> ¹² , който се задвижва с вода.	1	Необходимо е да се ремонтира.
Пожарна помпа	1	Не е годна за ползване.

[Инструменти], съществуващи в държавната фабрика от времето на Добри [Желязков]

Вид на машината	Бр.	Бележки
Части – <i>шилте</i>	2	Не е възможно да бъдат ползвани, тъй като са разпилени и дефектни.
Части – <i>фитил</i>	2	Също така
Големи маншони	4	Както се вижда от по-рано, пристигналият дефтер, леглата [на частите] са били счупени и дефектни.
Фина машина – 60 части (вер. предачни машини с 60 вретена)	9	Тъй като тези машини са остарели и ненужни, са разпилени.
Малка форма за пробиване на <i>карта</i> при ремонт на дараците	1	

¹² Цевите, на които се намотава приготвената за основа прежда. Вж. **Вакарелски**, Христо. Бит и език на..., с. 130.

Малка форма за прегъване на <i>дарак</i>	2	Още в преди пристигналия регистър се вижда, че единият брой не е годен за употреба.
<i>Долап</i> (тепавица) за правене на пресукана прежда	2	
Стан с пълен комплект <i>гюджю</i> (нищелка, нищелкова рамка), <i>мекик</i> (совалка) и <i>дарак</i> за тъкане на 1000 сукнени нишки по две	14	Вписано е, че инструментите са разпилени и не могат да бъдат ползвани.
<i>Ешпул чъркъз</i> (колела за чекрък – уред за предене, пресукване, навиване преждата на масури)	14	Също така
Нов тип машини за сукно	1	
<i>Микраз</i> (ножици), за постригване на сукното, които се задвижват с вода.	2	Тъй като споменатите ножици не са нужни и не се ползват, са разпилени.
<i>Ел микразъ</i> (ръчни ножици) – за рязане на сукното	3	
Дървени <i>серги</i> с железни куки за сушене на сукното	4	
Голям меден <i>казан</i> в бояджийската работилница, 111 <i>оки</i>	1	
Малък меден <i>казан</i> за възваряване на туткал и сапун	2	
<i>Мил</i> , голяма сонда, която задвижва с вода всички инструменти.	1	
Машини в железарската работилница	4	
Наковалня	1	
Голяма лопата	1	
Клещи	2	Не съществуват.
Лопата в леярната	1	
Клещи	5	
<i>Дериче</i> (малка вратичка) от пиринч	5	
<i>Хаван</i> с дръжка от пиринч	1	
Леярска пещ	2	Още в преди пристигналия регистър се вижда, че не са съществували.
Бояджийски каци	-	
Клещи	2	Не съществуват.
Желязна пещ	4	Още в преди пристигналия от Министерството на финансите регистър се вижда, че всичките липсват.
Съоръжение – големи машини	3	Още в [преди] пристигналия регистър се вижда, че инструментите и приборите са остарели и дефектни и не могат да бъдат ползвани.

Задвижвана с вода <i>витче</i> (витка – вид мотовилка)	1	
Ръчно задвижвана <i>витче</i>	1	

Л. 2 б

Вид на машината	Бр.	Бележки
Железен часовник, който звъни.	1	Счупен е.
<i>Чока зирайъ</i> (метър за сукно)	1	
Клещи	3	Не съществуват.
Инструмент – <i>хадде</i> (валцовачна машина, изтеглячна машина)	4	И в по-преди предадения регистър е обяснено, че една от споменатите машини е остаряла и негодна за ползване.
<i>Фърча</i> (четка)	1	Също така
<i>Кардон</i> (вер. кардан)	1	Още в [преди] пристигналият регистър се вижда, че споменатият и краката му са счупени.
Височайша <i>тугра</i> върху дърво	1	
Каменна дата	1	
Фина машина 40 части (вер. предачна машина с 40 вретена)	9	Издаден е документ да се унищожат, поради това, че са остарели и разбити.

Инструменти, съществуващи в НОВАТА държавна фабрика

Вид на машината	Бр.	Бележки
Части от <i>дарак</i> за производство на вълнено шилте	6	Макар да съществуват, са остарели и счупени. Не се ползват, защото са разнебитени.
Части от <i>дарак</i> за производство на фитили за шилте	6	Също така
Машина от 30 части, определяна като <i>каба чърък</i> за дебела прежда	6	Тези машини, наричани <i>курусна</i> (кросно), са доставени от Франция. Машините са фино изработена техника от желязо. В предишния регистър – със знанието на бившия директор Кяни бей, също така и на предходния Али Риза ефенди, един брой е отбелязан като изработен от чамово дърво. Понастоящем са съвсем разнебитени и остарели.
Други машини, наричани <i>индже чърък</i> с 50 части (за фина прежда).	32	Споменатите инструменти са остарели, разнебитени, негодни за употреба.
Нов вид <i>долап</i> на мястото на <i>чърък</i> за навиване преждите на <i>калам</i>	4	Не е в наличност.

Новосъздадено съоръжение, наречено <i>елемийе</i> (вер. <i>елемге</i> – въртележка за навиване на прежда), задвижвано с вода.	1		
Пълен комплект тъкачни станове (<i>дестях</i>)	51	Уредите и инструментите са в окаяно състояние и не се ползват.	
<i>Чърък</i> за споменатите станове	51	Също така	
<i>Бюкме</i> (вид предачна машина) с 15 вретена за пресукване на основата за килими, задвижвана с вода.	1	Част от уредите са в окаяно състояние и повечето не съществуват.	
Килимарски стан	20	Поради лошото им състояние са разпилени.	
<i>Чърък</i> към споменатите станове	20	Също така	
Нов вид <i>чърък</i> с <i>калам</i> за задвижване на механизмите	1	Макар и да съществува, не се ползва достатъчно.	
Лятна <i>серги</i> с железни куки за сушене на сукното	10		
<i>Денк</i>	1	Прехвърлен е в новата фабрика.	
<i>Долап с токмак</i> (чукало)	4	Съществуващ	
Меден <i>казан</i> с четири дръжки и обем до 300 <i>оки</i> за вълната	Оки	Брой	
	125	1	
Медни <i>казан(и)</i> с [общ] обем 300–400 <i>оки</i>	Оки	Брой	
	85	1	[С] две дръжки
	77	1	[С] две дръжки
	134	1	[С] четири дръжки
	$\frac{46}{342}$	$\frac{1}{4}$	Без дръжки

[Инструменти], доставени по-късно от Истанбул

Вид на машината	Бр.	Бележки
<i>Микраз</i> (ножици), за шилте	4	
Ново съоръжение за придаване лъскавина на сукното при тъкане	1	
Инструмент – <i>халач</i>	1	Не съществува.
Инструмент – <i>хадде</i> (валцовачна машина, изтеглячна машина)	1	Съоръжението е разпиляно и не може да бъде ползвано.

Л. 4 а¹³

Съществуващата в Сливен императорска фабрика за сукно този път е възложена на високопоставения Дервиш бей, каймакам на споменатата лива, който е от капуджибашиите в султанската свита. Във фабриката освен собствено имущество на предишния каймакам, уважаемият Салих бей, има инвентар и вещи под негово разпореждане. Със знанието и съгласието на меджлиса е съставен по-долния регистър, изясняващ количеството на вещите, останали да бъдат предадени на новоназначения каймакам Дервиш бей.

Цени и количество на инвентар в споменатата фабрика под разпореждане на [Салих бей] и овехтели съществуващи инструменти от предишен период, [предадени] на новоназначения каймакам Дервиш бей

Вид на инвентара	Количество		Единична цена		Обща цена Гуруш
	Киѐ	Брой	Гуруш		
Нов тип <i>долал</i> от дърво – за хасе	-	4	100	-	400
Варен гипс	450	-	-	6	67.5
Глина	2000	-	-	4	200
Надупчена плоскост – гьон	26	-	25	-	650
Непродупчена плоскост – гьон	36	-	20	-	720
Пръстен (керамичен) <i>мангал</i>	9	-	2.5	-	22.5
هلون مناری ¹⁴	21	-	-	-	500
Плоска мотика	4	-	25	-	100
Дървена лопата	5	-	2	-	10
Дървена преса от желязно дърво	2	-	150	-	300
Гюджю от дърво (бърдо) за стан	3	-	50	-	150
Медни везни	2	-	50	-	100
<i>Каната</i> (стомна)	2	-	100	-	200
Дървен сандък за омасляване на вълна	1	-	40	-	40
Голям меден котел за зехтин	1	-	54	-	54

¹³ Очевидно при началната обработка на документа листовите са пагинирани механично, без да бъде проследен текстът. Смятам, че л. 4 е предхождал л. 3.

¹⁴ Термини, които не са изяснени, остават изписани с арабска графика, както са изписани в оригиналния текст. Напр. هلون – *hilyun* вероятно е растение – *Lepidium sativum* или *asparagus officinalis*. По-надолу в текста се среща самостоятелно, а не в словосъчетание. مناری – *mantar* означава гъба, но има и значението на гъба, от която се правят тапи. Словосъчетанието от двете думи е термин, който не успях да уточня.

Дърводелски чърък	1	-		-	90
<i>Джъмбъз</i> (съоръжение за почистване възлите по платното) – от дърво	2	-	40	-	80
Дървен шкаф в бояджийницата	1	-	-	-	40
Четиригълно руско желязо	142	-	4	-	568
Желязна тел	6	-	12	-	72
هلون ¹⁵	25	-	3	-	75
Ключе мед	55	-	22	-	1210
Плочка олово	67	-	10	-	670
Карданова игла	700	-		6	105
Кофа за вода	7	-	7	-	49
Ръчен трион	1	-		-	35
Склад за риба	5	-	30	-	150
Железен лист	21	-	4	-	49.5
Железни куки за сергиите	1900	-	-	2	95
Пиринчен топ	40	-	-	-	480
Инструменти от железарската работилница: – преса; – наковалня; – лопата; – теглич за топ. Съществуват.	2 2 3 1	-	-	-	240
<i>Хидде</i> (уред за изтегляне на тел) – голям, за правене на винтове	3	-	50	-	150
<i>Келче</i> (гребалка, голяма лъжица) от мед в бояджийницата	1	-	-	-	30
Леярска <i>пота</i>	24	-	5	-	120
Глинена делва	6	-	320	-	1920

Л. 3а

Вид на имуществото	Количество		Единична цена		Обща цена Гуруш
	Кийе	Брой	Гуруш	Пара	
قردونك هولندن پاته جرحى ¹⁶		4	30		120
Камък	4000	-	-	20	2000

¹⁵ Терминът не е уточнен.

¹⁶ Терминът не е уточнен.

Камък, който е счупен и преместен.			1500	-	-	70	2625
Общо	14	487.5					

Споменатите по-долу предмети, които са във фабриката и са собственост на предишния каймакам, уважания Салих бей, са подробно описани с цени и са предадени на приемника му – високопоставения Дервиш бей.

Вид на имуществото	Количество			Единична цена		Обща цена Гуруш
	Киѐ	Дирхем ¹⁷	Брой	Гуруш	Пара	
Прана вълна	1772	-	-	20	-	35 440
Фино предени конци	336	100	-	25	-	8400
Синка за пране	150	-	-	138	-	20 700
Безир	14	300	-	20	-	295
Нафта	3	300	-	20	-	75
Мертек (четириъгълна дебела греда)	52	-	-	4	-	207
Голяма каната (стомна)	-	-	1 + 1 2	260 200	- -	460
Дървена лопата	-	-	15	2	-	30
Брадва за дърва	-	-	3	15	-	45
Плоска мотика	-	-	2	25	-	50
Глинен съд за боя	-	-	40	3	-	120
Кофа за вода	-	-	2	7	-	14

Л. 36

Ръчен чърък за боядисване на вълна	-	-	1	40	-	40
Сярна киселина	10	-	1 пакет	16	-	320
Венециански туткал	40	100	-	15	-	603.30
Цинк	75.5	-	-	8	-	604
Парчета пиринч	24.5	-	-	20	-	490
Дървен съндък за омасляване на вълната	-	-	1	-	-	40
Син камък (меден сулфат – CuSO ₄)	12.5	-	-	12	-	150

¹⁷ Дирхем – единица за тегло равна на 3,1 грама. 400 дирхема правят 1 киѐ.

Кирка	-	-	7	10	-	70
Корени от лобода	500	-	-	-	6	75
				[Общо]		68 229.30

Общо: 82 717 *гуруша* 10 *паре*

Инвентар под разпореждане на [Салих бей], който е предаден	Собствено имущество на предишния каймакам, уважаемия Салих бей, което е предадено
<i>гуруш</i>	<i>гуруш</i> <i>паре</i>
14 487.5	68 229 30

Поради отстраняване от длъжността директор на каймакама на Сливен, уважаемия Салих бей, е съставен този регистър-протокол, в който по-горе подробно е описано с фиксирани цени собственото му имущество във фабриката на стойност шестдесет и осем хиляди двеста двадесет и девет *гуруша* и тридесет *пара*. Описани са и издадени инструменти и инвентар със съответната цена – на стойност четиринадесет хиляди четиристотин осемдесет и седем и половина *гуруша*. Общо, според изложеното по-горе осемдесет и две хиляди седемстотин и седемнадесет *гуруша* и десет *пара*. Този протокол-регистър е съставен с цел обявеното имущество да бъде описано и пресметнато, за да бъде предадено на новоназначения каймакам високопоставения Дервиш бей. По този въпрос и във всеки случай заповедта принадлежи на Негово превъзходителство, който е властен да заповядва.

11 шеввал, година 1277

[Подписали протокола:]¹⁸

Рабът ес-сейид Мехмед Дервиш, новоназначен управител на околия Сливен; рабът Мехмед Салих, предишен управител на споменатата околия; молитствувателят ес-сейид Мехмед Сабът, заместник-съдия; молитствувателят ес-сейид Яхия Лятифи, мюфтия; рабът Риза Али, финансов директор; рабът ес-сейид Ахмед Шукри, директор на вакъфите; рабът ес-сейид Ахмед Туви, секретар; рабът Хюсейин, директор по земеделието; рабът Йехоша Хахам, от членовете на осигурителната каса; и рабът от членовете на хазната (няма печат с името и длъжността); рабът Осман от членовете[на хазната]; рабът Абд ес-сейид Джемил, хафъз, от членовете [на хазната]; рабът Мехмед Емин, хафъз, от членовете[на хазната]; рабът, ес-сейид Али от членовете [на хазната].

Л. 5а

Опис на количеството уреди и машини, които по времето на бившия каймакам уважаемия Салих бей е трябвало да бъдат доставени от Франция, за да заменят стари такива. Както става ясно 154 броя са в сандъци в споменатата фабрика.

¹⁸ Имената и длъжностите на лицата са вписани в поставените печати.

Вид на уредите/машината	Бр.	Бележки
Изцяло комплектуван дарак: – за <i>шилте</i> ; – за <i>иплик</i> (конци).	1 <u>1</u> 2	
Изцяло комплектуван дарак: – за <i>шилте</i> ; – за <i>иплик</i> (конци).	2 2 4	Веднага приведени в действие.
Комплект дарак: – за <i>шилте</i> ; – за <i>иплик</i> (конци).	3 <u>3</u> 3	При тези дараци липсват <i>карта</i> (<i>карти</i>) и ремъци.
Пълен комплект, новоизобретени съоръжения, задвижвани с вода, за пресукване на фина прежда.	1	
Новоизобретени съоръжения, задвижвани с вода, за пресукване на фина прежда.	5	Макар всяка от тези машини да е поставена на мястото си, липсват иглите и ремъците. Дори и да се поставят, леглата им са потрошени при пристигането и поради това не са монтирани.
На горния етаж на старата фабрика е монтирано работещо съоръжение ¹⁹ , пълен комплект.	1	
На горния етаж на старата фабрика е поставено съоръжение (като по-горното) с липсващи ремъци, поради което не е монтирано веднага.	1	Не е монтирано веднага.
<i>Микраз</i> (ножица) – за постригване на сукното, която се ползва в новата фабрика.	1	Ножът на споменатата ножица е счупен на две места.
<i>Микраз</i> (ножица) – за постригване на сукното, която е в новата фабрика.	1	На тази ножица липсват ремъците, поради което не е монтирано веднага.
Нов тип <i>долап</i> – за тепане на сукното (тепавица)	1	
Инструмент – <i>хадде</i> (валцовачна машина, изтеглячна машина), която се ползва в новата фабрика.	1	
Съществуващи [части] – закупени, за да бъдат поставени на дарациите: – <i>карта</i> ; – халка да <i>карта</i> за <i>ширит</i> (лента, ивица, шнур).	48 3 5	Ще се ползват, когато бъдат поставени в новата фабрика.

Л. 56

В двата счетоводни дефтера, сдадени от стария каймакам, уважаемия Салих бей, и от предишния каймакам, Салих ефенди, са описани дължимата сума като обезщетение за липси, установени сред споменатите инструменти и [стойността на] инструментите, придобити от Салих ефенди, както и цената на предадените предмети от предходния на заместващия го [управител].

Осчетоводени са и сумите, изразходвани за ремонти.

¹⁹ Терминът не е уточнен.

	Гуруш	Пара
Актуализирана стойност на имущество, собственост на уважаемия Салих ефенди	122 732	35
Инвентар, предаден в натура	22 613	
Изразходвано за ремонт от предшестващия [управител]	2625	
Предадено като несъбрани суми, дълг на уважаемия Салих ефенди	50 981	15
	198 952	10

Имущество, което според инвентарния регистър е собственост на бившия каймакам, уважаемия Салих бей, и е предадено на новоназначения каймакам, високопоставения Дервиш бей.

Гуруш/пара

68 229.30

+

Предадени пари в брой 54 504.05

122 732.35

Реално предаден инвентар:

Гуруш

14 487.50

+

[Предадени пари в брой] 8125.50

22 613

Записано, като изразходвано за ремонт от предшестващия [управител] и предадено на приемника му:

Гуруш

0000

+

2625

2625

Предадено като несъбрани суми, дълг на уважаемия Салих ефенди:

Гуруш/пара

50 981.15

+

Предадени пари в брой 00000.00

50 981.15

Отстраняването на сливения каймакам достопочтения Салих бей от длъжността директор, встъпването в длъжност директор на споменатата фабрика на високопоставения Дервиш бей, предаването и приемането на инструменти и съоръжения, съществуващи като инвентар на споменатата фабрика, е направено съобразно правилата за това.

За да се изключи възможна злоупотреба, да се проверят на място старите инструменти в сградата на споменатата фабрика.

Доставените впоследствие от Франция нови съоръжения и наличните във фабриката стари такива, сумите за обезщетение предадени от предшественика ува-

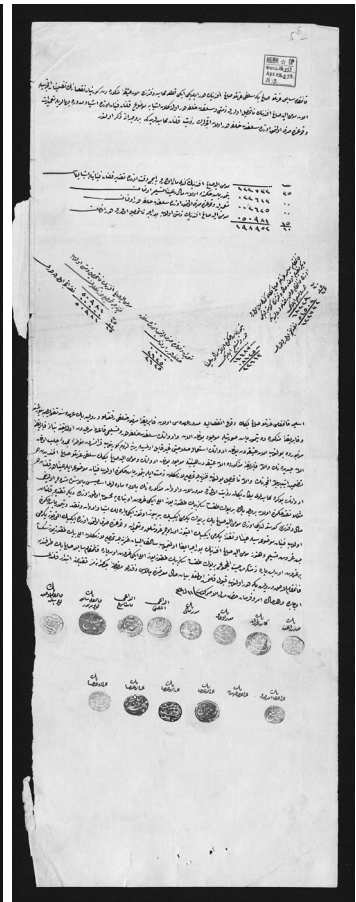
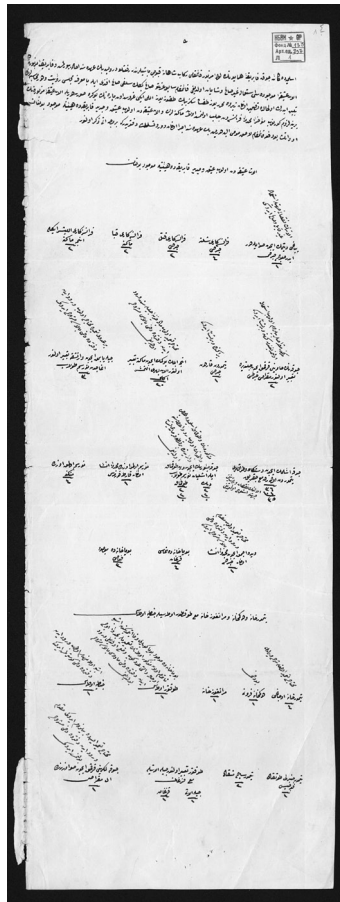
жаемия Салих ефенди и дългът, който трябва да се изплати в касата за непредадените инструменти, заедно със стойността на инвентара, предаден в натура, са подробно разгледани и осчетоводени. В по-горните параграфи инструментите и съоръженията са назовани и обяснени. В рекапитулацията са включени, както по-горе е посочено, сто деветдесет и осем хиляди деветстотин петдесет и два гроша и десет пари в брой. Както се вижда от другия описан регистър, достопочтеният Салих бей е предал в натура инструменти и съоръжения на стойност сто двадесет и две хиляди седемстотин тридесет и два [гроша], инвентар в натура – на стойност

двадесет и две хиляди шестотин и тринадесет гроша. [Отчетена] е сума за извършени ремонти – две хиляди петстотин двадесет и пет гроша. Все още не е изплатен дългът на предшественика – уважаемия Салих ефенди, шест хиляди деветстотин осемдесет и един гроша и петнадесет пари, които трябва да постъпят в хазната. Предишният каймакам, достопочтеният Салих бей, предава на новоназначения каймакам Дервиш бей общо сто деветдесет и осем хиляди девестотин петдесет и два гроша и десет пари. Този протокол-регистър е съставен, с цел обявеното имущество да бъде описано и пресметнато. По този въпрос и във всеки случай заповедта принадлежи на Негово превъзходителство, който е властен да заповядва.

11 шеввал, година 1277

[Подписали протокола:]²⁰

Рабът ес-сейид Мехмед Дервиш, новоназначен управител на околия Сливен; рабът Мехмед Салих, предишен управител на споменатата околия; молитствувателят ес-сейид Мехмед Сабът, заместник-съдия; молитствувателят ес-сейид

²⁰ Имената и длъжностите на лицата са вписани в поставените печати.

Яхия Лятифи, мюфтия; рабът Риза Али, финансов директор; рабът ес-сейид Ахмед Шукри, директор на вакъфите; рабът ес-сейид Ахмед Туви, секретар; рабът Хюсейин, директор по земеделието; рабът Йехоша Хахам, от членовете на осигурителната каса; и рабът от членовете на хазната (няма печат с името и длъжността); рабът Осман от членовете [на хазната]; рабът Абд ес-сейид Джемил, хафъз, от членовете [на хазната]; рабът Мехмед Емин, хафъз, от членовете [на хазната]; рабът, ес-сейид Али от членовете [на хазната].

АНТРОПОНИМИЧНИ ФАНТАЗИИ ЗА ЕДНО АРОМАТНО ЖЕНСКО ИМЕ

КАТЯ ИССА

ANTHROPONOMICAL FANTASY ABOUT AN AROMATIC FEMALE NAME

Katya Issa

SUMMARY

Anthroponomy in a language system is a set of names, and for this reason firstly it is influenced by the rules of the linguistics of the system itself. However, their presence or absence often due to the extra linguistic factors, therefore, not linguistic requirements but historical data give the clue to the etymology of one or another name. This paper represents data about the anthroponomical unit Yasmina and proves its pre-Bulgarian origin.

Името е Ясмина. Вариантите на този антропоним са много, разпространени по всички краища на света, съответно на лингвистичните системи на отделните народи. Семантиката на името е прозрачна – тя идва от растението жасмин и в България името е по-разпространено като Жасмина. Ясмина се смята за перифраза на арабското Ясмин и се открива в речниците и интернет сайтовете в списъците на имената, позволени от исляма (<http://islambulgaria.blogspot.bg/>). В цитирания сайт се отбелязват вариантите Ясмин, Жасмин, Ясмина и Ясна. Преводът на последното от арабски означавал „бяла роза“, което, разбира се, е погрешно. Името Ясмина в България е познато като име на една от принцесите на Дисни, любимата на Аладин, принцесата от арабската народна приказка „1001 нощ“.

Антропонимите в една езикова система, тъй като са имена като всички останали, се влияят първо от законите на лингвистиката на съответната система. Често обаче тяхното наличие или липса се дължи на екстралингвистични фактори, затова историческите данни, а не лингвистичните изисквания дават ключ към етимологията на едно или друго име. Желанието да се придобие или придаде яснота на всяко име е проява на естествения стремеж към познание, което по отношение на думите се предоставя от науката за истинността, известна като етимология (Парашкевов, 2013). Авторът представя „многобройни случаи както на простодушни, но естествени в мотивацията си осмисляния на неясни по звучене думи и собствени имена, така и на граматически преоформяния, придобили вече гражданственост или все още нежелани в езиковата ни практика“. Поради абсолютно ясната си семантика името Ясмина не поражда никакви въпроси и в този смисъл решението ми да покажа какъв е реалният му произход се дължи на други

причини, а намерението ми да проследя неговите миграции ще се осъществи доста трудно в научен аспект, предвид малкото източници, с които прабългарската антропонимична система разполага. Затова се надявам скромното ми мнение, че *името е прабългарско*, квалифицирано в заглавието като „фантазии“ да не бъде посрещнато от етимолози и културолози като тенденциозно.

Да се докаже, че името не е арабско, е лесно. Още в най-ранните арабски речници, с които тук разполагаме (Ал-Бустани, 1839), лексемата, име на растението, е дадена като заемка от персийски. Коренът (и до днес структурата на арабските речници е специфична, с отбелязване на корена на думата) е *مسي* [йасм], а декоративният храст с бели и жълти цветя, които клонят към червеникави по цвят, е наречен ‘ал-ясамуну’ [ал-йāсамūnu], но му казвали ‘ал-ясамину’ [ал-йāсамīnu]. В речника специално е отбелязано, че думата няма синоними, освен в научен контекст и по-неже е чужда, няма множествено число (Ал-Бустани, 1839, с. 2302). Следователно става дума за арабизирана персийска заемка. Вероятно наистина тази дума е навлязла в арабския език от писмени персийски източници, но е заета твърде „неправилно“. Не защото на фарси ‘яс’ [йас] означава просто цвете, а защото преводът (на ‘жасмин’) е друг: ‘саман’ [sāmān] (Персийско-български..., 2009, с. 618). На същата страница намираме и лексемата ‘саманбар’ [sāmānbār] – поетично название на нещо или някого с „тяло бяло и благоуханно като жасмин“. Откъде идва и какво означава тогава представката *я-* [йа], е въпрос, който си струва да бъде зададен, тъй като арабите не я отграничават като представка, а я смятат за част от корена на думата [йасм]. В речника (Персийско-български..., 2009, с. 1345) е отбелязано значението на [йа] като „или, било“ (първо значение), но второто значение е междуметие – „О!“ като възглас на щастие и възхищение, възклик на радост. В следващия речник (Българско-персийски..., 2013) преводът на съществителното от мъжки род ‘жасмин’ (м.р. на български език; в персийския няма род) е ‘саман’ [sāmān], но и ‘ясаман’ [йāсаман], което означава на фарси или буквално „о, жасмин!“, като радостен възглас, или обръщение към жасмина. Обръщението е вероятно заето пък от арабски в персийски така, както е честотно и разпространено днес във всички мюсюлмански неарабски общества като възглас към Бога или Пророка – „Я, Аллах, я Мохаммад!“. Най-вероятно в древните времена първичните, вторичните и всички последващи номинации се извършват чрез множество контаминации между отделни съседни народи. Следователно, ако в древноперсийски *яс* означава просто цвете, а *саман* означава жасмин, след приемане на началното *я* персийците го прибавят към *саман*, (към това цвете), а арабите, знаейки, че „яс“ е цвете, възприемат *я-* [йа] като част от корена на думата, когато впоследствие я заемат.

Още по-интересен е фактът, че те възприемат като част от корена и първата буква от персийската наставка в думата ‘ясаман’ – ‘ман’. Това е притежателна наставка във фарси, поставена към понятието за цвете, която превръща буквалното значение на думата за съответното цвете [йас] в ‘моето цвете’ или, по-точно – в ‘цвете мое’, ако се доверим на предположението за обръщение и тъй като в персийския език няма определителен член. Лексемата ‘ман’, освен че е притежателна наставка, означава на фарси и „аз“, личното местоимение, и притежателното „мой“. Арабите обаче не отграничават и наставката при заемаването, а очевидно

мислят *м* за част от корена [йасм]. В куфическото арабско писмо от VIII в. няма дори диакретични знаци, камо ли огласовки, затова е напълно реална подмяната на една кратка гласна с друга. Неустойчивите гласни в персийския език нямат буквен израз, но се изговарят като къси гласни [ä], [e] и [o]. В притежателната наставка гласната е кратка -а [ä]. Тя не се изписва, а се отбелязва в по-късните периоди с фатха. За разлика от кратките, устойчивите гласни имат буквен израз и се произнасят като дълги гласни. Те са [ā], [ū] и [ī]. Подобно е състоянието на арабската вокална система (три кратки и три дълги гласни), затова подмяната на дългите гласни е недопустима, тъй като те се изписват. В нито един арабски диалект името не е с начална дълга гласна днес, за разлика от думата във фарси, но, както стана ясно от арабския речник (Ал-Бустани, 1839, с. 2302), дълга гласна е имало, и то не само в началото, а и в предпоследната сричка, каквато в персийски никога не е имало. Не може да се пренебрегне фактът, че дългата гласна там не е *я*[īa], което би било съответно на наличната във фарси фатха, а у [ал-йāсамūну], но „му казвали ‘ал-ясамину’ [ал-йāсамīну]“. Изводът е, че така са му казвали не персите, а други. Думата във фарси и женското име и днес е Ясаман [йāсаман], следователно арабските текстописци не са чули тази последна сричка -*мин* от тях. Възможно ли е да са заели името от прабългарите? Напълно.

Етнолингвистичните връзки между българския и арабския народ датират от най-ранния стадий на човешкото общество. От арабските хроникьори и книжовници разбираме и кой е районът, обитаван в най-далечното минало от древните българи. Това са земите около планината Имеон, долините на Памир и Таримската котловина между Тиеншан и северните склонове на Тибет, откъдето започва разселването им по света. „Фердинанд фон Рихтхофен (1833–1905) смята Таримската котловина за огнище на първата човешка култура. В района на Памир българите създават още през древността две прочути държави Балгар и Балхар [...], а на територията на Европа още три държави – Кубратова, Волжка и Аспарухова България“ (Боев, 2006, с. 65–66). От проучванията на арабските източници проличава, че някогашната държава Балхара е била разположена точно в оня край на Изтока, от който са се преселили след това в Кавказ строителите на големите български градове Булкар Балк, Кумух, Хумар и др. От сведенията на известни арабски книжовници (Димашки, Ал-Букави, Якуби, ибн-Хаукал и др.) става ясно, че езиковите връзки между българи и араби са много стари. Те се пораждат от активните културни и икономически контакти между двата етноса. Такива съществуват най-малко от 550 г., описани от сирийския хронист Захарий Ритор. Авторът разказва и за езика на древните българи, като го определя като специфичен. Главните черти на този особен аналитичен език са съществували още в оня период, когато българите са живеели в своята далечна прародина в Памир. Най-подробни са сведенията за земите край Волга, където се е заселил вторият син на Кубрат, Котраг. Известни са имената на трима арабски очевидци на Волжка България – Ибн-Даста, посетил държавата около 890 г., Ибн-Фадлан, пребивавал в нея през 922 г., и Ал-Гарнати, пътешествал около 1130 г. Още първият от пътешествениците е бил много впечатлен от поминъка на българите: „Те – българите – са народ, който оре и сее – пише той. – Сеят различни култури – пшеница, ръж, ечемик, просо, сорго и др.“.

Най-подробно е описано пътешествието на Ибн-Фадлан, преведено и на български (Ибн-Фадлан, 1993). От тази книга разбираме, че пътуването е било организирано по инициатива на волжките българи преди 11 века. Те изпратили представители в столицата на халифата с молба да им бъде оказана помощ в тяхната борба против хазарите, притесняващи ги от юг, а също така да им изпрати и учители за укрепване на неотдавна приетия ислям. Освен на бита и традициите на волжките българи, Ибн-Фадлан обръща голямо внимание и на техния език и записва много ранни думи от него. Повечето от тези думи са заети, според него, от българския в арабския език, например *къс, мегдан, шепа, бакишиш, паша, фустан, фъстък, чанта, чеверме* и др. Поради доказания памирски произход на думите някои автори (Добрев, 1995) смятат, че тези лексеми, които без изключение се срещат в българските диалекти днес, не са дошли от арабски през турски. Това твърдение е твърде несериозно и трудно доказуемо. Аз мисля, че повечето от тях са навлезли в съвременния български език точно през турския от арабския и от фарси, като преди това са навлезли пък в арабския и в персийския език от древния български (Исса, 2008). Мисля, че нещо подобно се е случило и с „моего цвете“ – жасмина. За да се опитам да го докажа, ще се върна на притежателната наставка *-ман*.

Персийският език, официален език в Иран, се отнася към групата на иранските езици, която е част от индоиранските (арийски) езици и влиза в по-голямата индоевропейска група. Към нея принадлежат групите на романските, германските и славянските езици, както и гръцки, албански, арменски и др. Към нея безспорно принадлежим и ние. Всички знаем за съществуването на думи с общи корени между български и фарси днес. В предговора на речника (Персийско-български..., 2009) са отбелязани такива емблематични за етноса думи като *жена, мъртъв, брат, дъщеря*, специфични думи, свързани с културата на населението, които са общи между нас. Отбелязано е и местоимението *ман*, за което изследователите предполагат общ произход с косвените падежи в славянските езици, на български *мене* и *мен*. Само че българският език вече не е синтетичен, за разлика от другите славянски, а аналитичен. Ако преповторим все по-нарастващия в последно време скептицизъм относно преминаването на българския език от синтетизъм към аналитизъм под влияние на балканските езици, ако предположим, че някои аналитични форми са запазени от аналитичния прабългарски в наложилия се официално в Аспарухова България славянски език, първото, за което ще се досетим, е краткото притежателно местоимение *ми*, напълно съвпадащо с краткото дателно лично местоимение. Само ако приемем, че аналитичният прабългарски е имал подобно, но не същото като персийското притежателно местоимение *мин*, редуцирано после в новосъздадената ни държава след отпадане на краесловното *-н* до кратък вариант на ‘мой’ и ‘на мене’, можем да си обясним как арабите са възприели последната сричка в ‘ясмин’ като дълга. В прабългарския няма данни да е имало дълги гласни, но ударението в думата ясмин е достатъчно основание да се наблегне на тази сричка в лексемата. Тъй като ударението в персийския език е задължително на последната сричка, и в тяхната дума тя е *-ман*, това е още едно доказателство, че арабите не са заели думата (не и на аудитивно ниво) от фарси. Прабългарска заемка е най-вероятно и липсата на дълга гласна при първата срич-

ка, защото за прабългарите яминът е припознат като „моето цвете, или цветето ми“ чрез безпроблемно прикачване на притежателното местоимение към корена *яс*, както към името на декоративния храст, така и към антропонима. Подобни имена, при които се забелязва струпване на две съгласни, втората от които е сонорна, има запазени и досега от прабългарския език – както името на бога Тангра, така и Котраг, Кубрат и Кубра, Асмара и др. Това обяснява и по-разпространеното днес в арабския език име Ясмин [йасмйн], със сукуп върху *-с-*, като име на жена, а също и на растението, въпреки че в старите писмени източници поради консервативността на арабската граматика то е с фатха – Ясамин [йасамйн].

И така, българите, народът, който оре и сее, вероятно е взел със себе си шепародна пръст и семената на различни стопански култури, сред които и своето цвете. Само така можем да обясним наличието и на двете думи в съвременния български книжовен език – ясмин и жасмин, – като те се дават успоредно в множество речници и до днес. Тук ще цитирам само един, сравнително стар ботанически речник (Материали..., 1939), в който срещу латинското *Jasminum fruticans* е отбелязано *жълтъ ясминъ*, както и „сминдохъ“, а също и „сминъ“, отново „ясминъ“, *хрущелъ* и „хрущялъ“, с отбелязване на старите етимологични речници, от които са взети наименованията. Следва белият жасмин – *Jasminum officinale*. И тук имаме на първо място *бялъ ясминъ*, „бял сминдох“, още веднъж „ясмин“ и само едно „жасмин“ (с. 189). Следователно „жасмин“ е нова лексема, дошла в езика ни отвън, което ясно личи и от етимологичния речник (Български етимологичен..., 2012, с. 525), където понятието е обяснено по следния начин: „жасмин – градински храст с бели ароматни цветове... Произв. жасминов – чрез руското жасмин и френското *jasmine* от арабско-персийското *jāsīmīn*“. Тази информация (в първата си част) е вярна, но елементарна, предвид наличието на „ясмин“ в езика ни.

След Освобождението от турско робство в България навлизат множество френски думи през руски и този факт е неоспорим. Вероятно така е станало и с декоративния храст. Заемат се и много антропоними, включително и женски имена на цветя като Виолет, Вероник и подобни. Българската морфологична система веднага ги смила и им прибавя родово окончание *-а*. Така се ражда антропонимът Жасмина. Суфиксалното дооформяне на имената чрез прибавяне на характерните показатели за родова принадлежност *-а*, *-я* за женските имена се счита за славянска особеност, но сред малкото останали известни днес прабългарски женски имена нито едно не прави изключение – всички завършват на *-а*. Такива са Кубра, Косара, Роксана, Асмара, Калина. Личните имена носят морфологичните, синтактичните и семантичните особености на съществителните и се подчиняват на същите словообразователни процеси като тях. Славянските лични имена, носени от българите през Ранното средновековие по своята същност са индоевропейски. В структурно отношение те са изградени от личноименни основи, възникнали по древни модели, унаследени от индоевропейския праезик. Нормално е някои български антропоними да са се запазили до средните векове и владетелите да са именували с тях децата си като реверанс към славните прастари времена. Известно е например името на принцеса Косара, дъщеря на цар Самуил (X–XI в.) и на Калина, дъщеря на Съдек (IX в.). Докато в първото име може да се открие

някакъв праславянски г-суфикс, то второто, Калина, се обяснява като конверсия, т.е. образуване на личното име от готова лексикална единица. Такива имена се наричат съществителни проприум и представляват обикновена трансформация на съществително от лексикалния фонд на езика в антропоним. Такъв антропоним е името Ясмина. Доказателствата за това не са малко:

1. Лексикална единица, съществително, е имало и то е било ясмин, поне до появата на френската заемка жасмин, според етимологическите и ботаническите речници. Има го и днес като подправка, дърво, а жасмин наричаме цветето.

2. Женските имена в прабългарски са завършвали на *-а*, както е и сега. За прабългарски се смятат Роксана, Келара, Калина, Косара, Пресияна и Персияна, Алгара, Българа, Бисера, Аспара. Тази традиция не е изоставена и до днес.

В речника на личните имена е отбелязано, че „личните женски имена окончават на *-а* (около 83 %) и на *-я* (около 12 %) (Илчев 1969: с. 20). Този речник обхваща личните имена на българите от Освобождението до 70-те години на XX в. В него името Жасмина е дадено като френска заемка от *jasmine*, но е посочен и преводът на самата дума на български – ясмин. Името Жасмин е мъжко, обяснено като мъжка форма от Жасмина и е отбелязано като ново и рядко. Има и Жасминка като умалително от Жасмина (Илчев, 1969, с. 23). Име Ясмина не е дадено, което показва, че след Освобождението то вече е било изоставено. Има обаче Смин (мъжко име) и Сминка (женско), отбелязани като имена на цветя (Илчев, 1969, с. 12).

3. Българите никога не са преставали да дават на своите момичета имена на цветя, на дървета и на билки. Такива са например Аглика, Билка, Биляна, Божура, Босилка, Вероника, Вишна, Върба, Гургина, Гроздена, Далия, Дафина, Деляна, Детелина, Елица, Зюмбюла, Иглика, Калина, Камелия, Карамфила, Китка, Круша, Латинка, Лилия, Лимонка, Лоза, Люлина, Магнолия, Малина, Маргарита, Невена, Орхидея, Перуника, Роза, Ружа, Теменужка, Трендафилка, Цвета, Цветана, Цветина, Череша, Чубра, Ябълка, Ягода, Ягодинка. Някои от тези имена имат и мъжки вариант, други са само мъжки, например Ясен и Явор, почти всички (и женски, и мъжки) влизат в състава на производни сложни имена и всички, които ги носят, празнуват Цветница.

Цветница е един от най-хубавите наши (български) пролетни празници, зает от християнството от езическите времена. Посветен е на тържественото посрещане на Исус Христос в Йерусалим с маслинови и лаврови клонки. От Библията знаем, че Исус влиза в Йерусалим на магаре, ден след като е възкресил мъртвия Лазар и там е посрещнат с цветя. Това, което по-малко хора знаят, е, че този ден намира своето отбелязване и в Корана, защото именно тогава Исус изгонил търговците от храма и събрал там болните, които излекувал. В България на този ден се извършват ритуали, неизвестни другаде по света. Хората отиват на празничната църковна литургия с върбови клонки, китки от здравец и други пролетни цветя. След като свещеникът освети върбовите венчета, те ги отнасят къщи и ги поставят пред домашната икона. Католическата традиция, въпреки многото женски имена на цветя в западния свят, не празнува Цветница, нито който и да било имен ден. Православната, в която се празнуват именни дни на светци и светици, не е възприела нито в Гърция, нито в Русия, назоваването с имена на цветя. Многобройните езически обреди, които се преплитат с християнските, са само наши,

вероятно наследени от прабългарския период. Тук ще цитирам един сайт (<http://dnes.dir.bg>), който запознава с ритуали в Североизточна България, земята, в която Аспарух установява народа ни и в която са пуснати първите корени от първите семена на нашите цветя. Хората там отиват на гробовете на близките си с върбови клонки, плява (или царевични стъбла), забиват ги до гробните паметници и с плявата запалват огън. Колкото и „прабългарско“ да изглежда това описание на Цветница, то не доказва наличието на антропонима Ясмина в предхристиянския период на България, но говори за устойчивостта на традицията.

Щом ясминът е пуснал корени в земята ни, Ясмина навярно е било предпочитано име сред нас. Проучването показва, че етимологически това е напълно възможно, словообразователно се вписва както в прабългарската, така и в славянската именна система, граматично е оправдано предположението заради краткото ни лично местоимение, каквото в другите славянски езици липсва, семантичният аспект е изцяло прозрачен, а Ясмина се оказва съществително проприум. Остава най-важната за антропонимите гледна точка – мотивационната.

Мотивацията на назоваването свързва всяка антропонимична система със суверенията и вярванията на хората, с надеждата им децата да имат добър живот. Не бива да се заблуждаваме, че името Ясмина е побългарено ислямско, било от арабски или от фарси. Имената на жените в исляма са свързани с главните мюсюлмански пророци и светци и са разпространени сред всички ислямизирани народи. Най-често това са имената на любимите жени и дъщери на самия Мохаммад. Пристрастието към красиви женски имена датира от предислямския период, от времето, когато ние сме били значим фактор там, в Средна Азия. Въпреки че името Ясмин не се забранява от Корана, то е някак срамежливо избягвано. Специфичният аромат на цветето етимон се засилва през нощта и символизира копнеж, любов и страст. Затова името не е много разпространено нито в Иран, нито в коя да е арабска страна. Никога не е било изследвано, нито препоръчвано, а „в именниците на тюркските народи, изповядващи исляма, почти всяко разпространено мюсюлманско име се изследва специално“ (Гафуров, 1987, с. 35).

За началната мотивация в Аспарухова България по отношение на това красиво женско име, означаващо „цвете мое“, доказателства не са нужни. Но защо след това то изчезва от антропонимичната ни система и едва напоследък започва все по-често да се възражда, е интересен въпрос. Дали пък, донесъл в новата земя своето цвете, българинът не се е натъкнал на неподатлива почва и не е започнал да го изнася към Европа? Вокализмът в началословието на нашата дума съвсем естествено се променя във френски в j-. Ако разпространението на ясмина, и на името, и на цветето, следва пътя на разселение на прабългарите (въпреки че той е във всички посоки и днес Индия и Китай припознават цветето за свой символ), то третата империя, установена между Европа и Азия на кръстопътя на културите, може да се окаже втора отправна точка, след Памир и Хиндукуш, а пътищата на жасмина да се окажат проводници, последвани от българската роза векове по-късно. Всичко това е възможно, но то не показва причините за изоставянето на антропонима.

Причините да се откажем от името Ясмина са други. Първо, времето на княз Борис променя българската душевност. Християнизацията на народа ни поражда

потребност от въвеждане на нов език. Глаголицата, създадена, за да се разграничим и от Византия, и от латинската писменост, в България е прескочена. Борис Михаил въвежда кирилицата, единственото писмо, изобретено у нас, като мост към славянското писмо и с това източните прабългарски лексеми постепенно отпадат. Така, от принадлежността ни към древното учение с център някъде в Азия, ние преминаваме към християнството с център Константинопол и приемаме славянския език за книжовен. Интересно е, че от това време няма открити български текстове нито с арабско, нито с персийско писмо, за разлика от Босна и Херцеговина, където такива са открити (Марти, 2015), останали вероятно от Алцековите българи по пътя им към Италия, или от Куберовите, живели в Белград и Охрид. Това е и едно от обясненията за разпространението на името Ясмина в Сърбия, където никой не го припознава като турско.

Турското име е Ясемин. То е заето от арабски и е напълно логично като изписване и изговор, защото на мястото на всяка фатха, и на всеки алиф, турците поставят *e*. От времето на османското робство точно с такива превъплъщения са навлезли всички онези лексеми от арабски и персийски, които заради всестранината адаптация на турския език днес ние наричаме турцизми. Лични имена от този период съществуват и до днес на територията на България. Те са събрани от арабските ръкописи, съхранявани в отдел „Ориенталски сбирки“ на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (Стоилова, 2007, с. 361), но са принадлежали на хора, неетнически българи. Те са подчинени на мюсюлманската традиция. „Обстоятелството, че преобладаващата част от антропонимите, срещани в посочените паметници, са широко използвани и днес, позволява те да бъдат сравнявани със съвременната българска личноименна система по-скоро в синхронен, а не в диахронен план“ (Стоилова, 2007, с. 361).

Българите, в диахронен план, са вече поробени християни, славяни. Те продължават да използват някои от старите си имена, особено имена проприум, каквото е името Калина, но само ако такива не съществуват в турската антропонимична система. Срещат се някои имена, в които се крие турски корен – Демир, Курти, Севда, Султана – но те са малко. Българинът, въпреки че турските заемки прозират в половината ни фамилии днес, избягва да кръщава деца с имена, за които мисли, че са мюсюлмански. Така, по екстралингвистични причини, антропонимът Ясмина се натоваарва с негативно отношение и получава експресивно-стилистична оцветеност. Появата на френското Жасмина след време спомага за квалификацията на Ясмина като небългарско. Конотацията му се съсредоточава в представи, които в когнитивното значение липсват и тези представи се оказват по-силни от зададения в буквалното значение на думата смисъл.

По последни данни, въпреки че последните данни като цяло са отчайващи (Чолева и др., 2011), името Ясмина съществува в съвременната антропинимична система. То все още се възприема като чуждо, но се прокарва, макар и плахо, в регистрите на новородените българки. Моята надежда е то да се квалифицира като едно от имената за възвръщане на домашната традиция. Имаме остра нужда от един български именник, където да можем да прочетем поне една малка част от имената на древните и старите българи, защото сме обречени твърде скоро да

видим как тези имена изчезват (със или без етноса ни), ако не поемем решително към курс на реабилитирането им. Открих такъв речник в сайта <http://samoistina.com> в интернет под заглавие „Българската именна система от древността до днес“ и там с радост видях името Ясмина, наред с Ясен, Явор и Калина, дадено като прабългарско, а Жасмина, разбира се, липсва. Една закъсняла народна дезабигуация към антропонима може само да обогати личноименната ни система с ароматното и красиво женско име Ясмина. То заслужава да пусне отново корени в земята на българите, които са го донесли със себе си отдалеч като нещо свое, наречено с най-нежното българско обръщение към любима жена – „цвете мое“.

Литература

- Ал-Бустани**, Б. Китаб Мухит ал-мухит. Бейрут, 1839.
- Боев**, Е. Междубългарски наименования, прозвища и прякори. София: ТАНГРА Тан-НакРа, 2006.
- Български** етимологичен речник. ред. Вл. Георгиев. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 2012.
- Българско-персийски** речник. над 55 000 думи. състав. Е. Пешева и др. науч. ред. на Иво Панов. т. 1–2. София: Авангард Прима, 2013.
- Гафуров**, А. Имя и история. об именах арабов, персов, таджиков и тюрок. Словарь. Москва: Наука, 1987.
- Добрев**, П. Езикът на Аспаруховите и Куберови българи. речник и граматика. София: Огледало, 1995.
- Ибн Фадлан**. Пътешествие до Волжка България 921–922. прев. от араб. Георги Наумов. София: Аргес, 1992.
- Илчев**, С. Речник на личните и фамилни имена у българите. София: Изд. БАН, 1969.
- Исса**, К. Етнолингвистични контакти между българи и араби според антропонимията. – В: *Български език*, 2008, № 3, с. 98–105.
- Марти**, Р. Писмото в историята на българската култура. доклад от Международна научна конференция, програма „Булгарикум“. София, 2015.
- Материали** за български ботаничен речник. състав. Б. Давидов, А. Явашев и др.; ред. Б. Ахтаров. София: БАН, 1939.
- Парашкевов**, Б. Народни етимологии. думи и имена с вторична семантична и морфологична мотивация. София: Изток-Запад, 2013.
- Персийско-български** речник. науч. ред. Иво Панов. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 2009.
- Стоилова**, А. Антропоними в арабски ръкописи от фонда на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методи“. (паралели с българската личноименна система). – В: *Научни приноси в памет на професор Константин Попов*. В. Търново, 2007, с. 361–373.
- Чолева-Димитрова**, А., Янев, Б. Мода на личните имена в големите български градове. – В: *Езикът и социалният опит. проблеми на социоллингвистиката*. т. 10. София, 2011, с. 106–115.

СТРАНИЦИ ОТ ИСТОРИЯТА НА СЕЛО ОХРИД ПО ОСМАНСКИ ДОКУМЕНТИ ОТ XVI ВЕК. НАСЕЛЕНИЕ И СТОПАНСТВО

ПЕТРАНКА КАЛУДИНА

PAGES OF OHRID VILLAGE HISTORY ACCORDING TO OTTOMAN DOCUMENTS OF THE 16TH CENTURY POPULATION AND DEMOGRAPHY

Petranka Kaludina

SUMMARY

The article investigates the history and development of a small village in Bulgaria's Northwest region by presenting comprehensive information on its inhabitants during the 16th century. The article is based on preserved by National Library „St. St. Cyril and Methodius“ Ottoman tax documents of the same period. It analyses data of demographic processes and economic development indicators of that village during the Middle Ages. Besides the article takes special notes of the lists of names in Ottoman registers and traces out the Bulgarian anthroponymy in Ohrid village during the 16th century.

Въведение

Това изложение не си поставя амбициозната задача да изследва цялостно и последователно историята на възникването и развитието на село Охрид, област Монтана, и неговото население. Задачата му е да хвърли светлина върху някои неизвестни за историческата наука данни за селището от османския период.

Принос в изследванията на историческата действителност на северозападните български земи имат автори като Д. Цухлев, Хр. Христов, Хр. Гандев и С. Димитров – за Видинско, Ломско и Белоградчишко в края на XVIII в., Р. Ковачев¹ за населението и селищата на Берковската каза от началото на XVI в. и др. Селищната мрежа във Видински санджак през XV–XVI в., чиято територия покривала по-голямата част от Срацимирова България, е основно проучена от Д. Боянич-Лукач и В. Мутафчиева².

Ценен изворов материал за стопански и демографски изследвания и историко-географски проучвания е поредицата „Турски извори за българската история“,

¹ Ковачев, Р. Казата Берковица в началото на XVI век според нови сведения от османските архиви. – В: 110 години град Фердинанд и мястото му в българския Северозапад. Монтана, 2006, с. 32–50.

² Боянич-Лукач, Д. Видин и Видински санджак през XV–XVI в. София, 1975.

която съдържа преводи на османски документи – най-старите, съхранявани в Ориенталския отдел на НБКМ. През последните години редица изследвания са резултат от проучването на новопостъпилите архивни свидетелства в Националната библиотека – османотурски описи от *Başbakanlık Osmanlıarşivi* – Истанбул, Р. Турция. Появиха се научно-исторически студии, поредица от сборници, общи и краеведски изследвания за живота по българските земи през XV и XVI в. и през следващите столетия. Повечето от тях стъпват върху свидетелства от колекции за отделни райони или стратегически важни за епохата градски центрове, за които са запазени и достъпни османски описи от различни периоди. Именно те провокират научния интерес на изследователите. Малките селища са слабо представени поради оскъдни сведения и трудно откриваема информация за тях, както и поради недостъпността на изворите, написани на османотурски. Именно това предизвиква интереса ми към историко-демографското и поселищно развитие на Северозападна България през ранния османски период и специално с. Охрид като част от селищната мрежа по тези земи.

Почти всички изследователи на османския период в своите проучвания цитират сведенията на участници в политическите и военни събития от епохата и дневниците на чужди пратеници и пътешественици. За съжаление маршрутите, по които са преминавали всички те на път за Цариград и обратно, са били достатъчно отдалечени от с. Охрид и околните селища. На К. Иречек е направило впечатление единствено името на селото, което споменава под линия като забележка в своя известен пътепис „Пътувания по България“³: „Едно село се нарича Охридъ, както познатиятъ градъ въ Македония“⁴.

В днешна Северозападна България са преобладавали малките градчета и села, а също и крепостни съоръжения⁴ със селища към тях, които са поддържали и охранявали пътищата и проходите на територията на областта. Цифровите данни от османските регистри показват, че селското население в страната за посочения период, в различните райони е в границите от 88 % до 92 %⁵. Оттук и значението на изследванията именно на селата през периода на османското владичество – и тогава именно те дават плът, мащаб, релеф и цвят на историческата и демографска картина в България.

Цел на това проучване е да се анализират сведенията за населението на с. Охрид, област Монтана, извлечени от фрагменти от три османски регистра от XVI в., преведени от доц. д-р Р. Ковачев⁶. Дефтерите представляват тимарски описи от типа муфассал, част от колекцията на НБКМ, значителни по обем в сравнение с останалите видове османски документи от XV–XVI в. Особено важно за нас е

³ Иречек, К. Пътувания по България. ч. 2. Пловдив, 1889, с. 285.

⁴ Възстановяването на тези съоръжения се датира към XIV в. и вероятно е свързано с военнополитическия живот на района през XIV и началото на XV в.

⁵ В „промишлена“ Англия едва през 1851 г. градското население взима превес над селското в България и 100 години след това 79 % от населението е селско.

⁶ Изказвам благодарност на доц. Р. Ковачев, както за преводите от османотурски и разясненията върху спецификата на османските регистри, така и за критичния прочит на първия вариант на текста и направените по него бележки.

обстоятелството, че запазените извори са хронологично равномерно разпределени и обхващат период от почти един век. Те съдържат различна по характер и изчерпателна като обхват информация в сравнение със съкратените описи, изготвяни като извлечение от основния документ.

В такъв съкратен регистър за пръв път срещаме сведения за населението на с. Охрид и данъците, които е заплащало. Съставен е през първите години от управлението на султан Сюлейман I (около 1525 г.)⁷ и представлява извлечение от основен документ, изработен през 1515–1516 г. при управлението на Селим I Явуз (1465–1520). В раздела за регистрацията на Софийския санджак, в описа със сведения за състоянието на стопанската, военноадминистративната и селищната система на каза Берковица, на с. 236, под името на с. Охрид е записано: „Приход за хаса на султана, нека се прослави името му, Маден Озирова, от казата Беркофча“.

Навярно до средата на XV в. редица поселения в северозападните български земи все още не били включени в системата на османското феодално владение, оставали като „свободни“⁸ селища и по тази причина не попаднали в описа от 1454–1455 г. Цв. Георгиева приема, че причините за необхванатите от османския кадастър селища в северозападните български земи трябва да се търси в „незавършения процес на отсядане и бавното аграризиране на едно номадстващо население, който вероятно е започнал в Българското средновековие“⁹. В. Мутафчиева изказва предположението, че отделни села, записани като тимарски в средата на XV в., са се превърнали в султански хас.¹⁰ Според изследователите на топонимията на района в цялата област са се запазили местните селищни названия и техния славянски характер. Голяма част от селищните имена имат старинен произход и вероятно са съществували далеч преди османското нашествие на Балканите. Много по-вероятно е поселенията в тази част на страната ни да са били с различен статут, особено селищата в Берковско и Чипровско. През периода XIII–XVI в. Чипровци е оживено рударско селище.¹¹ Османското завоевание заварило саксонските рудари, заселили се в този край още през XIV в., и несъмнено османската държава е имала нужда от разработването на рудниците – приходите от добива на полезни изкопаеми са изцяло включвани в хазната на султана.

От карта на Видински санджак за периода XV–XVI в.¹², чиято територия обхваща границите на Иван Срацимировото царство, е видно, че след като минава на юг по Стара планина, границата се спуска на север до р. Ботуня при селата Охрид и Пали лула, върви по р. Ботуня до вливането ѝ в р. Огоста, откъдето се от-

⁷ НБКМ, сигн. BOA TD, 370.

⁸ Заяков, Н. Етнодемографски характер на Видинския санджак през XV–XVI в. – В: *Известия на музеите в Северозападна България*, 1980, т. 5, с. 107–125.

⁹ Георгиева, Цв. Пространство и пространства на българите през XV–XVI в. София, 1998.

¹⁰ Боянич-Лукач, Д. Видин и Видински санджак през XV–VI в. София, 1975, с. 44, 46.

¹¹ История на българската държава и право. извори 680–1944. София, 2002, с. 95. Фамилия Соимировичи „е притежавала град Чипровец и крепостта Градище със златните и сребърни мини, преди тиранията на Турчина да завземе казаните места и някои села,...“ (1686).

¹² Лачев, М. Административно деление и граници на Видинския санджак през XV–XVI в. – В: *Векове*, 1988, кн. 5, с. 60–63.

правя право на север и достига до р. Дунав. Този малък граничен участък, в който попадат двете села, е включен в османските описи на каза Берковица, спадаща към Софийския санджак, заедно с района на Берковско, Чипровско и малка част от Ломско и Врачанско. Според подробния регистър от 1515 г., на който се спирам, с. Охрид попада в хаса Рудник Озирова, приходите, от който са изключително на владетеля.¹³ Едно село, което явно не е номадстващо, нито „свободно“ поселение, а по-скоро селище с различен статут, защото видно от османските регистри, от векове не е променяло своето местоположение, име, етнически състав и верски облик.¹⁴

Стопанство, икономически показатели

В края на XV в. значимите промени в икономиката на Османската империя се разглеждат като последици от налагането на тимарската система като форма на организация на аграрното производство. Една от основните промени е раздробяването на поземлените владения – стопанството представлява мозайка от различни по размер имоти с много собственици.¹⁵ Втората важна икономическа промяна е ясното регламентиране на производството, което трябва да осигурява точно определен и като сума, и като продукция приход на османския спахия. Така на Балканите производствената листа остава в общи линии традиционна. Икономическите промени са пряко обвързани с данъците, които представляват основна съставна част на механизма, чрез който османската власт успешно овладява човешкия и стопански потенциал на завоюваните територии.

Съхранените османски регистри от XVI в., в които за първи път се срещат подробни сведения за с. Охрид, ни разкриват живота на българския селянин главно чрез поминъка му, производствения му опит и стопански резултати в една различна среда. В тях няма да открием героизъм, нито следите на политически и военни действия, но те ни показват начините за оцеляване на населението и стопанската му дейност. Засага не се откриват документални свидетелства за селото в запазените и публикувани най-ранни османски описи от XV в. „Внезапната поява“ на с. Охрид в османски регистър от първите години на XVI в. като хасово владение, спадащо към Софийския санджак¹⁶, поражда предположението, че селището не е възникнало тогава, а е съществувало и през XV в. и вероятно е било обхванато от тимарската система на османската власт.

В опис от 1515 г. населението е представено чрез вписани 22 пълночленни домакинства, двама неженени и 1 вдовица. Последните издължават данъци за следното селскостопанско производство: пшеница, смесено зърно (фураж), ечемик,

¹³ Хас – ленно владение с годишен доход над 100 000 акчета.

¹⁴ Вариантни форми на името Охрид в превод от османотурски – Охрате, Охрите (1515); Охрад, Охряд (1576); Охрила (1666).

¹⁵ Георгиева, Цв. Османското завоевание и промените в социално-икономическата еволюция на българския народ. – В: *Турските завоевания и съдбата на балканските народи*, отразени в исторически и литературни паметници. В. Търново, 1992, с. 182.

¹⁶ Санджакът е основната административна единица на Османската империя със сравнително постоянен териториален обхват.

сено, коноп, бостан, десятък от пчелен мед, данък върху свинете, данък воденици и различни такси и глоби, или всичко доход – 3252 акчета. Като сума най-висок е данъкът върху пшеницата и заедно с другите отглеждани култури показва едно затворено натурално стопанство, в което основното производство са зърнените култури, пчелен мед и отглеждане на свине. Произведените около 10 тона пшеница, разпределени според броя на населението, показва, че на домакинство се пада около 430 кг годишно, което е около 2 кг пшеница дневно на човек. Изчисленото производство на ечемик е малко повече, приблизително 11–12 тона, което е около 450–500 кг на домакинство. Очевидно икономическите възможности на селото са ограничени. Произвеждали са толкова, колкото е необходимо за оцеляването им. В описите не се споменава за производство на просо. Вероятно не е отглеждано в облагаеми количества, а само за лични нужди.

Съществуването на воденици говори недвусмислено за характера на земеделските култури, които са произвеждани най-много пшеница и ечемик. Вписаните в регистъра две воденици, с различен капацитет е следствие и от природните дадености на селището – наличието на река. Вероятно са обслужвали и околните села, които не са разположени около естествен водоизточник. Едната от тях е работила само 3 месеца в годината и е била дадена на илтизам¹⁷.

Данните от натуралните и парични данъци за 1541 г. показват същите възможности за стопанско развитие като през 1515 г. Така от пшеницата са събрани като данък 336 акчета, което показва, че на домакинство годишно се падат около 717 кг. Постоянен е добивът от ечемик, както и отглеждането на бостан и пчелни кошери. От техническите селскостопански култури продължава да се произвежда само коноп. Местните природни дадености, като фактор за стопанско и демографско развитие, не са използвани за разнообразяване на производството и стопански напредък според дефтера. Вероятно икономическите показатели от стопанската продукция са последица и от недостатъчна работна ръка, поради намаляване на населението на с. Охрид с 39 души, въпреки новоприсъединилите се пет семейства пришълци, видно от описа.

Липсата на сведения за наличието на трайни насаждения като овощни дървета и лозя, въпреки природните дадености, вероятно е следствие и от начина им на живот през почти целия предходен XV в., когато са принудени да се борят за своето оцеляване. По традиция в българските земи продължава развитието на лозарството. Почти няма селище, в което да не са отглеждани лозя. Разнообразните данъци и такси, с които се облага гроздовата реколта, ширата и виното, както и големите им размери, говорят, че производството е значително. Значителна е и търговията с вино. Но, видно от описите, населението на с. Охрид не се занимава с лозарство, дори през 40-те години на века плаща такса „върху виното, което се внася отвън“, извън границите на селото. Вероятно през първата половина на века все още не са разработени площи, извън личните дворове, за подобни насаждения, а се произвеждат в съвсем малки количества. Едва в описа от 1585 г. регистраторът е отбелязал данък шира от 25 медрета, което означава, че някои селяни са

¹⁷ Илтизам – откупна система на данъците, при която правото за събирането на налозите се препродава от държавата на прекупвача.

произвели около 260 кг/л вино. Обобщено наличните османски извори създават впечатлението за ограничен икономически потенциал на селището през първата половина на XVI в.

Рязкото увеличение на населението според същия дефтер – три пъти за малко повече от четири десетилетия, не води до промяна в обема на селскостопанското производство. Добивът на пшеница е приблизително същият – 9,5 т. Обработваемата земя се е увеличила само с една мезра и приходът ѝ се прибавя към прихода на селото. Дори 15 години преди края на XVI в. средното българско домакинство не е в състояние да произведе свободна стокова продукция. В османския опис са вписани и такси за издадени тапии на селяните от с. Охрид за земята, която обработват, в размер на 30 акчета¹⁸. Но забележката на османския чиновник на с. 568 в регистъра „Приход към прихода на споменатото село [следва да се прибави приходът от идващи отвън], които засяват и обработват земята, десетъците предават на собствениците на земята“ навежда на мисълта, че местните селяни, притежатели на земя, не са могли да я обработват и са я предоставили за ползване на други, външни хора.

Сведенията в османските документи не ни разкриват истинското развитие на животновъдството и неговата обществена важност. Във втория опис е отбелязано, че селянинът Пейо не е земеделец, а говедар. Всъщност едрият рогат добитък се е отглеждал повсеместно по българските земи от всеки стопанин като необходимост в ежедневието му дейност. Изглежда, според османските данъчни власти тези животни са част от основния стопански „инвентар“ на селските производители. Затова тяхното отглеждане за нуждите на отделното домакинство е освободено от данъци. Разбира се, подобна фрагментарна информация не разкрива обема и стопанското значение на животновъдството и в частност на овцевъдството за с. Охрид.

Редица исторически свидетелства отреждат централно място през османските векове на развитието на скотовъдството. Дори тогавашните съвременници – предимно чужди пътешественици и дипломати – забелязват, че по българските земи се отглежда много и най-различен добитък. Още в края на XV в. италианецът Филип Буанакорски Калимах възприел българите като пастирски и планински народ. След предприетото през 1634 г. пътешествие из Османската империя англичанинът Хенри Блаунт споделя впечатлението си – „Навсякъде, където има добра паша, имаше овчари, някои със стада от по две-три хиляди, които пасяха от един град до друг“. Петър Богдан Бакшев в своето „Описание на царство България“ от 1640 г. вижда в обилието на „овце, биволи, крави и волове, добри коне“ едно от най-големите блага на българската земя.

Има множество султански разпореждания, съхранени до наши дни, които дават представа за ежегодните доставки на овце и друг дребен рогат добитък. По данни от 1566 г. жителите на каза Берковица са задължени да съберат и доставят 15 400 овце, предназначени за изхранването на османската армия в Белград. При това в задълженията на раята влизало и докарването на овцете до местоназна-

¹⁸ Обикновено услугата за изготвянето на документа е била 3 акчета и по 1 акче за използваната хартия.

чението им. В обнародван османски регистър на джелепкешани от 1576 г.¹⁹ към каза Берковица са включени джелепи²⁰ от самата Берковица и от 41 села, спадащи към нея. За с. Охрид е вписано името на Дойчо Станко, който е трябвало да събере от населението и да достави на държавата 25 овце. От близките села в описа фигурират само селата Добруша (поп Драле и Койчо Димко с по 30 овце), Ерден (Ралин Бойчин – 25 овце), Портитовци (двама с по 25 овце) и с. Липен (по онова време са съществували две села, общо 305 овце). При сравнение с данъка върху овцете на джелепкешаните от останалите селища в казата селото спада към групата на селата с най-малка данъчна натовареност, което ни насочва към извода за по-ограничено отглеждане на овце в Охрид. Същевременно овчето и агнешкото са основните месни продукти за мюсюлманската цивилизация и централната османска власт прави всичко необходимо да осигури нужните за империята количества месо. За тази цел са осигурени данъчни облекчения за онези стопани, за които отглеждането на овце е основно стопанско занимание. Така се появява групата на притежателите на големи стада, свързани с османските пазари – джелепкешани. От втората половина на XVI в. насетне българите в тази категория започват бавно да натрупват значителни средства.

Интересен факт е вписването в регистъра на поп Драле от с. Добруша. Положението на селските свещеници в българските земи под османска власт едва ли се отличава особено от положението и статута на останалата рая. За османската власт дори духовникът е на първо място данъкоплатец. И той е принуден да си осигурява средства чрез допълнителна стопанска дейност или чрез упражняване на друг занаят. Същевременно свещениците очевидно също са отнасяни към по-заможния слой зависимо българско население, тъй като именно измежду тези уж по-заможни среди следвало да бъдат излъчвани джелепкешаните²¹.

За всеки, който има представа от характера на тогавашните регистри, както и от механизма на събиране на данъците от зависимото население в империята, данните съдържат известни „непълноти“: регистрираните и реалните добиви могат значително да се разминават. От една страна, цените, по които те се оценяват, не отчитат реалните промени в текущите пазарни условия, от друга страна, за да облекчи данъчното си бреме селският производител укрива част от продукцията. Не на последно място обичайна е практиката събирачът на данъка да надвземе, свръх онова количество, вписано от него в регистъра. Дори законодателят допуска възможността десятъкът да достигне до 1/8 от продукцията, ако реколтата е богата например, или поради други държавни нужди, което увеличава възможностите за данъчен произвол.

¹⁹ **Турски** извори за българската история. т. 3. София, 1972. Извънредно ценен регистър за историческата география на българските земи, в който са записани имена на овцевъди от 13 кази заедно с притежаваните от тях овце и събрания за овцете данък ресми джелепкешан.

²⁰ Джелеп – търговец на добитък на едро, предназначен за клане.

²¹ Сведения за свещеници – джелепкешани вж.: **Грозданова, Е., Андреев, С.** Българите през XVI в. София, 1986, с. 84–85.

Но въпреки всички тези уговорки османските регистри остават единственият източник на статистически важна информация за тогавашното селско стопанство по българските земи. Прочитът на отделни детайли от данъчните описи разкрива изцяло производството на зърнени култури. Пътешествениците, прекосили българското пространство през XVI в., единодушно отбелязват, че тук е една от житниците на Османската империя. В нея износът на зърно е почти напълно забранен с цел да се осигури редовното снабдяване на големите градове и военните гарнизони с храни. Въпреки това в неплодородни години многобройното цариградско население е принудено да понася тежки периоди на недостиг от хляб.

От описите ни става известен целият характерен за тази епоха земеделски асортимент, включително и някои нетрадиционни тогава за българина култури като ориз например, който се разпространява в южните и югозападните райони на страната. Нововъведение за с. Охрид е празът, донесен от завоевателите. Очевидно не можем да намерим никаква тенденция за специализация на селскостопанското производство. Не е възможно и да преценим според османските документи дали земеделието или животновъдството има водеща роля в поминъка на населението на с. Охрид.

Население. Демографски процеси

Българските земи, както и цяла Европа, през периода XIV–XV в. изживяват епоха на демографска криза. В европейски мащаб тя е резултат от голямата чумна епидемия, започнала около 40-те години на XIV в. и отшумяла век и половина по-късно. Смъртността остава сравнително висока и при последвалите повтарящи се локални епидемии. Промяна настъпва и в селското землище – намалява обработваемата площ поради липса на достатъчно работна ръка.

Публикуваните османски извори от втората половина на XV в. и редица проучвания на населението позволяват на изследователите да установят общ модел на поселищната мрежа – на базата на географски параметри, природни дадености, гъстота на населението, брой и размер на селищата в различните райони. Според този модел северозападните български земи са със сравнително слаба гъстота на населението – средно около 5–7 души на кв. км. Данните показват, че преобладават малките селски общности, които невинаги имат възможност да се възпроизведат демографски, и за това са твърде лабилни и подвижни.

В османски съкратен регистър от началото на XVI в., са нанесени стопанската, военнаадминистративната и селищна система на еялета Румелия. Според извлечените данни от описа на територията на каза Берковица са записани общо 112 селища, 11 мезри, 1 манастир, 2 рудника и „свободни“ приходи.²² Налице е значителна разлика в разпределението на селищата по брой на регистрираните семейства, което показва абсолютен превес на средните села и равномерно съотношение между средно малките и средно големите поселения. Селата с вписани домакинства са общо 107. Освен тях са отбелязани 5 селища, в които не живее рая, били са празни или населението се е разпръснало, но се обработват отвън и

²² Ковачев, Р. Казата Берковица в началото на XVI век..., с. 35–40.

носят приходи. В литературата големината на селищата се свързва с тяхната устойчивост.²³ Най-малките се приемат като нестабилни, миналото и тенденциите им за развитие са неясни. Тринадесет села в каза Берковица, от които само две са с жители от по 5 семейства, а останалите 11 – с по 1, 2, 3 или 4 семейства, са с много малка перспектива за селищен живот през XVI в. Твърде възможно е те да са нововъзникнали, но по-вероятно е да са стари села със затихващи функции и съдбата им да е близо до тази на петте празни села, останали без рая.

Село Охрид е разположено по североизточното полегато подножие на рида Пъстрина²⁴, около поречието на р. Ботуня, десен приток на р. Огоста. Възвишението Пъстрина (едноименният връх е висок 563,4 м) е край на Предбалкана, преход от Западна Стара планина към Дунавската хълмиста равнина. Османските документи от XVI в. и възприетата в научните среди петчленна схема на групиране на селищата по броя на регистрираните семейства ни показват динамично развитие на поселението. През 1515 г. със своите 22 пълночленни домакинства и едно вдовишко, Охрид е средно по брой на населението село, според регистъра от 1541 г. е средно малко село с общо 15 домакинства, а по данни от последния опис, със своите 46 пълночленни домакинства вече спада към категорията на средно големите села.

Интересни са и указанията в описите за сравнително неотдавнашното заселване в селото на някои от неговите жители, дадени посредством добавката на българската дума „пришелец“ към някои от имената, например: Лазар пришелец, Костадин пришелец, Стоян пришелец, Средко пришелец, Добре пришелец и т.н.

За приблизително четвърт век първите два османски документа не показват известен прираст на населението, а точно обратното – силно намаляване на броя на заварените данъкоплатци до 10 домакинства, от които едно вдовишко. Дори с присъединилите се християнски семейства, селото е намаляло с 8 пълночленни домакинства и от 117 души през 1515 г. спада на 76 души, заедно с пришълците, през 1541 г. Изчислението в проценти показва драстичен спад от 44 % на населението, регистрирано в османския опис, или приблизително 56 % от местното население без новоприсъединилите се селяни. За сравнение, за същия период населението в Софийско нараства с около 170 души годишно, а във Видинско – с около 300 души. В противовес на общия демографски прираст в Северозападна България изведените демографски показатели за с. Охрид, според регистъра от 1541 г., показват, че селището се е смалило до категорията на средно малките села, характерна и преобладаваща през XV в. за северозападните български земи. Възможно е намаляването на домакинствата в с. Охрид да се дължи на висока смъртност, разбойничества и като резултат разпръсване на жителите му към близки села, но в споменатите описни документи не е отбелязана подобна забележка. Вероятни са природни бедствия, сушави години или унищожителни епидемии – има сигурни сведения за чума през XVI в. в София и в прилежащите райони. Но доколко се е разпространила и колко локални огнища са възникнали като следствие от евен-

²³ Георгиева, Цв. Природна среда и модел на селищната система в българското пространство през XV–XVII век. – В: *Исторически преглед*, 1996, № 2, с. 41, 43.

²⁴ Оттам и славянският произход на името на селото според редица български езиковеди – Охрид, т.е. около рида.

туално по-широкото ѝ разпространение е неизвестно.²⁵ По-скоро демографските загуби са резултат от продължилата и през XVI в. териториална експанзия на Османската империя към Централна Европа (Белград – 1521 г., битката при Мохач през 1526 г. и по-късно, обсадата на Виена). И възможните репресии, довели до физическо унищожаване, бягство или вътрешни миграции на населението.

Рязкото увеличаване на населението на селото с близо 70 души пришълци едва ли е случайно или доброволно. Преселници често прекосяват българските земи с надежда за повече сигурност, към близко или по-далечно селище.²⁶ В историческата книжнина са отразени и обобщени многобройните причини за постоянната вътрешна миграция на населението – военни действия и периодично преминаване на войски, разбойнически нападения, прекомерен данъчен натиск, злоупотреби и насилия на султански и местни властници, бедствия и епидемии. В последните години на XVI в. още цели 14 семейства се заселват в землището на селото – едно средно малко село! По-голямо по размер е с. Охрид през 1541–1542 г., със своите само 9 местни пълночленни (без 5-те нови) домакинства. За съжаление чиновникът регистратор отново не е отбелязал в забележка, така често срещана в описите, кратка информация относно новозаселилите се. През целия век към селището се присъединяват нови хора. Прави впечатление, че жителите на с. Охрид не реагират негативно към този непрекъснат поток от заселници. Внимателният прочит на поименния опис от 1515–1516 г. показва, че селото се състои от около 5–6 фамилии, бащи и синове и само 2–3 домакинства, извън тях. Дали това не са завърнали се в края на XV в. по родните си земи потомци на избягалите им деди? Интересно би било да се знае от къде са всички тези преселници и има ли връзка между тях. Тази необичайна за времето почти вековна толерантност към новите „заселници“ би могла да означава, че всички те идват от един и същи географски район, родово и исторически са обвързани, дори имат познанието за съществуването и нахождението на с. Охрид, и заселването им не е случайно. Точни отговори на тези въпроси биха се намерили при „появата“ на подробни документални извори от XV в. за цялата каза Берковица.

Именна система

Богатството от имена на всеки народ не е плод само на езиковата му система и творчество, а е резултат и на социокултурните фактори, въздействали продължително върху живота му. Смесицата от прабългарски, славянски и църковнохристиянски имена продължава през цялото Средновековие, дори до края на Втората българска държава. Съставът и спецификата на личноименната ни система образуват общ фонд, в който се включват онези лични имена, които са се запазили

²⁵ Чумата върлувала в София през 1530, 1547 и 1555 г.

²⁶ Свидетелствата относно обичайните причини за принудителните бягства на селяни и граждани през XVI и XVII в. срещаме не само в османските документи, и не само в записките на западноевропейските дипломати и пътешественици в качеството им на очевидци, но и в българските приписки в богослужебни книги.

през вековете, притежават общонационално разпространение и значителна честотност.²⁷

Имената, описани в трите регистъра от XVI в. за с. Охрид, ще послужат като антропономичен материал само за описаното селище. От селските поименни описи, външно съвсем еднообразни, се забелязват родствениите връзки между семействата – баща и след него изброени женените му синове, или пък братя със синовете си, попа на селото с изричното означение „поп“. По-нататък следват мъжете без записани пълнолетни синове и без видими по имената родственици в селото. Нерядко фигурират селяни само с лично име и с прозвището „син на попа“, „пришелец“, или с упоменавање на занаята му – „говедар“. В края на списъка се изреждат неженените, ако не са вписани сред останалите мъже.

От четенето на описите за селището не може да се отбележи някакво негласно установено сред селяните или от данъчната администрация социално-йерархическо подреждане. В първия опис регистраторът, подпомогнат от местния осведомител, започва с изброяване на имената на една фамилия – петима братя, във втория опис начело са вписани трима пришелци и едва тогава регистраторът е отбелязал имената на местен селянин, следва първият брат от предишния регистър и т.н. Едва в последния запазен османски регистър от XVI в. поименният опис започва с лицето Коджа Станко и е твърде вероятно да става дума за кмет на селото или просто за един от имотните възрастни стопани на селото, тъй като думата „коджа“ има твърде много значения.²⁸ Но след първото име, отново без определен ред са вписани имената на женени и неженени мъже, на пришелци, упоменавање на попове, отново неженени и отново пришелци. Единственото общо за всички османски данъчни документи е, че винаги на последно място са вписани имената на вдовиците. Дори свещениците не са поставени на челно място, а имената им са разбъркани сред имената на останалите данъкоплатци. Вероятно чрез отсъствието на каквато и да е подредба по обществена, родова или имотна значимост на жителите, османската администрация е подчертавала качеството на това население на рая, чиято „главна роля“ е производството и данъчното отчитане пред системата.

В поименните списъци на османските регистри за село Охрид вниманието привлича различното отбелязване на понятието „поп“²⁹. Когато е отбелязано на първо място, е несъмнено, че се касае за свещеник. Когато обаче е като второ име, то със сигурност се отнася до сина на попа. Най-интересно обаче е уточнението

²⁷ Първо сериозно научно проучване на личноименната ни система прави немският етнограф-балканист Густав Вайганд (1860–1930) в студия на немски език (Лайпциг, 1921), преведена и издадена на български език под заглавие „Български собствени имена. Произход и значение“ (София, 1926). Заслуги към българската антропониμία имат като цяло редица изследвания на Стефан Илчев, Любомир Андрейчин, В. Мутафчиева, Н. П. Ковачев. С подобен характер са редица разработки на В. Бешевлиев, И. Дуйчев, И. Дуриданов, Й. Заимов, Ал. Теодоров-Балан, К. Мутафов и др.

²⁸ Съпруг, голям, стар, велик (знаменит).

²⁹ От трите описи прави впечатление, че в началото на XVI в. единственият поп на селището е пришелец, в следващия регистър, наред с демографския срыв, селото остава и без духовен водач, а в последния е налице и свещеник, и помощник на свещеника или книжовник.

в последния опис, че попът е „неженен“. В православието подготвеният за свещеник става такъв едва след женитбата си. Не можем да предположим, че е монах, тъй като регистрираният неженен поп е отбелязан със светското си име. Вероятно се касае за дяк, дякон³⁰. Съгласно църковните правила дяконите нямат право да изпълняват функциите на пълноправни свещеници.³¹

Личноименната система на населението на Охрид е неразделна част от антропонимията на българската народност. Общият брой на вписаните в османските регистри имена на мъже, глави на домакинства е 82, а имената на неженените мъже са 10. Това означава, че ще бъдат разгледани личните имена на 92 лица, а заедно с 60-те бащини, именният фонд, който жителите на Охрид са създали до XVI в., наброява числото 152. Ако трябва да започнем с по-стария славянобългарски именен пласт от „охридския именник“, е видно, че са се запазили група имена, които поради предварително широкото си разпространение са общи за славянските народи и отчасти са се съхранили и до днес в отделни страни. Повечето от тях се състоят от две съставки, като най-често повтаряните са „добър“, „мир“, „свят“, „славен“. Именно тези двусъставни имена се срещат в османските описи на селото, но не в цялостното им разнообразие и не толкова често, което показва по-слабо предпочитание и разпространение сред населението през XVI в.

Първите части на двусъставните имена все още са се запазили като основа на многобройни именни варианти, които най-често се състоят от пет основи: Рад, Стан, Драг, Добр и Брат.³² Най-много са именните варианти от основите Рад – общо 10 на брой и 8 от Драг; след тях са от Стан – 7, от Добр – 3 и 2 от основата Брат.

Общият брой на славянобългарските варианти на тези пет именни основи е 30, което показва честота на използването 19,7 %. От тях двусъставните славянски имена, окончаващи на -слав и на -мир, общо 6 на брой, са Бранислав (2 п.), Борослав (Прослав), Доброслав, Станислав и Радомир. Ако прибавим към тях и другите чисто славянски вариантни форми, както и славянските пожелателни и защитни лични имена – 49 на брой, то вече можем да посочим обща цифра 79 (51,9 %). В именния фонд на селището по османските регистри са отбелязани 27 домашни, старинни и старобългарски имена. Този факт показва, че през XVI в. в антропонимията на селището Охрид преобладават славянобългарските имена – 84 % от всички 152 именни форми според османските описите, образувани от двойките лично и бащино имена. Повторяемостта на вариантите именни форми в две поколения назад, видно от поименните описи, характе-

³⁰ Дяк – църковен певец и четец, български книжовник през средните векове. Според П. Атанасов (вж. **Атанасов, П.** Начало на българското книгопечатане. София, 1959, с. 59) младите български дяци се подготвяли в манастирите за свещеници и граматисти по първопечатните български книги. Мнозина са ги преписвали и занасяли за свои нужди по родните места.

³¹ **Тодорова, О.** Особености на енорийската организация на българските земи през периода XV–XVII век. – В: *Турските завоевания и съдбата на балканските народи*, отразени в исторически и литературни паметници от XIV–XVIII век. В. Търново, 1992, с. 213–218.

³² **Гандев, Хр.** Българската народност през XV век. София, 1972, с. 216; **Мутафчиева, В.** Османска социално-икономическа история. София, 1999.

ризира една дълбока традиция на предпочитание към точно определена група славянобългарски именни основи. Една устойчива именна система, навлязла от векове в бита и живота на селското население, носеща особен социален и културен смисъл. Тази традиция на съзнателен подбор на определени лични имена е същевременно и едно съзнателно отбягване на църковни и други имена от чужд произход.

По данни на Хр. Гандев за XV в. в районите на Сяр–Солун и Битоля запазените описи „са буквално наводнени с имена от гръцки езиков произход и от църковния репертоар“. Сходно е положението и в райони като София, Благоевград, Търново, макар че на места процентното съотношение е различно. През следващите векове и в останалите балкански области настъпват промени в полза на християнските имена. Независимо от придобитото християнско религиозно съзнание, видно е, че през XVI в. все още т.нар. „християнски имена“ или църковни са останали чужди по смисъл и звучене за по-голямата част от населението на с. Охрид. Календарно-църковните имена от гръцки произход са Костадин (3 п.), Никола (3 п.), Димитри (2 п.), вариантни форми на името Петър, евангелското име Йоан е използвано 10 пъти, 4 пъти е употребено християнското Тодор. Само три имена са от латински произход – Марко, Мартин (Марин) и Филип (Калин) и едно име е с неизвестен произход. Общо 46 имена (по-малко от 1/3) от поименните османски описи за с. Охрид през XVI в. са християнски и от чужд произход.

Обобщените сведения от османските описи за именния репертоар на жителите на Охрид ни показват, че през XVI в. все още преобладава консервативността в духовния бит на селяните. През Средновековието са гледали на имената като на магическо слово, амулет, заклинание, с името се утвърждават и изявяват нравствените и обществени човешки качества. А за много хора църковното име е било неразбираемо тогава и като съдържателна натовареност, и като смислово значение. Именно магията в името е допринесла имеобразователният процес да се задържи толкова векове и славянобългарските антропоними да са все още преобладаващ елемент от именната система на с. Охрид през целия XVI в.

Превод на османски описи за с. Охрид. Фрагменти от османски регистри от XVI в.³³

1. Превод на фрагмент от подробен (муфасал) регистър на имената на стопаните и приходите от селищата в каза³⁴ Берковица, санджак³⁵ София, съставен вероятно около 1515–1516 г.³⁶

³³ В предварителен разговор с доц. д-р Р. Ковачев още пролетта на 2015 г. установихме необходимостта да се изготви цялостен исторически анализ на близкото и по-далечното историческо минало на с. Охрид. Основание за това ни дава наличието на новополучени от Истанбул непознати османотурски свидетелства. Техният превод бе изготвен от доц. Ковачев, съгласно изискванията на съвременния превод от османотурски език.

³⁴ Административно-териториална единица, подразделение на санджака (ливата).

³⁵ Административно-териториална единица, състояща се от няколко кази.

³⁶ НБКМ, сигн. BOA TD, 130.

...
Приход за хаса на султана, нека се прослави името му, Рудник Озирова от казата Беркофча.³⁷

(с. 50)

...
Нахия³⁸ Беркофча:

С е л о О х р а т е [приходите от него са зачислени] към хаса³⁹, който се нарича рудник Озирова.⁴⁰

Братока Неделко; Храно⁴¹ Неделко; Драгано⁴² Неделко; Дабижив Неделко; Никола Неделко; Йован Красин; Бойо Красин; Петри Драган; Продан Петри; Милчо⁴³ Петри; Йован Драгине; Драган Йован; Ленко⁴⁴ Йован; Бранислав Доброслав; Гюро Бранислав; Рад Неделко; Тодор Стойче; Филип⁴⁵ Стойчо; Поп, пришелец; Новак Стойчо; Бойо, пришелец; Райко Станислав; Рад, неженен; Петре поп, неженен; вдовицата Мария.

Домакинства – 22, неженени – 2, вдовица – 1; бащина – 1⁴⁶.

Приход: испенч⁴⁷ – 606 [акчета]; пшеница – 38 килета⁴⁸ в парична равностойност – 304 [акчета]⁴⁹; смесено зърно – 60 килета; данък върху [снопи] от харман: пшеница – 22 килета; ечемик – 44 килета.

³⁷ Обикновено приходите от добив на полезни изкопаеми били включвани в хазната на султана.

³⁸ Най-ниската степен на административно деление. Понякога при липса на мюсюлманско население доближава територията на казата. Каза имаме там, където има кадия. Последният решава юридическите въпроси на мюсюлманското население в кадийския съд, към който се допитват и неверниците.

³⁹ Ленно владение с годишен доход над 100 000 акчета – хасовете се предоставяли на висши османски сановници за времето на изпълняваната от тях държавна служба; съществували и специална категория султански хасове.

⁴⁰ Обикновено го владее султанът.

⁴¹ На практика предаването на имената на местното българско население поражда проблеми пред османската администрация. Те били свързани както с особеностите на местната именна система, така и с равнището на подготовка на съответния писар. Поради липса на диакритични знаци на места българските имена са възстановени и предадени единствено на основата на графичното им изписване.

⁴² Може да се преведе и като Драгино, Драгно.

⁴³ Или като Минчо, Тенчо.

⁴⁴ Както и като Петко, Ненко.

⁴⁵ Или Калин – пише се еднакво.

⁴⁶ Поземлен участък, владян от феодалнозависимия селянин срещу тапия и предаван от баща на син по наследство, ако синът наследи и съответната служба, изпълнявана от бащата.

⁴⁷ Поземлен данък в размер на 25 акчета, плащан ежегодно в полза на ленния владеец от всеки мъж неверник, включително от младежи над 15 години.

⁴⁸ Мярка за зърнени храни и други продукти, различна по обем в отделните области на империята. Най-широко употребявано било истанбулското киле, равняващо се на 20 оки или 26,5 кг.

⁴⁹ Дребна сребърна монета, въведена в обращение при султан Орхан I (1326–1359) и основна парична единица до края на XVII в.

(с. 51)

данък върху сено – 60; данък върху бостан – 24; данък върху коноп – 22; воденици: воденица от 5 камъка⁵⁰ – 150 акчета⁵¹; воденица от 3 камъка – 45 акчета⁵², отдадена е на илтизам⁵³; десятък от пчелен мед – 181; обичайния данък върху свинете, заедно с тези за Коледа⁵⁴ – 130; данък „бад-у хава“⁵⁵ и данък върху женитби – общо 300.

Общо приход – 3253 [акчета].

2. Превод на фрагмент от подробен муфассал регистър на имената и приходите от селищата в каза Берковица, санджак София, изготвен от централната финансова власт за периода 1541–1542 г.⁵⁶

...

(с. 522)

...

Приходи към хаса на Хайредин⁵⁷ паша, мир-и миран⁵⁸.

[(с. 529), под № 49 е записано]

С е л о О х р а т е, приходите му [от споменатия хас] спадат към Беркофча

Лазар, пришелец; Димитри, пришелец; Стано(ьо), пришелец; Братока Неделко; Никола, пришелец; Костадин, пришелец; Пейо⁵⁹ Райко; Йован Костадин; Пейо Крастин; Драгине Неделко; Божин(л)о Неделко; Пейо Райко; Тодор Станко; Драган Йован; Продан Петро, неженен; Йован Кръстан, неженен; Пейо, говедар, неженен; Даринка, вдовица.

Домакинства – 14, неженени – 3, вдовица – 1; бащини – 12.

Приход: испенч – 431 акчета; пшеница – 42 килета; данък върху [снопи] от хармана: пшеница – 24 килета, ечемик – 24 килета; данък сено, бостан и коноп – [в равностойност] 168; десятък пчелни кошери – [в равностойност] 302; воденици: воденица от 3 камъка – данък 45; воденица от 5 камъка – данък 150; обичайният

⁵⁰ В текста е написано „баб“, което означава врата (порта). В споменатата епоха по този начин се обозначават воденичните камъни. Ако водното налягане позволява работа на воденицата 3 месеца, камъкът се е облагал с 15 акчета, а ако работи 6 месеца – по 30 акчета.

⁵¹ По 30 акчета на камък, т.е. воденицата работи 6 месеца в годината.

⁵² По 15 акчета, т.е. работи 3 месеца в годината

⁵³ Откупна система на данъците – начин на събиране на данъците в Османската империя, при който правото за събирането на налозите се препродава от държавата на прекупвачи.

⁵⁴ Означава минимум 65 прасета.

⁵⁵ Сборно название на група данъци, такси и глоби. Тази група плащания е известна и под името ниабет.

⁵⁶ **НБКМ**, сигн. BOA TD, 236.

⁵⁷ Хайр-ел-дин – „доброто на религията“, т.нар. Хайредин Барбароса (1478–1546), адмирал на флота и мир-и миран на о. Крит, т.е. военен и административен управител.

⁵⁸ Военен и административен управител (бейлер-бей) на еялет (най-голямата до реформата от XIX в. военно-административна единица в Османската империя).

⁵⁹ Тук вариантите са повече – Пено, Тено, Нено.

данък върху свинете⁶⁰ – 167; ниабет (или бад-у хава) и данък женитба, и такса върху виното, което се внася – 188.

Общо приход – 2252 [акчета].

3. Превод на фрагмент от муфассал регистър на имената на стопаните – данъкоплатци и видовете данъци от различен по вид приходаизточници, разположени в казата Беркофча, описани от нарочна финансова комисия, вероятно последната четвърт на XVI в.⁶¹

...
с. 500

...
От хасовете на падишаха⁶².

...
(с. 568)
С е л о О х р а т е, спада към Беркофча

...
Коджа⁶³ Станко; Петко Дабижив; Никола Йован; Ва(та)лин Петри, неженен; Станко Петри, неженен; Стоян пришелец; Стойко Славинко (Славейко); Йован, поп⁶⁴; поп Костадин; Радул, поп; Куне Йонче⁶⁵; Неделко Вено⁶⁶; Братан Вено; Доне, пришелец; Радивой Бойко; Михаил Стамен, неженен; Тодор Стоил; поп Петри, неженен⁶⁷; Цонко Бойко; Обретен Иванко; Джурдже⁶⁸ Беро, неженен; Цено, пришелец; Марко, пришелец; Матее Марко; Вучо⁶⁹ Иван; Пръвко Младен; Стоян Цоне; Радул Марин⁷⁰; Неделко Тодор; Петко Койов⁷¹; Дойне Филип⁷²; Шивил Стоян, неженен; Владе Петко, неженен; Бонче⁷³ Васил; Радомир Борослав⁷⁴; Лазар Нено⁷⁵; Драган, пришелец; Божице Цено; Койо, пришелец; Стоян Тонин⁷⁶; Продан, пришелец; Йован Тонин; Средко, пришелец; Станко Вено; Добре, пришелец; Ди-

⁶⁰ Една свиня – около 2 акчета, т.е. мин. 83 прасета.

⁶¹ **НБКМ**, сигн. ВОА TD, 539. Описът може да е бил съставен около 1585 г.

⁶² Текст на страницата, от която започват описите на селата от каза Берковица. За цялата каза не се споменават други притежатели на владения.

⁶³ Думата има много значения – съпруг, голям, стар велик (знаменит).

⁶⁴ Обикновено е син на попа, когато е след името.

⁶⁵ Може и Бонче, Тонче.

⁶⁶ Или Вельо.

⁶⁷ В православиято подготвеният за свещеник става такъв след женитбата си. Вероятно се касае за дякон.

⁶⁸ Както и Цурче.

⁶⁹ Вероятно вуйчо.

⁷⁰ Може и Мартин.

⁷¹ Или Конов, Котов.

⁷² Както и Калин, пише се еднакво.

⁷³ Може и Йонче.

⁷⁴ Или Порослав, Прослав.

⁷⁵ Или Пейо.

⁷⁶ Може да се прочете и като Йонин, Йолин.

митри Радул; Живко, пришелец; Добре, пришелец; Стоян, пришелец; Илия, пришелец; (И)Цветко, пришелец.

Испенч: домакинства – 46, приход 1150; неженени – 5, приход 125.

[(с. 568) е записано:]

Приход, към прихода от споменатото село [следва да се прибави приходът от идващи отвън], които засяват и обработват земята десетъците предават на собствениците на земята⁷⁷.

Пшеница – 37 килета, в равностойност 409; смесено зърно – фураж – 36 килета, в равностойност 288; данък върху харман: пшеница – 34 килета, в равностойност 360; ечемик – 34 килета, в равностойност 192.

...

(с. 569)

...

сено от с. Охрате – 50; данък върху бостан – 54; данък върху коноп – 30; данък върху пчелни кошери – 33; обичаен данък върху свинете, заедно с тези за Божик (за Коледа) – 32; десетък върху шира – 25 медрета⁷⁸, в равностойност 200; данък праз лук – 28; такса върху издаването на тапии за земя – 40; приход от такси „добра вест“ – 30; воденица от 6 камъка – данък 90; воденица на Барак Войвода⁷⁹ от 4 камъка – данък 120; воденица на Степан Калин⁸⁰ от 4 камъка – данък 120; воденица на Мехмед, син на Сефер от 4 камъка – данък 120; данък ниабет, данък женитба и данък пъдарщина – общо 35.

Мезра „Катуниче“ (или „Мандйличе“⁸¹) спада към споменатото село, прихода се прибавя към прихода на споменатото село.

Общо приход – 3500 [акчета].

⁷⁷ Означава на местните селяни.

⁷⁸ Медре – ведро с вместимост минимум 10 л.

⁷⁹ Войвода – османците наричат така управителите на по-големи хасови владения. Думата е взета от езика на местното население.

⁸⁰ Със същата вероятност може да се чете и Филип.

⁸¹ И днес в землището на с. Охрид съществува местност Мандйлица, на запад от селото, на площ около 300–400 дка. Поради извършена корекция на коритото на р. Ботуня в по-ново време днес реката разделя местността от граничните ѝ в миналото местности Бърдо и Средно ливаге.

ДА РАЗГЪРНЕМ АРАБОПИСМЕНАТА КНИГА

СТОЯНКА КЕНДЕРОВА

LET'S OPEN THE BOOK IN ARABIC SCRIPT

Stoyanka Kenderova

SUMMARY

The article presents the codicological particularities of the manuscript book in Arabic letters. It concerns the manuscripts in Arabic, Ottoman Turkish and Persian languages, preserved in St. St. Cyril and Methodius National Library. Three principal parts of the codex are analyzed: the binding, the fly-leaf and the book-corpus. Special attention is given to the text of the work and its foliation. Different kinds of notes, like notes for the possession of the book or its donation to a *waqf*, glosses, citations, remarks for eventual correction, collation or reading of the work before a public, as a process of transmission of knowledge in Islamic area, are also taken in consideration.

Книгата на арабско писмо се появява в българските земи след завладяването им от османските турци. С тях навлиза и се разпространява и една нова религия – ислямът, а съчиненията, които третират нейните догми, заемат преобладаващо място в личните (домашните) и обществените (*вакъфските*) библиотеки в цялата Османска империя. Между тях най-многобройни се оказват трудовете, създадени на арабски език.¹ Това е езикът на новата религия, на него е низпослана свещената книга – *Корана*, на него се преподава в мюсюлманските духовни училища – *медресета*. След тях се нареждат съчиненията на османотурски език, като заглавията в областта на художествената литература и по-специално – поезията, са най-предпочитаните.² От XVII в. нататък в обучението е въведен и

¹ Kenderova, St. La littérature arabe représentée dans les Bibliothèques de waqf en Bulgarie au XIXe siècle. – В: *Across the Mediterranean Frontiers. Trade, Politics and Religion, 650–1450. selected Proceedings of the International Medieval Congress. University of Leeds, 10–13 July 1995, 8–11 July 1996.* ed. by D. Agius and Ian R. Netton. Turnhout, 1997, с. 395–409; **Същата.** Les livres musulmans. Centres de production dans les terres bulgares à l'époque ottomane. – В: *Etudes balkaniques*, Paris, 2009, № 16, с. 169–198; **Същата.** Le livre du Proche-Orient – Réception et diffusion dans les Balkans. – В: *Actes du Symposium International „Le Livre, La Roumanie, L'Europe“.* 4ème éd. 20–23.09. 2011. t. 3, 3ème section – Latinité Orientale. Bucarest, 2012, с. 243–256.

² Иванова, З. Поглед върху ръкописното наследство на османотурски език, съхранявано в Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. – В: *Факти и мистификации в старите текстове.* състав. Б. Христова и Ел. Узунова. София, 2011, с. 516–561; Кендерова, Ст. Автори сред турското население на Самоков и техните творчески изяви. – В: *Османистиката.* Исторически отговори за бъдещето. сборник по случай 75-год. на доц. Мария Михайло-

персийският език, а трудът на Саади Ширази (поч. 1293 г.) *Голестан* („Градина на розите“)³ влиза в учебната програма на *рюидийе* училищата (прогимназии).

Ръкописният фонд на отдел „Ориенталски сбирки“ при Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ) наброява вече над 3800 тома на арабски, османотурски и персийски език.⁴ Те постъпват тук след Освобождението на България, като до онзи момент са попълвали стелажите на *вакъфските* библиотеки, създадени в различни български градове (Самоков, Видин, Шумен, Кюстендил, Русе и др.).⁵ По-малка част от ръкописните ни паметници са откупени в течение на годините или пък дарени от частни лица. Наред с други научни дисциплини, като история на средновековната култура на Изтока, литература и наука, палеография, филигранология, текстология, езикознание и изкуствознание, този богат фонд разкрива пред изследователя широко поле за действие и в областта на **кодикологията**⁶.

ва-Мръвкарлова. София, 2012, с. 30–41; **Същата**. La diffusion du livre turc ottoman dans les terres bulgares. – В: [*Петдесет*] 50 години специалност тюркология в СУ „Св. Климент Охридски“: юбилеен сборник. София, 2004, с. 193–209.

³ Това обяснява и големия брой преписи на поемата, на нейни преводи и коментари, предимно на османотурски език, както и присъствието на учебници по персийски език в османските библиотеки в българските земи. Вж. **Сайяр**, Дж. Опис на персийските ръкописи в Народната библиотека „Кирил и Методий“. София, 1973, № 87–99, 3т, 12т и 13т. Вж. и **Кендерова**, Ст. Персийската ръкописна книга в обществените библиотеки и частните сбирки в България през XVIII–XIX век. – В: *Съдбата* на мюсюлманските общности на Балканите. Т. 4, Ислям и култура. София, 1999, с. 127–150.

⁴ **Кендерова**, Ст. Пазителка на писменото наследство на Изтока. – В: *Библиотека*, 2003, № 6, с. 58–63; **Същата**. Фондът на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ и значението му за развитието на ориенталистика. – В: *Библиотека*, 2008, № 5–6, с. 13–21; **Същата**. Bulgaria. – В: *World Survey of Islamic Manuscripts*. vol. 1. ed. by G. Roper. London, 1992, с. 121–142; **Същата**. Oriental Manuscripts Collection Kept in the Bulgarian National Library. – В: *Information-Documentation Management and Cooperation among the Libraries in the Balkan Countries Symposium Papers*. 5–7 June 2008, Edirne/Turkey. Edirne, 2008, с. 139–143; **Същата**. La préservation de l'héritage ottoman en Bulgarie. L'exemple des collections orientales de la bibliothèque Saints-Cyrille-et-Méthode. – В: *Anatoli. de l'Adriatique à la Caspienne. territoires, politique, sociétés*, 2015, № 6, с. 309–324.

⁵ **Стайнова**, М. Османските библиотеки в българските земи XV–XIX век. студии. София, 1982; **Кендерова**, Ст. Големите обществени (вакъфски) библиотеки по българските земи в светлината на новоиздирени извори. – В: *Историята на книгата – начин на живот*. сборник в чест на проф. д.ф.н. А. Гергова. София, 2002, с. 115–151; **Кендерова**, Ст., Иванова, З. Из сбирките на османските библиотеки в България XVIII–XIX век: каталог на изложба от ръкописи и старопечатни книги. София, май 1998. София, 1999.

⁶ За предмета и задачите на кодикологията като помощна историческа дисциплина, вж. **Джурова**, А. Въведение в славянската кодикология. Византийският кодекс и рецепцията му при славяните. София, 1997; **Същата**. Кодикология. – В: *Българска книга*. енциклопедия. състав. А. Гергова. София, 2004, с. 246–247; **Мусакова**, Ел. Ръкописи и описи, или опит да се опише днешната българска кодикология. – В: *Проблеми на изкуството*, 2005, № 1, с. 50–57; **Lemaire**, J. Introduction à la codicologie. Louvain-La-Neuve, 1989; **Déroche**, Fr. Manuel de codicologie des manuscrits en écriture arabe. Paris, 2000.

По своята структура **арабописмената**, в нашия случай, мюсюлманската ръкописна книга⁷, независимо от езика, на който е създадена (арабски, османотурски или персийски), притежава общи характеристики, поради което я разглеждам като **едно цяло** или като **един обект на изследване**.⁸ Дългогодишната ми работа в НБКМ, както и в чужди книгохранилища, и желанието ми да предам моите опит и знания на колегите, които ще пожелаят да посветят усилия и търпение на ръкописната книга, ме мотивираха да подготвя обстойно методическо ръководство. Поради ограниченията в обема, в настоящата статия ще предам в концентриран вид основни познания, когато разлистваме нейните страници. В конкретния случай избираме **кодекс, който съдържа само едно съчинение**. При положение че той включва повече от едно заглавие, ние го определяме като **сборник** (*маджму'а*; collection). Много често, наред с основното съчинение, в сборника откриваме и негов коментар. Случва се и двете заглавия да са от един и същи автор и дори да са преписани от едно и също лице. Показателен пример в това отношение е арабски ръкопис със сигнатура ОР 1991, който съдържа две съчинения⁹ от областта на *хадисите* (предания за пророка Мухаммад).¹⁰ Второто (ОР 1991, II, л. 356–386) по разположение заглавие е *Нухбат ал-фикр фи мусталах ахл ал-асар* (*Отбрани мисли в изразяването на отличените*) на Ахмад ибн Хаджар ал-'Аскалани (поч. 1446 г.), коментар на друг труд върху науката *хадиси*, невключен в нашия сборник. Първото съчинение в сборника (ОР 1991, I, л. 16–346) е авторският коментар на *Нухбат ал-фикр* под заглавие *Таудих Нухбат ал-фикр фи мусталах ахл ал-асар* (*Разяснение на Отбраните мисли в изразяването на отличените*), като и двете съчинения са преписани от 'Усман ибн Мухаммад ал-Ардаруни в Медина през 1756–1757 г.

При положение че в сборника установим две или повече съчинения, които са преписани от различни ръце и в различно време, което предполага и различна по качество и време на производство хартия, тогава определяме сборника като **конволют**. Терминът се използва в българската, руската и немската кодикология (на английски се означава като *composite volume*, а на френски – *volume composé*).

⁷ Използваме това понятие, защото във фонда на НБКМ не са установени паметници, създадени от автори и кописти, представители на арабското християнско население, каквито се съхраняват например в Ливан, Сирия и други страни, чиито кодикологически особености не са изследвани от наша страна.

⁸ Ще посочим само някои от сериозните разработки върху арабописмената книга: **Халидов**, А. Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. Москва, 1985; **Scribes et manuscrits du Moyen-Orient**. sous la direction de Fr. Déroche et Fr. Richard. Paris, 1997; **Déroche**, Fr. Manuel de codicologie...; **Richard**, Fr. Le livre persan. Paris, 2003; **Déroche**, Fr. Le livre manuscrit arabe. prélude à une histoire. Paris, 2004; **Brac de la Perrière**, E. L'art du livre dans l'Inde des sultanats. Paris, 2008; **Gacek**, A. Arabic Manuscripts. a Vademecum for Readers. Leiden, Boston, 2009.

⁹ **Kenderova**, St. Catalogue of Arabic Manuscripts in SS Cyril and Methodius National Library Sofia, Bulgaria. – B: *Hadith Sciences*. ed. by M. Isa Waley. London, 1995, № 4, 12.

¹⁰ **Кендерова**, Ст. Хадисната литература в България през XVII–XIX век. – B: *Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите*. Т. 2, Мюсюлманската култура по българските земи. София, 1998, с. 353–379.

От гледна точка на кодикологията, ръкописната (а и печатната) книга се състои от три основни части: **книжно тяло, форзац и подвързия** и може да бъде разглеждана от няколко страни: литературно-историческа – като паметник на културата на съответната литература; кодикологическа – каква е нейната структура; палеографска – на какъв материал, шрифт и мастило е изписан текстът; текстологическа – изследване на текста и съпоставянето му с други извори, и др. Избираме да проследим **основните кодикологически особености на източния или създадения в света на исляма кодекс**.

Държейки в ръцете си ръкописното тяло, ние го разтваряме и разгръщаме от ляво надясно (вж *Приложение 1*). Първото впечатление, което то оставя у нас, е неговата **подвързия**: двете кожени корици с щамповани върху тях златни орнаменти и особено продължението на долната корица (*fore-edge flap; rabat; sertab*), което завършва с клапан в триъгълна форма (*envelope flap; recouvrement; mikleb*). Възхищение предизвиква художествената изработка на подвързията, специално при *сефевидите*, управлявали в Иран почти два века и половина (1501–1732 г.)¹¹, за чието ниво свидетелства и препис на *Корана* от XVI в. (OP 2712)¹², съхранен в 27 самостоятелно подвързани *джуз’а*¹³.

Подвързиите на ръкописните и старопечатни книги, постъпили от Самоков, впечатляват с близките си по стил флорални орнаменти, щамповани не само в центъра на двете корици, но и в ъглите им, върху т.нар. *сертаб* и върху клапана.¹⁴ Същевременно най-често срещаният при тях бордюр може да бъде открит и върху книги, излезли от печатницата на Никола Карастоянов (1778–1874) в Белград и подвързани от него в Самоков. Този факт свидетелства за близки връзки между християнските и мюсюлмански подвързвачески ателиета в града и използването на едни и същи шампи. Неслучайно в края на ръкописния каталог на библиотеката на ел-хаджж Сюлейман ефенди в Самоков (Д 487, л. 306)¹⁵ библиотекарят Ахмед ефенди, правил проверка на книгите, заети от читателите, е отбелязал, че на 3 април 1842 г. два тома са предадени за реставрация на подвързвача (*мюджелид*) Йованчо ефенди.¹⁶

Много от ръкописите от фонда на НБКМ „крият“ тези си красоти поради факта, че са изцяло обвити в ленено или копринено платно. Този пиетет към книгата

¹¹ Босвордт, К. Э. Мусульманские династии. справочник по хронологии и генеалогии. пер. с англ. и примечания П. А. Грязневича. Москва, 1971, с. 226–229.

¹² Стоилова, А., Иванова, З. Свещеният Коран през вековете. каталог на изложба от ръкописи и печатни издания, съхранявани в НБКМ. София, февруари 1995. София, 1995, № 9.

¹³ Джуз’ – 1/30 част от Корана.

¹⁴ Кендерова, Ст. Орнаменти в подвързията на мюсюлманската ръкописна книга от Самоков (XVIII–XIX век). – В: *Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, ЦСВП „Иван Дуйчев“*, 2006, 94 (13), с. 247–255; 450–458; Kenderova, St. La reliure des manuscrits musulmans de Samokov au XIXe siècle. – В: *Manuscripta Orientalia*, St. Petersburg, 2003, № 4, с. 45–52.

¹⁵ Кендерова, Ст. Книги, библиотеки и читателски интереси сред самоковските мюсюлмани (XVIII–първа половина на XIX век). София, 2002, с. 107–130.

¹⁶ Кендерова, Ст. Орнаменти в подвързията..., с. 251–252.

и стремеж тя да бъде запазена при ползването ѝ е демонстриран при паметниците, постъпили от Видинската *вакъфска* библиотека.¹⁷

Разбира се, не всички книжни тела се характеризират с прекрасни и грижливо изработени подвързии. Много често, предимно при книгите за лична употреба, откриваме по-обикновени подвързии, понякога само от тъмнокафява или черна по-груба кожа, нерядко, проядена от книжен червей. Понякога за подвързия служи обикновен картон или пък сгънати листове от ръкописни текстове.¹⁸ В редица случаи външната им страна е покрита с пъстра *ебрю* (мраморна) хартия, често похабена от многократното ползване на книгата.

След като сме се възхитили на прекрасната подвързия на ръкописния паметник, който държим в ръцете си, или сме установили, че тя е доста семпла, разгръщаме първия му лист. Това е т.нар. *форзац* (*fly-leaf*, *feuillet de garde*) или листът, който разграничава книжното тяло от подвързията. При съвременната печатна книга той е изцяло бял, но при мюсюлманския кодекс той рядко е оставен бял и незапълнен. Много често върху него, върху вътрешната страна на горната (*upper cover*; *plat supérieur*), както и на долната корица, откриваме **приписки, бележки, цитати, печати, различни знаци**. Подобни по вид и характер вписвания установяваме и върху *recto* страницата на първия лист от текста на съчинението, върху чиято *verso* страна пък е изписано неговото начало. Една част от тях имат пряко отношение към текста на съчинението, а други – не.¹⁹

Към първата група ще отнесем най-напред **заглавието на съчинението** (*title*; *titre*). Срещаме го изписано от ръката на кописта или от други лица (предишни собственици или ползватели на книгата), **най-често** върху *recto* страницата на първия лист от текста, понякога върху форзаца, върху специално залепен върху горната корица етикет, както и върху долния обреш на кодекса. Последният случай е продиктуван от факта, че книгите в някогашните *вакъфски* библиотеки са подреждани легнали, една върху друга, а не една до друга в изправено положение. По този начин библиотекарят е можел лесно да прочете търсеното от него заглавие. Встрани от самото заглавие, специално в Самоковската *вакъфска* библиотека, са поставяни и номера, които съответстват на мястото на книгата върху лавицата.

¹⁷ На тази особеност сме обърнали внимание специално при описанието на видинските ръкописи. Вж. **Kenderova**, St. Catalogue of Arabic Manuscripts..., № 40, 52 и др.

¹⁸ При реставрацията тези текстове, намерени в подвързията на съответния ръкопис, се запазват. Интересен случай бе констатиран при реставрацията в НБКМ на българска старопечатна книга. Тогава се установиха два листа, изписани на арабски език и украсени с флорални мотиви в злато и цветни бои. След разчитането им от моя страна се оказа, че те представляват *иджазет-наме* или диплома, която дава правото на Хасан Фазъл ефенди, доказал се вече калиграф, да изписва името си в края на преписани от него текстове. Вж. **Кендерова**, Ст. „Когато погледът ми бе прикован от този свещен откъс...“. – В: *Beati Possidentes*. юбилеен сборник, посветен на 60-годишнината на проф. Б. Христова. София, 2012, с. 148–156.

¹⁹ Главно за т.нар. неосновни или извънтекстови вписвания, вж. **Стоилова**, А. Видове текстове в арабския кодекс. – В: *Факти* и мистификации в старите текстове. състав. Б. Христова и Ел. Узунова. София, 2011, с. 483–515.

При това подреждане е спазвана т.нар. йерархия на науките в света на исляма, според която върху *Корана* не могат да бъдат разполагани други книги.

Много често при художествено изработените (или илюминирани) ръкописни преписи, предназначени за библиотеките на лица, заемащи високи обществени постове, или пък за подарък (например на чужди владетели), първата страница е специално оформена като **заглавна страница** (*title page; page de titre*). В тези случаи самото заглавие, както и името на автора, са означени в кръгли или правоъгълни фигури с използване на много злато и цветни бои. Пример за подобни заглавни страници ни предлагат арабските ръкописи ОР 317, 322, 2066, 2943 и много други.

На второ място към първата група вписвания отнасяме и специално подготвеното **съдържание на съчинението** (*fihris, fihrist*). То е отразено предимно в табличен вид върху допълнителни листове, разположени между форзаца и първия лист от текста. Таблицата е разчертана от самия копист или пък значително по-късно от ръката на ползвател на книгата или от бивш неин притежател. Всяка нейна клетка включва заглавието на една от частите от съчинението, на които то е разделено, като е отбелязан и конкретният лист от кодекса (ОР 134, 236, 260 и др.). Често срещамо е и съдържание, което не е отразено в таблица (ОР 248, 253 и др.).

Други вписвания, които имат отношение към текста на съчинението, са **датата на неговото съставяне**, както и **биографичните бележки за автора му**. Тук бихме могли да отнесем и **конкретни цитати от трудове**, които евентуално авторът на съдържащото се в кодекса произведение е ползвал като извор. От значение са също така и **бележките, които удостоверяват четенето** (*sama'*) и **коригирането** (*tashih*) **на текста** пред други лица.²⁰ Такава бележка ни е оставена върху препис на *тафсир* (тълкувание) на *Корана* (ОР 1475, л. 1а),²¹ четен от известния самоковски книжовник Ахмед ел-Кешфи ефенди (поч. 1747 г.).²²

Един от най-ранните преписи от фонда на НБКМ – *ал-Джами' ас-Сахих* (*Доостоверният сборник*) на Абу 'Иса Мухаммад ат-Гирмизи (поч. 892 г.) е реализиран през 1191 г. най-вероятно в Андалус, за което свидетелстват както *нисбата* на преписвача – Маруан ибн Мухаммад ал-Кураши ал-Куртуби (от Кордоба, Испания), така и видът на писмото – *магриби* (ОР 1638). Многото приписки, оставени по страниците му от кописта, от ползвателя Илйас ибн 'Усман ал-Курди ал-Мадани, както и от няколкото бивши негови притежатели, свидетелстват за богатата му история.²³ През 1773 г. преписът претърпява корекция по време на четенето му

²⁰ Gacek, A. Technical Practices and Recommendations Recorded by Classical and Post-Classical Arabic Scholars Concerning the Copying and Corrections of Manuscripts. – В: *Les Manuscrits du Moyen-Orient. essais de codicologie et de paléographie. actes du Colloque d'Istanbul* (26–29 mai 1986). ed. par Fr. Déroche. Istanbul, Paris, 1989, с. 51–60.

²¹ Кендерова, Ст. Книги, библиотеки..., с. 93.

²² За дейността на този самоковски книжовник, вж. Кендерова, Ст. Ел-Кешфи ефенди от Самоков – един местен творец и дарител от края на XVII–първата половина на XVIII в. – В: *История на мюсюлманската култура по българските земи. изследвания. състав. и отг. ред. Р. Градева*. София, 2001, с. 72–99. (Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите; 7).

²³ Kenderova, St. Catalogue of Arabic Manuscripts..., № 64.

от страна на *хадисоведа* (*мухаддис*) аш-шайх 'Абд ал-Хасан ас-Синди ал-Мада-ни. Посочени са и три по-ранни четения и слушания (*sama'*) на произведението, последното от които е през 1269–1270 г. в крепостта на Дамаск. Този своеобразен начин за запознаване на широката аудитория с текста на едни от най-значимите произведения в средновековната ислямска наука по своята същност представлява предаване (*трансмисия*) и препредаване на знания (*transmission of knowledge*).²⁴

Наред с тези данни, много често ръкописът носи бележки и за сравнение (*collation; mukabala*) на текста с този на по-ранен препис, и дори с *протографа* или екземпляра на автора. Срещаме ги върху много от страниците на книжното тяло, предимно върху празните им полета (*margins*), вдясно от текста на съчинението. Такъв случай ни предлага препис от всеобщата история на 'Али ибн Муххаммад Ибн ал-Джаузи (поч. 1200 г.) *ал-Мунтазам фи та'рих ал-мулук уа'л-умам* (*Подредена [книга] по история на владетелите и народите*), който е сравнен с оригинала на съчинението през 1306 или 1311 г. (датата не личи достатъчно ясно) от самия копист Ахмад ибн Ахмад Абу'л-Хасан (ОР 963, л. 231б).

От изключително значение за нас са и бележките за сравнение на преписа от географския труд на Мухаммад ибн Мухаммад ал-Идриси (поч. 1165 г.) *Нузхат ал-муштак фи ихтирак ал-афак* (*Развлечение на копнееция да преброди страните*), съхраняван в НБКМ (ОР 3198), с екземпляра на автора. Ако се доверим на тях, това означава, че непосредствено след 1556 г., датата на завършване на софийския препис, оригиналът на съчинението е бил все още в наличност.

Към вписванията, които нямат пряко отношение към съчинението, отнасяме **бележките за притежание и дарение (вакфиране) на книгата**.²⁵ В тях откриваме имената на бивши нейни собственици, които са се интересували от конкретното заглавие, а може би то е било от значение и за професията, която са упражнявали. Тези бележки могат да се окажат полезни за изследователя да реконструира историята на преписа и да проследи пътя, който той е извървял, докато достигне до нас, особено ако са съпроводени от дата. В редица случаи те са последвани от личния печат на собственика или дарителя, а евентуалното означение на годината на изработването му би ни подпомогнало при атрибуирането на недатираните преписи.

Върху първата страница и форзаца, както и върху последните листове на кодекса (вж по-нататък), се откриват и **пожелателни и заклинателни изрази** с цел предпазване на книжното тяло от повреда, кражба и други злодеяния,²⁶ **молитви, народни рецепти, исторически по характер бележки** (например годините на

²⁴ Халидов, А. Б. Арабские рукописи..., с. 105–106, 119–121; Vajda, G. Les certificats de lecture et de transmission dans les manuscrits arabes de la Bibliothèque nationale de Paris. Paris, 1957; Richard, Fr. La transmission des textes dans le monde iranien: quelques pratiques liées à la culture manuscrite. – В: Richard, Fr. Le livre persan. Paris, 2003 с. 24–60.

²⁵ Кендерова, Ст. От личната в обществената библиотека. – В: Библиотека, 2002, № 1, с. 20–27; Книги, библиотеки..., с. 213–223; Kenderova, St. De la bibliothèque privée à la bibliothèque publique – les inscriptions de la donation du livre à titre de waqf. – В: Studies in Arabic and Islam. Proceedings of the 19th Congress, Union Européenne des Arabisants et Islamisants, Halle 1998. Leuven, Paris, Sterling, 2002, с. 71–80.

²⁶ Предмет на изследователски интерес е изразът *йа кабикадж, йа хафиз, йа Аллах*. Вж. Стоилова, А. Видове текстове..., с. 501.

управление на османските султани), **отметки за цената на книгата, мъдри мисли, поговорки, бележки от личен характер** за раждането на деца или за смъртта на близки хора. Трогателна в това отношение е бележката на Мюджеллид-заде от Самоков (края на XVIII–първата четвърт на XIX в.), който възкликва: *Ах, няма спокойствие на земята от смъртта*.²⁷ Срещат се и любопитни сведения, като наблюдавана комета на 3 октомври 1837 г. (ОР 79, л. 119а).²⁸

При положение че **преписът е цялостно запазен** и между листа, на който започва **текстът на самото съчинение**, и форзаца няма други листове, тогава този лист бива номериран като първи (л. 1). При източната ръкописна книга текстът на съчинението започва на *verso* страницата на първия лист (т.е. на втората страница на първия лист) и бива отбелязван като лист 1б; на латиница – 1b или 1v (*verso*). Първата страница на първия лист се означава като л. 1а или 1r (*recto*).

Случва се обаче преди първия лист, на чиято *verso* страна започва текстът на съчинението, да са подвързани други листове, върху които откриваме по-кратки или по-дълги текстове, които са най-вече извадки или цитати от други съчинения, съдържанието на самото съчинение и различни вписвания, за които говорихме по-горе, или просто оставени и почти незапълнени с нищо листове. Как постъпваме в тези случаи и как номерираме листовете?

При положение че тези допълнителни листове формират една кола (*temrada; cahier*) с първите листове, върху които е преписано съчинението, тогава фолиацията на ръкописа започва от тях, като използваме арабски цифри (л. 1, 2, 3...). В този случай началото на съчинението ще се окаже не върху л. 1б, а върху друг, последващ лист. По аналогичен начин постъпваме, ако след края на съчинението установим още листове, които принадлежат към последната му кола. Тогава те също ще получат номерация в арабски цифри, която продължава фолиацията на последния лист от текста. При археографското описание на подобен препис непременно трябва да се означа на кой лист от тялото започва и на кой лист завършва текстът на съчинението. Този принцип е спасен и при последния каталог на арабските ръкописи, издаден от НБКМ.²⁹

Ако обаче пред листа, на който започва съчинението, паметникът съдържа други листове, които са допълнително пришити и не са свързани с колата на текста, тогава те биват номерирани с римски цифри: I, II, III и т.н. Това правило важи и за последните листове в книжното тяло. До въвеждането на дигитализацията на източните ръкописи в НБКМ практикувахме следния начин на фолиации: III+245+II л. Представена по този начин, номерацията означаваше, че преди първия лист от текста на съчинението са налице три допълнителни листа, а самото съчинение обхваща 245 листа, които са последвани от още два допълнителни листа. Тъй като подобна фолиация създава затруднения за самия компютър и с цел предотвратява-

²⁷ Кендерова, Ст. За интереса към книгата у едно турско семейство от Самоков. – В: *Изследвания* в чест на чл.-кор. проф. Страшимир Димитров. отг. ред. В. Тодоров. София, 2001, с. 320. (Studia Balcanica; 23).

²⁸ Kenderova, St., Stoilova, A. Brief Catalogue of the Oriental Manuscripts Preserved in St. St. Cyril and Methodius National Library. Vol. 1, OR K1 – K19; OR 1– OR 200. Sofia, 2013, № 169.

²⁹ Пак там.

не на евентуални обърквания, същият пример придоби следния вид: I–III+245+IV–V листа. Това означава, че след последния, 245-и лист на тялото, следват още два листа, а не пет.³⁰

След тези необходими предварителни уточнения да проследим особеностите, с които се характеризират **текстът на съчинението и листовите, които го съдържат**.

При разполагането му върху страницата копият се старае да съблюдава едни и същи **размери на текстовото поле** и един и същи **брой на редовете**, който е предимно нечетен (9, 11, 13, 15, 17, 19, 21 и повече реда на страница). Те се спазват сравнително точно върху всички страници. Наблюдават се обаче и малки отклонения в размера на текстовото поле от по няколко милиметра, както и нееднакъв брой на редовете. Това се случва, при положение че листовите не са били достатъчни, за да се довърши текстът, и копият е бил принуден да увеличи броя на редовете, както и да разшири размера на текста.

Установяваме също така, че на всяка страница при много от ръкописите текстът е заграден с рамка, като по този начин ясно се очертава текстовото поле. При художествено изработените екземпляри рамката е обикновено позлатена и присъства винаги на първите две страници от текста, а понякога и върху всички страници.

Текстът може да бъде основен за конкретното съчинение (или заглавие), но може да се окаже коментар на този основен текст (например, *тафсируте* са коментари на текста на *Корана*), супер коментар или коментар върху коментара и т.н. Обикновено така определеният като основен **текст** е изписан с един цвят на мастилото – черен, много по-рядко – кафяв. Отделни възлови или ключови думи в него, които отразяват структурата на самото съчинение, като книга (*kitab*), глава (*bab*), част (*qism*), раздел (*fasl*) и други, се изписват с друг цвят на мастилото, най-често червен. От XVIII в. нататък наред с червеното (*кенефир* на руски език) започва да се използва и мастило, чийто цвят е подобен на цвета на малината и бива определено като пурпурно. В западната ръкописна традиция за думите, изписани с цветно мастило (поякога, оранжево, зелено, жълто), се използват понятията *rubrics* или *text rubricated* (на английски) и *rubrications* (на френски език).

С предимно червено мастило са изписани и конкретните думи и изрази от текста на основното съчинение, ако в случая имаме пред себе си негов коментар. При положение че ръкописът е преписан изцяло с черно мастило, тези думи и изрази, които в случая се явяват цитирания, биват надчертани. При арабописмените ръкописи цитираният текст се надчертава, защото при евентуално подчертаване, ще бъдат засегнати буквите, които слизат под нивото на реда. Тези въпроси вече са от палеографско естество.

При разлистването на ръкописната книга ще открием и **други вписвания**, които имат отношение към текста на съчинението (освен споменатите по-горе за коригиране и сравнение с друг препис). На първо място отново ще отбележим **заглавието му**, което срещаме над началото на текста, често изписано с червено мастило и с по-едри букви. Самият текст на съчинението започва с т.нар. *бас-*

³⁰ Много от ръкописите съдържат оригинална фолиация (ОР 2063, 2068, 2131 и др.), която невинаги съвпада с посочените по-горе наши разбирания за номериране на листовите.

малла (би-исмиАллахи ар-рахмани ар-рахим; В името на Аллах, Всемилоствивия, милосърдния). Този израз е изписан или на самостоятелен ред, или на реда, на който са първите думи от текста, при това по-старателно и грижливо в сравнение с цялостния текст на съчинението.

В илюминираниите екземпляри, предназначени за султанския двор, за библиотеките на висшите кръгове, за богати купувачи или за подарък, над началото на основния текст е оставено пространство, запълнено от богато украсен със злато и цветни бои орнамент, наречен *’унван*. Понякога в него е изписано заглавието на съчинението (от тук най-вероятно идва и наименованието му, тъй като думата *’унван* (*унуан* на арабски език) означава „заглавие“. Невинаги обаче *’унванът* е такъв прекрасен образец. Когато поръчителят на преписа е по-скромен във финансово отношение човек, но който също има желание да изрази своето чувство за красота, неговият *’унван* е далеч по-скромен и по-сепгъл, използвани са далеч по-малко на цвят бои и в много малко количество злато.

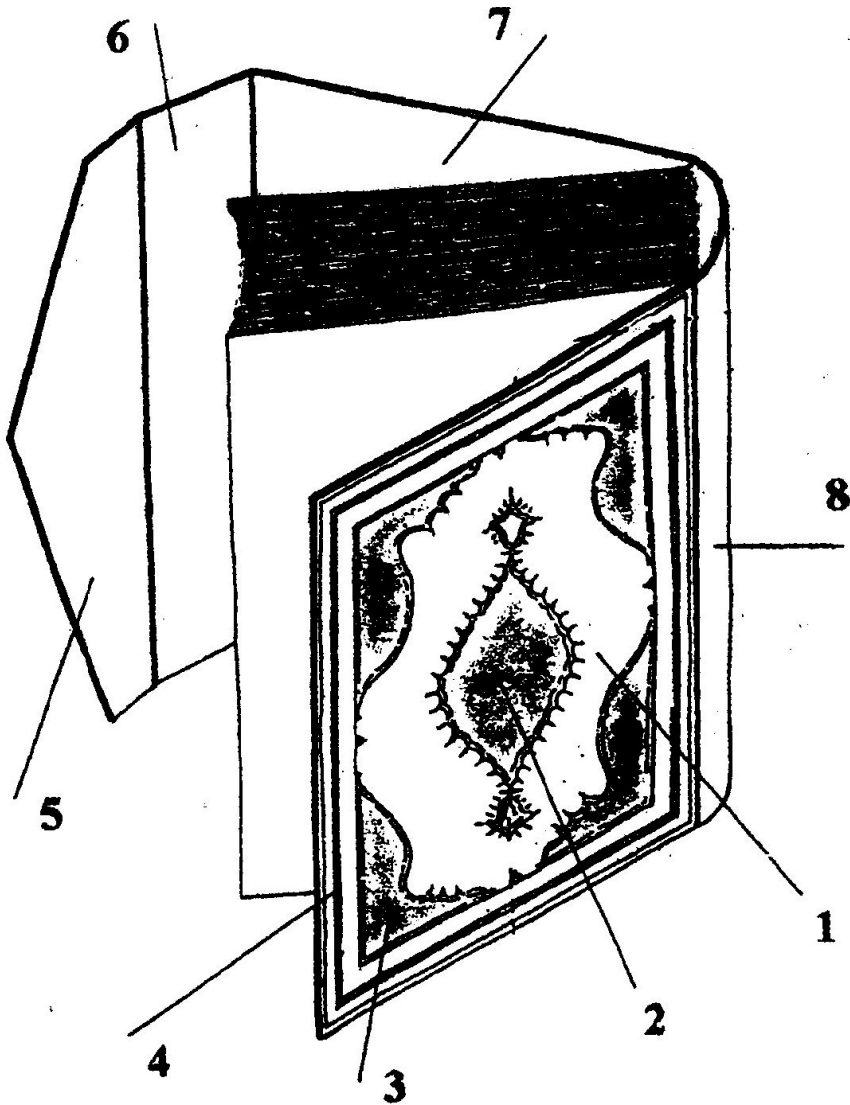
Оригиналното начало на съчинението, при положение че текстът е цялостно запазен, означаваме с понятието *incipit*. При археографското описание на паметника се включват както първите думи от началото, в които много често е отразено и името на автора, така и задължително тези, които следват израза *уа-ба’да* или *амма ба’да* (*и после/по-нататък*). Обикновено заглавието на съчинението е посочено веднага след израза *уа-саммайтуху...* (*и го наименовах*).

При положение че не откриваме нито заглавието на съчинението, нито името на автора му, прибъгваме към каталозите на ръкописни колекции в други библиотеки, след като сме установили обаче тематиката на съчинението. Ако въпреки всички наши търсения не успяваме да идентифицираме съчинението, приемаме условно по-общо заглавие, което поставяме в квадратни скоби. Например [*Книга* или *Рисала фи тибб*] ([*Книга* или *Трактат по медицина*] и т.н. Възможно е неуспехът ни в този издирвачески процес да се дължи на факта, че нашият препис е по-рядко срещано съчинение или дори уникат. Това вече увеличава значително неговата литературно-историческа стойност.

Върху празното или бяло странично поле на някои от страниците (*margins*) също откриваме бележки, които имат пряко отношение към текста на съчинението. Това са т.нар. *глоси* или *схолии* (*glosses; scholia*). Те отразяват тълкувания и поправки към отделни думи и изрази и са изнесени посредством конкретни знаци.³¹ Тук са разположени и бележките за сравнение на текста с друг по-ранен препис или дори – с екземпляра на автора (за които вече говорихме вече), и др. За улеснение на ползвателя, указание за специално разгледани на конкретната страница въпроси може да бъде направено също в полето чрез думата *matlab* (тема, въпрос).

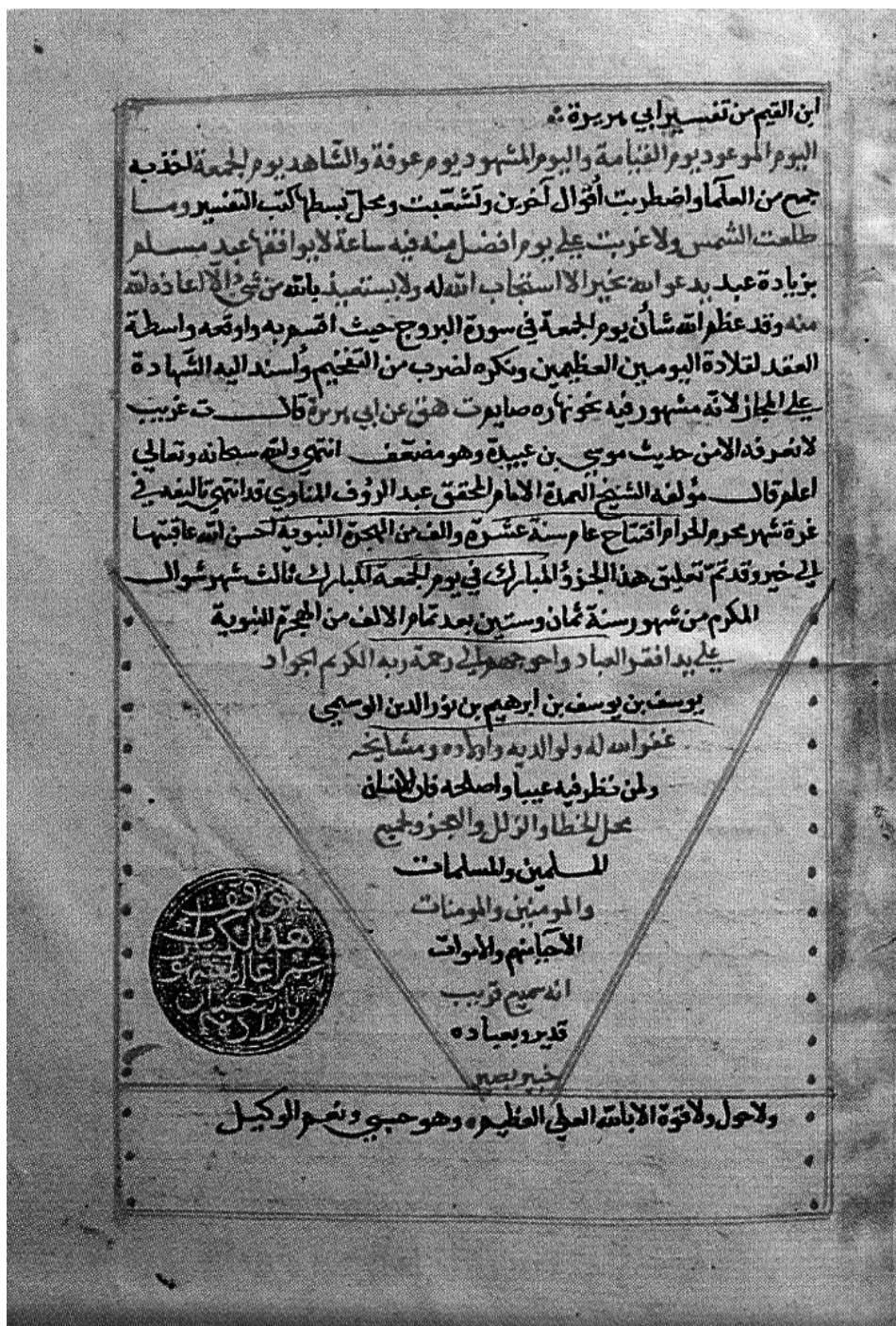
Поправки към текста могат да се срещнат и в междуредовото пространство. В този смисъл интересно е да отбележим случаите на **превод на текста на Корана** от арабски на персийски или османотурски език, които присъстват в ръкописи ОР 2935 и ОР 360.

³¹ Стоилова, А. Звездичката като „знак за препратки“ в арабските ръкописи. – В: *Арабистика* и ислямознание. Т. 2, Студии по случай 60-годишнината на доц. д.ф.н. П. Самсарева. под ред. на С. Евстатиев, Хр. Чобанова и Ив. Дюлгерев. София, 2003, с. 64–83.

Структура на книгата на арабско писмо

- 1) горна/предна корица (upper cover; plat supérieur; *ön kapak*);
- 2) централен орнамент (panel stamp; plaque centrale; *semse*);
- 3) орнамент в ъгъла (corner motif; écoinçon; *kösebend*);
- 4) бордюр, рамка (frame; encadrement; *bordür*);
- 5) клапан (envelope flap; recouvrement; *mikleb*);
- 6) продължение на долната корица, капак за страничния обреза на книгата (fore-edge flap; rabat; *sertab*);
- 7) долна/задна корица (lower cover; plat inférieur; *arka kapak*);
- 8) гръб (spine; dos; *sirt*).

OP 1670, л. 3956

В долния ляв ъгъл на всяка *verso* страница на листа и под последната дума откриваме изписана друга дума или кратък израз. Установяваме, че тя се явява първа дума върху първия ред на *recto* страницата на следващия лист. Това е т.нар. *кустод/кустос* (*catchword; réclame; hafiza*), с помощта на който, когато привърши работата си, копистът ще се ориентира по-лесно в подреждането на вече преписаните листове.³² Тази дума може да се окаже и последна на последния ред от *verso* страницата, но и при този случай се появява в началото на първия ред на следващата страница.

Ако преписът е пълен (*complete copy*), означаваме неговия оригинален край с понятието *explicit*. Обикновено краят на текста на съчинението е последван от **приписката на кописата**, която означаваме с думата **колофон** (*colophon*) и която най-често има триъгълна форма (вж *Приложение 2*)³³. Тя е особено ценна поради факта, че в много случаи съдържа не само името на кописата, но и датата на преписване и мястото, където то е осъществено: име на град, квартал, култова сграда като *текке, джамия, масджид* и т.н. Ако е по-пълна, приписката включва думи в знак на благодарност към Аллах за свършената работа и пожелание за здраве за тези, които ще прочетат книгата. Най-краткият ѝ вариант е изразен чрез думата *тамма* (*завърши*), често изписана няколко пъти, или пък с нейното съкращение – само буквата *мим*.

След последния лист, който съдържа края на съчинението, отново следва **форзацът**. Понякога той е предшестван от един или повече бели листа или пък листове, върху които откриваме бележки и приписки, чийто характер съответства на този, който вече разкрихме в началото на нашето изложение.

Разгърнали сме цялото тяло на кодекса, лист по лист. Следва задната корица, която обаче е продължена от капак, който има за цел да затвори и закрие страничния ръб на книгата. По този начин тялото е предпазено. Капакът най-вероятно служи и за отбелязване на листа, до който в четенето си е достигнал ползвателят на книгата.

Проследихме в концентриран вид кодикологическите особености в структурата на арабописмената (или мюсюлманската) книга. Разбира се, всеки един от тук представените елементи може да бъде разгърнат далеч по-нашироко и с достатъчно примери от изворите, което ще бъде представено в цялостното ни изследване.

³² Вж. **Guesdon**, M.-G. Les réclames dans les manuscrits arabes datés antérieurs à 1450. – B: *Scribes et manuscrits du Moyen-Orient*. sous la direction de Fr. Déroche et Fr. Richard. Paris, 1997, с. 65–75.

³³ Приложението представя края на ръкопис ОР 1670, колофона, съдържащ името на кописата и печата за *вакфиране* на книгата от страна на бащата на видинския управител Осман Пазвантоглу (поч. 1807 г.) – Юмер ага, известен като Пасбан-заде. Вж. **Kenderova**, St. Catalogue of Arabic Manuscripts..., № 152.

ХАРАКТЕРИСТИКА НА ЛИЧНИТЕ ИМЕНА В ГР. ТРОЯН ПРЕЗ XVI ВЕК

РУМЕН КОВАЧЕВ

CHARACTERISTICS OF THE FIRST NAMES IN THE TOWN OF TROYAN IN THE XVITH CENTURY

Rumen Kovachev

SUMMARY

The study analyzes the changes in the first male names used by the Bulgarian population in the XVth and XVIth century. In this connection are compared nearly 700 names from the Ottoman registers for each of the regions of the towns Tarnovo, Troyan and Strumica. It turned out that the change is in adopting the Christian church tradition of naming and gradually abandoning the Slavonic base (Brat, Stan, Pad, Dobr, Drag).

В средата на 70-те, та до началото на 80-те години на миналия век в българската историография в разгара си бе безпрецедентна за времето и методологията на историографския процес научна дискусия, предизвикана от основополагащи за историческата наука изводи, заявени от проф. Хр. Гандев в пространно изследване, посветено на съдбата на българската народност през XV в.¹ В качеството си на основни аргументи авторът представя на първо място сведенията от един пространен съкратен опис, в който били отразени статистически сведения относно събиране на поголовния данък в българските земи и Балканите за финансовата 1490–1491 г. А чрез тях се представя не само основният извод, а именно българската народност през XV в. преживява демографски колапс, съществува демографски вакуум, поставен е под въпрос процесът на естественото усвояване на българската етническа територия, респективно водещата роля на българския

¹ Гандев, Хр. Българската народност през XV век. демографско и етнографско изследване. София, 1972. Тук едва ли е необходимо изброяването на историческите факти и аргументи на автора, на основните проблеми и недоразумения, показани при използване на статистическите сведения, които предлагат османските описи. Сред тях са както въпросите, свързани с характера на военните походи било османски или неосмански, т.е. антиосмански („външни“) военни походи на Балканите (от XIV до средата на XV в.), така и методиката на изчисление на фактическите загуби сред населението, които са изведени на основата на разпространението на стопанската категория „мезра“. Вж.: Димитров, Стр. Мезрите и демографският колапс на българската народност през XV век. – В: *Векове*, 1973, № 6; Мутафчиева, В. За точните методи в областта на историческата демография. – В: *Исторически преглед*, 1979, № 4 и др.

народ в него.² Голяма част от изведените тези бяха основателно и аргументирано подложени на съмнение. Като цяло в едно следващо и допълнено издание част от тях бяха анализирани отново и именно на основа съдържанието на този и други видове османски дефтери, както и методът на статистическата обработка и разкриване съдържанието на османския кадастър, рязко преосмислени и качествено променени, в т.ч. и чрез осъвременяване и дори промяна на методиката на работа в демографските изследвания.³

Независимо от общата оценка на методи, извори и подход към изследване на този кризисен период от българската история, болшинството от критиците се съсредоточават по-скоро на първата част от работата, в същото време признават добрите постижения на автора в дял втори от изследването – „Из живота на оцелелите поколения“⁴. За настоящото изследване особен интерес представлява един раздел от тази част, озаглавен „Културно-историческо значение на славяно-българската традиция в личните имена. Статистическа основа на антропонимичното изследване“⁵.

След като имах пред себе си пример за резултатна работа в обобщение на сведенията, които предлагат подробните османски описи, съставих следващата таблица. В нея използвам сведенията от подробното и внимателно записване при личното присъствие на лицето, т.е. може да предположим с пределна сигурност достоверността на опис на имената на мъжете данъкоплатци от Троян, записани от държавната комисия, пребивавала в селото около 1515 г.⁶ Според съставения от нея документ това били общо повече 690 имена, като в таблицата попадат най-често срещаните сред мъжете на селото или повече от половината форми на мъжки лични и бащини имена, използваните, там където били заявени названията на професии, физически белези, използвани от местните жители. На тази основа таблица № 1 представя оптималното разпределение на:

Таблица № 1

Основните групи имена, използвани от жители на град Троян около 1515 г.

Лично и бащино име (690 имена, от тях)	Честота употреба (+ форми, съща основа)	% от всички имена според опис от 1515 г.
Братан; (Братой)	7	1.0
Влад; (Владислав)	10	1.5

² Гандев, Хр. Българската народност през XV век..., с. 129–131.

³ Георгиева, Цв. Предговор. – В: Гандев, Хр. Българската народност през XV век. демографско и етнографско изследване. София, 1989, с. 2–24.

⁴ Гандев, Хр. Българската народност... София, 1989, с. 171–271.

⁵ Пак там, с. 190–242.

⁶ Тези именни форми са взети от работата ми върху и чрез османските документи за гр. Троян, основно дефтерите на централното финансово ведомство, съставени през XVI в. и обнародвани в: Ковачев, Румен. Население и стопанство на Троян от втората половина на XV до началото на XVII в. – според османския данъчен кадастър. – В: Троян и Троянския край през вековете. сборник (под печат).

Дабижив	6	1.0
Ге[о]рги; (Гергин)	12	1.8
Димитри	14	2.0
Добремир; Добре	12	1.8
Драган(Драгой, Драгомир)	22	3.2
Илия	4	0.6
Йован	39	5.7
Койо; (Бойо)	12	1.8
Марко	6	0.9
Михаил	11	1.6
Неделко	7	1.0
Никола	12	1.8
Новак	8	1.2
Петко; (Пенко)	26	3.7
Петри; (Петро)	7	1.0
Рад; (Радослав, Радота)	44 (22)	10.0 (9.56 общо)
Райко; (Райчо)	12	2.0
Стайко, Станко, Станчо	13	2.0
Станислав	8	1.2
Стоян	37	5.4
Тодор	14	2.0
Яко; (Бако, Бачо)	20	2.9
Приблизително: 690 броя	388	56.0 %

Освен това таблица № 1 представя възможностите за сравнение между дела от имената, съставени от традиционни именни основи, характерни за културно-историческата памет на българското население в края на XV в. от района на Търново, от една страна, и от друга, оптималния вариант на именни основи от самото градче Троян, според новия опис, който датирах преди време като съставен в периода 1515–1516 г. С други думи продължаваме опитите да се анализира българската именна система не за да се оспорят достигнатите от проф. Гандев изводи, а за да попълним и съпоставим споменатата система успоредно с елементите в развитие на стопанството и демографските процеси в региона. Само чрез привличане сведения от новите дефтери могат да се разширят регионите, от които са извлечени данните, да се подкрепят, обогатят и дори коригират изводи, изготвени върху основата на наличните подробни тимарски описи за отделни селища от региона, обнародвани във втората част на изследването на проф. Гандев.

Впрочем, визирайки постиженията и важните проблеми, характерни за работата на професора, но „влезли“ в нея някак си прибързано, трябва да се отчита ролята на външни и вътрешни фактори, породени най-вече от липсата на достатъчно емпирични данни. Все пак не може да не подчертаем, че след това изследване,

най-вече след изказаните след обнародването му различни мнения, благодарение на цялата дискусия бе прието негласно, че това ще е основата, на която се опират жалоните на съвременните статистически способности, използвани в антропониимичните изследвания. И затова в съвременен научен план начертаната от автора задача прие реално измерение, в т.ч. възможността за попълване по същество обширни области от полуострова, населени с българи с данните от новополучените в Ориенталския отдел на Националната библиотека „нови“ описи от османския кадастър.

В някои обемни разработки, например наскоро обнародваната работа на колежата д-р Кр. Мутафова, посветена на историческата съдба на столицата на българската държава през първите векове на османско господство, темата за характера на българската именна система заема подобаващо място.⁷ Несъмнено успоредно с несъмненото лично постижение сред многобройните опити на благодатната тема, свързана със съдбата на столицата преди, по време и първите десетилетия след падането ѝ под османска власт, в нея се долавя влияние на методите при изследване на имената в случая на „столичани“, по начин, реализиран в книгата на проф. Гандев. Конкретно това се прави по следния способ. Извличат се имената, заявени пред описната комисия от българските стопани, в случая именната система на средновековната българска столица, след което се разбиват по вътрешна структура и „се наслагват“ като статистически модел върху съответния модел на именна система в друг български ареал. Крайният извод се състои в това дали има пълно съответствие между статистическите модели в произволно или нарочно избрани български области, отделни градове или цели селищни системи. Достигнатото показва високо не само за нашата османистика високо равнище. Спирам се на работата на колежата, с идеята, че започнатата от Хр. Гандев работа дава резултат. Той от своя страна се мултиплицира в качеството си на статистически продукт върху други раздели от историческите в частност и в етнологичните проучвания.

Представеният тук скромнен опит има за цел да изпълни със съдържание онази част от ономастичното изследване, свързана със създаване на статистическия модел. Същият става в днешно време възможен благодарение на комплектните като форма и съдържание османски дефтери, т.нар. подробни (тимарски, муфасал) описи. Подобен род изследвания плътно се доближиха до равнище, наподобяващо съвременен статистически масив, разбира се, при отчитане личните възможности за работа на автора с османския текст.⁸

⁷ Предвид значително по-широките цели, които си поставя колежата Мутафова, то и посоченият в нейната разработка историографски анализ съдържа преглед на редица основни достижения в българската антропониимия, значителна част от които посветени на османската епоха и конкретно столицата Търново. Например вж. тези на **Ковачев, Н.** Българска ономастика. София, 1987, както и многобройните негови сродни изследвания. Или: **Дуйчев, Ив.** Славянски местни и лични имена във византийските описни книги. – В: *Изв. на ИБЕ*, 1962, кн. 7 и редица др.

⁸ В споменатото издание авторът посвещава повече от половината от обема на своята работа върху проблеми на средновековната българска антропониимия, конкретно върху бо-

Вярно е, че използваните тук описи били съставени около 1515 г., т.е. приблизително с две-три десетилетия по-късно от използваните в книгата на проф. Гандев „софийски“ описи.⁹ Това предполага наличието на известни различия, продиктувани не от конкретни историко-географски условия, а от промените и особеностите на общата културно-историческа среда, в която се развивало ежедневието на българското семейство, вероятно обаче умножени по броя на годините, изтекли между двата използвани тук описи. И ако си зададем въпроса, дали все пак в подобен незначителен, дори от съвременна гледна точка исторически период, би могъл да настъпи качествен обрат в характеристиката на именната система – един толкова консервативен от културно-историческа гледна точка елемент на социалната и културна среда, отговорът ще бъде положителен. И че това е верният отговор на поставения въпрос, ни дава практическото сравнението между числата, получени и използвани преди години от проф. Гандев и привлечените като доказателствен материал новоиздирени данни в настоящата разработка.

За какво става въпрос. В изследването си Гандев се спира на извлечени имена на местни жители от районите на Търново, София, Благоевград, Сяр и Костур-Битоля или общо близо 16 000 имена, „извлечени“ от посочените пет различни

гатия изворов материал, получен и съхраняван в Ориенталския отдел на Библиотеката в София – вж: **Мутафова**, Кр. Старопрестолният Търнов в османската книжнина (XV–XVI век). В. Търново, 2002, с. 89–204; За съжаление обемът на настоящата разработка не ни позволява „да се разгърнем“, т.е. да изведем на преден план въпроси на стопанската дейност, ономастиката и всички останали насоки на изследване, чието развитие отразяват османските описи, както стана ясно все още съдържащи значителен обем информация, що се отнася до общо значителния обем от информация, която предлагат османските дефтери. Налага се правилото, което следва и колегата Мутафова, защото „запазените османотурски регистри от XV и XVI в. са може би най-надежната информационна база за реконструиране на именната система на българите в почти всички ареали на етническата ни територия, непосредствено преди завоюването и в предходния период“.

⁹ Определена роля за формиране на именната система играели някои второстепенни фактори. Сред тях можем да посочим например по-широкото разпространение на някои професии и занаяти сред обитателите на даденото селище, наличието на определен, понякога над нормалния процент на хора, стари, болни и инвалиди, средно повече лица с характерни външни или други вътрешни белези и страдания – все фактори, които повишавали процента на имената, които нито били продукт на родовата традиция, нито били свързани с имената на светите хора от църковния пантеон. Впрочем точно наличието на отклонения от познатата ни именна структура и включването на други, нелични имена в качеството им на лични позволява по-висока сигурност в изследване на възможната и непосредствената кръвна връзка между поколенията въпреки стотиците години разстояние. Например, ако вероятният прародител се е наричал Стоян, син на Драган, и имал (работил) воденица, е далеч по-несигурно да бъде приет като вероятния основател на рода, отколкото ако се е представил пред описната комисия с прозвището „дерменеджи“ (воденичар), ако днешните му потомци се наричат „Дерменджиеви“. Що се отнася до датировката на опис № 11, то предполагам тя е направена в: **Ковачев**, Р. Новопостъпили османотурски описи като извор за социално-икономическото, историко-демографското, военно-административното и поселищно развитие на Никополския санджак през XVI век. – В: *Българският XVI век*. София, 1996, с. 215–240.

региона от българската територия. За района на старата столица са използвани приблизително 990 имена от десетки селища, разположени около старата българска столица и включени в казата със същото име от втората половина на XV в.¹⁰ В нашето изследване използваме почти 700 (690) варианта на български мъжки лични и бащини имена, характерни само за едно населено място, „събрани“ от представителите на османската данъчна служба две-три десетилетия по-късно, първата четвърт на XVI в.

При това възможностите за сравняване на обобщените сведения се увеличават не само от прилагането на проверената до тук „технология“, а и от факта, че казата Лофча и конкретно Троянският регион граничат непосредствено със землищата на села от нахията Хоталич, която от своя страна представлява западната част от голямата каза Търнови. Тази непосредствена географска, респективно административна и стопанска връзка на пръв поглед създавала условия за приблизително сходни условия при развитие на антропонимичните процеси, както в дербенджийското село Троян, така и в антропонимичната система на старата столица. На практика обаче факторите на изменение в личните и бащини имена в град като Търново се различавали от тези в селище като дербенджийски Троян.

Като правило използваме не само личните, но и записаните като бащини имена на троянчани. Прави впечатление опитите да се поддържа живо името на бащата или майката (тук последното остава недоказуемо, но било напълно възможно при отсъствие на жив, респективно припознат баща) чрез прехвърляне на името на дядото върху новородения внук. В повечето случаи подобно заключение се основава на вървящите една след друга форми „Йован, син на Стоян; Стоян, син на Йован“. В редки случаи срещаме друга роднинска връзка или социална такава – например „зет на“ (вероятно тук става въпрос за зет на къща или „завряя“ зет). Интерес представляват онези втори имена на отделни представители на местната рая, чрез които османският писар е отбелязал характерен белег или социална група („кириф“ – вероятно човек имащ някакъв недъг), „мали“ (нисък, но и по-малък на години), „пришелец“ (най-общо другоселец, въобще от друго селище), отделни, но по-рядко прякор и/или най-вече названията на определените професии, владението на определен занаят (поп, коняр, чобан, пчелар и др.). За нашето изследване те не представляват сериозен проблем, що се отнася до същността и особеностите на използване на т.нар. статистическа извадка. Числото на споменатите допълнителни характеристики не надхвърля 2–3 % от общия брой на използваните в изследването български имена.

¹⁰ Гандев, Хр. Българската народност..., 1989, с. 207.

Таблица № 2

Именна основа на:	Според Хр. Гандев:	Според имената в гр. Троян:
Рад-	72 ¹¹	66 (10 % от всички имена)
Драг-	51	22 (3.3 % от всички имена)
Стан-	39	60 ¹² (8.7 % от всички имена)
Добр-	36	38 (5.5 % от всички имена)
Брат-	18	14 (3.0 % от всички имена)
Общо Търновско	318 (32.21% от 990)	200 (29.0% от 690)

Таблица № 2 нагледно илюстрира няколко основни положения. Като всеки народ и българският създал свои именни варианти, чиито компоненти успоредно с опасените и пренесени от отделните негови етнически именни варианти били характерни и за други славянски общества от Централна Европа (например на -слав; -мир; -рой). Несъмнено потвърждава се изводът, че високият процент на имената от пет именната система, които можем да определим като „родова памет“, изведен като статистически извод от Гандев и Мутафова, и съдържащ пресмятанията в селата около Търново, сходен бил делът на петте именни основи, които откриваме сред имената на мъжете според дефтерите за Троянските данъкоплатци. Несъмнено използването на именните основи, с които дошли славянските племена, показва вековната им привързаност и предпочитание към сравнително малка група имена, които имали близост до бита, светогледа, нравствения живот на населението „и са изпълнени с особен социален и културен смисъл“¹³.

С появата си в близост до столицата на Византия постепенно българското население възприема, особено след процесите, съпътстващи покръстването му, кул-

¹¹ Без да правим и най-малък опит да навлизаме в дебрите на сравнителното езикознание, нещо, което е извън целите, поставени с настоящата работа, оставаме на равнището на обикновените групирания и опит да се търси отговор на въпросите защо се променяли честотата и видът на използваните от местното население лични имена. Тук представяме обобщени сведения за някои избрани ареали от българската народностна територия, т.е. горните именни групи са сумирани върху наличните имена от общо 15 591 варианта на лични имена от района на Търново (общо 990), София, Благоевград, Сяр–Солун, Кукуш–Демир хисар, Битоля–Костур. В тази връзка изследваната традиционна петсоставна българска именна група има известни, макар и минимални разлики в процента си „на използване“ от българската рая – например тази от района на Костур в сравнение с предпочитанията на тази от Софийско, т.е. същите тези именни групи в избраните от автора региони на българското землище заемали различно „по честота“ използване от страна на българската рая. Разбира се, по разбираеми причини. Едни били формите на въздействие и контакт например между българи и гърци от района на Костур, друг – в селата от Търновската каза, където на практика гърци нямало. Вж. Гандев, Хр. Българската народност..., с. 207.

¹² Към тази група съм прибавил числото на срещаното в регистъра класическо българско име „Стоян“.

¹³ Гандев, Хр. Българската народност..., с. 208.

турните влияния на една от пределно представителните политически и най-вече културни достижения на средновековния свят, вкл. нови имена на библейска, евангелска основа или просто с гръцки произход. Успоредно с това протичал процес на ерозия на „донесена“ именна система, на съществени промени на нейната характеристика като следствие на промените в цялостния държавнополитически и културно-битов живот в българските етнически предели.

Не ще и съмнение, благодарение и на премахването на установените, колкото и относителни да били през средните векове държавни граници, част от донесените на Балканите форми на лични имена да са изчезнали. Макар и бавно успоредно с промените в административното, политическото и донякъде културно-битово отношение се променял с увеличение или в най-лошия случай останал в достигнатите граници делът на изследваните пет традиционни основи. На негово място нараснал при това с по-големи темпове делът на „новопридобитите“ местни библейски или евангелски форми. Последните се вращавали в бита и навиците на българския етнос и скоро се превърнали в негово собствено достояние – след по-малко от два века едва ли някой можел да приема като привнесени или „чужди“ за българите имена като Йован, Георги, Петко, Никола и др.

Успоредно с разкриване картината на непосредствената информация за това, как се именували българските стопани в тази част от етническата територия преди близо пет столетия, горната таблица доказва правилността на направените от Хр. Гандев изводи. Не е трудно да се забележи, че населението на Троян и района използвало едни и същи имена, дори до степен на пълно припокриване, както били използвани в старата столица и региона. Същевременно тя нагледно илюстрира динамиката на процесите в използване на имена и именни основи – едни форми изчезвали, появявали се други. Пренесените от славяните, усвоените от създаваната най-общо нова културна идентичност на българската народност, имена с посочените пет именни основи продължавали да заемат почти една трета от антропонимичната система не само на Троян, но и в останалите градчета на Предбалкана.

Обобщените от османския кадастър сведения показват, че в началото на XVI в. заварената от славяни и прабългари и свързана с християнската религия именна традиция трайно се настанява в антропонимичната система. Имената на троянските мъже, наречени Йован (39 броя), Никола, Петко, Георги и Тодор били 103 или 15 % от всички двойки мъжки имена в градчето. Вече подчертах, че работата на Гандев, на постигнатите от направените от автора изводи, представлява особен интерес не само с използваните от него различни от познатите тогава методи на историческото изследване, а конкретно онези от тях, които били привлечени при разкриване и доказване кои елементи от използвана от българския народ през XV–XVI в. именна система били най-важни за нейната структура.¹⁴ Интересното

¹⁴ Тук е необходимо важно уточнение. В османските финансови документи по същество липсват диакретични знаци. По тази причина, както и според подготовката на отделните писари, често графиката на изписване на едно българско име може да съвпада с друго. Тук в графичния вариант липсват диакретични знаци, името е „озвучено“ според вида на неговото изписване при сравняването му с вида на името от друг определен вариант, в който е представено името на сина на този данъкоплатец. Възможно е обаче да се чете

е, че по-скоро тук, в анализа на антропонимията, а не в своята „историко-демографска“ част на работата си Гандев използва на практика ефективно с безспорен резултат методите на „гнездова извадка“. При това в процеса на работа изследователят „прескача“, така да се каже, цели области и подлага на статистическа обработка и конкретно сравнение на нейните резултати от сравнително отдалечени един от друг географски ареали от Балканите, в които живеели българи.¹⁵

Следващата таблица ще ни покаже отново на база данните от османския данъчен опис какви промени са настъпили в развитието на антропонимичните форми в град Троян в края на XVI в., т.е. почти седемдесет години по-късно. База за подобно все още рядко срещано в ономастичните изследвания е „вътрешно“ сравнение на приблизително 610 именни форми, образувани в основната си част от двойките лично и бащино име, според опис от 1585 г. както на дербенджиите, така и на обикновената рая. Различия между имената на хората от двете групи рая не забелязах.

Какви основни изводи се налагат, предвид обобщаване измеренията на този социокултурен феномен. Въпреки превратностите на времето, засиленото външно влияние върху етнокултурното развитие на българския народ в границите на усвояваната от векове територия, споменатата пет именна основа запазва своя съществен дял в образуването на имената на местното население.

Въпреки осезаемото влияние на поредица от външни и вътрешни фактори, на което най-вероятно се отразява в приблизително 3 % намаление спрямо записите от 1515 г. в края на века повече от 26 % от местните жители продължават да използват тези именни конструкции. Дори част от изследваните имена бележат ръст в честотата на употреба – пример е повишеният относителен дял на формите с основа Рад – от 10 на 11.5 %; Добр – от 1.8 на 3 %. Като цяло използваните именни основи, както и усвоените през годините „нови“ за народността имена постепенно, но сигурно увеличават своя дял в общия масив от форми на български имена, използвани тук конкретно за периода от 1515 до 1585 г. Старите, произхождащи от християнския пантеон имена поради значителното си разпространение измествали от масовата практика част от онези имена, с които дошли славяните и прабългарите на Балканите (доколкото) групата на прабългарските имена оставили въобще следа в именната система.

и „Мальо“, но по-скоро идва от „Лаля“. Често имената се възстановяват на български език само по графичното им представяне, а не поради особен майсторлък при разчитане. Например имена като Стоян, Радослав, Костадин и редица други не могат да се напишат по друг начин и ще означават именно тези основи, независимо колко, какви и къде са поставени диакритичните знаци.

¹⁵ Това положение си има своето просто обяснение – за автора било ясно, че не цялата етническа територия била „покрита“ от подробни регистри, т.е. изследването на споменатите характерни белези било силно ограничено от липсата на достатъчно исторически извори.

Таблица № 3

Относителен дял на основни групи мъжки имена в гр. Троян, края на XVI в.

Лично и бащино име (приблиз. 620 имена)	Честота употреба (+ форма, съща осн.)	% от всички имена според опис от 1515/1585 г.
Братане; (Братой)	7	1.0/1.1
Влад, Владислав, Владо (В-ко)	22	1.5/3.6
Дабижив	–	1.0
Георги; (Гергин)	20	1.8/5.0
Димитри	8	2.0/1.3
Добремир; Добре	18	1.8/3.0
Драган; (Драгой, Драгомир)	20	3.2/3.2
Илия	3	0.6/0.6
Йован	23	5.7/3.8
Койо; (Бойо)	28	1.8/4.6
Марко	4	0.9/0.7
Михаил	5	1.6/0.8
Неделко	4	1.0/0.7
Никола	18	1.8/3.9
Новак	5	1.2/0.8
Петко; (Пенко,)	26	3.7/4.2
Петри; (Петро)	15	1.0/2.5
Рад; (Радослав, Радота)	25 (45)	10.0 (9.56)/11.5
Райко; (Райчо)	12	2.0/2.0
Стайко, Станко, Станчо	14	2.0/2.4
Станислав	2	1.2/0.32
Стоян	29	5.4/4.8
Тодор	39	2.0/6.4
Яко; (Бако, Бачо)	8	2.9/1.3
Приблизително: 620 броя	(400)/390	56.0 %/64.5 %
Честота на използване основа Брат, Стан, Добр, Рад, Драг	160 от общо 620	25.8 % (1585 г.)

Както имах възможност да подчертая, съществена особеност на параметрите на именната система била нейната динамика. Именният репертоар постоянно вътрешно се обогатявал, възприемали се едни форми на имената, други се изоставяли. Дългогодишните ми занимания с антропонимичните структури на българите за посочения период очертават и друг важен извод. Макар и да се спазвала повсеместно и да била уважавана, респективно прилагана масово при именуването на новороденото, традицията на предаване на личното име от дядо на внук имала по-скоро силно пожелателна от морално-етична гледна точка роля, отколкото изключителна традиционно-правна норма в живота на българското общество в класическата османска средновековна епоха.

Местните православни християни постепенно се отказвали от някои именни форми, променяла се, макар и бавно, информацията, която идвала отвън. С възприемане на новости от различно естество, бъдещите родители променяли своя вкус, все по-често не се съобразявали с вековните традиции. Новостите, колкото и да ставали бавно във времето, имали непрекъснат характер, формирали често почти шокова среда, носели неизвестността на неочаквани събития, появата на харизматични личности и природни катаклизми. Всичко това оказвало влияние в процеса на избор на име. Несъмнено обаче той се превръщал в социокултурно явление и представлявал важна стъпка по пътя към личностно утвърждаване на отделната личност, нейната магическа защита за оцеляване в една общо взето трудна битова среда и често притежавал реално дълбок философски смисъл. Посочените проценти илюстрират споменатата вътрешна динамика. Видно е, че за споменатите 70 години в Троян рязко се повишил делът при използване на името Тодор (Божидар) – от 2 на близо 7 %, увеличение наблюдаваме сред формите с основа Влад. На пръв поглед по-малки промени настъпили в честотната употреба на имена, като „надолу“ се оказал делът на използване на името Димитър, Йован. Дори минимално честотно завишение бележат имената Никола, Петко, Георги, Бойо (Койо) – използването на последното име бележи ръст два пъти. От приложените таблици става ясно, че макар и леко намаляла частта на използване на пет именната основа (Стан, Драг, Добр, Рад, Брат) остава водеща в мотивацията на родители и близки при избор на имена на новороденото.

Таблица № 4

Сравнение между имената на жители на гр. Троян и гр. Струмица – втората половина на XVI в.

Лично и бащино име (около 690 с/у 630 имена)	Честота употреба Троян/Струмица	% от всички имена опис от 1520/1555 г.
Апостол	–/6	–/0.1
Атанас	–/4	–/0.1
Братан; (Братой)/Бойко	7/3	1.0/0.6
Велко	–/10	–/1.6
Влад; (Владислав)	10/–	1.5/–

Дабижив	6/4	1.0/0.6
Герги; (Гергин), Герго	12/14	1.8/2.3
Димитри	14/8	2.0/1.5
Добремир; Добре	12/–	1.8/–
Драган (Драгой, Драгомир)	22/–	3.2/–
Илия	4/2	0.6/0.3
Йован	39/30	5.7/5.0
Кирица	–/10	–/1.6
Койо; (Бойо)	12/8	1.8/3
Марко	6/6	0.9/1.0
Михаил/Михо	11/11	1.6/1.8
Неделко	7/–	1.0/–
Нестор	–/3	–/0.5
Никола	12/14	1.8/2.3
Новак	8/–	1.2/–
Петко; (Пенко)/Пейо	26/27	3.7/4.5
Петри; (Петро)	7/6	1.0/1.0
Рад; (Радослав, Радица)	44 (22)/6	10.0/0.1
Райко; (Райчо)	12/3	2.0/0.5
Сава	–/5	–/0.1
Стайко, Станко, Станчо	13/15	2.0/2.5
Станислав	8/–	1.2/–
Стоян	37/40	5.4/6.6
Тодор	14/8	2.0/1.3
Яко; (Бако, Бачо); Яно	20/12	2.9/2.0
Приблизително: 690 с/у 610 броя	388/255	56.0 %/42.0%

Представените в таблицата сравнителни данни относно имената на българите – стопани от градчетата Троян и Струмица според подробни тимарски описи, съставени през XVI в., позволяват следните няколко заключения. Преди конкретния анализ обаче следва да отбележим следното. Въпреки че не притежавам нито копие, нито оригиналния османски текст на описа на Струмица, дългогодишна практика в разчитане на славянски, български, славянобългарски, еврейски, албански и редица други имена ми позволява да подчертая, че очевидно проф. Сто-

яновски ни предлага коректен превод на съвременно равнище.¹⁶ Освен това той за разлика от нас е имал пред себе си оригинален текст, чиито съставители вероятно не за първи път, макар преди 500 години, участвали в изписването на подобен държавен регламентиран документ, несъмнено били запознати с особеностите на местната антропонимична система.

Налага се изводът, че в превод пред нас на първо място са съпоставими в количествено отношение данни за имената на мъжете от двете селища. За характеристиката на именната система в Троян използвам общо приблизително 690, в Струмица – около 610 лични и не лични имена (бащини имена, названия на професия, явен физически белег, място в роднинска, социална или етническа система (кмет, общар, шивач, преселник, поп, болен и стар, куц, вдовица, сърбин и др.)

Прави впечатление, че докато частта от най-често използваните имена в Троян представлява повече от половината (56 %) от всички именни форми, то делът на тази група от изследваните форми в Струмица не достига и половината от всички имена (малко над 42 %). Това свидетелства за по-висока компактност, по-кратък списък, повече еднотипни повторения на личните имена, които давали на децата си българите от Троян в сравнение с тези в Струмица. Може да се предположи, че „разсейването“ на по-голямата част от личните имена в Струмица се дължи на по-големия процент от не лични имена, и по-точно такива, свързани на първо място с професията на записаните лица. Тук османските длъжностни лица открили майстори на папуци, шивачи, свещари, железари, соколар, както и онези повече от десет попа, записани в последната християнска махала, наречена „Поп Калко“.¹⁷

На следващо място, в Струмица промени бележи използването на познатата ни от Северна България пет именна група. При това всички нейни съставни части бележат известно размиване, превърнало се постепенно в процес на намаляване. При това процесите на тази промяна продължили повече от столетие. Както стана ясно, пет именната основа, достига до 30 % дял върху антропонимията на Троян няколко десетилетия по-рано. Понеже подобно числово изражение не можем да отчетем за Струмица, трябва да допуснем, че изчисленията на проф. Гандев относно дела на споменатата именна група за разлика от района на столицата Търново в края на XV в. имал малко по-ниска стойност за района на Струмица. Защото само така може да се обясни спадането на дела лични имена в Струмица при основата Рад – от 10 % дял на 0.1 %, което практически означава нейната загуба. Намаление бележат и останалите съставни на групата, като известен ръст имаме единствено при имената на основа Стан.

¹⁶ Само отделни именни форми, предложени от един утвърден османист на Балканите, могат да се разчетат определено по друг начин. Например „Рувко“ без съмнение си е името „Живко“, известни съмнения предизвиква формата „Кирица“, в смисъл това да не би да е названието на лице, което се занимавало с пренос и превоз на стоки – кираджия, но без оригиналния текст, това остава само като предположение.

¹⁷ **Турски** документи за историјата на македонскиот народ. опширни пописни дефтери от XVI век за Кустендилскиот санджак. т. 5, кн. 3. прев., ред. и комент. д-р Александър Стојановски. Скопје, 1982, с. 55–58.

Важният извод, който остава на вниманието на читателя, е свързан с използването на имена от библейския и евангелски пантеон. За по-голяма прегледност предлагам съпоставка на данни в отделна таблица.

Стори ни се съвсем уместно да проверим доколко именната система в градче като Троян, за която открихме, че на практика не се различава от големия за времето си градски център, населената с българско население средновековна столица, се отнася и по-какъв начин се покрива с тази, която използвало населението от градче като Струмица. Дори само бегъл поглед ни позволява да очертаем различията в изходните и конкретните данни за сравнение на именната система на градчетата, разположени днес в различни държави (Струмица днес е в източните части на дн. Република Македония), а през XVI в. почти в срещуположните два края на българската народност. Избирам именно Струмица, тъй като това селище може да се сравни в демографски, т.е. по своята численост и разбира се – по своя етнически състав с параметрите, характерни за разположения по Северните склонове на Балкана град Троян. Таблица № 4 нагледно илюстрира настъпилите промени в антропонимичната система, в качеството ѝ на елемент на социалната и етнокултурна характеристика на българската народност, показва общото и особеното в развитието на етнокултурното ѝ единство, върху нормалния ход на живота изобщо.

В оформянето на статистическата извадка използвам отново първокласни документи, тимарски описи в качеството им на продукт на османския кадастър. Тяхното съставяне и използване в практиката на финансовото ведомство било изцяло подчинено на установените норми и практики, такива, които достигнали като пълни с конкретна информация за обективно всички страни от социалния и икономически живот, установени около средата на шестнадесетото столетие. И в тях откриваме подробното и надлежно описване на имената на мъжете данъкоплатци, на видовете и обема на данъците, събрани от властта от селищата в казите и нахиите на Кюстендилски санджак.¹⁸

Какво следва да се отбележи, преди да представим извадката на българските имена на жителите на Струмица. На първо място, дефтерът, от който изготвихме посочената таблица, бил съставен повече от четири десетилетия след описа, от който почерпих сведения за антропонимията на Троян. В известен смисъл това твърде незначително наглед положение се оказва важно обстоятелство в контекста на споменатия продължителен дори и по тогавашните представи историко-демографски процес. Трябва да имаме предвид, че самата Струмица и прилежащият ѝ регион не само се намирали в непосредствена близост до южната част на стария военен път (Via Ignatia), но и в непосредствена близост до важни търговски средища, на първо място Солун. Самата Струмица е също търговско средище.

На следващо място, за разлика от Троян, който, както се вижда от географското му положение, се намирал сред населения отдавна и изключително с българско население региони на Стара планина, в Струмишко, като цяло българските домакинства имали числен превес, но в отделни селища, включително самата Струми-

¹⁸ Пак там, с. 57. Разбира се, споменатите свещеници – в този си състав представляват членове на определена религиозна общност, били свързани с наличието на манастир или друга обител.

ца ситуацията, била различна. Тук си „давали среща“ няколко етнически и/или религиозни общности: българската, гръцка, еврейска народност, значителният дял на обикновената мюсюлманска рая, както и групата отделни представители на малцинствени етнически групи.

Може да се каже, че за разлика от Троян в Струмица етнодемографската картина била значително по-пъстра, разнообразна що се отнася мирното съвместно съществуване на различни етнически групи, при положение че връзката им с метрополията била много по-лесна и непосредствена. В касабата Струмица (Уструмджа) българите от началото на XVI в. били малцинство в селище, в което преобладавали мюсюлманите. Вече от втората половина на този век насетне домакинствата на мюсюлманите били два пъти повече от тези на българите, християни – малко над 400 пълночленни домакинства мюсюлмани, срещу 208 на християни¹⁹. Сравнително компактна на трето място по численост се нареждала групата на евреите. И макар че Солун фактически се превърнал в център на най-многочислената еврейска голяма община на Балканския полуостров (до началото на XX в. тя останала такава, т.е. градът бил населен преимуществено с евреи) числеността на еврейските домакинства в Струмица през XVI в. му отреждала място сред трите първи града, които приели като бежанци и в които се заселили след 1492 г. прокудените от Испания евреи.²⁰ Те за дълго време определяли облика на град като Солун, а българският картограф и демограф Васил Кънчов говори за бързото им развитие и ориентация в различните стопански ситуации. Трудно е да се говори за наличие на определен, при това „организиран“ стопански натиск от страна на евреите, най-вече в търговията и други носещи бързи доходи дейности. Същият автор споделя, че евреите в Струмица били сред най-издигнатите сред събратята си от останалите части на държавата.²¹

Впрочем спирайки се бегло върху социално-битовите условия, в които се развивала именната система на българите от Струмица, не бива да пропускаме факта, че от самото начало на XVI в. местното население било подложено на осезаем натиск от преселените от Мала Азия тук юруци. Последните били доведени с ясна цел да бъдат оземлени и прикрепени към своята земя, а в основната си част последната можела да се получи, като се отнеме от местното население. Още по-осезаеми размери този натиск придобил чрез отнемане на т.нар. бащина от местното българско население, от местния стопанин и преминаването ѝ по различни способи в ръцете на преселниците – мюсюлмани.

Вглеждайки се в това етническо разнообразие не може да отменим относително близкото местно обитаване на представители на гръцката народност – както в град като Солун и в не малък брой отделни поселения от днешната част от Се-

¹⁹ Прави впечатление, че в отделните християнски махали, числото на българите, които вече били приели исляма, първо поколение неофити било почти и повече от половината (от 40 до 60 % приблизително) от записаните в съответната махала пълночленни домакинства на мюсюлмани. Към това следва да прибавим повече от 20 домакинства на служители на мюсюлманския религиозен култ. Вж. **Турски** документи за историјата..., с. 159.

²⁰ **Кънчов, В.** Македония. етнография и статистика. София, 1900, с. 110–113.

²¹ **Пак там.**

верна Гърция, по-точно определена географски като Егейска Македония. Подобно влияние, чрез използване на гръцки форми, наличие на отделни представители на гръцкия етнос се илюстрира от използваните в превода имена на неверници, които не се срещат в троянската регистрация: на първо място името Кирица, което има приличен процент на използване от българите в Струмица, докато в Троян не било познато. Подобно е положението с имена като Нестор, Апостол и Ставре, макар последните да имат значително по-малка честота на използване в сравнение с посоченото преди това. Почти пълен паритет наблюдаваме при имената Михаил, Петко, Петри, Йован, Герги, Марко, Никола, донякъде Димитре, даже старославянското Дабижив. В известен смисъл промените, които настъпили в именната система на българите, жители на гр. Струмица, представляват предвестник, показател за посоката на развитие на именната система на българските селяни и занаятчии въобще в границите на българската народност на Балканите. Мога да предположа – изводът се налага от изнесените данни, – че е налице унифициране на използваните от българите лични имена, независимо от територията, на която те живеели. И второ, темповете на развитие на българската именна система, т.е. основният неин белег, постепенното ѝ унифициране на юг от билото на Стара планина вървял с по-бързи темпове в сравнение с пределите, по които се срещали българи в южните части на полуострова.

Дали наслагването на споменатите най-малкото различни, но не обезателно относително неблагоприятни фактори в общото ежедневно съществуване и динамиката в развитие на живота на българското население тук неминуемо дава отражение върху именната система, която използвало българското население конкретно в самия град Струмица през XVI в. Данните, които сочат някои „отклонения“ спрямо установената в предходното столетие структура на българските имена, могат в бъдеще да бъдат съпоставени в още по-детайлно изследване на този социокултурен елемент и за други части на българската етническа територия.

КЪСЧЕТА СЕМЕЙНА ИСТОРИЯ В ОГЛЕДАЛОТО НА ОСМАНОТУРСКИТЕ ДОКУМЕНТИ.

ТЕЗКИРЕ-И ОСМАНИЙЕ – КАТО ДОКУМЕНТАЛЕН ИЗВОР

МИЛЕНА КОЛЕВА-ЗВЪНЧАРОВА

**FAMILY HISTORY REFLECTED IN THE MIRROR
OF OTTOMAN-TURKISH DOCUMENTS.
TEZKIRE-I OSMANIYYE AS A DOCUMENTARY SOURCE**
Milena Koleva-Zvancharova

SUMMARY

The Oriental Collections Department of the National Library houses many documents related to the history of the early efforts to acquire and record information about the population of the Ottoman Empire. The paper deals with a particular kind of them – the so called tezkire-i osmaniyye, a document that served as today's identity card in all official relations of the individual with the state. Two family collections of such identity cards are presented here with an overview of the type of data that could be extracted from such documents. As a result it becomes evident that the contained information could be of much help in reconstructing the history and dynamics of family life in general and of two Bulgarian families in particular, who in the dawn of the 20th century lived in the Ottoman Empire.

Темата за преброяването на населението в Османската империя има множество измерения, които прескачат очертанията на демографската проблематика. Числеността на една или друга конфесионална и/или народностна група се превръща в залог за разплитането на сложния възел от политически, икономически и националноосвободителни въпроси, дошли на дневен ред заедно с въпроса за наследството на залязващата империя. В историографията все още битуват спорове относно достоверността на периодично оповестяваните данни за броя на султанските поданици, както и за тяхната принадлежност към един или друг от народите в състава ѝ. Все пак със сигурност е известно, че системата и практиката за преброяване на населението от страна на османската администрация постепенно еволюира, усъвършенства се като механизъм на провеждане и като обхват, от-

разявайки потребностите на реформиращата се държава. Между първото (1831¹) и последното (1905–1906²) официално преброяване настъпват качествени подобрения, повлияни от променените потребности – докато първото преброяване произтича от необходимостта да бъде обхванато единствено мъжкото население за целите на военната организация, то последното вече предвижда изброяването на всички членове на обществото, с техните индивидуални характеристики (възраст, особени белези, произход, етническа или религиозна принадлежност).

През 1878 г. влиза в сила Правилник за регистриране на населението (*Sicil-i Nüfus Nizamnamesi*), според който се въвежда издаването на т.нар. *нюфус тезкире-си* (служи като удостоверение за раждане и лична карта едновременно и показва, че притежателят му е бил преброен)³. През 1903 г. е постановено, че всеки подажник е задължен да притежава т.нар. *тезкире-и османийе* – лична карта, която се изисква при официални дела като покупко-продажба на недвижимо имущество, постъпване на чиновническа длъжност, получаване на документ за пътуване.⁴

В отдел „Ориенталски сборки“ на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ се съхраняват стотици документи, които отразяват опитите за преброяване на населението в Османската империя – официални разпоредби за начина на извършване на преброителните кампании, преписки относно назначаването на необходимите чиновници, разнообразни по вид регистри за вписване на населението, лични документи, издавани на всеки преброен. Причината да бъдат представени подбраните тук документи се крие в допускането, че те представят „моментна снимка“ на членовете на две български домакинства, живели в Якоруда и Костур в началото на 20. столетие. Тази своеобразна снимка разкрива кръвно-родствените връзки между тях, тяхната динамиката в определен период от време, допълва етнографските, демографските и социологическите представи за живота на българското семейство през посочения период.⁵

Документът от типа *тезкире-и османийе* (удостоверение за самоличност⁶) представлява бланка, разделена на две хоризонтални таблици, първата от кои-

¹ Известно е, че основните цели на това преброяване са да установи броя на мъжкото население с оглед на военната служба, както и на немюсюлманите – с оглед на размерите на данъка *джизие*. Жените са включени в преброяването през 1881 г. Подробности относно механизма на преброяване описва **Mutlu**, Servet. *Late Ottoman Population and Its Ethnic Distribution*. – В: *Nüfusbilim Dergisi/Turkish Journal of Population Studies*, 25, 2003, с. 3–38.

² Като причина за провеждането на преброяването от 1905–1906 г. Орхан Сакин изтъква също и решението на Високата порта да постави край на споровете между българи, гърци и сърби, последвали учредяването на Българската екзархия през 1870 г., като окончателно установи числеността на техните общности. Вж. **Sakin**, Orhan. *Osmanlıda Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu*. İstanbul, 2008, с. 189.

³ **Shaw**, Stanford J. *The Ottoman Census System and Population, 1831–1914*. – В: *International Journal of Middle East Studies*, 1978, 9, с. 331.

⁴ **Gül**, A., **Gökçen**, S. *Son Dönem Osmanlı Nüfusu ve Ecnebler Meselesi*. Ankara, 2010, с. 55.

⁵ Тази хипотеза се потвърждава и от обстоятелството, че и документите от Якоруда са постъпили в НБКМ от едно лице, с протокол № 2 от 12.11.2013 г.

⁶ Пълен превод на два документа, направен от проф. д-р Ст. Кендерова, е публикуван в: **Митев**, Трендафил. Истината за българите в Македония, отразена в официални турски

то съдържа следните графи: име и прозвище (на лицето), име и местоживеене на бащата, име и местоживеене на майката, дата и място на раждане, народност, занятие и правоспособност, семейно положение, военно звание. Втората таблица, в долната половина на документа, включва графи за описание на отличителните белези на лицето: ръст, цвят на очите, цвят на кожата, особени белези, както и данни за мястото на вписването му в регистъра на населението: *вилает, каза, махала* и село, улица, номер на жилището, вид на жилището.⁷

Седем от разглежданите тук документа⁸ са издадени по едно и също време – на 2 юли 1905 г. (19 *хазиран* 1321 г.). По-късно към тях са добавени две лични карти на новородени членове на семейството – от 31 май 1907 г. (31 *майъс* 1323 г.⁹) и 30 април 1912 г. (17 *нисан* 1328 г.¹⁰). От тях разбираме следното:

Главата на семейство Георгиеви, което обитава жилище № 101, Илия, е на 47 години, роден в Якоруда¹¹, българин. Занимава се с дребно земеделие. Той е син на покойните Георги и Катерина. Илия е среден на ръст, с пъстри очи и светлокафява кожа, без особени белези (*вж. приложение 1 – факсимиле и превод на документа*).

Първата му съпруга, Султана¹², в този момент вече не е между живите, а 19-годишната им дъщеря, Петруна, живее с новото семейство на баща си. Нейната мащеха, Яна, е българка на 32 години, също родом от Якоруда. До този момент е родила на Илия три деца – Мария (на 6 години), Катерина (на 3 години) и Филип (на 1 година). Макар едва едногодишен, Филип също получава пълно описание – българин, ръст среден (*sic*), очи пъстри, цвят на кожата светлокафяв, без особени белези.

Бащата на Яна, Аврам, е починал. И за Яна обаче този брак не е първи: предишният ѝ съпруг, Йован, я е оставил вдовица с дъщеря Елисавета (българка), която в момента на преброяването е на 9 години.

От възрастта на децата на Яна става видно, че на 23 години тя е родила първото си дете (ако броим само живите), след което е раждала с интервал от 2–3 години. Сравнително скоро след смъртта на първия си съпруг се е омъжила повторно – обичайна практика, като се има предвид, че сама жена с малко дете трудно би

документи. – В: *Македонски преглед*, 2013, № 2, с. 111–116; вж. също **Eminoğlu**, Mehmet. *Osmanlı Vesikalarını Okumaya Giriş*. Копуа, 1991, с. 120.

⁷ Това са само част от данните, вписвани в регистрите на населението. В статия, посветена на демографското положение в гр. Дивриги, провинция Сивас, Хасан Юксел посочва, че съставеният през 1870 г. местен регистър съдържа също и информация относно степента на трудоспособност на главата на семейството, професията и занятието на възрастните мъже в семейството, годишната им печалба и удържаните от нея данъци; мястото на преселване (ако са се преселили) и др. Вж. **Yüksel**, H. *Osmanlı'da Modern Anlamda Yapılan İlk Nüfus Sayımına Göre Divriği'nin Demografik Yapısı*. – В: *Nüfusbilim Dergisi/Turkish Journal of Population Studies*, 2006–2007, vol. 28–29, с. 73–89.

⁸ **НБКМ–Ориенталски сбирки**, ф. 128, а.е. 64.

⁹ **Пак там**, ф.128, а.е. 65.

¹⁰ **Пак там**, ф.128, а.е. 66.

¹¹ Освободена е на 7 октомври 1912 от 27-и Чепински полк на Втора пехотна дивизия. Вж. **Попфилипов**, Н. Якоруда, Разложко. София, 1933.

¹² Често пъти в османотурските документи българските лични имена се срещат в звателна форма – в случая букв. Султано.

могла да се справи с отглеждането му без мъжка подкрепа. Ако Петруна пък е първо дете за Илия, то той е бил на 28 години при нейното раждане¹³. В случая и при двамата родители възрастта на раждането на първото дете (съответно, макар и хипотетично, и възрастта на сключване на първия брак – ако допуснем, че децата са се появили в рамките на година след него) е по-скоро късна в сравнение с традиционните за периода представи. Към това се прибавя и фактът, че Петруна, най-голямото дете в домакинството, е на 19 години, все още неомъжена и живее с родителите си.

Две години по-късно¹⁴ семейството е нараснало с още един член – Борис, за когото в годината на раждане е издадена лична карта и е отбелязано, че е християнин, със светли очи, без особени белези. Последният от разглежданите документи е от 1912 г., издаден на Владимир на 1 година, християнин, син на Илия и Яна, които вече са съответно на 44 и 39. Така в този времеви отрязък (1905–1912) разглежданото българско семейство от Якоруда наброява 9 души, които живеят на един и същи адрес.¹⁵ Не разполагаме с информация дали става въпрос за нуклеарно (т.е. включващо единствено поколенията на родителите и техните деца), или за разширено семейство, тъй като родителите на Илия са вече покойници.

Как достигаме до тази информация? Мъжкото население (включително и малките момченца) се описва подробно, с отличителни външни белези (ако са налични). Същевременно е необходимо да се отбележи като характерна особеност на разглежданите документи и това, че невинаги са попълнени в еднаква степен на пълнота¹⁶.

В разглежданите тук документи, които са издадени през 1907 и 1912 г., вместо обозначаването на народността (напр. *българин*), в съответната графа се появява религиозната принадлежност (християнин).¹⁷ В този факт може да се търси съзнателна промяна в начина на отразяване на принадлежността на населението от

¹³ Този факт би могъл да се интерпретира и в духа на познатата сред българското население традиция при повторен брак да се събират вдовци. Вж. **Тодорова**, Мария. Балканското семейство. историческа демография на българското общество през Османския период. София, 2002, с. 50.

¹⁴ По това време, през 1906/1907 г., при султан Абдулхамид II е извършено поредното преброяване на населението в Османската империя. Данни за резултатите от него са цитирани от **Karpat**, Kemal. *Osmanlı Nüfusu 1830–1914*. İstanbul, 2010, с. 334–355.

¹⁵ Следва да се подчертае, че е възможно и не всички лични документи на семейството да са достигнали до нас.

¹⁶ Фактът, че не всички чиновници еднакво старателно са попълвали описанията, е посочен от Станфорд Шоу. Вж. **Shaw**, Stanford J. *The Ottoman Census System...*, с. 326.

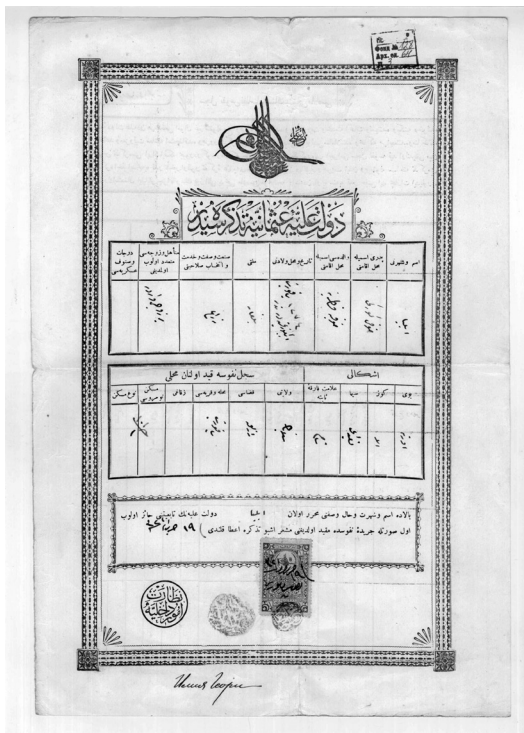
¹⁷ В разглежданите формуляри наименованието на графата е *millet*, но в други документи от този тип, които се съхраняват в селищните фондове на отдел „Ориенталски сбирки“, е употребено понятието *mezhep*. Веран Курсар посочва като характерна синонимната им употреба в османската административна практика, вж. **Kursar**, V. *Non-Muslim Communal Divisions and Identities in the Early Modern Ottoman Balkans and the Millet System Theory*. – В: *Power and Influence in South-Eastern Europe 16th–19th century*, edited by Maria Barmova, Plamen Mitev, Ivan Parvev and Vania Racheva. Berlin, 2013, с. 103. Илбер Ортайлъ посочва, че „*миллет* не обозначава нация (нито етничност), а форма на социална организация, основана на религията, съзнанието и взаимното уважение на поданиците“, вж. **Ortayli**, I.

страна на османската администрация (още повече, че в случая става въпрос за чуждоетнично население, останало в границите на Империята до първата Балканска война (1912–1913). Същевременно в една по-необичайна перспектива, фактът, че новороденото е определено като „християнин“, може да се тълкува двояко – от една страна, по презумпция (дете на българихристияни), от друга страна, като потвърждение на традицията, битуваша в цялата българска етническа територия, новородените да се кръщават непосредствено след раждането, основана на вярването, че така приключва успешно преходът им между двата свята.¹⁸

Седемте лични карти (от типа *тезкире-и османийе*), съхранявани във фонд Костур¹⁹, разкриват детайли от родословието на друго българско семейство. Пет от общо седем документа са издадени на 24 май 1906 г. (11 майс 1322 г.²⁰), останалите два – през 1909 г. (датата от месеца не се чете)²¹.

В с. Брезница²², Костурско, в дом № 1 живее семейството на дядо Петър, родом от същото село, син на покойните Кършо и Танаска. Той е на 75 години, среден на ръст, с воднисти очи. Петър е земеделец, а в графата за неговото занимание допълнително е отбелязано „говори български“. Той е връстник със съпругата си Стамена, християнка, дъщеря на Петър и Търпана.

Митре (Димитър) е син на Петър и Стамена. Той е роден през 1873/1874 г.²³, но личната му карта е издадена три години по-късно от документите на останалите членове на семейството – през 1909/1910 г., или когато е бил на 36. Вписано е, че

Лична карта на Илия Георгиев

The Ottoman *millet* system and it's social dimensions. – B: *Boundaries of Europe?* edited by Roland Larsson. Stockholm, 1998, с. 122.

¹⁸ Кръстева-Благоева, Е. Личното име в българската традиция. София, 1999, с. 27.

¹⁹ НБКМ–Ориенталски сбирки, ф. 52А, а.е. 491, 492 и 493. Документите са предложени като дар на отдел „Ориенталски сбирки“ с акт № 4/04.02.2009.

²⁰ Пак там, ф. 52А, а.е. 491 и 492.

²¹ Пак там, ф. 52А, а.е. 493.

²² По данни на Васил Кънчов селото е населявано от 620 българи християни, вж. Кънчов, В. Македония. етнография и статистика. София, 1900, с. 265.

²³ В разглежданите документи е посочена годината на раждане (по хиджра, мюсюлманското летоброене), без точна дата и месец, което не позволява да се уточни на коя от двете посочени години по Грегорианския календар отговаря.

е наемен работник (*аргатин*), което позволява предположението, че е бил далеч от дома, когато роднините му са вписвани в регистъра на населението. Димитър е висок, със светли очи и светлокафяв тен, без особени белези. От наличните документи научаваме, че името на съпругата му е Виша и двамата имат 3 деца: Алеко, християнин, роден през 1902/1903 г., Илинка (Елинка) (1903/1904) и Зоя, християнка, родена през 1909/1910 г.

Лазо и съпругата му София, дъщеря на Търпо и покойната Вана (Вена), също обитават жилището на № 1. София е 19-годишна, християнка, родом от с. Брезница. За съжаление до нас не е достигнала личната карта на Лазо (ако е била издадена такава), но съжителството под един покрив вероятно означава, че той също е син на дядо Петър.

За какво може да послужи на изследователя описаната картина? На първо място прави впечатление, че личните имена на три поколения принадлежат изцяло към българската именна система²⁴, като особено често се повтаря характерното за района женско име Катерина. Повторността на брака и за двамата съпрузи, честотата на ражданията (въз основа на данните за живите деца, към момента на издаване на разглежданите *тезкирета*) и данните за възрастта на индивидите предоставят достоверна информация за живота на едно българско семейство. Разглежданите документи допълват общите статистически регистри, водени от османската администрация, като дават възможност (макар и в отделните случаи, когато са достигнали до нас в своята съвкупност) за подробна реконструкция на родословни връзки, които служат на генеалогическите и в по-широк план – на краеведските изследвания.

Приложение 1

Лична карта на Илия Георгиев (НБКМ–Ориенталски сбирки, ф. 128, а.е. 64, л. 3)

Тугра на султан Абдулхамид II

Наименование на документа

(Девлет-и алийе-и османийе тезкиресидир)

Военно звание	Семейно положение	Занятие и правоспособност	Миллет (народностна и/или религиозна принадлежност)	Дата и място на раждане	Име и местожи-вееие на майката	Име и местожи-вееие на бащата	Име и про-звище
–	Има една съпруга	дребен земе-владелец	Българин	1374 г. (1857/8 г.) (и с думи) Якоруда	покойната Катерина	покойният Георги	Илия

²⁴ Както пише Евгения Кръстева-Благоева „именната система е един от най-устойчивите и специфични за даден народ компоненти на културата“, вж. **Кръстева-Благоева, Е.** Личното име..., с. 7.

Място на вписване в регистъра на населението						Описание			
Вид жилище	Номер на жилището	Улица	Село (махала)	Каза	Вилает	Особени белези	Цвят на кожата	Очи	Ръст
Къща	101/1	–	Якоруда	Разлог	Солун	Няма	Светлокафяв	Пъстри	Среден

Настоящото тезкире се издава в удостоверение на това, че гореописаното (с името, прозвището, състоянието си) лице Илия, поданик на Османската държава, е вписано в регистъра на населението.

[Залепена гербова марка, а въху нея е изписана датата.]

[Написано на] 19 хазиран 1321 (2 юли 1905)

[Печат към бланката]: Министерство на вътрешните работи

На гърба на документа е цитиран чл. 5 от Правилника за регистриране на населението относно наказанието със затвор, което се предвижда, ако лицето не покаже съответното тезкире при оказаните от закона случаи.

СВЕДЕНИЯ ЗА ХАМАМИТЕ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ В ПЪТЕПИСИТЕ НА ЕВЛИЯ ЧЕЛЕБИ

ЛЮБОМИР МИКОВ

DATA ABOUT HAMAMS IN BULGARIAN LANDS IN EVLIA CELEBI'S TRAVEL BOOK Lyubomir Mikov

SUMMARY

Evliya Çelebi's Travel Book is accessible in Bulgarian language through the translations of A. Shopov (1902), D. G. Gadjanov (1909), and S. Dimitrov (1972). It contains a lot of information about hamams in the Bulgarian lands. Extremely interesting are the accounts of thermal bathhouses in Sofia, of the bathrooms in private houses, of the so-called Deli Hamam in Lovech, as well as of many other public bathhouses. Evliya Çelebi provides also the construction dates of some early hamams. The paper outlines that his travelogue is a reliable and very important source for a comparative study on the Turkish public and private bathhouses.

Основен източник на информация за разпространението на османските обществени бани по българските земи са пътеписите на Евлия Челеби от средата на XVII в. Отделни части от тях са публикувани в превод на български от А. Шопов (Шопов, 1902, с. 161–194), Д. Г. Гаджанов (Пътуване на Евлия Челеби, 1909, с. 639–724) и Стр. Димитров (Евлия Челеби, 1972). В превода на А. Шопов се споменава, че имало 2 бани в Нови пазар (с. 166) и 1 баня в Дупница (с. 182).

Според превода на Д. Г. Гаджанов бани се срещат в следните селища: Айтос – 1 баня: малка, минерална (с. 648), Балчик – 1 баня, която е вакъф на Есмахан Султан (с. 673), Варна – 1 баня: Пири паша, но е имало и други (с. 723), Добрич – 3 бани и една до безистена при чаршията (с. 670), Ихтиман – 1 баня (с. 693), Каварна – 1 баня (с. 673), Костенец – „десетина“ бани (с. 706), Никопол – 10 „хубави“ бани: Чифте хамам, Ески хамам, Юнле хамам и др. (с. 658), Нова Загора – 1 „светъл хамам, който е на Али паша“ (с. 683), Пазарджик – 3 бани (с. 691), Пловдив – 8 бани: Хюнкяр хамам, Тахтакаленският хамам, хамама на Шехабедин паша, Челеби кадия, Ени хамам, Варош хамам, Казаскер хамам и др. (с. 689), Провадия – 2 бани: едната се намира в казанджийската чаршия, а другата е наречена Юксел хамам (с. 651), Разград – 1 баня (с. 653), Русе – 1 баня (с. 655), Септември – 1 баня (с. 707),

Банята при Баня башъ джамия в София от края на XIX в.

Свиленград – 1 баня, която била покрита с олово и направена от архитект Синан¹ (с. 708), Силистра – 3 бани: една при двореца, Куршунлу хамам и Махкеме хамам (с. 664–665), Стара Загора – 5 бани: Чифте хамам, Аладжа хамам, Кючук хамам, Паша хамам и Ени хамам (с. 685), Шумен – 1 баня (с. 652).

В превода на Стр. Димитров се добавят сведения за бани в следните селища: Асеновград – 1 малка баня (с. 286), Видин – 2 бани: чарший-

ска и чаушка (с. 62), Елхово – 1 баня (с. 35–36), Казанлък – 2 бани: на Искендер бей и на Синан ефенди (с. 50), Ловеч – 2 бани, отделно се споменава Дели хамам (с. 56), Плевен – 1 баня на Гази Михал бей (с. 58), Хасково – 1 „приятна“ баня (с. 82), Чирпан – 1 „масивна“ баня, построена от Муса Челеби, син на султан Баязид I (1389–1402) (с. 35), Ямбол – 3 бани, намиращи се на брега на р. Тунджа. Най-хубава от тях била Старата баня, която имала строителен надпис (с. 80).

Сравнително по-подробни са сведенията на Евлия Челеби за баните в София. Тук те били пет на брой и всичките били захранвани с топла минерална вода. Четири от тях имали следните названия: „женската“, „християнската“, „гръцко-латинската“ и „еврейската“. Петата баня се намирала в центъра на града. Специално се пояснява, че в еврейската баня „другите народности не се къпят, понеже ги е гнус“, а „женската“ баня не се посещавала от мъже, за да не им опада косата по главата и брадата (Пътуване на Евлия Челеби, 1909, с. 700).

Най-подробни са сведенията на Евлия Челеби за банята в центъра на София, която най-вероятно се е намирала при Кадъ Сейфуллах Ефенди джамия, по-известна с названията Баня башъ джамия и Молла Ефенди джамия. Според него тя имала „едно голямо кубе“ и побираща по „хиляда души“. В нея имало шадраван, голям басейн и два халвета. Единият е наричан „бял“, понеже бил светъл и „постлан с чисто бял мрамор“, а другият е наричан „черен“, защото бил „много тъмен“ (Пътуване на Евлия Челеби, 1909, с. 700).

През 2003 г. е направено третото поред (след 1982 и 1989 г.) археологическо проучване на терена, намиращ се северно от Баня башъ джамия и непосредствено до нея. Проучването е осъществено от К. Шалганов, според когото разкритият обект е османска обществена баня с Т-образен план. Тя е била ориентирана надлъжно в посока северозапад/югоизток и е съществувала до началото на XX в. (Шалганов, 2004, с. 212).

¹ Ако става дума за великия мимар Синан, тази информация е спорна.

К. Шалганов смята, че разкритата баня е същата, която е посетена от Х. Дерншвам на 11 август 1553 г. Във връзка с това авторът датира разкритата баня от първата половина на XVI в. (Шалганов, 2004, с. 213). Но тази идентификация и свързаното с нея датироване на банята са безспорно грешни, тъй като Х. Дерншвам е описал баня, която не е била захранвана с топла минерална вода, докато К. Шалганов специално изтъква, че „централното водоснабдяване е ставало от каптажа на топлия минерален извор ЮЗ от джамията“ (Шалганов, 2004, с. 213).

Х. Дерншвам два пъти споменава, че посетената от него баня е била при джамия, без да посочва къде се е намирала и как е наричана тази джамия (Дерншвам, 1970, с. 32, 34). Но по-важното в случая е, че Х. Дерншвам е посетил София около десет години преди построяването на Баня башъ джамия, което е станало през 1566–1567 г. Поради това описаната от него баня не може да е била същата, която е описал Евлия Челеби.

В сведенията си за джамиите в София Евлия Челеби отбелязва: „Джамията „Молла ефенди“ се намира на оживеното място „Баня баши“, вследствие на което денонощно е пълна с богомолци“ (Пътуване на Евлия Челеби, 1909, с. 698–699). Това пояснение на Евлия Челеби ми дава основание да предполагам, че името на джамията е свързано по-скоро с названието на самото място², отколкото със съществуващата там баня, както смята К. Шалганов (Шалганов, 2004, с. 213).

Една от турските бани в София е описана и в началото на XVIII в. Става дума за описанието на лейди Мери Монтегю, посетила София през 1717 г. (Балканите, 1979, с. 80–82). Според нея София бил „един от най-красивите градове в Турската империя и прочут с топлите си бани, посещавани както за развлечение, така и за лечение“.

Лейди Монтегю е описала баня, която тя самата е посетила. „Банята – пише тя – е построена от камък с формата на купол, с прозорци само на покрива, които пропускат достатъчно светлина.“ Тази баня е имала пет купола. Първото помещение било най-голямо, след което следвали по-малки и силно затоплени помещения със „серни пари“.

Вероятно лейди Монтегю е посетила именно банята при Кадъ Сейфуллах Ефенди джамия в центъра на града, тъй като в сравнение с другите минерални бани в София тази според Евлия Челеби е била най-голяма. Освен това тя е била захранвана с топла минерална вода, съдържаща голям процент сяра, запазен и до днес.

Минералната баня в Княжево (София), съвременно състояние

² По-подробно по този въпрос вж. Миков (2011, с. 250).

Банята в Каварна, съвременно състояние

В банята лейди Монтегю била впечатлена както от многото жени, които заварила („имаше всичко двеста жени“, пише тя), така и от красивата им външност. Във връзка с красотата на жените тя отбелязва: „Тук се убедих в правотата на една мисъл, която често ми е идвала наум, че ако беше на мода хората да ходят голи, едва ли някой щеше да наблюдава лицето“ (Балканите, 1979, с. 81).

*

Освен обществени или публични бани османските турци по българските земи са ползвали и домашни бани (*ev hamamı*), които според сведенията на Евлия Челеби впечатляват с количеството си в някои селища. В превода на част от неговите пътешествия, направен от Д. Г. Гаджанов, се споменава броят на домашните бани в следните селища: Никопол – 70 „частни хамами“ (с. 658), Пловдив – до 165 бани „в двор-

ците на вилаетските аяни“ (с. 689), Провадия – 70 „къщни хамами“ (с. 651), Силистра – 48 хамами „в домовете на знатните“ (с. 665), Стара Загора – 200 „домашни бани“ (с. 685). За домашните бани в Сливен е отбелязано: „понеже тук водата е в голямо изобилие, то и във всяка къща има баня“ (с. 682). В превода на друга част от същите пътеписи, направен от Стр. Димитров, се споменава още Видин, където „в големите домове“ имало „около 200 бани“ (с. 62), както и Мелник, където имало „много домашни бани“ (с. 283).

Посочените от Евлия Челеби данни свидетелстват, че ползването на домашни бани е било доста популярно предимно сред богатите и високопоставени жители на съответните селища. От друга страна обаче, отбелязаният брой на баните в някои селища е по-скоро неточен или измислен, отколкото преувеличен. Това се подразбира от еднакъв и закръглен брой на баните както в Никопол и Провадия, където имало по 70 бани, така и в Стара Загора и Видин, където пък имало по 200 бани.

*

Първите сведения за функционирането на османски минерални бани (*kaplıca hamam*) по българските земи са на Евлия Челеби. По-подробни са сведенията му за три минерални бани в околностите на София. Една от тях, наричана Юрюнджек лъджа, се е намирала в полите на Витоша. Нейната сграда не била „толкоз хубава“, въпреки че според Евлия Челеби била построена от Гази Худавендигяр, т.е. от султан Мурад I (около 1362–1389). За водата в тази баня Евлия Челеби пише,

че била „лековита против седемдесет болести и всички болни от разни краища, които страдат от ставни и други болести, идват и правят бани тук, като се мажат и с калта ѝ. С Божата воля те се излекуват и добиват здраво телосложение. Особено градските аяни идат тук през м. юли и с цялото си домочадие се къпят цяла неделя; те добиват пресни сили“ (Пътуване на Евлия Челеби, 1909, с. 702).

На запад от София, при възвишението Банска местност също имало баня, която била изградена до чифлика на Ешейх Исхак ефенди бин Ешейх Кутб Афак Бали заде. Водата в тази баня била много гореща и с доказани лечебни свойства, като лекувала главно плеврит и гръдни болести (Пътуване на Евлия Челеби, 1909, с. 702).

Банята в Ловеч

Баня имало и при местността Балиефендиево бранище, която се е намирала край с. Бали ефенди (днес Княжево – квартал на София). Сградата притежавала „ниско кубенце“, а водата в нея била хладна и миришела на сыра. Тази вода била особено полезна за лечение на сифилис и лепра (проказа) (Пътуване на Евлия Челеби, 1909, с. 702). Днес банята е съхранена след неколkokратни преустройства главно на интериора.

Твърде подробни са сведенията на Евлия Челеби за лечебните свойства на минералната вода в една баня, която се е намирала край Айтос и е имала „едно високо кубе, издигнато от Михалоглу³“. „В османските, арабските, персийските, шведските, австрийските, чешките, полските и германските земи – пише Евлия Челеби – аз не съм срещнал друга по-лековита баня. Който се къпе в тази баня, няма нужда от сапун и други подобни неща, тъй като и без тях тялото на човека става бяло като яйце, омеква и напълнява. Свойството ѝ е такова, че ако някой страда от лепра, краста и сифилистични кожни болести, щом се окъпе тук четиридесет деня наред, с божата воля, оздравява и става като новороден. Ако някой четиридесет сутрини наред пие на гладно сърце от тази вода, тогава тя излекува болестите шуга, плеврит и сърцебиене“ (Пътуване на Евлия Челеби, 1909, с. 717–718).

Евлия Челеби преразказва и една легенда, според която тази баня била посетена от султан Сюлейман I (1520–1566), за да се лекува от ставен ревматизъм. След като оздравял, султанът „разпратил по целия вилает фермани, с които заповядал

³ Представител на рода Михалоглу. По-подробно за този род, чиито представители са свързани с османските завоевания през XIV–XVI в., вж. Събев (2001, с. 136–166) и цитираната там литература.

всяка година през м. юли да става тук, в банята, панаир“ (Пътуване на Евлия Челеби, 1909, с. 718).

*

Най-ранното сведение за баня със строителен надпис, т.е. за датирана баня, е също на Евлия Челеби. Това е била една от трите бани в Ямбол, разположени на брега на р. Тунджа. За нея Евлия Челеби пише: „От всички най-украсена и свършена, с приятна вода и въздух и по постройка, е Старият хамам, на чиято врата има отбелязан следният надпис-хронограма: „Заповяда да се построи този хамам султан Мурад хан, син на Мехмед хан, син на Баязид хан Светкавицата през 838 година“/1434–1435 г. (Евлия Челеби, 1972, с. 80). Посочената от Евлия Челеби дата свидетелства, че строителството на османски обществени бани по българските земи е съществувало още през 30-те години на XV в.

Арабджамия в Истанбул

Има и бани, за които не са известни други извори освен пътеписите на Евлия Челеби. Такъв например е случаят с банята в Каварна, която в каталога на Е. Х. Айверди се цитира само по Евлия Челеби (Ayverdi, 1982, с. 18). Затова тази баня следва да се датира най-общо, което значи преди средата на XVII в.

Много интересно е сведението на Евлия Челеби за банята в Ловеч, наричана Дели хамам. Според него в града „има две бани, а Делихамам е извънредно приятна и стара сграда и е вакъф на Арабджамия в Галата“ (Евлия Челеби, 1972, с. 56). Първоначално тази джамия е била готическа църква от края на XIII в., но през последните години от управлението на султан Мехмед II Фатих, т.е. няколко години преди 1481 г., тя е превърната в джамия, която е наречена Араб джамия по аналогия с някои архитектурни белези на арабските джамии (Janin, 1953, с. 600). Сведението на Евлия Челеби не дава ясна представа колко всъщност са били баните в Ловеч, тъй като специалното споменаване на Дели хамам е повод той да се схваща и като отделна или трета банска постройка в града.⁴ По-късно – през втората половина на XIX в., Ф. Каниц отбелязва съществуването само на две бани в Ловеч (Каниц, 1998, с. 33).

*

В помещенията на османските бани е имало и декоративни акценти. Във връзка с това Евлия Челеби пояснява, че два от крановете в банята, намираща се в цен-

⁴ По-подробно по този въпрос вж. Миков (2011, с. 54–57).

търа на София, били украсени с метални пластични зооморфни фигурки. Едната от тях изобразявала жаба и била монтирана на кран в един от халветите на банята. Според Евлия Челеби тази фигурка служела да подсеща къпещите се да пестят водата или да не следват примера на жабите, за които водата е обичайна среда. Другата фигурка била монтирана на крана за водата в басейна. Тя изобразявала лъвска глава с широко отворена уста, през която се изливала водата в басейна (Пътуване на Евлия Челеби, 1909, с. 700).

*

Баните са свързани с традиции, които им придават ясно изразен социален характер. Особено показателно за това е описанието на атмосферата в банята в София, посетена в началото на XVIII в. от лейди Мери Монтегю. Тя била силно впечатлена от поведението на жените в банята, където „едни разговарят, други работят, трети пият кафе или шербет, докато повечето лежат небрежно върху възглавниците си, а робините им (обикновено хубави момичета на 17–18 години) сплитат косите им по различни начини“. „С две думи – заключава Монтегю – това е женско кафене, където се разказват всички градски новини, измислят се сплетни и т.н. Жените си позволяват това развлечение обикновено веднъж седмично и стоят в банята най-малко четири или пет часа“ (Балканите 1979: с. 82). Вероятно това е същата баня, в която според Евлия Челеби бедните и богатите били равни (Пътуване на Евлия Челеби, 1909, с. 700).

Описвайки банята в центъра на София, Евлия Челеби съобщава, че понякога мъжете се забавлявали в нея и през нощта. „По някой път – пише той, – през дългите зимни нощи градските аяни се събират 70–80 млади и стари приятели и през цялата нощ гуляят в банята, като горят стотини камфорени свещи“ (Пътуване на Евлия Челеби, 1909, с. 700).

В заключение може да се обобщи, че пътеписите на Евлия Челеби са безценен източник на информация както в частност за хамамите по българските земи, така и за османската гражданска архитектура на Балканите до средата на XVII в.

Литература

- Балканите** през погледа на две английски пътешественички от XVIII век. писма на Мери Монтегю и Елизабет Крейвън. предг., подб., прев. от англ. и бел. Мария Киселинчева. София: Отечество фронт, 1979. 244 с.
- Дерншвам, Х.** Дневникът на Ханс Дерншвам за пътуването му до Цариград през 1553–1555 г. прев. от ранно-ново-горно нем. Мария Киселинчева. София: Отечество фронт, 1970. 204 с.
- Евлия Челеби.** пътепис. прев. от османотур., състав. и ред. Страшимир Димитров. София: Отечество фронт, 1972. 319 с.
- Каниц, Ф.** Дунавска България и Балканът. т. 2. 2. прераб. изд. София, 1998.

- Миков, Л.** Коментар върху датирането на османските обществени бани по българските земи (XV–XIX век). – В: *Български фолклор*, 2011, № 2, с. 53–60.
- Миков, Л.** Османски паметници в София (сгради с променена и запазена функция). – В: *Изследвания в чест на Стефан Бояджиев*. състав. Ст. Станев, В. Григоров, Вл. Димитров. София: Нац. археол. институт с музей – БАН, 2011, с. 235–262.
- Пътуване** на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII в. прев. от тур. Д. Г. Гаджанов. – В: *Периодическо списание*, Пловдив, 1909, кн. 70, свезка 9–10, с. 639–724.
- Събев, Ор.** Родът Михалоглу и мюсюлманското образование в българските земи на Османската империя. – В: *Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите*. Т. 7, История на мюсюлманската култура по българските земи. изследвания. състав. и отг. ред. Росица Градева. София, 2001, с. 136–166.
- Шалганов, К.** Проучване на останки от минерална баня северно от Баня баши джамия, София, през 2003 г. – В: *Археологически открития и разкопки през 2003 г.* София, 2004, с. 212–213.
- Шопов, А.** Евлия Челеби от А. Шопов [1902]: – В: *Периодическо списание*, София, 1901, св. 1, с. 161–194.
- Ayverdi, E. H.** Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri. Cild 4, Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk. Istanbul, 1982.
- Janin, R.** La geographie ecclesiastique de L'empire Byzantin. premiere partie. le siege de Constantinople et le patriarcat oecumenique. T. 3, Les eglises et les monasteres. Paris, 1953.

КОГНИТИВНА ЕФИКАСНОСТ НА ВАРИАНТИТЕ НА ПАСИВА

В СЪВРЕМЕННИЯ ПИСМЕН АРАБСКИ, ИЛИ КАК АРАБСКАТА
ГРАФИКА ВЛИЯЕ ВЪРХУ АРАБСКАТА ГРАМАТИКА

ЦВЕТОМИРА ПАШОВА

COGNITIVE EFFICIENCY OF THE VARIANTS FOR SIGNALING PASSIVE VOICE IN MODERN WRITTEN ARABIC, OR HOW ARABIC GRAMMAR IS INFLUENCED BY ARABIC WRITING SYSTEM

Cvetomira Pashova

SUMMARY

This article presents a cognitive analysis of the two formal variants for expressing passive voice in Modern Written Arabic – the formal one, based on modifying the finite verb by way of internal flection, and the periphrastic one, based on using a functional verb in combination with a verbal noun. The two variants of the passive voice have not been an object of thorough investigation. In grammars of MWA they receive formal description but little is said about any functional differentiation. The cognitive analysis I present in this article is based on the three maxims for increasing the degree of efficiency in processing a grammatical form, formulated by Hawkins in his monograph „Efficiency and Complexity in Grammars“ – Minimize forms; Minimize online processing; Minimize domains. The analysis shows that the analytical passive is more efficient than the formal one under all three criteria: it presumes (a) a much smaller number of forms that should be stored in memory and activated during production, (b) the earliest possible online processing, and (c) the shortest possible domain for identification. The results of the analysis can have implications not only for the theoretical description of Modern Written Arabic, but also for applied fields such as teaching Arabic as a foreign language and translating from and into Arabic.

1. Увод

Едно от предизвикателствата пред преподаващия даден език като чужд е наличието на синонимни синтактични конструкции. С какво да оправдаеш пред изучаващите езика необходимостта да помнят две конструкции с едно и също значение? По принцип синонимията е в противоречие с комуникативно и когнитивно обоснования стремеж към икономия в езика, стремеж, който обуславя количественото съотношение между форми и значения да е в полза на значенията, а не на формите. По-малко форми, за които са закрепени значения, означава

по-малко когнитивни усилия за съхранението на тези форми в трайната памет, за активизирането им при създаване на текст, за артикулирането им. Вярно, че многозначността може да създаде затруднения при възприемане, но възприемащият винаги може да прибегне до помощта на контекста и знанията си за света.

Поради всичко това пълните синоними, били те лексикални или граматични, са по-скоро изключение във всеки език. Наличието на синоними, когато такива все пак има, е резултат от поява на нови форми, които само временно функционират паралелно със старите. Възможностите са две – всяка от двете форми да се специализира допълнително по отношение на значението или на контекстите на употреба, или едната форма, обикновено по-старата, да отмре. Формата, която отмира, обикновено е по-трудна за когнитивна обработка в процеса на комуникация.

Настоящата статия е резултат от опита ми да помогна на студентите по арабистика в Софийския университет да усвоят употребата на двата варианта за изразяване на пасивен залог на глагола комуникативно адекватно, т.е. така, както ги използват носителите на езика. Двата варианта биват наричани в граматиките на арабския език формален/флективен пасив и перифрастичен/аналитичен пасив. Флективният пасив се образува от деятелния залог на глагола чрез вътрешна флексия, състояща се в промяна на кратките гласни от глаголната основа.

Таблица № 1
Флективен пасив

	Активен залог	Пасивен залог – флективен
Минало време	<i>дараса X ал-мауду:¹</i> (X проучи темата)	<i>дуриса ал-мауду:¹</i> (темата бе проучена)
Сегашно време	<i>йадрусу X ал-мауду:¹</i> (X проучва темата)	<i>йудрасу ал-мауду:¹</i> (темата се проучва)

Аналитичният вариант се образува от функционален глагол и отглаголното съществително на пълнозначния глагола като подлог на функционалния глагол. Използват се два функционални глагола – *тамма* (стана, случи се) и *джара*: (проведе се, състоя се).

Таблица № 2
Аналитичен пасив

	Активен залог	Пасивен залог – аналитичен
Минало време	<i>дараса X ал-мауду:¹</i> (X проучи темата)	<i>таммат/джарат дира:сам ал-мауду:¹</i> (темата бе проучена)
Сегашно време	<i>йадрусу X ал-мауду:¹</i> (X проучва темата)	<i>татимму/таджри дира:сам ал-мауду:¹</i> (темата се проучва)

¹ В примерите дължината на гласните е обозначена с двоеточие.

Опити за формулиране на условия за употреба на всяка от двете форми открих в три от съвременните описания на граматиката (синтаксиса) на арабския език: „Съвременен арабски език: функции, структури и варианти“ (САЕ:ФСВ) с автор Клайв Хоулс (2004 (1994)), „Съвременен писмен арабски език: Всеобхватна граматика“ (СПАЕ:ВГ) с автори Елсаид Бадауи, Майкъл Картър и Ейдриън Гъли (2004), „Синтаксис на съвременния писмен арабски език. Втора част: Глаголна група“ (ССПАЕ2) с автори Хашем Елаюби, Волфдитрих Фишер и Михаел Лангер (2010).

Най-много внимание на двата вида пасив се обръща, както можем да очакваме и от заглавието, в САЕ:ФСВ. Хоулс вижда две условия, които предопределят употребата на единия или другия вариант – сферата на употреба и типа на глаголният предикат. Според Хоулс аналитичният пасив е едно от нововъведенията в езика на медиите, който е повлиян от европейски езици като английски и френски. Честата му употреба в медийни текстове обаче не е произволна, а зависи от вида на предиката, който глаголната форма в едно пасивно изречение обозначава. Аналитичният пасив според Хоулс се използва при предикати, отнасящи се до продължителни или повтарящи се действия, докато флективният пасив е запазен за моментни действия. Употребата на един и същи глагол (*икташафа* „откривам“) веднъж с флективния вариант, друг път с аналитичния Хоулс обяснява с внезапност и случайност в първия случай, и целенасоченост, от която произтича процесност, във втория (Хоулс, 2004, с. 317–319).

Семантичното условие се споменава буквално в по едно изречение в другите две граматични описания, като ССПАЕ2 се позовава на Хоулс.

ССПАЕ2 посочва публичната сфера (политика, култура, икономика, наука, спорт) като сферата, в която се използва преимуществено аналитичният вариант. Той не се среща често в художествената литература. ССПАЕ2 констатира също така затрудненото идентифициране на флективния пасив (явно в писмени текстове) поради това, че арабската графична система не предвижда обозначаване на кратките кратки гласни с букви, а различията между активния и пасивния залог при флективния вариант са именно в кратките гласни от глаголната основа (Елаюби, Фишер, Лангер, 2010, с. 32–33).

СПАЕ:ВГ също споменава факта, че кратките гласни рядко се отбелязват в писмения книжовен арабски, но само за да отхвърли предположението, че това затруднява употребата на флективния пасив. Той бива лесно идентифициран с помощта на контекста (Бадауи, Картър, Гъли, 2004, с. 383).

Очертават се три фактора за избор между флективния или аналитичния пасив при употреба – семантичен (типа на предиката), прагматичен (сфера на употреба) и когнитивен (затруднено идентифициране при възприемане на писмен текст). Според мен семантичният фактор не е доказан, а когнитивният е подценен.

Факторите, свързани с тенденции при употреба, се доказват с количествени методи. Такива методи предполагат изследване на голям обем от текстове. Хоулс обаче се позовава за предложения от него семантичен фактор на примери, събрани от две страници на един брой на вестник *Аш-шарк ал-аўсат* (2004, с. 317). Със сигурност Хоулс се осланя и на своята интуиция, изградена в практиката на ползване на арабски писмени текстове. Интуицията на един ползвател на

даден език обаче не е достатъчно надежден критерий, когато искаме да направим обобщаващо заключение за употребата на езика. Освен това, колкото по-малко експлицитно е едно разграничително условие, толкова по-недоказуемо е то само въз основа на интуиция. Затова реших да проверя предложената от Хоулс корелация между тип предикат и формален вариант на пасивния залог, като съставих електронен корпус от медийни текстове с обем около 170 000 думи и извлякох от тях употребите на двата вида пасив. В долната таблица се вижда количественото съотношение между едната и другата конструкция като цяло, както и по словообразователни модели на глаголната основа:

Таблица № 3

Съотношение между флективен пасив и аналитичен пасив в корпус от текстове²

Аналитичен пасив (<i>тамма</i>)	Флективен пасив	Словообраз. модел
36/53	61/93	1
53/73	19/27	2
8/8	3/3	3
24/33	30/38	4
4/10	1/1	5
5/7	0	6
0	0	7
16/27	9/15	8
7/9	8/12	10
153/220	131/189	Общо

Веднага прави впечатление, че аналитичният вариант е използван по-често от флективния. От разпределението по модели могат да се направят много изводи, доколкото моделите носят общи значения, сред които преходност и възвратност. В настоящия текст ще използвам събрания от корпусното изследване материал само за да поставя под въпрос твърдението на Хоулс за типа предикат като условие за избор на формален вариант на арабския пасив при употреба.

От всички глаголи в корпуса 23 са използвани и в двата формални варианта. Това са глаголите *истахдама* (използвам), *истахраджа* (извличам), *иттаба'* (следвам), *аджбара* (принуждавам), *адраджа* (включвам), *атлака* (стартирам, да-

² Първата цифра на всеки ред показва броя уникални глаголи, а втората – всички случаи на употреба.

вам старт на), *аглака* (затварям), *ака:ма* (издигам, изграждам), *алга:* (анулирам), *антаджа* (поизвеждам), *аниша'а* (изграждам), *'ассаса* (основавам), *хассаса* (предназначавам), *наззема* (организирам), *наффаза* (изпълнявам), *ба:'а* (продавам), *бана:* (построявам), *джамма'а* (събирам), *'арада* (излагам), *манаха* (предоставям), *мана'а* (забранявам), *накала* (пренасям), *ѓада'а* (слагам, поставям). Всички тези глаголи обозначават целенасочени действия. Повечето обозначават продължителни действия, но има и такива, които обозначават моментни действия (*давам старт на, затварям, поставям, анулирам*).

За да се докаже наличието или липсата на предложеното от Хоулс семантично условие за избор на вариант на арабския пасив, е нужен по-голям от сформирания от мен корпус и по-задълбочено проучване. В настоящата статия бих искала да обърна внимание върху когнитивното условие, което е само споменато в две от трите упоменати по-горе граматиките, и да го разгърна, използвайки като теоретична основа максимите на Хоукинс (2004) за повишаване на ефикасността при когнитивна обработка на една конструкция.

1. Комплексност и ефикасност като фактори за предпочитание на форми и структури при употреба

В своята монография „Ефикасност и комплексност в граматиките“ Джон Хоукинс предлага и доказва хипотезата си за съществуваща корелация между граматичната организация на езика (даден език) и неговата употреба. Хипотезата гласи следното:

„Грамматиките конвенционализират синтактични структури пропорционално на степента, в която те са предпочитани при употреба. Доказателство за това са очертаващите се модели на избор, които се наблюдават в текстови корпуси, както и различната степен на трудност при възприемане, която се разкрива в психолингвистични експерименти“ (Хоукинс, 2004, с. 1).

Горната хипотеза предвижда, че когато граматиката на даден език е по-рестриктивна и елиминира една или повече опции, които са позволени от граматиката на друг език, рестрикцията е в съответствие с предпочитанията при употреба. Запазва се предпочитаната структура, а другата бива премахната.

Според Хоукинс предпочитанието при употреба се обуславя от два основни фактора и това са степента на комплексност на структурата и степента на ефикасност при нейното използване. Намалването на комплексността води до увеличаване на ефикасността. Висока ефикасност означава успешна комуникация, в която са вложени, колкото може по-малко когнитивни усилия и време.

Комплексността се измерва с (а) броя на езиковите форми³ в една структура; (б) броя на синтактичните и семантични признаци⁴, свързани конвенционално с

³ Формите могат да бъдат фонемите, морфемите, думите, модели на словосъчетания или модели на изречения.

⁴ Когато една форма е конвенционално свързана с даден признак в граматиката на езика, тя сигнализира този признак при употреба в речта.

формите; и (в) линейния обхват⁵ на комбинаторните⁶ и зависимостните⁷ отношения. Съответно колкото по-малък е броят на формите и конвенционално свързаните с тях белези в едно изречение, и колкото по-близо един до друг са компонентите, свързани с отношение на зависимост, толкова по-ефикасна ще бъде когнитивната обработка на това изречение.

Според Хоукинс човешкият мозък се стреми към повишаване на ефикасността по три начина, които той изразява с три максими:

- Максимално ограничи броя на формите! (Хоукинс, 2004, с. 38).
- Максимално съкрати линейния обхват! (Хоукинс, 2004, с. 31).
- Максимално ускори онлайн обработката! (Хоукинс, 2004, с. 49).

В следващия параграф ще се опитам да демонстрирам, че от двата варианта на пасивен залог в арабския книжовен език аналитичният гарантира по-висока ефикасност.

2. Максимите на Хоукинс и арабският пасив

2.1. Максимално ограничи броя на формите!

Ограничаването на броя на формите трябва да стане при запазване на обема на значенията. Това води до поява на многозначни форми, или форми с недостатъчно конкретно значение, или неизползване на форма изобщо за изразяване на даден признак.

В случая с арабския пасив аналитичният вариант изисква съхранение в трайната памет и активиране с цел употреба на много по-малко форми от флективния. Формите на аналитичния вариант са натоварени с изразяване на много по-малко граматични признаци от формите на флективния вариант.

Формалното многообразие в системата на арабския глагол е огромно. Първо, всеки конкретен глагол е представител на една от 10 вида глаголни основи. От 2 от тези 10 основи не се образуват преходни глаголи, т.е. такива, които обозначават действие, прехождащо от активен към пасивен обект. Дотук имаме 8 форми.

⁵ Всяко отношение има линеен обхват, който включва непрекъснатата последователност от крайни елементи на синтактичната структура и свързаните с тях синтактични и семантични белези, които трябва да бъдат когнитивно обработени, за да бъде идентифицирано отношението.

⁶ Комбинаторните отношения биват лексикални (между форми, комбинацията между които се обуславя от лексикалните им значения) и синтактични (между форми, комбинацията между които се обуславя от синтактичните им функции). Например отношението между глаголен предикат и неговите аргументи е лексикална комбинация, докато отношението между определяемо и определение е синтактична комбинация.

⁷ Два компонента на едно изречение, А и Б, са в отношение на зависимост тогава, когато определянето на част от белезите на А изисква когнитивен достъп (възприемане) до Б или обратното. Става въпрос за белези, които не са експлицитно указани върху А, или са указани частично, нееднозначно или неконкретно. Зависимостното отношение включва случаите, при които компонентите са в комбинаторно отношение, но има и по-отдалечени зависимости между компоненти, които не са нито в синтактични, нито в лексикални комбинаторни отношения.

Таблица 4

Словообразователни модели на глагола в книжовния арабския език⁸

Основа	Активно изречение	Пасивно изречение с флективен пасив
1	Фа'ала Под-АА Доп-ПА	фу'ила Под-ПА (АА)
2	фа'ала Под-АА Доп-ПА	фу'ила Под-ПА (АА)
3	фа:'ала Под-АА Доп-ПА	фу:'ила Под-ПА (АА)
4	'аф'ала Под-АА Доп-ПА	'уф'ила Под-ПА (АА)
5	тафа'ала Под-ПА / Под-АА Доп-ПА	туфу'ила Под-ПА (АА)
6	тафа:'ала Под-ПА / Под-АА Доп-ПА	туфу:'ила Под-ПА (АА)
7	инфа'ала Под-ПА	
8	ифта'ала Под-ПА / Под-АА Доп-ПА	уфту'ила Под-ПА (АА)
9	иф'алла Под-ПА	
10	истаф'ала Под-АА Доп-ПА	устуф'ила Под-ПА (АА)

Освен 8-те глаголни основи с корен, включващ 3 съгласни звука, има основи, в чийто корен един от звуковете не е съгласен, а полугласен – ъ или й. Полугласният звук може да заема първа, втора или трета позиция. Тези основи се наричат „неправилни“, защото при спрежение наличието на полугласен звук води до промяна на фонетичната форма на съответната „правилна“ основа. Неправилните основи могат да бъдат първични и производни. Така получаваме 36 модела на „неправилна“ основа. Заедно с 8-те модела на правилна основа, моделите на глаголна основа, от която може да се образува морфологичният вариант на страдателен залог, стават 44.

Всеки конкретен глагол, чиято основа е съобразена с един от тези 44 модела, има форма за минало и форма за сегашно време. Формите стават 88.

Всяка от тези 88 форми има 13 варианта, специфицирани за лице, число и род.

Таблица 5

Спрежение на арабския глагол в минало и сегашно време, флективен пасив

		Минало време	Сегашно време
Ед.ч.	1 л.	Фу'илту	Уф'алу
	2 л., м.р.	Фу'илта	Туф'алу

⁸ Обозначения: Под-подлог; АА – активен аргумент; ПА – пасивен аргумент; Доп – допълнение. Съгласните ф, ' и л, коренни за глагола „правя“, се използват като символи за първи, втори и трети коренен съгласен звук в словообразователните модели на глагола и глаголните производни.

	2 л., ж.р.	Фу'илти	Туф'али:на
	3 л., м.р.	Фу'ила	Йуф'алу
	3 л., ж.р.	Фу'илат	Туф'алу
Мн.ч.	1 л.,	Фу'илна:	Нуф'алу
	2 л., м.р.	Фу'илтум	Туф'алу:на
	2 л., ж.р.	Фу'илтунна	Туф'ална
	3 л., м.р.	Фу'илу:	Йуф'алу:на
	3 л., ж.р.	Фу'илна	Йуф'ална
Дв.ч.	2 л., м.р + ж.р	Фу'илтума:	Туф'ала:ни
	3 л., м.р.	Фу'ила:	Йуф'ала:ни
	3 л., ж.р.	Фу'илата:	Туф'ала:ни

Така броят на глаголните форми, които изразяват конвенционално специфична комбинация от словообразователни и граматични значения, е 1144. Това е наборът от форми, от които продуциращият трябва избере една в даден момент от процеса на създаване на текста.

В сравнение със синтетичния вариант броят на формите на аналитичния е значително по-малък. От 26-те потенциални форми на функционалния глагол *тамма* се използват само 4 – за 3 л., ед.ч., м.р. и 3 л., ед.ч., ж.р. на глагола за минало време, и същите две форми на глагола за сегашно време. Това е така, тъй като подлог на функционалния глагол е отглаголното съществително на пълнозначния глагол, което е в ед.ч., м.р. или ж.р.

Таблица 6

Аналитичен пасив с 8-те модела на отглаголно съществително, минало и сегашно време

Модел	Минало време	Сегашно време
1	<i>тамма фи'лу-ху</i> <i>таммат фа'лату-ху</i>	<i>йатимму фи'лу-ху</i>
2	<i>тамма таф'у:лу-ху</i>	<i>йатимму таф'у:лу-ху</i>
3	<i>таммат муфа:'алату-ху</i>	<i>татимму муфа:'алату-ху</i>
4	<i>тамма ифа'а:лу-ху</i>	<i>йатимму ифа'а:лу-ху</i>
5	<i>тамма тафа'улу-ху</i>	<i>йатимму тафа'улу-ху</i>
6	<i>тамма тафа:'улу-ха:</i>	<i>йатимму тафа:'улу-ха:</i>
7		
8	<i>тамма ифти'а:лу-ху</i>	<i>йатимму ифти'а:лу-ху</i>
9		
10	<i>тамма истиф'а:лу-ху</i>	<i>йатимму истиф'а:лу-ху</i>

Формите на отглаголното съществително са малко над 50 – основите са 44, но формите за отглаголно съществително към непроеизводните основи са десетина. Така общият брой форми, от които продуциращият трябва да избира при употреба на аналитичния вариант на пасива, е **22 пъти (!)** по-малък от броя на формите, от които трябва да избира при флективния пасив. Тази разлика е толкова голяма, че никакви фактори, свързани с честота на употреба и контекст, не могат да обезсилят нейния принос за по-голямата ефикасност на конструкциите с аналитичен пасив.

2.2. Максимално ускори онлайн обработката!

Тази максима предполага предпочитаната конструкция да дава възможност за приписване на семантичните и синтактичните признаци на всеки компонент на изречението в момента на неговото възприемане и когнитивна обработка.

Сравнявайки двата формални варианта на арабския пасив по отношение на възможността за идентифициране на залога при възприемане на глаголната форма, установяваме, че нещата стоят по различен начин при устната и писмената форма на езика. Арабската графична система не дава достъп на читателя до пълната фонетична форма на думата, от графичния образ на думата липсват кратките гласни, които са част от основата на думата, както и редица окончания, сигнализиращи граматични значения.

При възприемане на текста чрез **слушане** възприемащият може да припише признака пасивност при възприемането на финитната глаголна форма и в двата формални варианта.

(1) *нушира ха:за ал-мака:лУ фи: маджаллатИ ал-джа:ми'а.*

бе публикувана – тази статия – в университетското списание

(2) *тамма наширУ ха:за ал-мака:лИ фи: маджаллатИ ал-джа:ми'а.⁹*

стана – публикуването на тази статия – в университетското списание

При първия вариант компоненти от морфологичната форма на пълнозначния глагол сигнализират признака пасивност. При втория пък самият функционален глагол сигнализира този признак. Вярно е, че глаголет *тамма* има и лексикално значение, т.е. може да се използва като пълнозначен глагол, но това се случва рядко и като цяло възприемащият третира *тамма* в основния случай като изразител на признака пасивност.

При **четене** признакът пасивност се приписва **по-рано при аналитичния пасив**. Това става при възприемането на формата на функционалния глагол. При флективния пасив се проявява характерната за арабския писмен текст омография, при която две различни думи имат еднакъв графичен образ. При повечето глаго-

⁹ У и И са падежни окончания; третото падежно окончание в книжовния арабски е А. Разпределението на функции е следното. У – неподчинен именен компонент (подлог, топик в предглаголна позиция); А – именен компонент, подчинен директно на глагола (допълнение, обстоятелство); И – именен компонент, подчинен на друг именен компонент или на предлог.

ли формите за активен и пасивен залог са омографи. Графичното изображение на изречения (1) и (2) дава следния звуков образ:

(3) *нир хза: л-мка:л фи: мджллт ал-джа:м'а*

(4) *тмм нир хза: л-мка:л фи: мджллт ал-джа:м'а*

Декодирайки думата „*нир*“ в (3), читателят не може да идентифицира залога на глаголната форма, тъй като кратките гласни, които носят двете значения на категорията залог, не са изписани. Затова на читателя се налага да извлече нужната му информация от контекста. И тук преминаваме към третата максима на Хоукинс, свързана с дължината на линейния обхват.

2.3. Максимално съкрати линейния обхват!

В рамките на изречението информацията, нужна за идентифициране на залога, се извлича чрез зависимостните отношения между предикат и аргументи. Както бе пояснено по-горе, линейният обхват се измерва чрез броя на думите, които делят компонента, на който трябва, но не можем да припишем даден признак от компонента, чието възприемане и идентифициране ще ни позволи да припишем признака.

Отношенията на зависимост могат да бъдат идентифицирани въз основа на формални белези – съгласуване, падежно маркиране, словоред, или въз основа на семантични белези – одушевеност и др. Идентифицирането въз основа на формални признаци е по-бързо и по-сигурно. В арабския език и трите формални признака се използват в книжовния език. В активното изречение (с глагол в активен залог) като подлог (съгласуване + падеж) се маркира активният аргумент (АА), а като допълнение (падеж) – пасивният аргумент (ПА). И двата аргумента могат да изпълняват информационната функция топик (това, за което се дава информация с изречението), запазвайки синтактичните си функции. Кой от двата аргумента е топик става ясно чрез словореда – топикът заема позицията непосредствено след глагола. ПА може да бъде топик на активно изречение само когато АА е част от информацията, която се дава за топика. Ако ПА е топик, а АА не е част от информацията, арабският език използва пасивна конструкция – т.е. такава, при която глаголят е в пасивен залог, а ПА е маркиран като синтактичен подлог. Това разпределение на функции между активното и пасивното изречение е характерно за класическия писмен арабски. В съвременния писмен арабски навлиза от езици като английския и друга употреба на пасивното изречение – тогава, когато АА е част от информацията, която се дава за ПА като топик.¹⁰

Базовото разположение на аргументите е след глаголният предикат:

¹⁰ Този вариант на пасивно изречение е синонимен на варианта на активно изречение, при което пасивният аргумент-топик заема топикалната позиция след глагола, без да променя синтактичната си функция. Това е друг случай на синонимия вследствие на приета от езика нова конструкция, в който обаче новата конструкция не получава засега толкова широко разпространение.

- (а) Пред-АЗ – Под-АА (Топ) – (X) – Доп-ПА – (X)
- (б) Пред-АЗ – Доп-ПА (Топ) – (X) – Под-АА – (X)
- (в) Пред-ПЗ – Под-ПА (Топ) – (X) – (АА) – (X)

В прагматично маркирани контексти топикалният аргумент може да заеме позиция пред глаголният предикат:

- (г) Топ-АА – Пред-АЗ – (X) – Доп-ПА – (X)
- (д) Топ-ПА – Пред-АЗ – (местоим-ВП) – (X) – Под-АА – (X)
- (е) Топ-ПА – Пред-ПЗ – (X) – АА – (X) ¹¹

Тук следва да се отбележи, че когато топик-пасивен аргумент е пред глагола в активно изречение, той е в именителен падеж, а на мястото му след глаголният предикат има кореферентно местоимение във вин. падеж.

Тъй като обаче падежните окончания не се изписват, за читателя не остават други ориентири освен глаголното съгласуване и семантични признаци на аргументите.

- (5) *нир ахд тлла:б-на: мка:л фи: мджллт ал-джа:м'а.*
публикува – един наш студент – статия – в университетското списание
- (6) *нир хза: ал-мка:л фи: мджллт ал-джа:м'а ахд тлла:б-на:.*
публикува – тази статия – в университетското списание – един наш студент
- (7) *нир хза: ал-мка:л фи: мджллт ал-джа:м'а.*
бе публикувана – тази статия – в университетското списание

В пример (5) възприемането на *ахд тлла:б-на* е достатъчно, за да се припише на предходната глаголна форма активен залог. Значението на „един студент“ има всички необходими семантични признаци, за да бъде АА на предиката „публикувам“.

В примери (6) и (7) възприемането на *хза: л-мка:л* е достатъчно, за да се припише на това словосъчетание ролята пасивен аргумент, но не и за да се припише на предходната глаголна форма пасивен залог. Необходимо е да се възприемат и идентифицират толкова следващи компоненти, които биха били достатъчни, за да се изключи възможността конструкцията да е активно изречение с ПА като топик (модел б).

В случаите, в които топикът предхожда глаголният предикат, идентифицирането може да стане онлайн при възприемането на глагола, но не винаги.

- (8) *'хд тла:б-на нир мка:л фи: мджллт ал-джа:м'а*
Един наш студент – публикува – статия – в университетското списание
- (9) *хза: ал-мка:л нир-х фи: мджллт ал-джа:м'а 'хд тлла:б-на:*
тази статия – публикува я – в университетското списание – един наш студент
- (10) *хза: ал-мка:л нир фи: мджллт ал-джа:м'а.*
тази статия – бе публикувана – в университетското списание

¹¹ Словоредните модели се базират на изследването „Словоред на съобщителното изречение на съвременния арабски книжовен език – функционален анализ“, непубликуван дисертационен труд на авторката на настоящата статия.

В пример (8) идентифицирането на топика като активен аргумент става при възприемането на глаголната форма, и едновременно с това на глаголната форма може да се припише белега активен залог. В примери (9) и (10) идентифицирането на топика като пасивен аргумент става при възприемането на глагола, както и в горния случай. За идентифицирането на залога на глагола е нужно възприемащият да се увери дали глаголната форма е последвана от анафорично винително местоимение или не.

Освен изречения, които съобщават информация за един от вече познатите участници в ситуацията, която се предава в текста, има и изречения, които въвеждат нов участник. В тях обозначението на новия участник заема последна позиция изречението, което означава, че глаголят в начална позиция може да е отделен от обозначението на аргумента с обстоятелствени компоненти – това още повече удължава линейния обхват на отношението, чрез което се идентифицира залогът на глагола.

(11) *нир фи: мджллт ал-джа:м'а хза: ал-сбх мка:л джди:д*

бе публикувана – в университетското списание – тази сутрин – нова статия

За разлика от флективния пасив, при аналитичния проблемът с линейния обхват не стои, тъй като, както стана ясно по-горе, залогът бива идентифициран при възприемането на функционалния глагол. Даже се проявява друго предимство, свързано със словореда – обстоятелствени компоненти, често съдържащи анафорични елементи (такива, които повтарят по съдържание компоненти от предходния текст) могат да заемат по-предни позиции в изречението, без да разделят аргумента от глаголният предикат.

(12) *Тмм фи: нафс ал-йаум нир мка:л джди:д фи мджллт ал-джа:м'а*

Стана – в същия ден – публикуването на нова статия – в университетското списание

Това е особено удачно в случаи, в които глаголната дума задължително трябва да остане в началото на изречението.

3. Изводи

Съпоставянето на двата формални варианта на фона на максимите на Хоукинс (2004) за когнитивна ефикасност показва, че аналитичният вариант на пасив в съвременния книжовен арабски гарантира по-висока степен на когнитивна ефикасност според всяка една от трите максими. Струва ми се, че това може да е добро обяснение за широкото и бързо разпространение на аналитичния вариант в съвременни текстове, и то за сметка на флективния вариант.

А защо в медийни, административни и научни текстове, а не в художествени? Ами първите са по-динамични и изискват повече гаранции за ефикасна комуникация. Всички нови езикови форми се създават и утвърждават в най-динамичните сфери на комуникация.

Установявайки различната степен на когнитивна ефикасност на двата формални варианта на арабския пасив, мога да посъветвам моите студенти да използват повече аналитичния вариант, когато говорят, пишат или превеждат на арабски, в сферите, в които конструкцията е широко разпространена. Мога също така да взема решение за интензивността, с която да упражняваме всеки един от двата варианта, както и решение относно това как да оценявам грешките, които те допускат при всеки един от вариантите. Изобщо структурите, изискващи много когнитивни усилия, могат да преминат на заден план в чуждоезиковото обучение, стига да имат заместители, които изискват по-малко когнитивни усилия.

Установяването на различна степен на когнитивна ефикасност на двата формални варианта на пасива не изключва необходимостта от по-задълбочено проучване на евентуалната семантична специализация на всеки от двата варианта.

Литература

- Badawi**, Elsaid, Carter, M. G., Gully, Adrian. Modern Written Arabic A Comprehensive Grammar. London, New York: Routledge, 2004.
- El-Ayoubi**, Hashem, Fischer, Wolfdietrich, Langer, Michael. Syntax der arabischen Schriftsprache der Gegenwart. Teil 2, Die Verbalgruppe. Wiesbaden: Reichert, 2010.
- Hawkins**, John A. Efficiency and Complexity in Grammars. Oxford: Oxford University press, 2004.
- Holes**, Clive. Modern Arabic: Functions, structures and Varieties. Washington, D. C.: Georgetown University Press, 2004 (1994).

АРАБСКОТО ЗАВОЮВАНЕ НА СЕВЕРНА АФРИКА

ЙОРДАН ПЕЕВ

ARABIAN CONQUEST OF NORD AFRICA

Jordan Peev

SUMMARY

After the conquest of Egypt, the Arabs spread further into North Africa and in reaching the Atlantic Ocean mark the line of onset of Islam to the West. They cover the span of approximately seven decades (642–705) divided into three periods: the initial invasion (643–656); expansion of the occupied space (663–690); irreversible establishment (692–705). From the very beginning all three local communities consisting of Berbers – pagans and Christians, Byzantines „al-rum, al-aruum“ and Africans „al-afariqa“ seek to drive off the intruders. But Arab offensive power and persistence lead to prolonged contact and cohabitation, which determines the success of the invasion. As in the Middle East, Arab Muslims face Roman–Byzantine civilization in crisis and decline. In the process of conquering they destroy and rebuild, set new trends and enrich most of its characteristics and achievements. As a result deep ethnic, social political and spiritual changes ensue. They define the development of this large area and affect the subsequent history of the Mediterranean region. In a few centuries the population of North Africa has already undergone arabization on a large scale and has become dependent on faith in Allah. Included in the „House of Islam“, it establishes its direct contact with Europe, helps spread inside the black continent and contributes to the rise of its civilization.

Арабските завоевания отразяват в историята времето на последното Велико преселение на семитските народи. След завоюването на Египет неговите вълни се разпростират върху Северна Африка и са спрени от Атлантическия океан, отбелязвайки границата на настъплението на исляма на Запад. За продължилите над седем десетилетия драматични събития черпим сведения от надделелите арабски нашественици и от отстранените византийски управници.

По съдържание арабските източници могат да се обособят в три раздела. Първият включва исторически очерци и хроники. Сред тях най-известни са: „История на Ифрикия и Магриба“ от Ибн Ракик (поч. ок. 1027 г.)¹; „Завършената история“ от

¹ **Al-Raqīq**, Ibrāhīm Ibn al-Qāsim. Ta'rikh Ifrīqiya wa-l-Maghrib. Tahqīq Abdalla al-Alī al-Zaydān wa-Izz al-Dīn Umar Mūsā. Bayrūt, 1990, с. 234.

Ибн Асир (1160–1233)²; „Разяснение за Магриба“ от Ибн Изари (поч. нач. XIV в.)³ и най-вече известната „Книга на проникновението и свод от начала и съобщения за дните на арабите, персите и берберите и на техните съвременници, притежавали голяма власт“ от великия мислител магрибинецът Ибн Халдун (1332–1406)⁴. Сред хрониките следва да се отбележат „Книга за завоюването на страните“ от ал-Балазури (806–892)⁵ и сборникът „Завоюването на Египет, Магриба и Андалусия“, съставен от Ибн Абд ал-Хакам (802–871)⁶.

Към втория раздел се отнасят географски трудове, които наред с пътеписите съдържат етнографски и исторически описания на страни и области. Сред отнасящите се до Магриба е „Книгата за пътищата и царствата“ от ал-Бакри (1014–1094)⁷, трудът със същото заглавие от Ибн Хурдадба (820–885)⁸, както и „Книга

الرفيق، ابراهيم ابن القاسم. تاريخ أفريقيا والمغرب. تحقيق: عبد الله العلي الزيدان وعز الدين عمر موسى. – دار الغرب الاسلامي. – بيروت. 0991، 432 ص.

² **Ibn al-Athiri.** Chronicon quod perfectissimum inscribitur. ed. C. J. Tornberg. vol. 1–14. Upsalie et Lugduni Batavorum, 1851–1876.

ابن الأثير الجزري: الكامل في التاريخ (ط. العلمية) المحقق: أبو الفداء عبد الله القاضي. دار الكتب العلمية. 7891 – 7041 مج. 11–1. 0007 ص.

³ **Ibn 'Idhari.** Al Bayan al-Maghrib al-arabi. vol. 4. Beyrouth, 1983; **Abu'l Abbas.** Histoire de l'Afrique du Nord et de l'Espagne musulmane, intitulée Kitab al-Bayan al-mughrib fi akhbar al-Andalus wa-l-Maghrib. 2 vols. Leiden, 1948–1951.

ابن عذاري، ابو عبد الله محمد المراكشي. البيان المغرب في أخبار الأندلس والمغرب: قسم الموحدين. تحقيق: محمد ابراهيم الكتاني – محمد بن تاووت – محمد زنيبر – عبد القادر زمامة. بيروت. دار الثقافة – دار الغرب الاسلامي عام 6041هـ/5891م.

⁴ **Ibn Khaldūn.** Abd al-Rahmān al-Maghribī. Kitāb al-'Ibar wa-dīwān al-mubtada' wa-al-khabar fī uyām al-'Arab wa-al-'Ajam wa-al-Barbar. vol. 1–14. al-Qāhirah, 1999.

ابن خلدون، عبد الرحمن المغربي. كتاب العبر وديوان المبتدأ والخبر في أيام العرب والعجم والبربر. 41 مجلدًا القاهرة، 9991.

Вж. **Ибн Халдун.** Встъпление. встъп. студия Йордан Пеев; прев. от арабски Йордан Пеев, Петя Братоева, Мохамед Нуридин. София: Наука и изкуство, 1984, с. 71–72. Използваният от мнозинството изследователи превод: **Ibn Khaldoun.** Histoire des Berbères et des dynasties musulmanes de l'Afrique Septentrionale. éd. et trad. par William Mac Guckin de Slane. vol. 1–2. Alger, 1847–1851. (et 1852–1856 trad. en 4 vol.). Направен в наши дни превод от Abdesselam Cheddadi „Ibn Khaldūn. Le Livre des Exemples. Vol. 2, Histoire des Arabes et des Berbères du Maghreb“ (Paris, 2012).

⁵ The **origins** of the Islamic state: being a translation from the Arabic, accompanied with annotations, geographic and historic notes of the Kitāb fitḥ al-buldān of al-Imām abu-l Abbās Ahmad ibn-Jābir al-Balādhuri, Trad. P. K. Hitti, F. C. Murgotten. vol. 1–2. New York 1916–1924. أبو العباس، أحمد بن يحيى بن جابر البلاذري: فتوح البلدان – بيروت. 7891.

⁶ **Ibn el-Hakam.** Conquête de l'Afrique du Nord et de l'Espagne. traduction A. Gâteau. Alger, 1942.

ابن عبد الحكم، عبد الله. فتوح مصر وأخبارها وفتح إفريقية والمغرب والأندلس. – تحقيق الدكتور حماد الله ولد. – بيروت. – 4102.

⁷ **Al-Bakrī.** Kitab al masalik wa-l-mamalik. éd. critique en arabe par Adrian van Leeuwen et André Ferré. vol. 1–2. Carthage, 1992. Превод на френски език: **El-Bekri.** Description de l'Afrique Septentrionale. Traduite par Mac Guckin de Slane. Edition revue et corrigée. Alger, 1913.

⁸ **Ibn Khurdādhbah.** Kitab al-masalik wa l-mamalik. éd. et trad. en français Michael Johan de Goeje. Leyde, 1889; препечатан в: Frankfurt am Main, 1992.

за страните“ от Ибн Якуби (поч. 897 г.)⁹ и съставената от живелия през XIII в. ал-Тиджани „Книга за пътуването“¹⁰.

Творбите в третия раздел са посветени на арабската и ислямска племенна генеалогия, които често съдържат етнографски и исторически данни. Сред тях са използваната от Ибн Халдун „Книга сборник от генеалогии на арабите“ от Ибн Хазм (поч. 1063 г.)¹¹ и „Книга за генеалогииите“ от ал-Самани (1113–1166)¹².

Най-ранните арабски извори са от IX в., а подробните сведения за събитията – от XIII и XIV в. Голямата отдалеченост от станалото и присъщото на средновековните автори негово изложение са изпитание за съвременния изследовател. Съществуват чувствителни разминавания и противоречия, както при определянето на времето на станалите събития, така и при тяхното изясняване, съпроводени с предубедена враждебност към противната страна. Описанията изобилстват с преувеличения и легенди, които единствен Ибн Халдун подлага с прилагана и от днешния историк „професионална“ оценка.

Авторите на гръцки и латински език бегло споменават загубата на тази тогава най-обширна християнска област. Протеклите в нея събития византийският историк Никифор (патриарх, 806–815, поч. 829 г.) засяга накратко и отдалеч.¹³ Няколко свидетелства се срещат в хрониките на папството в Рим и в хрониката, съставена от Фредегар (VII в.).¹⁴ Останалите европейски автори съсредоточват вниманието си върху загубата на Пиринейския полуостров и пропускат случилото се преди на юг от него.

Мюсюлманските и християнски извори за южния бряг на Средиземно море стават основа на съвременните проучвания, предприети главно от френските изтоковеди към средата на XIX в.¹⁵ Изградената от тях школа, в унисон с колониалните стремежи на Париж, разглежда задълбочено историята на Северна Африка, като осветява и „тъмните векове“, както бива наречено времето на нейното завоюване. През последните десетилетия към проучванията на европейските изследователи се присъединяват и арабските историци¹⁶.

⁹ **Ya'qûbî**. Le livre des pays (Kitâb al-Bouldân). présentation et traduction par Gaston Wiet. Le Caire, 1937.

¹⁰ **Al-Tidjânî**, Abu Muhammad. Kitâb al-Rihla. éd. 'Abd al-Wahhâb. Tunis, 1958.

التيجاني، أبو محمد. كتاب رحلة التجاني الدار العربية للكتاب. تونس. 8591.

¹¹ **Ibn Ḥazm**. Djamharat Ansâb al-Arab. éd. par Abd al-Salâm Hârûn. Le Caire, 1962.

ابن حزم، جمهرة أنساب العرب. المحقق عبد السلام هارون. القاهرة

¹² **Al-Samani**, Abd Al-Karim ibn Muhammad. The Kitâb al-Ansab. reproduced in fac simile from the manuscript in the British Museum Add. 23355. with an introduction by D. S. Margoliouth. Leiden, London, 1912.

السماعي، عبد الكريم بن محمد. كتاب الأنساب. مج. 1-3. القاهرة- 9491-8391/96-7531.

¹³ **Nicéphore**, le Patriarche. Breviarum, Leipzig, 1880.

¹⁴ **Liber Pontificalis**, sous le pontificat de Jean V (685–686). t. 1. éd. Duchesne. Paris, 1955;

Frédégaire, Chronique. *MGH*, Scriptorum rerum Merovingiarum. t. 2. éd. Krusch. Berlin, 1889.

¹⁵ William McGuckin – Baron de Slane (1801–1878); Émile-Félix Gautier (1864–1940); Georges Alfred Marçais (1876–1969); Stéphane Gsell (1884–1932); Robert Brunschvig (1901–1990); Charles-André Julien (1891–1991).

¹⁶ **Zaghlûl**, S. Ta'rîkh al-Maghrib al-'Arabî. Le Caire, 1994.

زغلول، سعد عبد الحميد. تاريخ المغرب العربي. القاهرة. منشأة المعارف. 4991.

Географското разположение, климатичните условия и предшествалата завоеванието история очертават северноафриканското общество като мозайка от нееднородни племена и народи. Най-многобройна е общността на берберите. Повечето от тях споделят езически вярвания, останалите са частично християнизирани или юдаизирани, под въздействието на редувалите се римска и византийска власт и култура. Ибн Халдун ги определя като „истински народ, подобен на толкова други по света като араби, перси, гърци и римляни“ и не пести похвалите си за техните достойнства.¹⁷ Посочва, че живеят на враждуващи и съюзяващи се помежду си племена, които по различен начин осигуряват своето препитание: *Ботр* или *Бутр* са номади скотовъдци, *Бранис* или *Беранес* са уседнали земеделци.¹⁸ Различията между начините им на живот, наред със стопанския обмен, предизвикват постоянно съперничество и противопоставяния, които решително влияят върху историята на областта преди и след налагането на исляма.

Арабските автори определят другите две обитавани Магриба общности като „ромей“ – *рум*, мн.ч. *аруам*, и „африканци“ – *афарики*. *Руми* са византийските управленски, военни и съдебни чиновници, видните градски жители и земевладелците, гърци (араб. *иунани*) в своето мнозинство. *Афарики* са общности от берберски и пунически произход. В мнозинството си са християнизирани и са включени в градската и селска римо-византийска цивилизация. В градовете живеят в общини и потомците на евреите – първият установил се нечергарски народ.

Сведенията за Северна Африка в навечерието на арабското нашествие показват, че областта преживява дълбока общественopolитическа, стопанска и духовна криза. Имперското господство на Византия е подкопано от все по-трудната за него обстановка в Средиземноморието и от съперничествата сред местната върхушка. Подобно на Египет, опитът на Константинопол да наложи сред християнското население монотелизма (ерес, за последователите на която Исус Христос е едно лице, притежаващо единна воля) през 641 г. предизвиква редица бунтове сред „ромей“ и „африканци“. Те разклащат управлението и накърняват равновесието между уседнали и номади. Това води до превес на чергарските племена, които

Khatab Mahmud Chit. Les commandants de la conquête du Maghreb arabe. 2 vol. Beyrouth, 1984.

خطاب، محمود شيت. قادة فتح المغرب العربي المجلدات عدد 2. – بيروت. –

Filali, Abdelkerim. L'histoire politique du grand Maghreb arabe. Le Caire, 2006.

فيلالي، عبد الكريم. التاريخ السياسي للمغرب العربي الكبير. القاهرة، شركة ناس للطباعة والنشر،

al-Manuni, Muhammad. Les sources arabes d'histoire du Maghreb. Rabat, 1989.

المنوني، محمد. المصادر العربية لتاريخ المغرب. الرباط، جمعية محمد الخامس،

Ibn Mansur, Abd al-Uahab. Les sages du Maghreb arabe. 6 vol. Rabat, 1979.

Laroui Abdallah. L'histoire du Maghreb. Un essai de synthèse. Casablanca, 1995.

Taha, Adulwahid Zennun. The Muslim Conquest and settlement of North Africa and Spain. London, 1992.

Monès, Hussain. La conquête de l'Afrique du Nord et la résistance berbère. – B: *Histoire générale de l'Afrique*. vol. 4. Paris: Unesco, 1990, c. 252–272.

¹⁷ **Ibn Khaldoun**. Histoire des Berbères..., éd. et trad. par William Mac Guckin de Slane, vol. 1, c. 198–200.

¹⁸ **Gautier**, É. F. Le passé de l'Afrique du Nord. Paris, 1937, c. 227–239.

Ибн Халдун нарича „рушители на цивилизацията“. Настъпва всеобща несигурност. Размяната между селищата и тяхното земеделско и скотовъдно обкръжение секва и довежда до намаляване на производството и добивите. Сътресенията в западащата римо-византийска цивилизация улесняват дълбоките промени, които ще донесат пришълците, идващи от Изток.

Арабското завоюване на Северна Африка (642–705) протича през три периода: начално нахлуване; разширяване на заетото пространство; необратимо установяване. Още с първия сблъсък трите местни общности се стремят да прогонят пришълците. Но арабската настъпателна мощ и упорство водят до продължителен досег и съжителство. Те пораждат както съпротива, така и примирение, което в края на краищата предопределя и успеха на нашествието.

Начално нахлуване (643–656)

Скоро след завземането на Александрия (642) командващият войските Амру ибн ал-Ас (585–664) заповядва на част от тях да се подготвят за поход на запад. Бързата победа над Египет го насочва към богатите селища по Средиземноморието и плодородните равнини на „страната на берберите“, както я нарича Ибн Халдун. По това време съседната Киренайка и Триполитания (дн. Либия) са в провинциалните граници на византийски Египет. Въпреки че походът се насочва към християнски земи, той е благословен от коптския патриарх Вениамин, като отплата за възвърнатото му от Амру първосвещенство над коптите.

В началото на 643 г. арабите навлизат в Киренайка и превземат без съпротива малкото селище Барка (днес ал-Мардж), по чието име ще нарекат областта. Обитаващото я берберско племе Луата е подчинено и обложено с годишен данък, възлизащ на 13 000 динара (1 динар е равен на 4,414 г злато). Завзет е и оазисът Зауила – керванно средище по пътя към южната област Фезан. През май Амру се завръща в Египет. На следващата година се отправя към Триполи. Оживеното пристанище и търговско средище между бербери, „ромей“ и „африканци“ е овладяно след едномесечна обсада. Този път в Египет арабите заграбват голяма плячка. Барка става отправна точка за бъдещи нашествия. Начело на разположените тук сили Амру поставя своя племенник Окба ибн Нафи (622–683). През последвалите години редица походи довеждат до начално установяване в части от Киренайка и Триполитания.

Завоеванието протича с действия, които отличават обитаващите пустинята, полупустинята и степта номадски народи. Те се придвижват на камили, коне и пеша по пътища и пътеки, следващи допирателната черта между пространствата, близки до средиземноморския бряг, и Сахара. Намират приют в нейната позната сурова природа при всяка по-голяма трудност. Често от нея предприемат набези срещу срещаните племена, селища, крепости и градове. Мюсюлманските автори ги прославят като „война за вярата“ – *джихад* срещу друговерците „ромей“ и „африканци“ и берберите езичници, които отнасят към огнепоклонниците „маги“ (араб. *маджуз*) в Средния изток. Пришълците араби ги поставят пред „избора“ да приемат исляма и да бъдат причислени към техните племена като *закрияни* (араб. *мауали*, ед.ч. *маула*) помощници. Ако съхранят своето християнство и юдейство

да се превърнат в *покровителствани* (араб. *зимми*), подчинени изцяло на налагащите им правила за живот. Езичниците трябва да избират между „правата вяра“ и унищожението. Предлаганият „избор“ се съпровожда с набези за плячка и поробване. За арабските хронисти броят на отвежданите в Египет и Сирия пленници става мярка за значимостта на победата. При нашествията в Средния изток тя се измерва в злато, пари и скъпоценности, в обеднялата Северна Африка единственото богатство са хората и техният добитък.

През 645 г. след успешните завоевания на изток, третият „праведен“ халиф Осман ибн Аффан (644–656) решава походи и на запад. На неговия призив се стичат около 5000 бедуини от Йемен и Хиджаз, които през 647 г. напускат Медина. Начело са видни корейшити, сред които син и внук на първия „праведен“ халиф Абу Бакр, синът на халифа Омар и др. При пристигането в Египет неговият управител Абд Аллах ибн Саад, който е млечен брат на халифа, присъединява към тях отряд от копти, приели исляма, при което броят на войските достига 23 000 души. Под неговото командване нашествениците заобикалят Триполи, възвръщат междувременно от византийците, и достигат провинциите Бизаценция (*Byzasenia*), която обхваща крайния запад на дн. Либия и южната половина на дн. Тунис и Проконсулска Африка (*Africa Proconsularis*), включваща северната половина на Тунис и източните области от Алжир.

Двете провинции са в своеобразно безвластие, тъй като през 646 г. техният военен управител (екзарх) Григорий се обявява за император. Под негово командване са разположени в градове и крепости многобройни добре въоръжени сили, подпомагани и от наемни берберски отряди. През 649 г. той събира голяма част от тях в близост до своята резиденция Суффетула (гр. Сбейтла в дн. Тунис). Избухва битка, като срещу тях Ибн Саад отправя египетските пеши воини. Те скоро привидно отстъпват и преследвайки ги, византийците се разтягат в колона, която арабската конница незабавно разгромява. Григорий е убит, взети са много пленници, овладяна е Суффетула. Хронистите отбелязват, че поражението принуждава много от „ромейте“ да потърсят убежище в Хадрумет (дн. гр. Сус в Тунис) и Картаген, а една част се качват на кораби и напускат. Победителите вземат хиляди пленници и налагат на останалите тежки условия за примирие. За да се изтеглят към Триполитания, те са обезщетени със злато. Впоследствие всеки конник се хвали, че е получил по 3000 динара и всеки пеши воин по хиляда. Установени са гарнизони в Барка и Уаддан, с оглед на бъдещи нахлувания. Възприемайки латинското им название „Африка“, арабите наричат завзетите земи Ифрикия.

Избухналата след убийството на халифа Осман (656 г.) *крамола* (араб. *фитна*) за върховната власт прераства в ожесточена гражданска война, която прекратява завоеванията на изток и на запад. Византийците се възползват и успяват да си възвръщат по-голямата част от Ифрикия.

Разширяване на заетото пространство (663–690)

Управителят на Сирия Муауия ибн Абу Суфиан (ок. 610–680) надделява над съперниците и като халиф поставя началото на династията на Омеядите (661–750). През 663 г. назначава Муауия Ибн Хузайдж ал-Сакуни начело на войските, които

да възстановяват властта над Бизаценция. През 665 г. в битка, близо до днешния гр. Сус (дн. Тунис), Ибн Хузайдж разбива командваната от византийския управител на провинцията Никифор войска. След като овладява остров Джерба и гр. Бизерта, се завръща в Египет с голяма плячка.

През 669 г. Муауия заменя Ибн Хузайдж с Окба ибн Нафи за управител на Ифрикия и му възлага нов поход на запад. На следващата година Окба потегля от Уаддан начело на воители от предишните нашествия, египтяни и приели исляма бербери Луата. Преди да навлезе в Ифрикия, към силите му се присъединяват изпратени от Муауия 10 000 воители. След това, в близост до гр. Габес (дн. Тунис), видният корейшит установява бивак (араб. кайрауан) в заобиколена от пасбища равнина. Според легендите заповядва на вилнеещите наоколо лъвовете, змии и разбойници да напуснат, защото възникващото селище трябва да прославя исляма до края на дните. То приема кръгла форма, подобно на установяваните от арабите лагери в Месопотамия и Египет. Започва строеж на джамия, а в близост до нея на дом на управителя и на казарми. Около тях се заселват съпътстващи воителите семейства и родове, които ще дадат названията на отделни махали като Фихр (от Корайш), Ансари (Медина), от Хадрамут, Гифар, Лахм и т.н. Стичат се бербери, повечето от които са приели исляма.

Кайрауан се превръща в център, предназначен да урежда отношенията с берберите, чиято подкрепа, или най-малкото ненамеса, ще решат в голяма степен съдбата на византийската власт.¹⁹ Но племената ревниво пазят своята самостоятелност и когато я почувстват застрашена, незабавно се надигат в нейна защита. Според суровия воин Окба само пълното им подчиняване, последвано от ислямизиране ще отстрани опасността, която носи това тяхно поведение.

През 675 г. новият управител на Египет заменя Окба със „закрилияния“ копт Абу ал-Мухаджир Динар, който се отправя към Ифрикия, придружен от войска, съставена предимно от неараби. Още с пристигането в Кайрауан се скарва с Окба и насила го отправя в Дамаск. Запознава се с обстановката и научава, че Косейла, старейшина на племето Аураба сред уседналите *Бранис*, се е съюзил с византийците. Надвисва опасност, защото Аураба принадлежат на племената санхаджа, които преобладават в днешен Алжир. Към 687 г. край гр. Тлемсен арабите нанасят поражение на Косейла и го пленяват. Хронистите твърдят, че след като е посочил предимствата на вярата в Аллах, победителят е успял да убеди вожд християнин да я приеме заедно с племето си. Събитието показва успеха на една гъвкава политика, която приобщава берберите посредством религиозното им обвързване. Използването на тяхно опълчение улеснява завоеванието. Подчинени са повечето земи от бившата Проконсулска Африка. Византийският император е изпратил военна подкрепа на Картаген и опитът да бъде превзет се проваля.

През 679 г. Муауия възстановява Окба на заеманата длъжност в Ифрикия. Той се завръща и незабавно, след като тържествено го посрещат в Кайрауан, на свой ред хвърля съперника си в затвора. Започва нов поход на Запад начело на 15 000 арабски конници и няколко хиляди бербери, командвани от Косейла. Съпровож-

¹⁹ **Khatat**, Mahmud Chit. Les commandants de la conquête..., с. 102–103.

да го завързан и Абу Мухаджир. Вместо равнинните крайбрежни области Окба избира труднопроходимите планини Орес. Навлиза последователно в бившите византийски провинции Нумидия (Numidia), Цезарейска Мавритания (Mauretania caesarensis) и Тингитанска Мавритания (Mauretania tingitana). След победа над християни от сектата на донатистите, обитаващи днешния гр. Биджая (Алжир), пленява много хора и добитък. Близко до гр. Тахерт разбива византийска войска, подпомагана от племената Матмата, Зената и Микнаса. Арабските извори подчертават, че десетки хиляди бербери „приемат исляма“ – израз, който показва, че всъщност техните старейшини са заявили своето подчинение. След Тахерт войската навлиза в земите на Аураба. Косейла съветва Окба да се отнася с неговите съплеменници като съюзници единоверци. Окба отхвърля предложението и ги подлага на грабеж, унижава техните старейшини и самия Косейла. Гордият берберин тайно го напуска и замисля отмъщение.

След като преминават р. Мулуя, арабите се отправят на северозапад и достигат обитаемия от *Афарики* гр. Танжер (араб. *Танджа*). Неговият управител обявява своето подчинение и съветва Окба да се отправи на юг. Описва го като обитаем от хора, които „нямат религия, хранят се с трупове, пият кръвта на своите животни и не вярват в Бог, тъй като въобще не Го познават“²⁰. Затова е наложително да „приемат исляма“. Войската тръгва на юг, доразрушава останалото от древния Волубилис и разбива племената Масмуда. След като преминава през проходите на Високия Атлас, достига местност, която през последвалите столетия ще стане южна граница на исляма. Накрая, северно от Могадор, достига Атлантическия бряг. „Той навлезе, докато водата достигне корема на неговия кон. Там издигна ръка към небето, казвайки: „О, Господарю! Ако не е морето, което да ме спре, както Двурогия (Александър Македонски), бих напреднал по суша, за да защита Твоята вяра от тези, които не вярват в Теб“²¹. Образът на изправения пред вълните на океана вожд е сред епичните картини на завоеванията под знака на исляма. Победите на устремния воин се редуват със смиренното на проповедника на истинната вяра.

След паметната среща с океана Окба заповядва да се връщат. Придружен е от плячка, сред която хронистите отбелязват красотата на младите берберки. Не оставя отряди в обходените и смятани за завладени земи и достигайки Аурес, разделя войската. По-голямата част отправя към Кайрауан, а начело на 5000 воина решава да покори и областта Заб. Междувременно Косейла е обединил местните племена за борба срещу нашествениците. През август 683 г. ги обгражда в равнината край гр. Бискра. Битката е неравна: Окба и повечето негови войни загиват. Наситеният с насилия и грабежи преход от средата до западния край на Северна Африка прераства в епопея за нейното завладяване. Споменът за арабския герой и неговите сподвижници прониква в съзнанието на потомците на причинилите гибелта му. Превръща се в първия мъченик (араб. *шахид*) на исляма в Магриба и неговото лобно място, редом с озаменувалите действителни или измислени битки, са почитани и в наши дни.

²⁰ Пак там, с. 110.

²¹ Ibn Idhari (al-Marrakushi), Abu'l Abbas. Histoire de l'Afrique du Nord..., vol. 1, с. 27.

Поражението предизвиква смут в Кайрауан. Около 15 000 воители, повечето придружени от своите семейства, решават да се изтеглят на запад. Една част се спира в Барка, друга продължава към Египет. Берберите християни и мюсюлмани остават, както и малка част от арабите. Косейла влиза в града, след като е уговорил с тях да се предаде (684). Арабските извори вече го сочат като „емир на Ифрикия и Магриб“²². Без да се завръща в християнството, той не прилага насилие към останалите в областта араби, към ислямизираниите и останалите християни бербери. Неговата съдба показва много страни в отношенията на местните жители с нашествениците. Постепенно все повече от тях както християни, така и езичници се склоняват на съжителство с тях и дори да приемат исляма като техни съюзници. Пример за подобно поведение е успехът на предприетите от Абу ал-Мухаджир действия. Със своя стремеж изцяло и грубо да ги подчини Окба ги превръща в решителни противници, убедени, че подобно на византийците и арабите се стремят да властват над тях.

През 688 г. новият омеядски халиф Абд ал-Малик ибн Маруан (685–705) възлага на Зухаир ибн Кайс ал-Балауи да възвърне изгубените области. Зухаир е съратник на Окба и след неговата гибел, отстъпвайки от Ифрикия, се задържа в Барка, заедно с няколкохилядна войска. Тя е усилена с 4000 араби от Египет и 2000 бербери от Киренаика. През 690 г. Зухаир напуска Барка и превзема Кайрауан, своеременно изоставен от Косейла. Арабите го преследват, побеждават и убиват. Оцелелите от разгроменото негово племе Аураба се изтеглят на запад към дн. Мароко. При завръщането в Египет Зухаир научава, че византийците са си възвърнали Барка. В битка с тях претърпява поражение и загива близо до днешния гр. Дерна. Опорната точка за походите към Северна Африка е временно загубена, но обстановката в нея е значително променена. В редица области са се настанили арабски войни, семейства и родове, редица берберски племена са се подчинили, заявявайки, че приемат исляма. Византийската власт и поддържащата я войска са понесли загуби и подкрепата на населението.

Необратимо установяване (692–705)

Настъпилата внезапна промяна в Магриба накърнява гордостта на халифа Абд ал-Малик. През 692 г. той възлага на Хасан ибн ал-Нуман ал-Гасани да възстанови неговата върховна власт. Видният командир събира в Египет близо 40-хилядна войска, която след като достига Кайрауан, поема на север към Картаген. Съпротивата на малобройния византийски гарнизон е бързо преодоляна (693). Арабите „намират в града само малък брой *Руми*, всички от бедните слоеве. Останалите заедно с управлението се качиха на корабите“²³. Пристанището е разрушено, за да се предотврати достъпа на византийски кораби.

След като се завръща в Кайрауан, Хасан научава за избухнало в планините Аурес въстание на племената Зената от *Ботр*. Оглавено е от Дихия – дъщеря на вожд от племето Джарава. Арабските автори я наричат Кахина – жрицата ясно-видка. Едни извори посочват, че е християнка, други – юдейка. Към 696 г. близо

²² Monès, Hussain. La conquête de l'Afrique du Nord..., с. 264.

²³ Gautier, É. F. Le passé de..., с. 265.

до гр. Тебеса (Алжир) въстаниците разгромяват арабите в битка, чиито названия „сражение на камилите“, при „реката на бедствието“, очертават протеклото събитие. Победителите преследват оцелелите до дн. Габес (Тунис). Хасан се оттегля в Триполитания. Византийците се възползват и техният флот успява да акостира в Картаген (697). Слезлите на брега избиват настанилите се в града мюсюлмани.

Победителката Кахина не овладява Кайрауан, а се завръща в планините. За да прекрати идващата от завоевателите заплаха, призовава старейшините на племената: „да разрушим градовете и погребем в развалините техните пагубни съкровища. И когато алчността на враговете остане без изкушение, може би ще престанат да безпокоят нашите воини“²⁴. Според арабските извори изпълнението на призива довежда до разрушения и сеч на маслиновите гори – основното богатство на областта. Самоубийственият замисъл отблъсква градското и уседнало население, което се обръща за помощ към Хасан²⁵. Междувременно халифът му е изпратил подкрепления и към 698 г. той се завръща в Ифрикия начело на многобройна войска. Към нея се присъединява и опълчение от берберски племена *Ботр*. В решителна битка разгромява оглавеното от жрицата племенно опълчение, но тя оцелява и продължава съпротивата. Убеждава се, че целта ѝ – „да бъдат изгонени арабите“ – се проваля и отправя при тях двамата си сина. Към 701–702 г. тя е пленена и убита край гр. Табарка (Тунис) в местността, впоследствие наречена „кладенците на Кахина“. Главата ѝ е изпратена на халифа в Дамаск. Нейната история преживява вековете и в наши дни арабски автори я прославят като „царица на берберите“, която доказва тяхната привързаност към свободата.²⁶

След като разгромява и тази берберска съпротива, Хасан се заема да разубеди византийците от всякакъв опит да възстановят своето господство. Възвръща си Картаген и заповядва изцяло да се разруши (702). Краят на знаменития град е безславен. Авторите, които подробно описват богатствата на съперническата с него Александрия, не споменават да е взета някаква плячка. Същевременно в югозападната част на днешния туниски залив, на мястото на изоставеното финикийско селище Тарзис, Хасан започва изграждане на ново пристанище. Халифът изпраща близо хиляда строители от Египет и за няколко десетилетия тук възниква обширен град. Върху пунически останки е изградена главната джамия. Наречена е ал-Зитуна (букв. араб. *маслина*) и прераства във влиятелно религиозно средище. Построените тук пристанище, казарми и корабостроителница, по думите на Ибн Халдун, подпомагат надмощието на мюсюлманите в Средиземноморието и тогава в него „не се появяват дори дъски на християните“²⁷.

Очерталото се необратимо надмощие на полумесеца подтиква Хасан да раздели земите под своята власт. Те обхващат обширните пространства на дн. Трипо-

²⁴ Kennedy, Hugh. The Great Arab Conquests: How the Spread of Islam Changed the World We Live In. Philadelphia, 2007, с. 219.

²⁵ Al-Raḡīq, Ibrāhīm Ibn al-Qāsim. Ta'rikh Ifrīqiya..., 1990, с. 31.

²⁶ Khatab, Mahmud Chit. Les commandants de la conquête..., с. 182.

²⁷ Спв. Ibn Khaldūn. Discours sur l'histoire universelle (Al-Muqaddima) Traduction nouvelle, préface et notes par Vincent Monteil. 3 vol. Beyrouth, 1967–1969, vol. 2, с. 522.

ابن خلدون، مقدمة – دار إحياء التراث العربي، بيروت، 452 ص

литания, Ифрикия (от гр. Габес до гр. Аннаба в Алжир), областта Мзаб до горното течение на р. Шелиф – част от бившата Нумидия. Техен управленски, военен и духовен център е Кайрауан. Установен е *диван*, който следи за разположените отряди, за получаването и разпределянето на плячката и прибираните данъци. Управление на земите на запад не е установено.

Избухналите разприавии между халифа Абд ал-Малик и неговия брат и управител на Египет, Абд ал-Азиз ибн Маруан, променят съдбата на Хасан. На негово място към 704 г. Абд ал-Азиз назначава Муса ибн Нусайр (640–716). По произход йеменски или сирийски арабин, неговият живот е пример за съдбата на ръководителите арабските завоевания.

Новият управител пристига в Кайрауан, придружен от отряди сирийци. Освен на тях, разчита на вече настанените арабски гарнизони и на 12 000 конници бербери, водени от двамата синове на Кахина. Планът предвижда настъпление на запад и югозапад. Началният сблъсък е с племената Хауара и вече познатите Джарава. След техния разгром множество племена от Централен Атлас търсят спасение на запад. Муса ги преследва и достига планините Риф, отправя се към Танжер и Сеута и утвърждава властта над тях. При нахлуването на юг подчинява племената Масмуда, Зената и Кутама. Арабските хронисти пишат за 300 000 пленници, отведени и продадени в робство. Оцелелите вождове са сменени със заявилите своето подчинение и за да си осигурят вярността им, превръщат техните отряди в заложенници и ги включват в завоеванията.

След завръщането в Кайраун, Муса вече изпраща своите послания пряко на халифа в Дамаск. С това решение потвърждава самостоятелността си на управител (араб. *уали*) на овладените от него и предшествениците му пространства. Разделя ги на три провинции. Първата, с център гр. Тлемсен, обхваща земи от централната част от Магриба (дн. Западен Алжир), втората, с център гр. Танжер, включва северозападната част от дн. Мароко, третата – земите на юг. В тях са настанени гарнизони от араби и бербери, готови да съкрушат всякакъв опит за съпротива.

Към 705 г. завоюването на съвременна Северна Африка може да се смята за завършено. Редица съвременни автори го определят като „продължила близо 70 години борба“²⁸. Ибн Халдун посочва, че берберите след като дванадесет пъти се отказват от исляма, когато неговите носители се оттеглят, окончателно го възприемат към 101 г. от Хиджра, т.е. 719–720 г.²⁹. По това време в Тунис започва и сеченето на монети с арабски надписи.

Както в Близкия изток, арабите мюсюлмани се сблъскват с римо-византийската цивилизация в криза и упадък. Със завоеванието те разрушават и възстановяват, отклоняват, преобразяват и обогатяват повечето нейни страни и постижения. Настъпилите дълбоки етнически, общественopolитически и духовни промени определят общественopolитическото и културно развитие на обширната област и оказват влияние върху последвалата история на Средиземноморието.

²⁸ Taha, Adulwahid Zennun. The Muslim Conquest..., с. 76.

²⁹ Ibn Khaldoun. Histoire des Berbères..., т. 1, с. 215.

Според редица оценки със завоеванията се заселват около 50 000 араби³⁰. Това са оцелелите след дългите походи (разстоянието от долината на Нил до брега на Атлантическия бряг по въздуха достига 3700 км), битки и сражения, болести и злополуки. Настъпват обединени от етническата и родово-племенната привързаност, с присъщото ѝ социално разслоение. Сподвижниците на пророка Мухаммад от Мека и Медина, последвани от техните потомци, са почитаната върхушка. Те заемат ключови и отговорни места в установяващото се управление. Редом с тях са старейшините на арабските племена, командирите на отрядите и техните воини. Значителна част от пришълците, в досег с познатите географски и климатични условия, продължават чергарския живот. Както в Арабия, властите облагат племената с годишен данък в натура, възлизащ на 2–3 % от тяхното имущество. Голяма част от събраните средства отива за издръжката на изпращаните сред племената и сред градското население проповедници и съдии, както и за строителството на джамии.

Завоевателите отстраняват върхушката от *Румите* и разгромяват въоръжените сили, поддържащи властта ѝ. Мнозинството оцелели напускат, тяхната собственост е отнета. От низкостоящите прослойки остават жители, чиито образовани представители временно са включени в долните стъпала на новото управление, другите продължават привичното си препитание със занаяти и земеделие. Подобна е съдбата и на *Афарика*, и на евреите. Останалите верни на своята вяра заемат подчиненото положение на *покровителствани* (араб. *зимми*) във възникващите общественополитически порядки, вече уреждани от исляма. Като друговерци, те са задължени да заплащат „безусловно и с покорство“, поголовния данък *джизие* наред с поземления *харадж* и броят им неумолимо намалява.³¹

Възникналата действителност неизбежно поражда процеси на ислямизация и арабизация, които продължават с нееднаква сила и дълбочина през последвалите столетия.

Успехът на ислямизацията зависи най-вече от отношението на берберите към пришълците и тяхната религия. Като разглежда описанията от ал-Идари състояния на тяхното поведение, британският ориенталист Майкъл Брет заключава: „берберите снабдяваха войските на завоевателите в замяна на „пощада“ (араб. *аман*), разширена до „послушание“ (араб. *ma'am*) и накрая „отдаване“, „подчинение“ (араб. *ислям*)“³². Неговата необратимост се обуславя в голяма степен от преобладаването на благоприятните в Магриба природни и обществени условия за внедряването на вярата в Аллах, която отразява начина на живот и мирогледа, сходни с присъщите на берберските племена. Военното надмощие улеснява възприемането на исляма, още повече че следвайки неговите постановки, арабите налагат значително по-малки данъци и тегоби, отколкото събираните от византийците. Ислямизацията е улеснена и от привличането в управлението и в командването на въоръжените

³⁰ Djait, H. L'Afrique arabe au VIIIe siècle (84–184/705–800). – В: *Annales ESC*, 1973, с. 611.

³¹ Превод на Свещения Коран. прев. от араб. ориг. Цветан Теофанов, София: Главно мюфтийство на мюсюлманите в Република България, 1997, 9:29.

³² Brett, Michael. The Arab Conquest and the Rise of Islam in North Africa – В: *The Cambridge History of Africa*. Vol. 2, C. 500 BC – AD 1050. Cambridge, 1978, с. 511.

сили на *закриляните*. Като свързващо звено между арабите и останалите бербери, те подтикват приемането на носената от пришълците религия. Допринася и опитът от миналото, довел мнозинството магрибци да смятат, че ислямът е християнско сектантско вярване, подобно на други, разпространявани преди в областта. И тъй като споделящите го пришълци притежават довода на насилието и убеждението, за предпочитане е да бъде възприет. Скоро, през 711 г., редом с арабите, *закриляните* участват в предприятия под ръководството на техния командир Тарик ибн Зиад поход за завоюване на Пиринейския полуостров.

Ислямизацията предизвиква сложни етносоциални и духовни процеси. Пришълците определят всички магрибци като „неумеещи“ (араб. *аджам*) да говорят арабски език и затова неспособни да възприемат изцяло свещеното „божие слово“ в Корана. С това разграничение завоевателите утвърждават своето превъзходство и над *закриляните*, на които обещаваха братството по вяра. Етносоциалното неравенство, наложено от победителите на новите мюсюлмани, предизвиква взаимна отчужденост. Тя ги насочва охотно да се присъединяват към враждебните на властта движения, но в рамките на исляма. Вдъхновяваното от егалитаризма направление на хариджизма се превръща в „национална религия“ за голяма част от магрибците. Същевременно между племенните порядки, присъщи на араби и бербери, настъпва своеобразно взаимно проникване, което „разрежда“ арабския етнос: берберски родове и племена се „арабизират“, родове и племена от пришълците се „берберизират“. В наши дни както говорещите арабски, така и говорещите берберски език подчертават своята народностна „чистота“ и предимства. Съхранилите се племенни разделения сред араби и бербери, наред с етническите различия задълбочават общественopolитическата неустойчивост, която става съществена черта на последвалото историческо развитие на обширната област.³³

След няколко столетия населението на Северна Африка вече е значително арабизирано и изцяло обвързано с вярата в Аллах. Включено в „Дома на исляма“, то установява неговия пряк досег с Европа и подпомага разпространението му във вътрешността на Черния континент. Заобиколен от двете блестящи средища на арабо-мюсюлманската цивилизация Египет и Андалус, Магрибът възприема техните материални и интелектуални постижения, като им придава и своя собствен облик.

³³ **Modéran**, Cfr. Yves. Les Maures et l'Afrique romaine (IVe–VIIe siècle). Rome, 2003. 900 с.

МАКЕДОНСКИТЕ СЛЕДОВНИЦИ НА РАЙНА КНЯГИНЯ ИЛИ ИСТОРИЯ НА СТРУЖКОТО БОЙНО ЗНАМЕ ОТ 1903 г.

МИЛКАНА БОШНАКОВА

MACEDONIAN FOLLOWERS OF RAYNA KNYAGINIA OR THE STORY OF STRUGA WAR FLAG OF 1903

Milkana Boshnakova

SUMMARY

The article describes the story about creation and preservation of the war flag belonging to rebels from the town of Struga who fought in Ilinden and Preobrazhenie uprising in 1903. The Bulgarian teachers in Macedonia who sewed in secret the Struga War flag were inspired by the example set by Rayna Knyaginia from Panagyurishte who made the flag for the April Uprising of 1878.

В изборната есен на 2015 г. огромна част от обществото ни възприе като предизвикателство излъчен телевизионен клип на песента за Райна Княгиня на турски език и реагира бързо, силно и много емоционално. Хиляди българи не само в страната, но и в чужбина сформираха моментално самодейни хорове и публично пяха ...*Аз уших байряка, аз му турих знака „Смърт или свобода“*... В интернет пространството проявеният интерес към живота и дейността на родолюбката от Панагюрище Райна Попгеоргиева Футекова и ушитото от нея знаме през Априлското въстание 1876 г. рязко скочи. Това са положителни знаци, че патриотизмът у българите все пак е жив и че гражданското общество у нас съзрява.

За едни други знамена в нашата история и за техните създателки обаче се знае твърде малко, а те заслужават същото преклонение. Близко 30 години след април 1876 г. въстават за свободата си останалите в Османската империя българи – тези в Македония и Одринска Тракия. По време на Илинденско-Преображенското въстание от лятото на 1903 г. те развяват много знамена. Всяка селска, районна и околийска чета на главния организатор на бунта – Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО), подготвя свое знаме, за което се събират предварително пари, купуват се скъпи платове и конци. Знамената са изработени от стотици жени и девойки от поробените области, най-често учителки, които са вдъхновени от примера на панагюрката Райна Княгиня. Във външния си вид флагите се различават едно от друго, но всички носят по нещо от знамето на

Райна – най-често извезания изправен български лъв и клетвените думи „Свобода или смърт“.¹

В следващите редове разказвам историята на едно от най-красивите и уникални знамена на Илинден 1903 г. – Стружкото бойно знаме.²

То е изработено от двете сестри Славка и Елисавета Георгиеви Чакърови³, братовчедка им Милица Апостолова Чакърова, Царева и Константин Дербанови. Според Ангел Узунов, известен дългогодишен член на революционната организация, в ушиването помагат и девойките Костадина Гълъбова, Катерина Несторова, Костадинка Вангелова и Анастасия Милушева.⁴ Всички момичета са от град Струга и по различен начин са свързани с местната организация на ВМОРО.

Славка Чакърова има забележителна биография и е по-известна в историята като Славка Пушкиарова, по фамилията на съпруга си Никола Пушкиаров – участник в освободителните борби на българите в Македония и виден учен почвоизследовател в свободна България. Тя е родена през 1879 г. в Струга в семейството на възрожденеца Георги Чакъров и Агния Чакърова. Братята ѝ, Александър и Станислав, също са революционери, а сестра ѝ, Анастасия Узунова, е майка на прочутия войвода на ВМОРО Христо Узунов. Славка завършва българската девическа гимназия в Солун през 1895 г. и веднага става учителка в Струга. Там на следващата година създава женското дружество „Светлина“ и женско неделно училище заедно с Костадина Хаджова, сестра си Анастасия, Царева Гълъбова и други будни стружанки. Освен с просветителска дейност женското дружество се занимава и с разпространение на освободителни идеи сред българите в Струга.⁵

По-късно Славка Чакърова учителства в Охрид. Там около нея се събира голяма група жени революционерки, които поемат ръководството на женската организация в града: Василка Размова, Поликсена Мосинова, Костадина Бояджиева, Клио Самарджиева, Аспасия Каневчева, Костадина Настева и др. Една от големите акции на тия учителки по това време (1899–1900) е пренасянето на оръжие за четите. Славка използва сватбата на сестра си Елисавета, за да покани всичките си колежки на тържество в Струга. Младите сватбарки нареждат пушки и патрони на дъното на няколко лодки (чунове), превозват ги по Охридското езеро и ги складираят пътьом в манастира „Пречиста“. След Охрид тя учителства четири години в Скопие, където продължава революционната си дейност. Тук става секре-

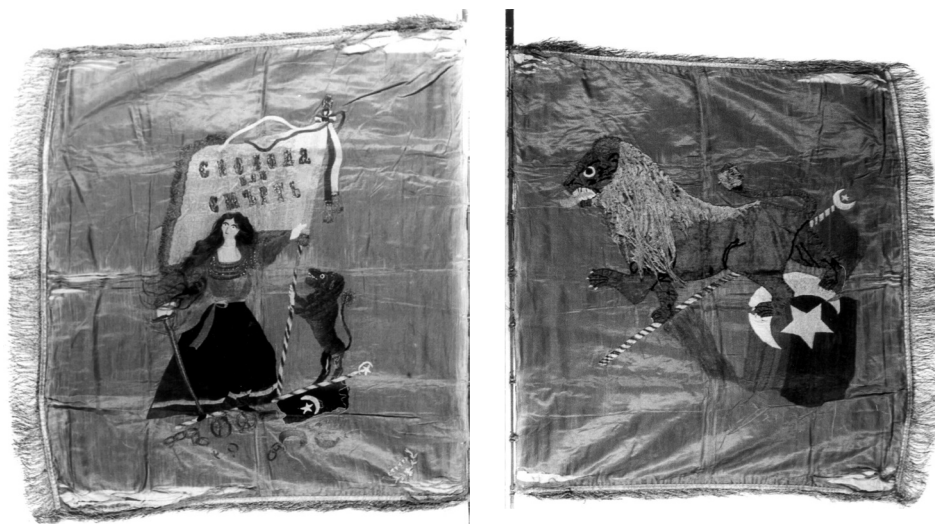
¹ Повече за знамената на Илинден вж. **Хисарлъшка-Танова**, Спасина. Знамената на Илинденско-Преображенското въстание. – В: *Осемдесет години Илинденско-Преображенско въстание*. сборник. София: Изд. БАН, 1988, с. 137–145.

² При изготвянето на материала за Стружкото знаме получих пълно съдействие от колежата Елисавета Миладинова, чиято семейна съдба е свързана с тази на ценната реликва. Благодаря ѝ за сърдечното отношение.

³ В някои източници сред създателките на знамето се посочва и голямата сестра Анастасия Чакърова-Узунова, но участието ѝ в това дело е малко вероятно. През 1902 г., когато се шие знамето, тя трайно е установена да живее в Охрид и е глава на голямо семейство.

⁴ **Иванов**, Иван. Български бойни знамена и флагове. София: „Св. Георги Победоносец“, 1998, с. 41.

⁵ **Матов**, Милан. За премълчаното в историята на ВМОРО. състав. М. Бошнакова. София: Нац. библ. „Св. св. Кирил и Методий“, 2011, с. 41.

Стружкото бойно знаме от 1903 г. – 1-ва страна (вляво) и 2-ра страна

тар на местния революционен комитет, участва в списването на организационния бюлетин „Свобода или смърт“ – ръкописен, хектографски вестник, тук среща и бъдещия си съпруг Никола Пушкарров. В Скопие отново около нея се събират общественички като Люба Кюпева от Велес, Янка Каневчева от Охрид и Амалия Примджанова, по-късно съпруги на видни дейци на ВМОРО. С наближаването на датата на Илинденско-Преображенското въстание женската група около Славка Чакъррова организира набиране на парични средства за оръжие на въстаниците. След разгрома на бунта тя се опитва да се върне в Струга, минавайки през Солун, като пренася със себе си патрони и друго въоръжение. На солунската гара е претърсена и арестувана. Изправена е пред съд, но след силни протести сред българското общество и представители на западните държави е освободена и екстрадирана в България.⁶

През 1906 г. Славка Чакъррова сключва брак с Никола Пушкарров. И в столицата на България тя дълги години продължава да се занимава всеотдайно с обществена и благотворителна дейност. За нея Христо Миланов Матов споделя: *Ако има пример на майка Тереза в македонските среди, това е Славка Чакъррова-Пушкаррова, която посвети живота си на чуждите страдания и на грижа за сираците.*⁷ Умира в София през 1958 г.

За Славка Чакъррова знамето от Илинден 1903 г. е второ знаме на Организацията, което изработва. *Нашата къща бе център на българщината в Струга!* – споделя тя.⁸ Още към 1898 г., когато в града започват да се създават четите на ВМОРО, тя шие по собствена инициатива знаме за първата Стружка чета – от черно кадифе от

⁶ *Жените и ВМОРО*. Организатори [онлайн]. [прегледан 15.11.2015]. <https://jenivmro.wordpress.com>

⁷ Матов, Милан. За премълчаното..., с. 356.

⁸ НБКМ-БИА, Кол. 42 (Македонски въпрос), а.е. 64, л. 2.

Клио Самарджиева, неразпознат, Славка Чакърова-Пушкарлова и Ангел Узунев, София, 50-те години на XX в.

едната страна и червен атлас от другата. Знамето не е голямо – „колкото една голяма кърпа за лице“. Върху страната с черното кадифе Славка извезва „сър сърмена тел за булка“ (сърма, която се използва за изработка на сватбени одежди) изправен лъв и изрично подчертава, че работи знамето тайно, знаели са само майката и сестра ѝ Елисавета (Вета). За съжаление това първо Стружко знаме не е запазено.⁹

Другата създателка на стружкото знаме от 1903 г. – Милица Апостолова Чакърова (по мъж Миладинова), е родена през 1875 г. в Струга и след завършване на гимназията учителства няколко години в родния си град. Баща ѝ, Апостол Н. Чакърров, е от видните стружки граждани, член на Църковното настоятелство и на Нахийския духовен смесен съвет през десетилетието 1887–1897 г. Освен това той е прочут майстор на сърмени елеци и народни носии и очевидно тази опитност е от полза за дъщеря му при везането на знамето. Брат ѝ Наум Чакърров е един от организаторите на Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г., убит в Охрид в самото навечерие на бунта. Същата година Милица Чакърова-Миладинова губи и съпруга си Георги Христов Миладинов, член на ВМОРО в Струга. След години тя разказва на внуците си в София как е успявала да крие при опасност Стружкото бойно знаме – увивала го е около кръста си, така изглеждала бременна и турците не са я безпокоили.¹⁰

⁹ **Знамето** на Илинденци в Струга (спомен на Милка и Елисавета Миладинови). – В: *1903 – Илинден – Преображение – 1983. юбилеен лист, издание на българи от Македония в Северна Америка*, Ню Йорк, 1983, с. 2; **Спомени** на Славка Чакърова, записани от Коста Църнушанов. – В: *Личен архив на Елисавета Миладинова*.

¹⁰ **Пак там**.

Още през 1902 г. с пари на Вътрешната организация и свои средства избраните стружанки тайно купуват плата и останалите необходими материали и с много желание и всеотдайност започват изработката на знамето. Шият го тайно в дома на Апостол Чакъров, на смени и под светлината на запалена свещ. В навечерието на новата 1903 г. то е вече готово. По начин на изработка и с извезаните изображения знамето е неповторимо, шедьовър от Илинденско-Преображенското въстание и не само от него.¹¹

Ето как изглежда знамето на въстаниците в Струга: голям правоъгълник от вишеночервен сатен с две лица, с основа 99 см и височина 107 см. От три страни знамето е обрaмчено с дълги сърмени ресни (6,5 см). На четвъртата страна има зашита девет метални халки за окачването му на дръжка (прът). Дръжката представлява стругован буков прът от две части, съединени с метална гривна. Върхът на пръта е завършвал със сребърен кръст, който е изгубен по време на боевете.¹²

Най-интересната част са изображенията на двете лица на знамето. От едната му страна е извезана фигура на изправена млада жена (с височина 48 см), символизираща Македония, с разкошна тъмносиня рокля, везана със сърма, и бяла блуза. По уникален начин е представено лицето на девойката – упоритият поглед на големите черни очи, склучените вежди и свитите устни вдъхват чувство на непоколебимост и себеотрицание. Без аналог в българската знаменна традиция са представени косите на младата жена – те са дълги, буйно развяващи се до под кръста смолисти естествени женски коси. Дали всяко едно от момичетата, участвали в ушиването на Стружкото знаме, дарява част от моминските си коси, или само Славка Чакърова прави тази жертва, засега не е ясно – в източниците съществува разминаване. Всъщност въпросът не е толкова съществен, важно за нас, потомците, е изключително силното послание, което носи този жест.

Изобразената млада жена държи с дясната ръка меч, наведен надолу, а с лявата – знаме, на което с големи букви е изписан девизът „Свобода или смърт“. Пред краката ѝ са разхвърляни разкъсани вериги и едно черешово топче (в тъмносиньо). От върха на знамето с надписа се спускат ленти с цветовете на българския национален трибагреник. Дръжката на същото знаме се държи от другата страна от изправен лъв, изобразен в тъмни тонове, който тъпче с крака турския флаг с полумесеца и звездата.

В долния десен ъгъл на Стружкото бойно знаме е извезан малък венец от цветя и надпис „Струга“.

От другата страна на флага, върху тъмночервения фон е представен в средата отново лъв, много по-голям, което дава възможност и за повече реализъм в изобразяването. Лъвът е коронован, с буйна златиста грива, разярен, с отворена уста, тъпчещ разкъсаното в краката му турско знаме.

Така се стичат обстоятелствата, че Стружкото бойно знаме се вее повече в Охридския край по време на въстанието, отколкото в Струго. Причината за това е

¹¹ **Иванов**, Иван. Български бойни знамена и флагове. София: „Св. Георги Победоносец“, 1998, с. 41; **Знамената** на освободителното движение и въстанията в Македония и Тракия [онлайн]. [прегледан 16.11.2015]. <http://forum.all.bg/showflat.php>

¹² **НВИМ** – инв. № 379/вх. № 72/82 от 16 юни 1983 г.

Климент Чернов и Милка Миладинова – наследници на Миладиновия род, предават Стружкото бойно знаме в Националния военноисторически музей, София, 27 април 1982 г.

едно решение на ръководителите на бунта. В навечерието на Илинденско-Преображенското въстание, по предложение на Милан Матов и Александър Чакъров, Главният щаб на въстанието издава заповед във въстаническите действия да се включи само част от населението на Стружкия революционен район, без град Струга. Подготвеното население отсам реката Дрин и стружките чети на ВМОРО се поставят в подчинение на Охридското горско началство. По силата на това решение всички четници от Струга – около 150 души – са разпределени на групи и изпратени към с. Вехчани и други села за военна подготовка.¹³

След обявяване на въстанието, на 23 юли 1903 г. Стружкото бойно знаме е предадено на знаменосеца Милан Гагов и същия ден потегля с градските чети на Кръстьо Калайджиев и Милан Танчев за с. Вехчани, където е посрещнато от войводите Лука Групчев, Яким Алулов и Марко Павлов.¹⁴

Въстанието в с. Вехчани е обявено на 2 август, след като събраните въстаници виждат запалените огньове откъм р. Дрин. Развълнуван, Лука Групчев прочита възванието на Главния щаб, а знаменосецът развява Стружкото знаме. По план

¹³ Бошнакова, Милкана. За революционера Милан Матов и неговите спомени. предговор на изданието. – В: *Матов, Милан. За премълчаното в историята на ВМОРО.* състав. М. Бошнакова. София: Нац. библ. „Св. св. Кирил и Методий“, 2011, с. 7.

¹⁴ Илиев, Илия. Свети бойни реликви. – В: *Военноисторически сборник*, 1983, № 3, с. 208.

Стружката чета трябвало да се съедини с въстаниците от Охридско, като премине р. Дрин в посока на с. Ташморуница. По пътя прекъсват телеграфните връзки и разрушават мостове. Влизат в бой със седемнадесет пъти по-многоброен противник и близо седмица остават в обкръжение. С решителен шурм излизат от обкръжението и с помощта на жени куриерки тръгват за изпълнение на задачата към планината Караорман. Охридци посрещат с ентузиазъм стружани. Тук на 9 август 1903 г. става и тържественото освещаване на знамето.

Начело със знамето си стружани водят битки с войска и башибозук при селата Луково, Долни Дримкол, Малесията, Локва и Збъжде. В тези боеве загубват сребърния кръст на дръжката. След поражението знаменосецът Милан Гагов прибира знамето в Струга. Там го предава на един от ръководителите на Организацията Георги Чакъров.¹⁵ Така ценната реликва е отново в дома на Чакърови.

Георги (Гьорше) Апостолов Чакъров (1871, Струга–1947, Долни Дъбник), брат на Милица Чакърова-Миладинова, е дългогодишен член на ВМОРО, а след потушаването на въстанието и председател на местния комитет. Избиран е за кмет на Струга за няколко години по време на турското и сръбското управление на Македония. През 1916 г. той се премества със семейството си и племенника си Христо Георгиев Миладинов, бъдещ областен директор в Битоля по време на Втората световна война (1942–1943), в столицата на свободна България. Заедно с малкото лични вещи на семейството си Георги Чакъров пренася в София и Стружкото бойно знаме и повече от 20 години го пази като светиня в малкото си наето жилище на ул. „Отец Паисий“. През 40-те години на XX в. го предава на по-млад „знаменосец“ – своя родственик Климент Наумов Миладинов, братов син на известните възрожденци братя Миладинови от Струга, който на свой ред няколко десетилетия пази светинята.

Потомците на родените фамилии Чакърови и Миладинови са с подчертани заслуги за опазване на знамето в продължение на повече от столетие. По инициатива на двете сестри, Елисавета и Милка Миладинови, Стружкото бойно знаме намира през 1982 г., в навечерието на 80-годишнината на Илинденско-Преображенското въстание, своя естествен дом – Националният военноисторически музей в София. На тържествена церемония, организирана в музея на 27 април 1982 г., то е предадено от потомците на братя Миладинови – Йорданка Климентова Миладинова-Чернова, нейния син Климент Чернов, Елисавета и Милка Миладинови, на музейните специалисти за съхранение. И днес този ярък символ на свободолюбието и на българщината от Македония, заедно с останалите спасени знамена от Илинден и Преображение, се пази редом до знамето на Райна Княгиня от Панагюрище.¹⁶

¹⁵ **Иванов**, Иван. Български бойни знамена..., с. 41.

¹⁶ Оригиналният знаме на Райна Княгиня от април 1876 г. е изгорено. През 1901 г. по повод 25-годишнината на Априлското въстание тя изработва по молба на общественици три точни копия на прочутото знаме. Едно от копията изчезва, второто се пази в къщата музей на Райна Попгеоргиева в Панагюрище, а третото – в Националният военноисторически музей в София.

ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА В СПОМЕНИ НА НЕДЯЛКА ЛЮДСКАНОВА И НА БОЙЦИ ОТ ТРОЯНСКО

ЛЮБОМИР ГЕОРГИЕВ

WORLD WAR I IN THE MEMOIRS OF NEDYALKA LYUDSKANOVA AND OF COMBATANTS FROM THE REGION OF THE TOWN OF TROYAN

Lyubomir Georgiev

SUMMARY

Lyudskanova was daughter of the politician Dragan Tsankov. She was a highly educated and strong woman, sharply critical of every injustice. When I began my investigation of her unpublished memoirs, kept in the Bulgarian Historical Archives at the St. St. Cyril and Methodius National Library, I was impressed by her accounts of atrocities and crimes committed during the WWI. Recently published memoirs of soldiers and officers from the Troyan region confirm the authenticity of these bitter events and sometimes complement them. The article considers different acts committed „in violation of laws and customs of war“. To create a sense of gradation, these are laid out in the following order: marauding and violence against women, killing of captives, extermination of civilians in the conquered areas, and killing of brothers-in-arms (allies, soldiers and army officers).

Недялка Людсканова е високообразована и силна жена, принадлежаща към най-високата част на елита на своето време, остро критична към всяка несправедливост. Тъкмо такива са и честваните уважаеми колеги Анка Стоилова и Елисавета Мусакова. Наистина изследването на войната не е най-подходящата тема, когато става дума за две дами. Случи се обаче юбилеят им да съвпадне с навършването точно на един век, откакто България влиза в Първата световна.

Когато за пръв път започнах да проучвам неиздадените мемоари¹ на Людсканова, съхранявани в Български исторически архив при Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, особено се впечатлих от нейните разкази за жестокости, извършвани от българската армия. Тогава си ги обясних с обстоятелството, че тази видна опозиционерка, русофилка и непознаваща положението на фронта жена се превръща в доброволна жертва на пропагандата на Антантата². По-вни-

¹ НБКМ–БИА, ф. 12, оп. 1, а.е. 58.

² Георгиев, Л. „България трябва да бъде на страната на Русия и нейните съюзници“ – участието на България в Първата световна война през погледа на Недялка Людсканова.

мателно вглеждане в свидетелствата от онази епоха обаче подкрепя някои нейни тези. Публикувани неотдавна мемоари на бойци и офицери от Троянския край често потвърждават истинността на подобни горчиви събития и понякога ги допълват. Можете от народа, преки участници в сраженията, изглеждат подходящ коректив на живеещата сред политици и интелектуалци чуждестранна възпитанка. Още повече че бойците също не се стремят да прикрият безчовечността на войната с плаща на героичното.

Коя всъщност е Недялка Людсканова? Родена е в Свищов през 1864 г. Учи във Виена, Ричмънд (Англия), Лондон и Оксфорд³. Умира в Париж през 1938 г. Още дядо ѝ Кирик Цанков заема видно място в проспериращия крайдунавски град Свищов. Бащата на Недялка – Драган Цанков – е известен книжовник, ръководител на униатското движение, държавник и член на Българското книжовно дружество.

В цялото семейство на Недялка цари дух на преклонение пред Освободителката Русия. Към средата на 80-те г. на XIX в. Драган Цанков става създател и пръв лидер на най-русофилската партия в България, Прогресивнолибералната⁴. Съпругът на Недялка, Александър Людсканов, през 1876 г. постъпва в Новорусийския университет в Одеса. В Руско-турската освободителна война (1877–1878) Людсканов се сражава при Ловеч, Плевен и другаде. По-късно участва в славянски събори. Александър споделя със своя тъст Драган участта на политически емигрант в Русия (1886–1897). След завръщането си в България, Людсканов като член на Прогресивнолибералната партия се издига до народен представител, министър на търговията и на земеделието. Министър на вътрешните работи Людсканов става през 1902 г., когато правителството на прогресивнолибералите сключва с Русия тайна военна конвенция⁵.

Ротмистър Константин Людсканов, синът на Недялка и Александър, преди сто години дезертира в руската армия. Там Константин се зачислява в Седма кавалерийска дивизия на Трета армия на ген. от пехотата Радко Димитриев. Това дезертьорство става решаващ фактор за острата критичност на Людсканова към действията на българската войска, която през Европейската война се сражава срещу руската армия.

Сега да се насочим към конкретните спомени за извършването на различни „актове в нарушение на законите и обичаите на войната“⁶. Тези нарушения са изложени тук в следната градация: мародерство и насилия срещу жени, избиване на

доклад и презентация на конференцията „Първата световна война век по-късно: кризи, конфликти и дипломатия в Голямата война“, проведена в СУ на 17 окт. 2014 г. (под печат).

³ **НБКМ–БИА**, ф. 11, оп. 1, а.е. 5, л. 222; **Пак там**, ф. 12, оп. 1, а.е. 57, л. 304–357.

⁴ **Обзор** на архивните фондове, колекции и единични постъпления, съхранявани в БИА. кн. I. София, 1953, с. 79–85; **Кой кой е сред българите XV–XIX в.** София, 2000, с. 284–286; **Живков** С. Прогресивнолибералната партия в България: „С Русия политика не правим!“ София, 2014.

⁵ **Обзор** на архивните фондове..., с. 86–93; **Цураков**, А. Правителствата на България. Част I, 1879–1913. София, 1996, с. 98–99.

⁶ Цитираният израз стои в началото на чл. 118 от Ньойския договор – **Ньойски** договор. с обяснителни бележки от д-р Б. Кесяков и Дим. Николов. София, 1994, с. 30.

пленници, изстребване на цивилни в завладените области, убиване на свои – съюзници, войници, офицери.

Мародерството

То е уродлив спътник на сраженията. Дори изследователят Пламен Петков, който разглежда военните престъпления през призмата на простъпки спрямо отбраната и въоръжените сили на България⁷, също включва отнемането на вещи и имущество от жертви на войната в списъка с военни престъпления⁸.

Людсканова пише: *През последната война обикновено в градовете и селата след заемането им от войската, на последната се разрешаваше няколко дена да вършат каквото си искат, като награда и утешение в пренесените лишения. Тая средновековна практика беше заведена от немците, от които нашите само са взимали пример.*⁹

Стойко Тотевски е гордо селско момче от с. Терзийско, Троянско. Служи в казармата, когато избухва Голямата война¹⁰. Трябва да се подчертае, че той възстановил по памет загубените си бележки от войната чак през 60-те години на миналия век.¹¹ *Казват, че децата се възпитават в по-малка степен от техните родители, отколкото от епохата, в която живеят. По същия начин и мемоарите са показателни не по-малко за времето, в което са написани, отколкото за времето, което описват.*

*Тотевски не се срамува да разкаже как е грабил от англичаните вещи от първа необходимост: Имаше много плячка. Една ракла¹² беше пълна с долно бельо и разни провизии за ядене. От всичко бях най-доволен на долното облекло. Взех си две ризи и двой гащи, ватени. Още там направихме смяната и оставихме нашите на противника.*¹³

Различно отношение обаче проявява селянинът от Терзийско към истинското мародерство на скъпи вещи на самото полесражение: *Българи и англичани като снопи на нива. Кръв на локви. Намираха се живи англичани, легнали до убитите, за да се спасят. Които бяха мераклии за плячка, намираха часовници и други ценни неща. Аз бях само за душата да спася.*¹⁴

Изразът често се среща и в Правилник за законите и обичаите на сухоземната война – вж. **Приложение** към Четвъртата конвенция от Хага, подписана през 1907 г. – В: *Международни актове и договори* (1648 – 1918). София, 1958, с. 425–434.

⁷ Петков, П. Военни престъпления. София, 2013, с. 89.

⁸ Пак там, с. 214–216. Тези действия са престъпления и по силата на българските Военно-съдебен и Военнонаказателен закон, действащи тогава – вж. *Държавен вестник*, 7 апр. 1915, с. 3–8; Пак там, 29 септ. 1915, с. 1–4. (Благодаря на колегата М. Вълков за това посочване).
⁹ НБКМ–БИА, ф. 12, оп. 1, а.е. 58, л. 561.

¹⁰ Така често е назовавана Първата световна война.

¹¹ Тотевски, С. Спомени за Европейската война. из дневника на един войник от 28 пехотен Стремски полк. Велико Търново, 2002.

¹² Има се предвид артилерийска ракла, където обичайно се съхраняват снаряди.

¹³ „Да не става сръдня“. – Бел. авт. С тази своя бележка С. Тотевски проявява чувство за хумор.

¹⁴ Тотевски, С. Спомени за Европейската война..., с. 44.

Кавалеристът Коста Сомлев свидетелства, че румънците практикували при отстъпление от някой град да отвличат по-богатите хора. Ето какво пише той за практиката в нашата армия: *Когато слязохме в Гюргево, командирът на полка Войников ни каза: „Юнаци, в Добруджа освобождавахме – тук сме дошли да заробваме! Разрешавам всеки да прави каквото си иска!“.* Той не трябваше да казва това, защото войниците само това чакаха – пръснаха се по кражби и обири... Войниците се пръснали по плячкаджилък, крадели от къщи и магазини, душили бабички за пари, нападали млади момичета и жени.¹⁵ Сомлев обаче изрично изтъква, че той не само не правел такива неща, но заедно с другарите си закриляли местните хора и пречели на грабителите.

Горният цитат намеква и за насилие срещу жени. Людсканова също споменава за некавалерско поведение на български кавалеристи в Румъния: *Най-много са страдали жените (женените и момите) в Румъния и Добруджа. В ролята на такъв дон Жуан победител се е отличавал и племенникът на мъжа ми Георги Людсканов, който служеше в една от конните батареи при кавалерийската дивизия.*¹⁶

Общо взето в разглежданите тук спомени рядко пише за мародерство и насилие срещу жени. За това може да се търсят различни основания – дисциплината и моралът в българската армия да са останали на високо равнище или пък плячкосването от страна на нуждаещите се войници да се е приемало за оправдано и да не е впечатлявало авторите на мемоарите.

Избиването на пленници

Това обаче очевидно е нарушение на законите и обичаите на войната. Още през 1864 г. 12 страни подписват Женевска конвенция за хуманно отношение към пленниците и ранените. Хагската конвенция от 1907 г. изрично забранява: *в) да бъде убит или наранен неприятел, който, след като е сложил оръжие и вече няма средства за защита, се е поставил на разположение; г) да се обявява, че не ще има пощада.*¹⁷ В действителност обаче няма работещ механизъм, който да налага прилагането на това законодателство. В сила остава древният принцип *Vae victis* – „Горко на победените“. За избиване на пленници, както и за останалите нарушения на обичаите на войната, победителите осъждат само победените, но не и себе си.¹⁸

¹⁵ По пътищата на безсмъртието: спомени на участници във войните за национално обединение 1912–1918. [състав., предг. и ред. Иван Лалев]. Ловеч : Витал, 2010 (Велико Търново : Абагар), с. 256–258.

¹⁶ НБКМ–БИА, ф. 12, оп. 1, а.е. 58, л. л. 561.

¹⁷ *Международни актове и договори (1648–1918)*. София, 1958, с. 430; Бол, Х. Съдебно преследване на военни престъпления и геноцид. опитът от XX в. София, 2004, с. 21–22.

¹⁸ Както казва акад. Г. Марков: *Победителите военнопредстъпници обесиха победените военнопредстъпници* – вж. *Представиха „Друга история на най-голямата война“* [онлайн]. [прегледан 15.09.2015]. http://dariknews.bg/view_article.php?article_id=1451003

Романът – хроника „Вихър“, в който Антон Страшимиров разказва за Балканската война, споменава случаи на ликвидиране на военнопленници.¹⁹ Мемоарите на Людсканова свидетелстват, че такива жестокости не престават и през Първата световна: *Друга една чудовищна практика през време на последната война беше убиването на пленниците по заповед отгоре, което е противно на най-елементарните човечески начала, присъщи дори на най-варварските народи. От девера ми Стефан Рачев, който по едно време беше командир на полк на македонския фронт, знам, че няколко пъти по телефона е получавал заповеди „да не взима пленници“.* Той не е изпълнявал тия устни указания и е искал да му се даде формена за това заповед, което, разбира се, не е било сторено.²⁰ Напълно естествено е в разговорите с Людсканова нейният девер да не си признае изпълнението на подобни заповеди, противоречащи както на Хагските конвенции, така и на човешината. Мемо-

Недялка Людсканова. София, фото А. Владиков. НБКМ–БИА, С II 467

арите на дъщерята на Драган Цанков продължават така: *По време на един горещ бой, в който той участвал, ръководейки боя в самите окопи, довеждат му един пленник французин и го питат какво да правят с него. Зает с работа и нервен, какъвто си е той, отговорил „махнете го от главата ми“, които думи, вижда се по заведената на други места практика, е била разбираана като указание да го застрелят. Отминали само няколко крачки от него, конвоиращите пленника с един само вистрел го убиват на мястото. Цитирам този печален факт, защото нагледно показва практика, заведена от българските висши военачалници на бойното поле. Конвоиращите пленения войници неправилно са разбрали думите на Ст. Рачева и са екзекутирали нещастния французин, може да се каже пред неговите очи, защото такава е била, вижда се, практиката – инак по своя ини-*

¹⁹ *Щом турците се видели натясно, викнали: теслим!*

– *Заробили ги, ете, а?* – *начугулиха се шопите при велосипедиста.*

– *Ами, ще ги заробват, измушкали ги...* – вж. **Страшимиров**, А. Съчинения. пълно критично издание под редакцията на Д. Б. Митов. Т. 4, Вихър. Хоро. Пропаст. София, 1947, с. 68. По-нататък в същия текст главният герой Големан се чуди, че офицер учел бойците да не убиват пленници, че войната е друго, друго е човекът: *Българските военни имаха тежка задача: те трябваше да вдигнат един малък народ срещу голяма империя. А това не можеше да се постигне с разум и хуманност: трябваше в тълпите да се пробудят тъмни инстинкти и да се настървят поне те с отмъстителност.* – вж. **Пак там**, с. 134.

²⁰ **НБКМ–БИА**, ф. 12, оп. 1, а.е. 58, л. 561.

циатива българският войник никога не би си позволил такова нещо в присъствието на по-висшето си началство.²¹

Когато описва военните престъпления, стилът на Людсканова се променя – става нахсан, с много обособени части – знак, че е развълнувана. Мемоарите ѝ очертават една градация в извращенията – започват с тормоз срещу жените в завладения земи, минават през разстрели на единични пленници. Поантата е заповедта от 26 ноември 1916 г., издадена в едно добруджанско село. Авторката цитира точно документа, в който се разпорежда: *Но нека знаят нашите врагове, че на Бериш Тепеси – гробницата на 30 руска дивизия, гордо и будно командуват вече други способни началници, там чакат с нетърпение заповед за отмъщение разярените лъвове ловчаници, врачаници, козлодуйци и артилеристи. Близък е часът на справедливата разплата на страшното отмъщение. От Бериш Тепеси ВЕЧЕ НЯМА ДА МИ СЕ ДОКАРВАТ ПЛЕННИЦИ И ПРЕНАСЯТ РАНЕНИ В БОЛНИЦИТЕ. НА БЕРИШ ТЕПЕСИ ЩЕ ИМА САМО ЕДНА УЧАСТ ЗА СВИРЕПИЯ И ЗЪЛ ПРОТИВНИК РУСИНА: СМЪРТ – АД. ТОВА ПОВЕЛИТЕЛНО ИСКАТ ОТ НАС НАШИТЕ ДРУГАРИ И НАЧАЛНИЦИ, ЖЕРТВА НА РУСКИЯ ЕГОИЗЪМ, ЗЛОБА И ЗАВИСТ.*

Началник на дивизията:

/п./ генерал КАНТАРДЖИЕВ.²²

Тази заповед впрочем е била изпълнявана.²³

По-нататък Людсканова обобщава: *Гореизложената практика беше причина щото и без това грубите наши нрави да станат още по-корави и жестоки.*²⁴ Основателно тя определя като чудовищно избиването на пленници. Военното престъпление напълно заслужава това определение не от русофилска, не от хагска, а от човешка гледна точка.

Тотевски описва с черен хумор страховете на пленен англичанин: *Пленникът казал, че много се уплашил, когато сме го пленили, да не го изядем. На тях им казвали да се пазят да не попаднат в плен, щото българите ядат хора.* В следващото си описание на разправа с британци обаче авторът е напълно сериозен: *Всички англичани бяха все млади момчета, все неженени, все доброволци. Дружинният издаде заповед: Да се откарат до дерето и всички в него! Те са доброволци и затова туй трябва да се извърши. Такива пленници не ни трябват!*²⁵ Българските фронтовици изглежда не посрещат с въодушевление заповедта да из-

²¹ Пак там.

²² Пак там.

²³ Държавният обвинител П. Стоянов: *Знае ли свидетелят тази заповед да е била известна на главната квартира?* Свидетелят Ст. Тошев: *Доколкото зная тази заповед излезе на яве през 1919 г., а по-рано никой я не знаеше. На мене ми каза сам генерал Попов, че такава заповед има и че я отменили в щаба на 3 армия.* Държавният обвинител П. Стоянов: *След като е била прилагана, нали?* Свидетелят Ст. Тошев: *Разбира се.* – вж. **Протоколи** на съдебните заседания на Държавния съд по углавното дело № 1 от 1921 година против бившите министри от кабинета на д-р В. Радославов през 1913–1918 г. София, 1921, с. 905. Цит. по: <http://www.anamnesis.info/node/579>, прегледан на 10.09.2015.

²⁴ **НБКМ–БИА**, ф. 12, оп. 1, а.е. 58, л. 562.

²⁵ **Тотевски**, С. Спомени за Европейската война..., с. 41–42.

трябят момчетата. Затова офицерът се обосновава, че победените островитяни не заслужават да бъдат пожалени, защото за разлика от нашите те са поели на бой по свое собствено желание, а не по силата на задължителна военна повинност.

Тотевски обаче не намира за нужно да аргументира разправата с противници от друга раса и от друг континент: *Там имахме бой с пияни сенегалци. Не оста-вихме нито един жив.*²⁶

Сомлев описва как неговите кавалеристи изклали четирима сръбски войници, въпреки че онези се предали, при което заявили на чист български: *Ние сме бъл-гари от Крива паланка.*²⁷ Той също говори за заповеди, противоречащи на Хагски-те конвенции: *Командирите ни казаха: „Където се срещне сърбин, да се убива! Какво правят сърбите на фронта в Добруджа?“*²⁸ Тук отново се дава оправдание за жестоката заповед. Вероятно офицерите имат предвид, че сърбите вече не се сражават на своята земя, че тяхната държава вече е завладяна и че те продължават борбата не като редовни войници, а като бунтовници или в най-добрия случай – като доброволци. А как се постъпва спрямо доброволците, Тотевски ясно описва по-горе.²⁹

Убиване на цивилни

Людсканова разказва: *В Моравско българската окупационна власт, по запо-вед отгоре, е предприемала в своето „освободително“ ослепление физическото изтребление на всичко по-събудено и просветено що е имало между сръбското население там.*³⁰ Един наш добър познат учител, мобилизиран на служба в граж-данската част на тая област, ни е разправял за това страшни неща.³¹

Ликвидирането на невъоръжени граждани обикновено се извършва не от офи-циалните държавни военни и административни власти, а от т.нар. неотговорни фактори. Кавалеристът Сомлев споделя отвращението на един служител в редовна-та армия от подобни действия на такива организации. *Тogaвa върлуваха македон-ски четници – това бяха плячкаджии, които грабеха, убиваха, мародерстваха. Те*

²⁶ Пак там, с. 97.

²⁷ По пътищата..., с. 235.

²⁸ Пак там, с. 252.

²⁹ Това отношение е в пълно противоречие с Четвъртата хагска конвенция, според която законите във войната се прилагат не само по отношение на войската, но също така и по отношение на милициите и доброволческите части, които също имат право на третира-не като военнопленници. Никой участник обаче не изпълнява напълно конвенцията през Първата световна война. Например в нея е забранена употребата на отрови в сраженията, докато бомбардировките с бойни отровни вещества стават масови по фронтовете – вж. **Международни** актове..., с. 430.

³⁰ По въпроса вж. **Вълков**, М. Българското военноекспериментално управление в По-моравието, Косово и Вардарска Македония 1915–1918 г. автореферат [онлайн]. 2015. [прегледан 22.06.2015]. https://www.uni-sofia.bg/index.php/bul/universitet_t/proceduri_zh_nauchni_stepeni_i_akademichni_dl_zhnosti/proceduri_po_pridobivane_na_nauchni_stepeni/pridobivane_na_obrazovatelna_i_nauchna_stepen_doktor/arhiv/martin-veselinov_v_lkov_istoricheski_fakultet

³¹ **НБКМ–БИА**, ф. 12, оп. 1, а.е. 58, л. 561.

бяха нападнали с. Богомилово, но като ни видели – избягали. Там тия вагабонти бяха заклали попа на селото и един пехотински нож стоеше счупен до него. Бяха грабили от къщата му и изнесли бурета с ракия.³²

Избиване на свои

Простият българин се опита да се опре, когато поведоха България на заклане. Обаче военното началство в самото начало на войната застреля няколко хиляди от тия наши съотечественици, които виждаха и разбираха безумието, което „патриотите“ предприемат... В много войскове части войниците, разбирайки безумието на властующите, които тикаха България в пропастта, отказваха да тръгнат за бойното поле. Тия нещастници, разбира се, бяха екзекутирани.³³ Когато за пръв път прочетох тези думи на Людсканова, аз ги възприех като типичен пример колко недостоверни могат да бъдат мемоарите, където определяща е личната заинтересованост от изгодно тълкуване на подбрани събития. Продължавам да смятам, че *неколко хиляди* застреляни съотечественици е преувеличение. По време на Първата световна война обаче български военни ликвидират съзнателно мнозина свои и преди Войнишкото въстание. По думите на Страшимиров, армията ни има традиция и в тези безмилостни действия.³⁴

Васил Балевски се сражава за българските национални идеали като четник в Македония. При Дойран е удостоен с пет кръста за храброст. През 1921 г. той се включва във военната организация на Българската комунистическа партия. Балевски пише, че още през 1915 г. в освободения Велес командването разстрелва трима български войници, които не искали да се бият.³⁵ Екзекутиран е и един офицер. Фотография на неговия разстрел е публикувана на същото място в спомените на Балевски. Тези крайни мерки имат своите основания, но предизвикват и екстремни реакции. Балевски отбелязва, че офицерът Пенчо Шейтанов дезертира при врага.³⁶ Съвременникът ни Христо Данов допълва, че *поручик Шейтанов се предава на французите, става предател, след като видял колко жертви даваме... когато на Дойран предателства за българските позиции, а от френската страна позициите ни се виждат като на длан, Пенчо М. Шейтанов посочва къде точно е разположена пехотата ни, артилерията, разузнаването, щабът и т.н. И още на другия ден френската и английската артилерия прави една масирана артилерийска подготовка и избиват много наши войници. Тогава е ранен големият поет Гео Милев – той е командир на разузнавателната част в 34-ти пехотен Троянски полк.*³⁷

³² По пътищата..., с. 236.

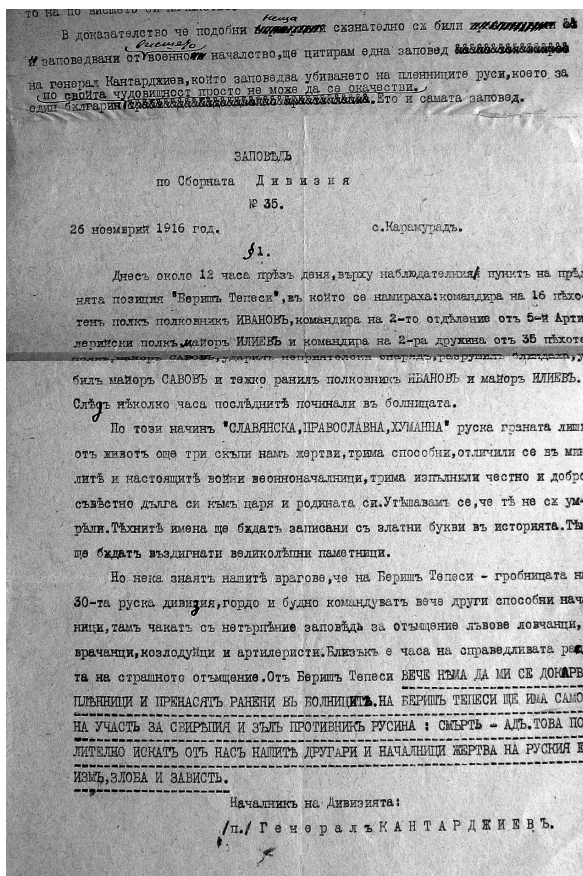
³³ НБКМ–БИА, ф. 12, оп. 1, а.е. 58, л. 543, 553.

³⁴ Слушай, Гийорго, вържи си обича на ухото: ако те зърна нейде в сраженията да се криеш, ще ти тегля куриума! Попариха се лицата... Не, в българска армия съвсем не е ишега застрелването – **Страшимиров**, А. Съчинения. пълно критично издание..., с. 35.

³⁵ По пътищата..., с. 163–164.

³⁶ Пак там, с. 170–171.

³⁷ Поручик Пенчо Минков Шейтанов служил в 34-ти пехотен Троянски полк в състава на 9-а Плевенска дивизия. След предателството си отива във Франция и след 9 септември

Заповед на ген. Т. Кантарджиев да не се взимат пленници – препис в спомените на Н. Людканова. НБКМ–БИА, ф. 12, а.е. 58, л. 561

Още повече, че те намират потвърждение в словата на един свещеник от Троянския край – Иван Ковашки. Отец Иван свидетелства⁴⁰ за четирима пияни войници, несправедливо обвинени в бунт през 1918 г. и екзекутирани. Разбираш и съпреживяващ тежката участ на боеца в тези трагични години, свещеникът дава опрощение на страдащия от угризения техен палач и даже го изпраща на лекар.

Понякога военните власти проявяват несъразмерна жестокост, както в горния случай. Друг път обаче командирите могат да бъдат снизходителни. Тотевски признава, че дезертира след пробива на Антантата на Добро поле. Когато той се прибира в своето поделение, целува ръка на командира и му прощават.

Но да се върнем обратно към спомените на Балевски. В тях е отбелязано, че при Дойран офицерите Манговски и Ботев били убити от своите подчинени, по-неже двамата много тормозили войниците си.³⁸ Разказва се също как войници залагат граната до бараката на ротния си командир, но загива случаен войник.³⁹

Мемоарите на Балевски рисуват потресаваща картина на братоубийството. В тях български военни власти екзекутират свои подчинени; офицер дезертър зловредно подпомага врага; измъчени войници кроят смъртоносни заговори срещу собствените си командири. Наистина важно е обстоятелството, че авторът е бивш участник във военната комунистическа организация и затова за него е естествено да набляга на жестокостите на монархическия режим и въоръжената съпротива срещу тогавашната власт. От друга страна обаче, неговите спомени са издадени две десетилетия след края на комунистическото управление у нас.

1944 г. се връща в Троян. Става председател на Народния съд в Троян, по-късно и кмет на града – вж. http://statii.troyan21.com/2015/01/blog-post_8.html

³⁸ По пътищата..., с. 181.

³⁹ Пак там, с. 184.

⁴⁰ Пак там, с. 107.

Самият Тотевски обаче понякога действа безмилостно. Хладнокръвно изоставя при отстъплението тежко ранения (с откъснат крак) недолюбван бивш командир на полка си Раев. С него имал и лични сметки за уреждане – полковникът навремето провалил шанса на Тотевски *да иде да варди царя в Чамкория*. Обвинението, с което офицерът тогава обосновал отказа си, има пряко отношение към разглеждания тук въпрос за традициите на братоубийство в нашата армия. *Троянци ли? Вие всички сте комунисти. При Булаир троянци избиха офицерите си.*⁴¹ Още повече, че Раев много приличал външно на цар Фердинанд, когото Тотевски не харесва.

Освен това Тотевски застрелва в гръб съюзник – немски офицер, – който откупил насила хляб от него. Авторът на спомените привежда и други основания за деянието си – германецът следовател причинил смъртта на български командир, освен това щял да създаде проблеми на немските войници, които му продали злополучния хляб. Така или иначе това убийство е показателно за обезценяването на човешкия живот и особено на живота на чужденеца.⁴²

* * *

Отбелязвайки кръглата годишнина от съдбоносното ни включване във войната подчертаваме факта, че *по величието на саможертвата и трагизма на резултатите, участието на Българската армия в Първата световна война няма аналог в нашата нова история.*⁴³ Изтъкваме как мощният въоръжен сблъсък сплотява нацията ни и как пред повелята на националния идеал изчезват политически и социални противоречия. Прославяме героичните подвизи на мъже, пълководци и бойци.

С този текст, посветен на две жени и в който централно място заема трета, искам да подчертая другата страна на победите. Войната е безгранично насилие, което често погизва дори своите собствени обичаи и правила. При него просто няма как да се избегнат грабежи и гаври, убийства на пленници, на цивилни, на бойни съратници. В тази юбилейна, но и размирна 2015 г. да си припомним, че българите знаем да воюваме и да побеждаваме, че *Ний сме народа,/ за чест, свобода,/ за мила рода,/ който знай да мре*⁴⁴, но и че най-важната победа си остава мирът.

⁴¹ **Тотевски**, С. Спомени за Европейската война..., с. 94. За достоверността на този цитат обаче отново трябва да се подчертае, че спомените са писани през 60-те години на XX в., в зенита на комунистическото управление у нас и 40-тина години след разглежданите в тях събития.

⁴² Въпреки безразличието си към горчивата участ на противниците сенегалци, Тотевски не може да бъде обвинен в ксенофобия. Той твърди, че имал и приятели немци, посочва имената им – Швегер и Роберт, черпел ги с ракия, често хвали „троянката“. Споделя, че „майорка“ гъркиня го спасила от плен. Разказва: *Пак бях при артелчика. Бяхме станали приятели. Сливовата какво не прави... Беше евреи от Пловдив.*

(Бохор Несим Леви) – вж. **Тотевски**, С. Спомени за Европейската война..., с. 60–61.

⁴³ **Българската армия в Първата световна война (1915–1916)**. том 1. София, 2003, с. 8.

⁴⁴ **Вазов**, И. Шуми Марица. – В: *Под гръма на победите*. София, 1912.

ПИСМО НА ЦК НА ВМОРО ДО ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ

ЦВЕТОЛЮБ НУШЕВ

LETTER OF THE CENTRAL COMMITTEE OF VMORO TO GOTSE DELCHEV

Tsvetolyub Nushev

SUMMARY

The documents written by Gotse Delchev or addressed to him are crucial to the history of the Internal Macedonian-Adrianople Revolutionary Organization (VMORO). The submitted letter stored in the personal fund of Gotse Delchev in Bulgarian Historical Archive of the National Library St. St. Cyril and Methodius and is published for the first time.

The information in this document complements our views about the development of relations between the Central Committee of VMORO, the Supreme Macedonian-Adrianople Committee (VMOK) and the Bulgarian Exarchate. The data clearly outline the place and importance of Gotse Delchev in the liberation movement.

Документите, писани от Гоце Делчев¹ или адресирани до него, са от изключително значение за историята на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО).² Представеното писмо, което се съхранява в личния фонд на Гоце Делчев в Българския исторически архив на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, се публикува за първи път. В оригинал то е шифровано с дешифровка, извършена от Христо Ан. Узунов. При публикуването се запазват всички особености на шифрования текст, който е на латиница. Дават се кратки пояснителни бележки за споменатите дейци.

Сведенията в документа допълват представата ни за развитието на четническият институт, арестите на членове на Централния комитет (ЦК), назначението на учителите съобразно нуждите на Вътрешната организация. Разкриват се взаимоотношенията между ЦК на ВМОРО, Върховния македоно-одрински комитет

¹ Гоце Делчев, роден 1872 в Кукуш – убит 1903 г., с. Баница, Серско. Задграничен представител на ЦК на ВМОРО; инспектор на четите и ръководителите.

² Из архива на Гоце Делчев. Задграничното представителство на ВМОРО в София до края на 1902 г. София, 2003, с. 5–6.

(ВМОК) и Българската екзархия. Данните в писмото очертават ясно мястото и значението на Гоце Делчев в освободителното движение.³

Писмо от ЦК на ВМОРО, подписано от Христо Татарчев,
до Гоце Делчев в София⁴

1900, юли 14. Солун

За Ахила⁵ постоянно се намираме во ожидание, дано тоя път мечтите на всички ни се сбъднат.

Напоследък Ташо на два пъти се явява во Струмица. Запитан от нашите ръководители казва само той, че има специална мисия и нишито повече.

Васето⁶ като метеор ту влиза в Малешията ту излиза, без да знае някой от ръководителите. Васето донася материали да здава най-добрите между приятелите си и ятаците или пак им ги разменява. Това става постоянно и никой нема право да противоречи или да попита Васето.

Всички тези, както и мнозина крият се зад твоя гръб Ахиле. Ние допускаме во изключителни обстоятелства туй да става обаче хората взеха го вече за правило експлоатират со доверието ти вервам нема да не знаеш колко зле се отразява партикуларното действие на организацията.

Вътрешните ръководители во тоя случай не само губят всекакво значение во лицето на поменатите дейци, но оште по-зле им се уронява престижа пред населението. Независимо оште от разврата и деморализацията што се все во организацията ние не допускаме това да не ти е дошло до знание инак отдавна би стегнал юздите на Васето и други подобни. Те колкото да са саможертвени, неукоризнени работници и акуратни во изпълнение на поръчките все трябва да се съгласим върху туй, че като хора на пушката и като не се радват на сикаква проникателност въошите критически уж не могат да схванат момента на

³ **Николов**, Борис Й. Вътрешна Македоно-Одринска революционна организация. войводи и ръководители (1893–1934). биографично-библиографски справочник. София, 2001; **Гоце Делчев**. Писма и други материали. издирил и подготвил за печат Дино Кьосев. София, 1967; **Гоце Делчев**. Спомени. Документи. Материали. София, 1978; **Макдермот**, Мерсия. Свобода или смърт. биография на Гоце Делчев. София, 1980; **Пандев**, Константин. Национално-освободителното движение в Македония и Одринско 1879–1903. София, 1979; **Национално-освободителното** движение на македонските и тракийските българи 1878–1944. Т. 2, Организирано национално-освободително движение. Илинденско-Преображенско въстание 1893–1903 г. София, 1995; **Борбите** в Македония и Одринско 1878–1912. спомени. състав. Константин Пандев, Здравка Нонева. София, 1982; **Освободителното** движение в Македония и Одринско. спомени и материали в два тома. състав. Любомир Панайотов, Йордан Шопов. фототип. изд. София, 1983.

⁴ **НБКМ–БИА**, ф. 835 (Гоце Делчев), а.е. 25, л. 1–9. 3 док.; Оригинал. Шифровано писмо с дешифр., ръкоп. и машиноп., дешифр. от Хр. Ан. Узунов.

⁵ Ахил (псевд. на Гоце Делчев).

⁶ Васил (Васе) Георгиев Пехливанов, роден 1870, с. Будинарци, Малешевско – убит преди 1918. Войвода.

действие понеже всека секунда в нашия живот има разни обороти, следователно как би требало во тоя случай да се поставим и кому, а не на нас всички ите се приписват добрите или лошите последствия, като имаме предвид, че днеска за днеска извънредно тежките условия во които народът и организацията се намират, решили сме по принцип да не се предприема ништо, което би могло да изложи цел район – турски чети, потери, шпиони, администрация в плус на туй наши чорбаджии, владици и други гадове – ние имаме нужда от спокойствие за да посажим пострадалите места и усилим на другада.

Това ни застави да пишем во Струмица да кажат на Ташо, че радовишкият бег и друг подобен не може да се задига. Относително Васето той треба со четичка да стои во Малешията лете и зиме, както Попето⁷, като безусловно се подчинява на вътрешните комитети и нема никакво право да се распорезжда со материалите тоже и другите да останат вътре, а не като метеори да движат. Въобште каквото поръчение се дава, това да се подлага на вътрешната организация, ако тя намери за благоуместно може да се предприеме и то со вътрешни хора, а не со пришълци, като казваме последната дума мислим само не со наши хора би могло да се служи, а и со външни – за братята.

Со вчерашното писмо обещтахме да испратим списъка от Битоля и което правим Стефана Констандинов⁸ учител во Сер предвиден за Сер, ите треба действувате да се назначи за во Битоля, а на местото на Лазар поп Трайков⁹ предвиден за Горна Джумая, ите искате на негово место да се назначи Сава Михайлов¹⁰, учител лани во Гевгели.

За селските учители ите ви пратим дополнителен списък. Георги Костадинов¹¹ лани во Плевна да се назначи во Ново село. Во Струмица. Светомиров¹², четиринадесети юли, деветстотната, Света гора¹³ за Висока¹⁴.

Браяна¹⁵ наново интернираха за во родното му место. Може би това да има сила за през ваканцията само.

Испратете за една манлихера берданка штикове.

⁷ Михаил Апостолов Райнов (Михал Постолов, Попето), роден 1871, с. Горна Диканя – убит 1902, Кукушко. Войвода.

⁸ Стефан Константинов (Костадинов), роден 1873, с. Хотово, Мелнишко – убит 1913, Сер. Председател на Окръжния комитет на ВМОРО – гр. Сер.

⁹ Лазар Поптрайков, роден 1877, с. Дъмбени, Костурско – убит 1903, с. Търново, Костурско. Войвода.

¹⁰ Сава Михайлов, роден 1877, с. Мачуково, Гевгелийско – убит 1905, с. Смол, Гевгелийско. Учител в Горна Джумая. Войвода.

¹¹ Георги Константинов (Костадинов), роден 1875, с. Хотово, Мелнишко – умира 1969, София. Учител. Ръководител на Околийския комитет на ВМОРО – гр. Петрич.

¹² Светомиров (псевд. на д-р Христо Татарчев). Д-р Христо Татарчев, роден 1869, Ресен – умира 1952, Торино. Председател на ЦК на ВМОРО.

¹³ Света гора (псевд. на Солун).

¹⁴ Висока (псевд. на София).

¹⁵ Браян (псевд. на Даме Груев). Дамян Груев, роден 1871, с. Смилево, Битолско – убит 1906, с. Русиново, Малешевско. Секретар на ЦК на ВМОРО.

„КАКТО ПТИЦА...“

ВАСИЛКА СТЕФАНОВА

„AS A BIRD...“
Vasilka Stefanova

SUMMMARY

In the publication is shown the poem „Happiness“ written by Ivan Stefanov in 1893 in the city of Tiflis (Tbilisi nowadays). The manuscript was found in his memoir which gives his point of view of a participant in the dethronement of Prince Alexander Battenberg.

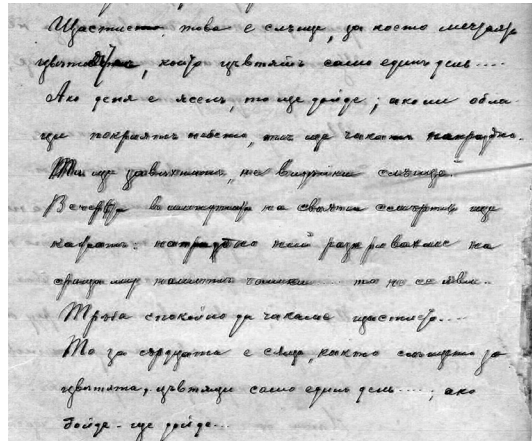
Седя на стария стол, на един от тези, които са два пъти по-стари от мене. Седя и се вирам в шкафа отсреща. От дете знам, че в най-долното чекмедже се пазят вещи на дядо ми. Когато поотраснах, видях ордените и един бял плик, в който малки тънички тетрадки чакаха да бъдат прочетени.

Годините минаваха и все не идваше време да погледна какво пише в тях. Тази зима събрах кураж, не защото ме е било страх, а защото изпитвах страхопочитание към този човек, когото не познавах и дори баща ми не го помнеше, защото е бил на три годинки, когато баща му е починал.

И ето ги тетрадките пред мен. Малки, със сини корици и по трийсетина листа, изписани със ситен, много ситен почерк от край до край. В тях дядо е записал спомените си за събития, в които е участвал.

Разчитането върви трудно. Буквите, както споменах, са ситни, но да живеее компютърът, а за стария правопис да не говорим. Всяка втора-трета дума е на руски. А защо? Поглеждам датата – ноември 1892, Тифлис (по това време Грузия е в пределите на Русия). На кориците е отпечатано *Тифлисъ, ПИСЧЕБУМАЖНЫЙ магазинъ БР. АБОВЪЯНЦЪ*.

Да, писани са там, някъде в голямата Рус. Там, където по времето на Николай II е произведен в капитански чин. Ето защо руските думи са почти толкова, колкото българските. А има и още една причина. След Освобождението в Софийското военно училище всички учебници са били руски, както и по-голяма част от пре-

подавателите. Тук е моментът да кажа, че дядо ми завършва 8-и випуск („Априлски“) на Военното училище, известен с това, че е взел участие в детронирането на княз Александър I Батенберг (1886).

Да, младши портупей-юнкер Иван Стефанов е само на 20 години и времето, и събитията го повличат. Заедно с неговите съвипускници и приятели (някой от тях бойни другари от войната през 1885 г.) – Иван Бончев, Владимир Вазов, Иван Жабински, Атанас Добрев, Александър Протогеров и др., охраняват княза от двореца в София до Оряхово и оттам с кораба „Александър“ до руското пристанище Рени. Точно тези дни са описани в тетрадките час по час. Тази част от историята на България, видяна и преживяна от дядо ми и записана в спомените му, се надявам един ден да публикувам, а историците да открият нови или потвърдят вече съществуващи сведения.

А аз ден по ден разчитах текста и очаквах, че ще намеря описано (от негова гледна точка) и друго събитие, в което е замесен – процесът Паница (1890). Като негов адютант той е привлечен под отговорност и осъден. После... в Русия, Тифлис (от 1936 г., Тбилиси). Там е написал спомените си.

В последната тетрадка вместо спомени има един разказ и десетина стихотворения. Простички, но изпълнени с много чувство и житейска мъдрост.

Искам да споделя едно от тези стихотворенията с моите колеги, които тази година са юбилари.

Щастие¹

*Няма да говорим за щастieto, което ний търсим,
не няма да говорим за него...*

*Щастieto е, като малко птиченце,
което много легко можем да прогоним...*

*Треба да чакаме тихо, спокойно,
– не треба даже да мислим и да говорим за него...
в дълбочината на нашето сърце, в тишината на нашата душа,
треба да жаднеем за него,
но като тая жажда притаим даже в собствените свои помисли.*

*Щастие – това е светлина между облаците
ще се яви на едно мигновение, ще блесне и скоро ще се скрие пак.
Няма да зовем към себе си щастieto,
няма да се стремим към него, няма да се борим заради него,
но като деца, на които пред Рождество Христово се пресънва,
че Исус ще се яви при тях с подаръци,
и чакат със страх тревожен и нетърпелив,*

¹ Стефанов, Иван. Щастие. стихотворение. София: Личен архив, тетрадка 6, с. 10.

ще го чакаме...

Ако му е нужно да дойде – ще дойде, няма да отидем при него...

*Щастие – това е слънце, за което мечтаят цветята,
които цъфтят само един ден...*

*Ако денят е ясен, то ще дойде,
ако ли облаци покриват небето, те ще чакат напразно.*

Те ще завехнат, не виждайки слънце.

*Вечерта в минутата на своята смърт ще кажат –
напразно ний разкривахме на среща му нашите чаши... то не се яви.*

Тряба спокойно да чакаме щастието...

*То за сърцата е също, както слънцето за цветята,
цъфтящи само един ден...*

ако дойде – ще дойде...

*Не трябва да говорим ний за щастието, което чакаме,
не трябва да говорим... то е страхливо, както птица...*

*Иван Стефанов
Тифлис, 1893*

Честит юбилей, колеги!

Знам, че щастието като птиче е кацало на вашето рамо. И вие сте го задържали.

Пожелавам ви още много пъти то да е с вас, невидимо, но топло и окрилящо душата.

СПИСЪК НА АВТОРИТЕ

Севдийе Али

*Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“
Отдел „Ориенталски сбирки“*

ас. д-р Камелия Божилова

*Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“
Отдел „Български исторически архив“*

доц. д.и.н Милкана Бошнакова

*Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“
Отдел „Български исторически архив“*

доц. д-р Любомир Георгиев

*Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“
Направление „Ръкописно-документално и книжовно наследство“*

д-р Маргарита Добрева

*Институт за балканистика при БАН
Център по тракология „Проф. Александър Фол“*

Зорка Иванова

доц. Катя Исса

*Университет по архитектура, строителство и геодезия
Департамент „Приложна лингвистика“*

Петранка Калудина

Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“

проф. д.ф.н Стоянка Кендерова

доц. д-р Румен Ковачев

*Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“
Отдел „Ориенталски сбирки“*

Милена Колева-Звънчарова

*Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“
Отдел „Ориенталски сбирки“*

доц. д-р Елена Коцева

*Българска академия на науките
Кирило-Методиевски научен център*

проф. д.и.н Любомир Миков

ас. д-р Бояна Минчева

*Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“
Отдел „Ръкописи и старопечатни книги“*

доц. д-р Цветолюб Нушев

*Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“
Направление „Ръкописно-документално и книжовно наследство“*

доц. д-р Цветомира Пашова

*Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Център за източни езици и култури
Катедра по арабистика и семитология*

проф. д.и.н Йордан Пеев

доц. д-р Бисерка Пенкова

Национална художествена академия

ас. Нона Петкова

*Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“
Отдел „Ръкописи и старопечатни книги“*

Василка Стефанова

*Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“
Редакционно-издателски отдел*

гл. ас. д-р Анка Стоилова

*Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“
Отдел „Ориенталски сбирки“*

доц. д-р Елена Узунова

*Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“
Отдел „Ръкописи и старопечатни книги“*

КАЛЕНДАР '2016

Януари

01. 165 г. от рождението на Тодор Каблешков (1851–1876) – български революционер, участник в Априлското въстание.
06. 160 г. от рождението на Райна Княгиня (1856–1917) – българска учителка, ушила знамето на Априлското въстание.
07. 160 г. от рождението на Стоян Михайловски (1856–1927) – български поет, сатирик, баснописец.
08. 80 г. от рождението на Георги Данаилов (1936) – български драматург, белетрист и киносценарист.
12. 140 г. от рождението на Джек Лондон (1876–1916) – американски писател.
12. 270 г. от рождението на Йохан Х. Песталоци (1746–1827) – швейцарски педагог.
12. 40 г. от смъртта на Агата Кристи (1890–1976) – английска авторка на криминални романи.
14. 130 г. от рождението на Хю Лофтинг (1886–1947) – американски писател от английски произход, автор на книги за деца.
15. 190 г. от рождението на Михаил Салтиков-Шчедрин (1826–1889) – руски писател сатирик.
24. 240 г. от рождението на Ернст Теодор Ам. Хофман (1776–1822) – германски беле-трист, композитор и художник.
24. 180 г. от рождението на Николай Добролюбов (1836–1861) – руски критик, публицист.
27. 260 г. от рождението на Волфганг Амадеус Моцарт (1756–1791) – австрийски ком-позитор.
29. 150 г. от рождението на Ромен Ролан (1866–1944) – френски писател, музиковед и общественик.
30. 115 г. от рождението на проф. Тодор Боров (1901–1993) – български библиограф и библиотековед, директор на Народната библиотека в София.

Февруари

01. 90 г. от рождението на Георги Чардаклийски (1926–1999) – библиотековед и соци-олог, изследовател на четенето.
02. 150 г. от рождението на Дядо Благо (псевдоним на Стоян Стойчев Русев) (1866–1936) – български детски писател.
06. 130 г. от рождението на Людмил Стоянов (1886–1973) – български поет.
17. 160 г. от смъртта на Хайнрих Хайне (1797–1856) – немски поет и критик.
24. 230 г. от рождението на Вилхелм Грим (1786–1859) – немски филолог, разказвач на приказки.

Март

05. 160 г. от рождението на Михаил Врубел (1856–1910) – руски живописец, график и илюстратор.

-
06. 120 г. от рождението на Никола Обрешков (1896–1963) – български математик, с голям принос за развитието на математиката.
 09. 90 г. от рождението на Иван Давидков (1926–1990) – български поет и преводач.
 28. 80 г. от рождението на Марио Варгас Льоса (1936) – перуански писател, Нобелов лауреат.
 30. 270 г. от рождението на Франсиско де Гойя (1746–1828) – испански живописец и график.
 31. 420 г. от рождението на Рене Декарт (1596–1650) – френски философ, математик, физик и физиолог.

Април

- 195 г. от рождението на Георги Раковски (1821–1867) – български революционер, писател, публицист, историограф и етнограф.
- 160 г. от рождението на генерал-лейтенант Кирил Ботев (1856–1944) – български военен деец, брат на Христо Ботев, зам.-министър на войната през 1913 г.
06. 140 г. от рождението на Кръстьо Сарафов (1876–1952) – български драматичен артист.
09. 195 г. от рождението на Шарл Бодлер (1821–1867) – френски поет, предтеча на символистите.
10. 150 г. от основаването на българско читалище в Цариград (1866).
12. 145 г. от рождението на Любов Хавкина (1871–1949) – руски библиотековед и библиограф.
12. 55 г. от полета на космическия кораб около Земята с космонавт Юрий Гагарин (1961).
13. 110 г. от рождението на Самюъл Бекет (1906–1989) – ирландски драматург и романист.
20. 170 г. от излизането на брой първи на „Български орел” – първият български вестник, редактор – Иван Богоров.
20. 140 г. от избухването на Априлското въстание.
21. 200 г. от рождението на Шарлот Бронте (1816–1855) – английска писателка и поетеса.
23. 400 г. от смъртта на Мигел де Сервантес (1547–1616) – испански писател.
23. 400 г. от смъртта на Уилям Шекспир (1546–1616) – английски поет и драматург.
23. 160 г. от рождението на проф. Иван Мърквичка (1856–1938) – български живописец, автор на сонети, по народност чех.
24. 140 г. от рождението на Сава Огнянов (1876–1933) – български драматичен артист.
24. 250 г. от рождението на Ан Луиз Жермен дьо Стал (по-известна като Мадам дьо Стал) (1766–1817) – френска писателка.
27. 150 г. от рождението на Пенчо Славейков (1866–1912) – български поет и преводач.

Май

04. 90 г. от рождението на Владимир Попов (1926–1996) – български библиотековед.
05. 140 г. от излизането в Букурещ на в. „Нова България” под редакцията на Христо Ботев.
05. 170 г. от рождението на Хенрик Сенкевич (1846–1916) – полски писател.
06. 160 г. от рождението на Зигмунд Фройд (1856–1939) – австрийски невропатолог и психоаналитик.
08. 100 г. от смъртта на Лука Касъров (1854–1916) – публицист и лексикограф, съставител на първата българска енциклопедия.

-
15. 160 г. от рождението на Франк Баум (1856–1919) – американски автор на романи и пиеси за деца.
 17. 60 г. от присъединяването на България към ЮНЕСКО (1956).
 20. 210 г. от рождението на Джон Мил (1806–1873) – английски философ, логик и икономист.
 21. 545 г. от рождението на Албрехт Дюрер (1471–1528) – най-големия художник на Немското възрождане.
 31. 150 г. от рождението на д-р Кръстьо Кръстев (1866–1919) – български литературен критик, теоретик, философ, редактор на сп. „Мисъл”.
 31. 75 г. от рождението на Илия Тодоров (1941–1990) – български литературен историк, текстолог и библиограф.

Юни

06. 410 г. от рождението на Пиер Корней (1606–1684) – френски писател, виден представител на трагедията от епохата на класицизма.
06. 130 г. от рождението на Никола Ракитин (1886–1934) – български поет.
09. 60 г. от рождението на Патриша Корнуел (1956) – американска авторка на криминални романи.
10. 145 г. от излизането на в. „Дума на българските емигранти” в гр. Браила, Румъния – първият вестник на Христо Ботев.
14. 205 г. от рождението на Хариет Бичър Стоу (1811–1896) – американска писателка.
20. 70 г. от рождението на Александър Казанджиев (1946–1997) – български библиотекар и икономист, участвал в изработването на нормативни документи за библиотеците.
21. 150 г. от рождението на Чичо Стоян (псевдоним на Стоян Дринов) (1866–1939) – български детски поет и хуморист.
24. 155 г. от излизането на сборник „Български народни песни” от братя Димитър и Константин Миладинови.

Юли

01. 370 г. от рождението на Готфрид Лайбниц (1646–1716) – немски математик, философ, библиотекар и юрист.
09. 130 г. от рождението на Трайко Симеонов (1886–1965) – български детски писател.
10. 145 г. от рождението на Марсел Пруст (1871–1922) – френски писател.
11. 115 г. от рождението на Илия Бешков (1901–1958) – български художник, карикатурист и илюстратор.
13. 70 г. от рождението на доц. Добринка Стойкова (1946) – автор на студии и статии за справочно-библиографската работа на библиотеците.
15. 410 г. от рождението на Рембранд ван Рейн (1606–1669) – холандски живописец, график и офортист.
16. 220 г. от рождението на Жан Батист Камий Коро (1796–1875) – френски живописец, майстор на пейзажа.
19. 120 г. от рождението на Арчибалд Кронин (1896–1981) – шотландски писател.
21. 220 г. от смъртта на Робърт Бърнс (1759–1796) – шотландски поет.
26. 160 г. от рождението на Джордж Бърнард Шоу (1856–1950) – британски писател, драматург и есеист, ирландец по произход.

-
27. 1100 г. от смъртта на св. Климент Охридски (ок. 840–916) – български книжовник, ученик и пръв помощник на братята Кирил и Методий, създател на Охридската книжовна школа.
 27. 170 г. от рождението на Георги Данчов Зографина (1846–1908) – български живописец, график и обществен деец, един от първите български фотографи.

Август

07. 140 г. от излизането на в. „Стара планина” в Букурещ.
07. 80 г. от рождението на Стефан Цанев (1936) – български поет и драматург.
13. 190 г. от рождението на Неделя Петкова (баба Неделя) (1826–1984) – българска учителка, работила за въвеждането на девическото образование.
15. 115 г. от рождението на Христо Кодов (1901–1982) – български езиковед, литературен историк и палеограф.
17. 1030 г. от победата на войските на цар Самуил над Василий II при Траянови врата.
17. 80 г. от рождението на Никола Гюзелев (1936–2014) – български оперен певец.
26. 115 г. от рождението на Александър Жендов (1901–1953) – български художник, илюстратор, карикатурист.
28. 130 г. от рождението на Дора Габе (1886–1983) – българска писателка и преводачка.
28. 120 г. от рождението на Димитър Цолов (1896–1970) – български архитект, проектира с арх. Васильов Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий”.

Септември

05. 130 г. от рождението на Димо Казасов (1886–1980) – български журналист и политик.
05. 120 г. от рождението на Сергей Румянцев (1896–1925) – български поет.
08. 175 г. от рождението на Антонин Дворжак (1841–1904) – чешки композитор.
09. 75 г. от рождението на Станислав Стратиев (1941–2000) – български драматург и сценарист.
12. 110 г. от рождението на Дмитрий Шостакович (1906–1975) – руски композитор.
13. 100 г. от рождението на Роалд Дал (1916–1990) – уелски автор на книги за деца.
21. 150 г. от рождението на Хърбърт Уелс (1866–1946) – английски писател, автор на научнофантастични романи.
22. 95 г. от смъртта на Иван Вазов (1850–1921) – български народен поет и писател.
22. 70 г. от рождението на доц. Нина Шуманова (1946) – българска библиографка.
24. 120 г. от рождението на Франсис Скот Фицджералд (1896–1940) – американски писател.
25. 120 г. от рождението на Елза Триоле (1896–1970) – френска писателка и преводачка.
26. 130 г. от рождението на Ран Босилек (псевдоним на Генчо Негенцов) (1886–1958) – български писател за деца, поет и преводач.

Октомври

02. 100 г. от смъртта на Димчо Дебелянов (1887–1916) – български поет.
04. 140 г. от рождението на Димитър Полянов (1876–1953) – български поет и преводач.
05. 80 г. от рождението на Вацлав Хавел (1936–2011) – чешки писател и драматург, политик.

-
06. 135 г. от рождението на Димитър Подвързачов (1881–1937) – български поет и преводач.
 10. 155 г. от рождението на Фритьоф Нансен (1861–1930) – норвежки полярен изследовател и общественик.
 12. 140 г. от рождението на Георг Шнайдер (1876–1960) – немски библиотекар и библиограф.
 15. 160 г. от рождението на Оскар Уайлд (1856–1900) – английски писател, по произход ирландец.
 26. 135 г. от рождението на Стилиян Чилингиров (1881–1962) – български писател, етнограф, директор на Народната библиотека в София.
 28. 550 г. от рождението на Еразъм Ротердамски (1466–1536) – холандски учен и общественик от Ренесанса.
 29. 570 г. от рождението на Христофор Колумб (1446–1506) – испански мореплавател, открил Америка.
 30. 195 г. от рождението на Федор Достоевски (1821–1881) – руски писател.
 31. 170 г. от рождението на Едмондо де Амичис (1846–1908) – италиански писател.

Ноември

02. 110 г. от рождението на Емил Коралов (1906–1986) – български писател.
04. 50 г. от смъртта на Веселин Ханчев (1919–1966) – български поет и преводач.
05. 30 г. от смъртта на д-р Маньо Стоянов (1903–1986) – български библиограф, изследовател на българската възрожденска книжнина.
08. 305 г. от рождението на Михаил В. Ломоносов (1711–1765) – руски учен енциклопедист.
08. 360 г. от рождението на Едмънд Халей (1656–1742) – английски астроном, физик и математик.
10. 40 г. от смъртта на Теодор Бестерман (1904–1976) – английски библиограф.
15. 110 г. от рождението на Дмитрий Лихачов (1906–1999) – руски литературовед и културолог.
21. 145 г. от рождението на Панайот Пипков (1871–1942) – български композитор, композирал химна „Върви, народе възродени“.
22. 100 г. от смъртта на Джек Лондон (1876–1916) – американски писател.
24. 120 г. от рождението на Цанко Лавренов (1896–1978) – български художник и график.
24. 190 г. от рождението на Карло Колоди (1826–1890) – италиански детски писател.

Декември

01. 130 г. от рождението на Рекс Стаут (1886–1975) – американски автор на криминални романи.
02. 120 г. от рождението на Павел Берков (1896–1969) – руски библиограф, литературовед и историк на книгата.
03. 150 г. от излизането в Цариград на в. „Македония“, редактиран от П. Р. Славейков.
05. 70 г. от рождението на Хосе Карерас (1946) – испански тенор.
10. 165 г. от рождението на Мелвил Дюи (1851–1931) – американски библиотековед, основател на първата професионална библиотечна организация ALA и на първото библиотечно списание *Library journal*, разработил Десетичната класификация.
11. 105 г. от смъртта на Христо Г. Данов (1828–1911) – български възрожденски книгоиздател и книжар.

16. 100 г. от рождението на Иван Пейчев (1916–1976) – български поет и драматург.
16. 150 г. от рождението на Василий Кандински (1866–1944) – руски художник експресионист.
31. 50 г. от смъртта на Минко Николов (1929–1966) – български литературен критик и историк.

През 2016 г. се навършват:

- 1190 г. от рождението на св. Константин – Кирил Философ (826–869) – славянски просветител, създател на славянската азбука, основоположник на славянската и българската литература.
- 1130 г. от началото на разпространението на славянската писменост в България. У нас пристигат учениците на св. св. Кирил и Методий – Горазд, Климент, Наум, Ангеларий и Сава – наречени св. Седмочисленици.
- 820 г. от смъртта на цар Иван Асен I (неизв.–1196) – един от владетелите на Втората българска държава.
- 750 г. от рождението на Джото (1266–1337) – италиански художник и архитект.
- 660 г. от създаването на Четвероевангелието на цар Иван Александър – изключително богато украсен ръкопис с 366 миниатюри.
- 645 г. от основаването на Търновската книжовна школа, обобщила и завършила духовните усилия на Българското средновековие.
- 630 г. от рождението на Донатело (1386–1466) – италиански скулптор.
- 610 г. от смъртта на Киприан (1330–1406) – български книжовник и висш духовник, чичо на Григорий Цамблак.
- 450 г. от основаването на най-голямата славянска печатница от първия български печатар Яков Крайков във Венеция и излизането на „Часослов“.
- 365 г. от отпечатването на сборника с молитви „Абагар“ от българския книжовник Филип Станиславов – първата българска печатна книга с новобългарски езикови елементи.
- 330 г. от избухването на второто Търновско въстание срещу османските поробители.
- 240 г. от рождението на Амедео Авогадро (1776–1856) – италиански физик и химик.
- 210 г. от издаването на „Кириакодромион, сиреч Неделник“ от Софроний Врачански.
- 200 г. от рождението на Антим I (1816–1888) – пръв екзарх на самостоятелната Българска екзархия.
- 190 г. от рождението на Иван Шопов (1826–1853) – първия български библиограф.
- 180 г. от рождението на Теодосий Икономов (1836–1871) – български просветен деец и писател, автор на първата българска драма „Ловчанският владика“.
- 170 г. от откриването на първото класно училище в Копривщица от Найден Геров.
- 170 г. от рождението на Павел П. Калитин (1846–1877) – руски подполковник, герой от Руско-турската освободителна война, загинал в боя при Стара Загора.
- 160 г. от първото честване на 24 май като ден на българските просветители св. св. Кирил и Методий – в Пловдив, по инициатива на Найден Геров.
- 160 г. от създаването на първите български читалища и първите читалищни библиотеки в Свищов, Лом и Шумен.
- 160 г. от първата постановка, представена в Шумен – начало на българския театър.
- 150 г. от издаването на първите печатни библиотечни каталози от Петко Р. Славейков.
- 150 г. от рождението на Пере Тошев (1866–1912) – български революционер и учител, деец на ВМРО.

-
- 140 г. от рождението на Иван Кирилов (1876–1936) – български белетрист и драматург.
- 140 г. от пренасянето на Венелиновата библиотека от Одеса в Пловдив, станала основа на книжния фонд на Народна библиотека „Иван Вазов”.
- 140 г. от изобретяването на телефона от Александър Бел – американски физик и физиолог.
- 135 г. от създаването на Пловдивския драматичен театър (юли 1881 г.). Първото представление се е състояло на 8 дек. 1881 г.
- 130 г. от смъртта на Вито Позитано (неизв.–1886) – италиански дипломат, вицеконсул и почетен гражданин на град София.
- 120 г. от смъртта на Пьотър Алабин (1824–1896) – руски обществен деец и публицист, първият губернатор на София след Освобождението.
- 120 г. от основаването на Софийското рисувателно училище (сега Художествена академия).
- 110 г. от рождението на Давид Перец (1906–1982) – български художник, живял в Париж от 1947 г.
- 90 г. от рождението на Херман Кант (1926) – германски писател и публицист.
- 90 г. от рождението на Анджей Вайда (1926) – полски драматичен и кинорежисьор.
- 90 г. от рождението на Георги Георгиев – Гец (1926–1996) – български драматичен и киноактьор.
- 90 г. от рождението на Мерилин Монро (1926–1962) – американска киноактриса.
- 80 г. от рождението на Ян Кошка (1936–2006) – словашки литературовед и преводач, изследовател на българския модернизъм.
- 80 г. от рождението на Красимир Кюркчийски (1936–2011) – български композитор, свързан с българския фолклор.

2016 г. е обявена за:

Международна година на бобовите растения.

Международна година на камилите.

Световни годишнини и десетилетия под егидата на ООН и ЕС:

- 2006–2016 г. – Десетилетие за възстановяване и устойчиво развитие на засегнатите райони.
- 2008–2017 г. – Второ международно десетилетие за премахване на бедността.
- 2010–2020 г. – Международно десетилетие на пустините и борбата против опустиняването.
- 2011–2020 г. – Международно десетилетие на инициативи за пътна безопасност.
- 2011–2020 г. – Международно десетилетие на биоразнообразието.
- 2011–2020 г. – Трето международно десетилетие за премахване на колониализма.
- 2014–2024 г. – Международно десетилетие на устойчива енергия за всички.
- 2015–2024 г. – Международно десетилетие на хората от африкански произход.

Изработи Ангелина Ставрева

Отдел „Методичен“

Народна библиотека „Иван Вазов“ – Пловдив

ПОКАЗАЛЦИ НА СТАТИИТЕ И НА АВТОРИТЕ В „БИБЛИОТЕКА“ ПРЕЗ 2015 г.

ТЕМАТИЧЕН ПОКАЗАЛЕЦ

„ВЕСТНИК НА ЖЕНАТА“ (1921–1944). РАКУРСИ КЪМ ЖЕНСКОТО

- Алексиева**, Емилия. Георги Райчев във „Вестник на жената“. – № 1, 112–116.
- Антонова**, Александра. Майчинството е висшата женственост. Два разказа на страниците на „Вестник на жената“. „Майка“ на Чавдар Мутафов и „Под сливите“ на Константин Константинов. – № 1, 93–101.
- Ватова**, Пенка. Модерното домакинство на Пенка Чолчева. – № 1, 21–25.
- Вачева**, Албена. „Вестник на жената“ – литературен вкус и читателски публики. – № 1, 43–52.
- Величков**, Петър. Неизвестно писмо на Христо Чолчев. – № 1, 72–77.
- Владимирова**, Боряна. „Легенда за разблудната царкиня“ на Димчо Дебелянов и „За царицата и синеокия пътник“ на Елисавета Багряна – сравнителен анализ. – № 1, 117–120.
- Горчева**, Мая. Жана Николова: своеобразие на критическия подход. – № 1, 121–132.
- Давчева**, Елена. Един аспект на високи литературни амбиции във „Вестник на жената“. – № 1, 102–111.
- Йорданова**, Кристина. Политики на женското – майчинството като възпитание на страниците на „Вестник на жената“ през 30-те години. – № 1, 63–68.
- Казанджиева**, Тая. Антропологични текстове във „Вестник на жената“ (1937). – № 1, 53–62.
- Колева**, Дора. Женственост и женска съдба в публикациите на Яна Язова във „Вестник на жената“. – № 1, 133–138.
- Малинова**, Людмила Хр., Чернокожева, Росица. Баща ми седяше на бюрото и от вечерта до сутринта коригираше целия вестник. Из разговор със семейство Чолчеви. – № 1, 5–8.
- Малинова**, Людмила Хр. „Вестник на жената“ (1921–1944) – енциклопедия за пътя на българката. – № 1, 26–33.
- Николов**, Калин. „Вестник на жената“ и изобразителното изкуство на неговите страници. – № 1, 69–71.
- Пенчева**, Радка. Емилиян Станев на страниците на „Вестник на жената“. – № 1, 139–142.
- Стойнова**, Надежда. Полемични гласове по страниците на „Вестник на жената“. – № 1, 34–42.
- Христов**, Иван. „Крехка ваза от най-чист алабастр“ – женската тема в българската литература между двете световни войни. – № 1, 84–92.
- Чернокожев**, Николай. Киното като (модел на) живот. – № 1, 143–151.
- Чернокожева**, Росица. Психологичните догадки на Violino Primo за детето във „Вестник на жената“. – № 1, 78–83.

1914: ИЗМЕРЕНИЯ НА ТРАГИЧНОТО

- Александрова**, Надежда. Димчо Дебелянов и П. К. Яворов – неизбежното сравнение. – № 2, 68–77.
- Иванова-Гиргинова**, Мариета, Рускова, Елизария. 1914: новаторските интуиции в българската драматургия. – № 2, 38–56.
- Кирилов**, Николай. За триумфите на реториката и пораженията на поетиката. Опит за разследване на случая „Старият воин“ (Кирил Христов). – № 2, 61–67.
- Николов**, Калин. Година за фаталните жени и забравените художници. Картината „Сънят на Мария Магдалена“ от Гошка Дацов. – № 2, 57–60.
- Славова**, Надя. Два спомена на страниците на списание „Звено“. – № 2, 86–90.
- Почева**, Надежда. Естетически измерения на трагичното – между изкуството на албума („Плачущи върби“ на Ем. Попдимитров) и епистоларното („Литературно-художествени писма от Германия“ на Г. Милев). – № 2, 91–103.
- Чернокожева**, Росица. Културната договореност със смъртта – психоаналитични аспекти на добруджанската анкета на Петър Габе. – № 2, 32–37.
- Шивачев**, Румен. Любомир Бобевски: маршовият патос на посредствеността. – № 2, 78–85.

ЕВРОПЕЙСКИ ИЗМЕРЕНИЯ НА КИРИЛО-МЕТОДИЕВОТО ДЕЛО

- Бакалова**, Елка. Култ–текст–образ. Изображенията на св. Кирил и св. Методий в изкуството на православния свят. – № 3, 60–95.
- Минчева**, Ангелина. За някои аспекти от дейността на св. Методий в контекста на западното монашество. – № 3, 42–59.
- Николова**, Светлина. Великоморавската мисия – край или начало на Кирило-Методиевото дело. – № 3, 6–21.
- Спасова**, Мария. Проблеми на проучването на славянския *Тържественик*. Върху примери от преводни и оригинални текстове в *МДА* 48. – № 3, 115–132.
- Стойкова**, Ана. Култът към св. св. Кирил и Методий през Българското средновековие. Идеологически параметри и литературни рефлексии. – № 3, 22–35.
- Тотоманова**, Анна-Мария. Съвършената азбука. – № 3, 36–41.
- Тъпкова-Займова**, Василка. Св. Димитър Солунски в рамките на Кирило-Методиевската традиция. – № 3, 110–114.
- Цибранска-Костова**, Марияна. Номоканонът на св. архиепископ Методий и последният етап на Великоморавската мисия. – № 3, 96–109.

КНИГОТЪРГОВИЯ

- Бенбасат**, Алберт. Книготърговията: правила, парадокси, пожелания. – № 4, 5–14.
- Димитрова**, Малина. Книжарските вериги – създаване на имидж и маркетингови манипулации. – № 4, 20–32.
- Манчев**, Ангел. Бариери пред книготърговията по интернет. – № 4, 15–19.

ЧЕТЕНЕТО ПРЕЗ ЖИЗНЕНИЯ ЦИКЪЛ

Андреева, Людмила. Има ли полови различия в четенето? – № 4, 33–46.

Мандева, Мариана, Гаджева, Диляна. Училището и библиотеката – заедно в усилията за „преподаване“ на желание за четене (1. клас). – № 4, 56–60.

Стоянова, Снежанка. Интегративните връзки – предпоставка за успех в обучението по литература. – № 4, 61–63.

Христова, Диана. Четене и емпатия. – № 4, 47–55.

СПЕЦИАЛИЗИРАНИТЕ БИБЛИОТЕЧНИ СБИРКИ И ТЯХНОТО ОПАЗВАНЕ

Бонева, Вера. (Дис)комфортът на книгата в музейния фонд. – № 4, 64–74.

ОРГАНИЗАЦИОННОТО ПОВЕДЕНИЕ В КУЛТУРЕН КОНТЕКСТ

Ведър-Величкова, Олимпия. Функциите управление на човешките ресурси и управление на персонала – същност и основни характеристики. – № 5, 39–55.

Георгиева, Ирина. Влияние на културата върху преживяването и изразяването на емоции. – № 5, 138–148.

Давидков, Цветан. Организационна култура на регионалните библиотеки в България. Основни резултати от социологическо проучване по методиката на Х. Хофстеде. – № 5, 99–137.

Давидков, Цветан. Организационна култура – същност и основни характеристики. Организационното поведение в културен контекст. – № 5, 5–18.

Дончева, Анета. Наблюдения върху формалните и неформалните отношения в организационната култура на библиотеката. – № 5, 19–26.

Игнатова, Елена. Анализ на системата за управление на човешките ресурси на регионалните библиотеки в България (януари–май 2015). – № 5, 83–98.

Минковски, Румен. Влияние на организационната култура върху управлението на човешките ресурси. – № 5, 27–38.

Попова, Ели. Ролята на управлението на човешките ресурси за организационната култура в библиотеките. – № 5, 71–82.

Харизанова, Оля. Моделът „Библиотека“ в България. – № 5, 56–70.

ЮБИЛЕЙ НА доц. д-р ЕЛИСАВЕТА МУСАКОВА

Божилова, Камелия. Църквата в село Беренде – история, стенописи и културно значение. – № 6, 39–43.

Коцева, Елена. Книгите, дворът, картините. Щрихи към портрета на доц. д-р Елисавета Мусакова. – № 6, 9–13.

Минчева, Бояна. Библиография на трудовете на доц. д-р Елисавета Владимирова Мусакова. – № 6, 14–38.

Минчева, Бояна. Списъците с имена на Бог и света Богородица в южнославянската книжовна традиция през XVI и XVII век. – № 6, 44–57.

Пенкова, Бисерка. Дванадесетгодишният Христос сред книжниците в храма. – № 6, 58–64.

-
- Петкова**, Нона. Скъпоценен дар от любов и с надежда – необичайната история на един късен ръкопис. – № 6, 65–74.
- Стоилова**, Анка. А. Й. Шишманов и неговият кратък каталог. – № 6, 75–116.
- Узунова**, Елена. Аверкий Попстоянов – рилският монах и игуменът на Осоговския манастир. – № 6, 117–126.

ЮБИЛЕЙ НА гл. ас. д-р АНКА СТОИЛОВА

- Али**, Севдийе. Факти от протоколите на Общия съвет на Дунавския вилает (1866–1867 г.). – № 6, 138–154.
- Библиография** на трудовете на гл. ас. д-р Анка Димитрова Стоилова. – № 6, 130–137.
- Добрева**, Маргарита. Сведения за мюсюлманското начално образование в каза Добрич през 50-те–70-те години на XIX век. – № 6, 155–172.
- Иванова**, Зорка. Към историята на Сливенската текстилна фабрика. Един регистър от 1861 г. – № 6, 173–191.
- Исса**, Катя. Антропонимични фантазии за едно ароматно женско име. – № 6, 192–200.
- Калудина**, Петранка. Страници от историята на село Охрид по османски документи от XVI век. Население и стопанство. – № 6, 201–217.
- Кендерова**, Стоянка. Да разгърнем арабописмената книга. – № 6, 218–230.
- Ковачев**, Румен. Характеристика на личните имена в гр. Троян през XVI век. – № 6, 231–246.
- Колева-Звънчарова**, Милена. Късчета семейна история в огледалото на османотурските документи. *Тезкире-и османийе* като документален извор. – № 6, 247–253.
- Миков**, Любомир. Сведения за хамамите по българските земи. В пътеписите на Евлия Челеби. – № 6, 254–261.
- Пашова**, Цветомира. Когнитивна ефикасност на вариантите на пасива в съвременния писмен арабски, или как арабската графика влияе върху арабската граматика. – № 6, 262–274.
- Пеев**, Йордан. Арабското завоюване на Северна Африка. – № 6, 275–287.
- Пеев**, Йордан. Д-р А. Стоилова ни въвежда с вещина в малко позната област. – № 6, 127–129.

ЮБИЛЕЙ НА доц. д-р ЕЛИСАВЕТА МУСАКОВА И НА гл. ас. д-р АНКА СТОИЛОВА

- Бошнакова**, Милкана. Македонските следовници на Райна Княгиня или история на Стружкото бойно знаме от 1903 г. – № 6, 288–294.
- Георгиев**, Любомир. Първата световна война в спомени на Недялка Людсканова и на бойци от Троянско. – № 6, 295–304.
- Нушев**, Цветолюб. Писмо на ЦК на ВМОРО до Гоце Делчев. – № 6, 305–307.
- Стефанова**, Василка. „Както птица...“. – № 6, 308–310.

ПРОФЕСИЯ

- Георгиев**, Елизабета. За по-добра библиотека. Работата по проекти – възможност за добри библиотечни практики. – № 2, 25–31.

Георгиев, Елизабета. Лесен достъп до омбудсмана. Как библиотеките в Сърбия станали партньори на омбудсмана. – № 4, 111–115.

Зафирова, Силвия. Националната аналитична библиография в Европа – съвременно състояние. – № 2, 5–20.

Крачунова, Зоя. Библиографското цитиране през погледа на редактора. – № 2, 21–24.

Стрезоска-Велјановска, Соња. Компаративна анализа на библиографија: Македоника, Бугарика, Сербика, Кроатика, Словеника. Библиографски извори и критериуми на селекция. – № 4, 103–110.

СЪБИТИЯ

Йорданова, Валерия, Константинова, Ренета. Змей Горянин – непознатият. – № 4, 75–78.

ЮБИЛЕЙ

Правдомирова, Донка. Да не забравяме приносите на по-старите поколения библиографи. Петя Дюгмеджиева на 90 години. Евелина Василева на 80 години. – № 3, 134–136.

Янакиева, Татяна. Юбилейно. – № 1, 158–162.

МИНАЛО

Димитрова, Людмила Т. Личните тефтерчета на Учителя Петър Дънов, съхранявани в Българския исторически архив в Националната библиотека – извори за уточняване на факти и събития от живота му. – № 2, 113–123.

Петкова, Девора. Списание „Пчелица“ и опит за реконструкция на детския свят през Възраждането и началото на XX в. – № 4, 79–93.

Спасов, Радослав. Българите заточеници в крепостта Акра (Акия) и британската външна политика. – № 4, 94–102.

ОТКЛИК

Антонова, Александра. „И пак напред сама аз тръгвам...“. – № 2, 128–131.

Аретов, Николай. Две ценни изследвания на преводите от английски. – № 4, 118–122.

Колева-Звънчарова, Милена. Болници за бедни и преселници в Дунавския вилает. – № 4, 116–117.

Панчева, Цветанка. История и съвременност на Великотърновската народна библиотека „Петко Р. Славейков“. – № 2, 124–127.

Янакиева, Елена. Маркетинг и PR – иновационни библиотечни технологии. – № 2, 132–133.

БИБЛИОГРАФСКИ СПРАВКИ. – № 1, 154–157; № 3, 137–140; № 5, 150–154.

НОВИ СПРАВОЧНИЦИ В НБКМ. – № 2, 134–145.

IN MEMORIAM

Галя Дириманова. – № 3, 192.
Кремена Зотова. – № 5, 190–191.

КАЛЕНДАР'2016

Ставрева, Ангелина. – № 6, 313–319.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Диневков, Петър. Дневници 1933–1992. – № 1, 163–215; № 2, 146–191; № 3, 141–191; № 4, 123–168; № 5, 155–189.

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ НА АВТОРИТЕ

Александрова, Н. – № 2, 68–77.
Алексиева, Е. – № 1, 112–116.
Али, С. – № 6, 138–154.
Андреева, Л. – № 4, 33–46.
Антонова, А. – № 1, 93–101; № 4, 118–122.
Бакалова, Е. – № 3, 60–95.
Бенбасат, А. – № 4, 5–14.
Божилова, К. – № 6, 39–43.
Бонева, В. – № 4, 64–74.
Бошнакова, М. – № 6, 288–294.
Ватова, П. – № 1, 21–25.
Вачева, А. – № 1, 43–52.
Ведър-Величкова, О. – № 5, 39–55.
Величков, П. – № 1, 72–77.
Владиминова, Б. – № 1, 117–120.
Гаджева, Д. – № 4, 56–60.
Георгиев, Е. – № 2, 25–31; № 4, 111–115.
Георгиев, Л. – № 6, 295–304.
Георгиева, И. – № 5, 138–148.
Горчева, М. – № 1, 121–132.
Давидков, Ц. – № 5, 5–18, 99–137.
Давчева, Е. – № 1, 102–111.
Димитрова, Л. Т. – № 2, 113–123.
Димитрова, М. – № 4, 20–32.
Диневков, П. – № 1, 163–215; № 2, 146–191; № 3, 141–191; № 4, 123–168; № 5, 155–189.
Добрева, М. – № 6, 155–172.
Дончева, А. – № 5, 19–26.
Зафирова, С. – № 2, 5–20.
Иванова, З. – № 6, 173–191.
Иванова-Гиргинова, М. – № 2, 38–56.

Игнатова, Е. – № 5, 83–98.
Исса, К. – № 6, 192–200.
Йорданова, В. – № 4, 75–78.
Йорданова, К. – № 1, 63–68.
Казанджиева, Т. – № 1, 53–62.
Калудина, П. – № 6, 201–217.
Кендерова, С. – № 6, 218–230.
Кирилов, Н. – № 2, 61–67.
Ковачев, Р. – № 6, 231–246.
Колева, Д. – № 1, 133–138.
Колева-Звънчарова, М. – № 4, 116–117; № 6, 247–253.
Коцева, Е. – № 6, 9–13.
Крачунова, З. – № 2, 21–24.
Малинова, Л. Хр. – № 1, 5–8, 26–33.
Мандева, М. – № 4, 56–60.
Манчев, А. – № 4, 15–19.
Миков, Л. – № 6, 254–261.
Минковски, Р. – № 5, 27–38.
Минчева, А. – № 3, 42–59.
Минчева, Б. – № 6, 14–38, 44–57.
Николов, К. – № 1, 69–71; № 2, 57–60.
Николова, С. – № 3, 6–21.
Нушев, Ц. – № 6, 305–307.
Панчева, Ц. – № 2, 124–127.
Пашова, Ц. – № 6, 262–274.
Пеев, Й. – № 6, 127–129, 275–287.
Пенкова, Б. – № 6, 58–64.
Пенчева, Р. – № 1, 139–142.
Петкова, Д. – № 4, 79–93.
Петкова, Н. – № 6, 65–74.
Попова, Е. – № 5, 71–82.
Правдомирова, Д. – № 3, 134–136.
Рускова, Е. – № 2, 38–56.
Славова, Н. – № 2, 86–90.
Спасов, Р. – № 4, 94–102.
Спасова, М. – № 3, 115–132.
Ставрева, А. – № 6, 313–319.
Стефанова, В. – № 6, 308–310.
Стоилова, А. – № 6, 75–116.
Стойкова, А. – № 3, 22–35.
Стойнова, Н. – № 1, 34–42.
Стойнова, С. – № 4, 61–63.
Стрезоска-Велјановска, С. – № 4, 103–110.
Тотоманова, А.-М. – № 3, 36–41.
Тъпкова-Займова, В. – № 3, 110–114.
Узунова, Е. – № 6, 117–126.
Харизанова, О. – № 5, 56–70.
Христов, И. – № 1, 84–92.

Христова, Д. – № 4, 47–55.
Цибранска-Костова, М. – № 3, 96–109.
Цочева, Н. – № 2, 91–103.
Чернокожев, Н. – № 1, 143–151.
Чернокожева, Р. – № 1, 5–8, 78–83; № 2, 32–37.
Шивачев, Р. – № 2, 78–85.
Янакиева, Е. – № 2, 132–133.
Янакиева, Т. – № 1, 158–162.

ТАЛОН

ЗА АБОНАМЕНТ НА СПИСАНИЕ „БИБЛИОТЕКА“, СЪВМЕСТНО ИЗДАНИЕ
НА НАЦИОНАЛНАТА БИБЛИОТЕКА „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“ И НА
СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“, ЗА 2016 г.

Име..... Презиме..... Фамилия

Фирма (библиотека)

ИЗПРАЩАЙТЕ АБОНАМЕНТА НА АДРЕС:

Пощенски код..... Град (село)..... Област

Улица..... бл..... вх..... ет.....

ап..... тел.....

Заплащам сумата от..... лева за:

	Бр. кн.	Ед. цена	6 м.	12 м.
☐ Сп. „Библиотека“	6	9,00 лв.	☐ 27 лв.	☐ 54 лв.

ЗА КОНТАКТИ И ИНФОРМАЦИЯ:

Юлияна Павлова – Административно-стопански отдел, тел. 9183 152,
e-mail: yu.pavlova@nationallibrary.bg

МОЖЕТЕ ДА ИЗПРАЩАТЕ ТАЛОНИТЕ НА АДРЕС:

1037 София, бул. „Васил Левски“ 88.
НАЦИОНАЛНА БИБЛИОТЕКА „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Административно-стопански отдел, Юлияна Павлова

По сметка:

IBAN сметка: BG20UNCR76303100112993, BIC код:
UNCRBGSF, Уникредит Булбанк,
Бизнес център София Батенберг, 1000 София.

С пощенски запис:

1037 София, бул. „Васил Левски“ 88.
НАЦИОНАЛНА БИБЛИОТЕКА „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Административно-стопански отдел, Верка Димова

**Прилагам към поръчката копие от платежния банков документ
или квитанция от изпратения пощенски запис.**